

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№7 (98)

2005 йил, июл

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

- АМИН МААЛУФ. Самарқанд. *Роман*.....3
ГАБРИЭЛ ГАРСИА МАРКЕС. Бузрукнинг кузи. *Роман*.....46

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- РАЙМОН КЕНО. Ҳеч кўркмайман мангу тундан.....42
АФАНАСИЙ ФЕТ. Гўзалликнинг лаблари ширин.....83

ПУБЛИЦИСТИКА

- МИРПЎЛАТ МИРЗО. Муҳташам кўприклар диёри.....89

ТАРИХНИНГ СИРЛИ САҲИФАЛАРИ

- А.ГОРБОВСКИЙ, Ю.СЕМЁНОВ. Мангулик қопқасин қоқиб кўрганлар.....97

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

- МИГЕЛ АНХЕЛ АСТУРИАС. Лотин Америкаси романи — давр шоҳиди.....129
ПАБЛО НЕРУДА. Йўл кўрсатувчи юлдузлар.....135

ТАРЖИМА САНЪАТИ

- СЕРВАНТЕС. Дон Кихот. *Романдан парча*.....137
ЗУҲРИДДИН ИСОМИДДИНОВ. Моҳир таржимон.....143

ТОШКЕНТ
ИЮЛ

АДАБИЙ ТАНҚИД

ИГОРЬ ГАРИН. Блейк. Эссе.....144

УЛУҒБЕК САИДОВ. Умар Хайём ва Данте фалсафасида инсон талқини.....155

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЖОЗЕФИНА ТЕЙ. Давр қизи. Қисса.....163

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 7. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир К.БАҲРИЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳихлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 15.06.2005 й. Босишга рухсат этилди 30.07.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-211 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

Амин МААЛУФ

Самарқанд

Роман

УЧИНЧИ КИТОБ

МИНГ ЙИЛЛИКНИНГ ОХИРИ

Турсанг-чи, ухлама, эй гофил инсон,
Оламдан кўз юмгач, ухларсан мангу.
Умар Хайём.

Йигирма бешинчи боб

Бу саҳифагача мен ўзим ҳақимда кам гапириб, “Самарқанд кўлэзма” си хошияларига битилган ёзувлар, Хайём ҳаёти, у таниган кишилар, у гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни баён қилдим, холос. Энди менга мўғуллар босқинидан бери йўқолиб кетган бу асар қандай қилиб бизнинг замонимизда қайтадан пайдо бўлганлиги, унга эга бўлишим учун бошимга қандай савдолар тушганлиги ҳақида ҳикоя қилиб беришгина қолди. Яхшиси, ҳикоямни қандай тасодиф туфайли кўлэзманинг асл нусхаси ҳамон мавжуд эканлигини билиб қолганлигимдан бошлай қолай.

Аввалбошдан исмим Бенжамен Умар Лессаж эканлигини айтгандим. Исмим французча жарангласа-да, Людовик XIV замонида Франциядан Америкага қочиб кетган гугенотлар авлодидан бўлган ҳақиқий Америка фуқароси эканлигимни айтишим лозим. Мен қирғоқларида Атлантика океани мавжланиб турган Шезапэк тоғлари устида жойлашган Мэриленд ўлкасининг Аннаполи шаҳрида туғилганман. Қолаверса, менинг Франция билан боғлиқлигим фақат шу билангина чекланмайди, чунки отам бу алоқани қайта янгилаганлардан бири бўлган. Унинг ўқувчилик даврида ёзган кундаликларидан қуйидагиларни ўқигандим: “Францияда ўсган менинг аждодларим дарахлари қочқинларни қутқариш учун ясалган паром учун ишлатилган”. Шундай қилиб, америкалик бўлиб қолган отам ўз аждодлари тилини, яъни французчани зўр бериб ўрганишга киришган. Кейин, ўша замонлардаги тўс-тўполонларга қарамасдан, қалбида жўшқин ҳиссиётлар туғён уриб, боболари ўтган йўл билан, Атлантика океанини кесиб ўтиб, Оврўпага қайтиб келган. Унинг она юртига қилган зиёрат пайти яхши танланганмиди ёки йўқми – билмадим. У 1870 йилнинг 9 июлида кемага чиқиб, Нью-Йоркни тарк этганди. 18 июлда у Шербургга, 19 июл кечкурун Парижга етиб келган кунда тушдан кейин уруш бошланган. Чекинишлар, мағлубиятлар, фолибларнинг Францияга бостириб кириши, очлик, Коммуна, қирғинлар. Менимча, отам ҳеч қачон бунчалик кўргиликларни бошидан кечирмаган ва у бу воқеаларни бир умр хотирасида сақлаб қолган бўлса керак. Уларни эсламаслик мумкинмиди? Қамал қилинган шаҳарда баррикадалар қуриб, барча ҳаёт қийинчиликларидан биратўла қутулишга отланган қуйи табақа вакиллари бўлган эркак ва аёлларнинг тенглик учун курашдаги шижоатларини кўриб, отамнинг ҳам қалбида аллақандай ҳадик аралаш қувонч уйғонган бўлса ажабмас.

Романнинг биринчи ва иккинчи китоблари журналнинг 2003 йил 6-7-сонларида босилган.

Кейинчалик Америкага қайтиб келгач, отам ва онам курка гўшти пишириб кутиб олинаниган байрам дастурхонида ўтиришиб, бир пайтлар Парижда Гуссман булварига англиз қассоби Росдан кирқ франкка сотиб олинган бир фунт келадиган фил хартумини қандай қилиб майдалаб, пишириб еганликларини ҳаяжон билан эслашарди.

Ўша пайтлар улар эндигина унаштирилган, тўйлари бир йилдан кейин нишонланиши лозим эди. Уларнинг бахтларига уруш энагалик қилган. Отам ўз кундаликларида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Парижга келганимдан сўнг эрталаблар Италия хиёбонидаги Риш қаҳвахонасида нонушта қилишга одатландим. Мен ўзим билан “Le Temps”, “Le Galois”, “Le Figaro”, “Le Presse” газеталарини олиб келиб, стол ёнига ўтирар, улардаги ҳар бир хабарни тиришқоқлик билан ўқиб, ўзим тушунмайдиган “guetre”, “moblot” каби сўзлар маъносини меҳмонхонага қайтгач, менга анча билимли туюлган дарбондан сўраб олиш учун ён дафтарчамга ёзиб олардим. Қаҳвахонадаги саводхонлигимнинг учинчи кунни оқ мўйловли бир киши келиб, ёнимдаги жойга ўтирди. Унинг кўлида ҳам бир даста газеталар бўлиб, у уларни ўқиш ўрнига менга синчковлик билан тикилиб турар, мендан ниманидир сўрашга тараддулланар эди. У узоқ кутиб ўтирмади. Бир кўли билан ҳассаси дастасини маҳкам қисганича, иккинчиси билан мрамар столни асабий чертиб, хирилдоқ овозда мени саволга тута бошлади. У мендек ёш ва кўринишидан соппа-соғ йигит нега фронтга, ватан ҳимоясига отланмай, бу ерда ўтирганимни билишни истарди. Унинг гапириш оҳанги анча хушмуомала бўлса-да, мендан шубҳаланаётганлиги шундоққина сезилиб турар, алланималар ёзаётган ён дафтарчамга гумонсираб тикиларди.

Мен ўзимни ҳимоя қилишга ёки уни ишонтиришга уринмадим ҳам. Хорижий лаҳжам бирпасда уни шаштидан туширди. Ҳамсуҳбатим одоб билан узр сўраб, мени ўз столига таклиф қилди. У газеталардан нималарни ўқиётганим билан қизиқиб, ниҳоят, бу “уруш бизнинг кўшинларимиз Берлин кўчаларида сайр қилиши билан тугагини” башорат қилди. Фикрини исботлаш учун Ла Файет, Бенжамен Франклин, Токвил ва Пьер Ланфа каби сиёсатдонларнинг гапларидан иқтибослар келтирди. Мен унинг фикрларига қарши чиқишни истардим. Наҳотки, у пруссияликлар французлардан қудратлироқ эканлигини билмаса? Мен яқиндагина Америкадаги фуқаролар урушида қатнашган, Алтана жангида ярадор бўлиб, уйга қайтгандим. Мен унга ҳар қандай уруш бу жанг майдонидаги кўнгил очар сайр эмаслигини тушунтиришни хоҳлардим. Лекин уруш қанчалик даҳшатли бўлмасин, порох ҳиди бу даҳшатларни одамлар хотираларидан ўчириб юбориб, ўзига жалб қилаверадиган ҳодиса. Бироқ бу масалада у билан баҳслашишдан ўзимни тийдим. Баҳслашишга ҳожат ҳам йўқ эди, чунки ҳамсуҳбатим менинг фикрларимни эшитишни хаёлига ҳам келтирмас, вақти-вақти билан сўздан тўхтаб, фикрини менга тасдиқлатиб олиш учун “шундай эмасми?” деб сўрар, мен эса, фақат елка қисиб қўярдим, холос. У жуда ёқимтой одам экан. Биз у билан ҳар куни учрашишга одатландик. Одатдагидек, мен жуда кам гапирардим. Шундай бўлса-да, у ўзининг “америкалик таниши” борлигидан ва “фикрларимиз бир жойдан чиқаётганлигидан” жуда мамнун эди. Суҳбатларимизнинг тўртинчи кунни бу ҳурматли қария мени уйига, нонуштага таклиф қилди. У менинг бу таклифга кўнишимга шунчалик ишончи комил эдики, розилик беришга улгурмасимданоқ, извошчи чақиришга шошилди. Тан олишим лозимки, уникага қилган бу ташрифимдан кейинчалик бир умрга хурсанд бўлиб юрдим. Унинг исми шарифи Шарл-Губерт де Люсай бўлиб, Пуассонийер хиёбонидаги хусусий меҳмонхонада ижарада турар, ўзи сўққабош, икки ўғли армияда хизмат қилар, у билан турадиган қизи эса, менинг бўлажак рафиқам эди”.

Демак, ўша пайтларда онам ўн саккиз ёшлардаги бокира қиз, отам эса, ундан ўн ёшча катта навқирон йигит бўлган. Улар, шубҳасиз, ўша пайтлардаги Францияда ватанпарварлик кайфияти жўш уриб турган кезларда танишганлар ва бир-бирларини узоқ вақт зимдан кузатиб юрганлар.

7 августдан бошлаб француз армияси кетма-кет мағлубиятга учрай бошлаган ва уруш нима билан яқунланиши аниқ бўлиб қолган. Отамнинг ёзишича, шу муносабат билан менинг бобом жуда камгап бўлиб қолган. Унинг қизи ва бўлажак куёви, яъни отам бобомнинг қайғусига шерик бўлишга уринганлар ва

шундай қилиб улар ўртасида самимий муносабатлар ўрнатилган. Улар қарияни бехосдан хафа қилиб қўймаслик, унинг қўнглини кўтариш учун қандай гап айтиш лозимлигини кўз уриштириш орқали ҳал қила олиш даражасига етганлар. Отам ўз кундаликларида бу ҳақда қуйидагиларни ёзган:

“Биринчи бор улкан меҳмонхонада у билан ёлғиз қолганимизда ўртамизга узоқ муддатли саросимали жимлик чўкди. Кейин аҳволимиздан уялиб, ҳар иккаламиз ҳам болаларча қаҳқаҳлаб кулиб юбордик. Маълум бўлишича, шу кунгача кундалик учрашувларимиз жараёнида биз бир-биримизга ҳеч қачон тўғридан-тўғри гап қотмаган эканмиз. Бизнинг қаҳқаҳамиз чин кўнгиладан ва самимий бўлиб, бир-биримизни янада яқинлаштирди. Лекин уни узоқ давом эттириш одобдан эмасди. Биринчи бўлиб гап бошлаш менинг бурчим эканлигини ўйлаб, у кўксига босиб турган китоб қандай асарлигини сўрадим.”

Ана шу дақиқадан бошлаб, Умар Хайём менинг тақдиримга кириб келган бўлса керак. Яъни, тан олиб айтишим мумкин-ки, у менинг дунёга келишимга сабабчи бўлган. Бўлажак онамнинг қўлидаги китоб 1867 йилда француз империяси нашриётида чоп қилинган “Эрондаги француз ассамблеясининг биринчи таржимони Ж.В.Никола томонидан форс тилидан французчага ўгирилган Хайём рубойлари” эди. Бўлажак отамнинг чамадонида ҳам 1868 йилда Эдвард Фитз Жералд томонидан инглиз тилига ўгирилган “Умар Хайём рубойлари” бор эди.

Яна отамнинг кундаликларида қайтсак. “Буни билган қизнинг қувончу шодликларини яшириши бехуда эди. Биз ҳар иккаламиз ҳаёт йўлларимиз туташаётганлигига амин эдик. Бироқ ўша лаҳзаларда ҳар иккаламиз ҳам фақат шу ҳақдагина ўйламаётганлигимиз рост эди. Умар Хайём бизнинг рўпарамиздан худди тақдирларимизни бирлаштирувчи рўёдек пайдо бўлди-ки, буни бизлар ҳам тан олиб турардик. Буни инкор қилиш иккаламизга ҳам даҳрийликдек, оғир гуноҳдек туюларди. Албатта, биз ўша лаҳзаларда қалбимизда туғён ураётган бундай ҳиссиётлар ҳақида бир-бирларимизга ҳеч нарса айта олмасдик. Сўхбатларимиз, албатта, шеърят, Хайём ҳақида борарди. У менга қўлидаги китоб шахсан Наполеон III нинг буйруғи билан чоп қилинганлигини айтди.

Айнан ана шу замонлар бутун Оврўпа Умар Хайёмни эндигина кашф қилаётган пайтлар эди. Ёлғон бўлмасин, 1851 йилда бир неча мутахассислар унинг математикага оид асарларини нашр қилишган, бу ҳақдаги мақолаларни махсус ойномалардангина ўқиш мумкин эди. Бироқ, на фақат Фарб, балки Шарқ ҳам Умар Хайём меросидан бизгача нималар етиб келганлигидан мутлақо беҳабар эдилар. Одамлар унинг номини, у ҳақдаги бир-икки ривоятни, асли номаълум бўлган бир неча рубойлари ва унинг мунажжим бўлганлиги ҳақидаги гапларнигина билардилар, холос.

Фитз Жералд исмли, унчалик машҳур бўлмаган инглиз шоири 1859 йилда унинг 75 рубойсини инглиз тилига ўгириб, нашр қилганида, китоб унчалик муваффақият қозонмади. Китоб 250 нусхада чоп этилган бўлиб, таржимон уларнинг бир нечасини дўстларига инъом қилди, қолганлари Бернард Каритишнинг китоб дўконига қолиб кетди.

“Умар рубойлари”, бу китоб ҳеч кимни қизиқтирмади”, — деб ёзган эди Фитз Жералд ўзининг форс тилидан сабоқ берган устозига. Дўкондор икки йил мобайнида китоб нархини 5 шиллингдан бир пенсга туширса-да, бу заримас нархда ҳам китоб харидорлари жуда кам топиларди. Ниҳоят, китоб иккита адабий танқидчининг қўлига тушиб қолди. Улар китобни қайта-қайта ўқишиб, тилсимловчи сеҳрини тушуниб қолишди. Бу кунисига яна дўконга қайтиб келишиб, дўстларига совға қилиш учун ундан 6 нусха сотиб олдилар. Китобга харидор топила бошлаганини сезган дўкондор, энди уни икки пенсдан сота бошлади. Айтиш жоизки, Англияга охириги марта борганимда эндиликда бойиб кетиб, ўз дўконини Пикардилли майдонига қуриб олган ана шу дўкондор Каритишдан шу китобнинг бир нусхасини 400 ливр стерлингга сотиб олганман.

Бироқ китобнинг Лондондаги муваффақияти бирданига юз бермади. Бунинг учун Парижда жаноб Никола ўз таржималарини нашр қилиши лозим бўлди. Шундан сўнг танқидчи Теофил Готье “Moniteur Universel” газетасида катта шов-шувга сабаб бўлган “Сиз Хайём рубойларини ўқидингизми?” — деган мақоласини эълон қилди. У мақоласида Хайём “куйлаган эркин фикрга ҳозирги

замоннинг энг илғор мутафаккири ҳам тенглаша олмайди” деган фикрни илгари сурди. Бошқа бир танқидчи Эрнест Ренан унинг фикрларини янада бойитиб, қўйидагиларни ёзганди: “Мусулмон ақидалари исканжасида бўлган “Эроннинг эркинлик даҳосини тушуниш учун Умар Хайём ўша замоннинг энг илғор кишиларидан бири бўлиши лозим эди”. Шундай қилиб, англо-саксон дунёсида Фитз Жералд ва унинг “Умар рубойлари” китоби бирдан машхур бўлиб кета бошлади. Энди Умар Хайём номи шунчалик машхур эдики, Шарқ ҳақидаги барча тасаввурлар унинг номи билан боғланиб талқин қилина бошланди. Энди Хайём таржимонлари ҳам кўпая бошлади. Англияда, кейин, Американинг кўплаб шаҳарларида ҳам уни нашр қилувчи ишқибозлар ортди. Барча шаҳарларда “Хайём мухлислари” клублари ташкил қилина бошланди.

Такрорлаш жоизки, 1870 йилларда Хайёмнинг машхурлиги эндигина бошланаётган пайтлар эди. “Хайём мухлислари” клублари сони кундан-кунга кўпаярди. Бироқ бу клубларга кўпроқ зиёлилар синфи вакиллари қатнашар эдилар. Умар Хайём шеърятига қизиқиш шундай қилиб менинг бўлажак отам ва онамни ҳам бир-бирларига яқинлаштирди. Иккови Хайём рубойларини биргаликда ўқишар, уларда ифодаланган фалсафий фикрлар ҳақида баҳслашардилар. Баҳслар асосан “Хайём ростдан ҳам шароб ва май ичиб илҳомланганми? Никола таърифлаганидек, шароб кайфи – ҳаётнинг илоҳий рамзими? Ёки, аксинча, рубойларда Фитз Жералд ҳамда Ренанларнинг фикрича, ҳаёт завқи ва лаззати, борингки барча чиркинликлари тасвирланганми?” – каби мавзуларда бўларди. Бу баҳслар уларнинг қалбларида янгича ҳиссиётлар уйғотганлиги шубҳасиздир. Отам Хайём рубойларидан илҳомланиб, ўз севгилисининг сочларини силаётганида, онамнинг юзлари ҳаёдан қизариб кетганлиги аниқ. Эҳтимол, улар айнан ана шу рубойларни ўқишатиб, илк бора бир-бирларидан бўса олишгандир? Улар ўзаро турмуш қуришга аҳдлашган кунлари, агар ўғил фарзанд кўрсалар, исмини Умар қўйишга ҳам келишиб олгандилар.

Ўн тўққизинчи асрнинг тўқсонинчи йилларида туғилган юзлаб кичик америкаликлар шу исм билан номланган эдилар. Мен дунёга келган 1873 йилнинг 1 мартида бу одат ҳали унчалик оммалашмаганди. Исминни бунчалик ғайриоддийлигидан ажабланмаслигим ва келажақда ўзим хоҳласам, соддагина “О” ҳарфини ишлатишим учун ота-оналарим бу ҳарфини исми-шарифимнинг ўртасига жойлаштирганлар. Шундай қилиб менинг исми-шарифим Бенжамен Омар Лессаж бўлиб қолган. Мактабга борганимда улар уни содалаштириб Бенжамен О.Лессаж деб қисқартирганлар. Мактабдошларим бу “О” – Оливье, Освальд, Осборн ёки Орвил бўлса керак деб тахмин қилардилар. Одатда, мен бундай гапларни эшитиб индамайгина қўяқолардим.

Шундай қилиб ота-оналаримдан мерос қолган бу исм менда ўзимнинг узоқ маънавий отамга нисбатан қизиқиш уйғотмасдан қолмади. Ўн беш ёшимдан бошлаб Хайём ҳақида чиққан барча асарларни ўргана бошладим. Форс тили ва адабиётини ўрганишни, бу диёрга узоқ саёҳатлар уюштиришни режалаштирардим. Бироқ, болаликдаги бундай руҳланиш давридан ўтганимдан сўнг Хайёмга, Эронга нисбатан қизиқишларим аста-секин сўна бошлади. Бунга Хайём ва унинг рубойлари ҳақидаги янги фикрлар ҳам сабабчи бўлди десам, адашмайман. Танқидчиларнинг фикрича, Фитз Жералд таржима қилган шеърлар инглиз шеърятининг ноёб намуналари ҳисобланса-да, менга Умар Хайём шеърларидан анча йироқдек туюларди. Кўплаб муаллифлар Хайём ёзган рубойлар сони мингдан ортиқ деб ҳисоблардилар. Биргина Никола улардан 400 дан ортигини французчага ўгирган эди. Бу соҳанинг йирик мутахассислари эса, улардан юзтачаси Умар Хайём қаламига мансублигини тан оладилар, холос. Йирик шарқшунослар эса, улардан фақат биргинаси Хайёмга тегишли дейишгача бордилар. Шундай бўлса-да, “қалбаки рубойларни аслиятидан ажратиш имконини берувчи, Умар Хайём рубойларининг асл нусха қўлёзмаси мавжуд бўлса керак”, – деган тахминлар ҳам илгари суриларди. Бироқ, бундай қўлёзманинг топилишига ҳеч ким ишонмасди.

Шундай қилиб, буларнинг ҳаммаси менда Умар Хайёмдан, рубойлардан, ўз исмимдан норозилик ҳисларини уйғота бошлаганди. Исм-шарифим ўртасидаги “О.” ҳарфи эса, менинг ғашимни келтира бошлади. Мендаги бундай кайфият

яна болалик орзуларимга қайтарган, бутун ҳаётимни яна Хайём рубойлари изига йўналтирган унутилмас бир учрашув рўй бергунигача давом этди.

Йигирма олтинчи боб

1895 йилнинг ёзида кўҳна дунёга, яъни Францияга бориш учун кемага чиқдим. Францияда истиқомат қилиб, 76 ёшга тўлаётган бобом мен билан онамга йиғлаб мактублар жўнатиб, ўлимидан олдин ҳеч қурса мени, яъни набирасини бир бор кўришни орзу қиларди. Мен ўқишимни ҳам ярим йўлда қолдириб, бобомни кўриш учун сафарга чиқишга мажбур бўлдим. Сафарим жараёнида зиммамга тушган бу вазифани ўйлар эканман, бобом тепасида тиз чўки туришимни, унинг совиб бораётган қўлларини сесканмасдан ушлашимни, шивирлаб айтаётган охирги сўзларини тинглашимни тасаввур қилардим.

Барча хаёлларим беҳуда бўлиб чиқди. Бобом мени Шербург портида кутиб олишга келди. Мен уни Калинги портида кўрарман, деб ўйлагандим. Ҳассасидек тик қоматли, ҳашамдор мўйловли, қувноқ қайфиятли, бошидаги кенг айвонли шляпаси билан ҳаммадан баландроқ кўринаётган бобомни таниб, у ҳақда нохуш хаёлларга борганимдан уялиб кетдим.

Амуроте ресторанида тамадди қилиб олиш учун ўтирганимизда, у бақувват қўллари билан қўлларимни қисиб, ошқора, тантанавор оҳангда гап бошлади:

— Набирагинам, жигаргўшам, анча катта йигит бўлиб қолибсан-ку! Сени бу кўҳна дунё одамлари билан ўзим таништираман.

Унинг бу гапларини ҳазил тушуниб, хато қилибман. Тез орада тинимсиз танишувлар бошланди. Фойё ёки Латуилларникидаги нонуштадан сўнг, Сигал театрига, Этени Буффе томошасига, ёки Мирлитондаги Аристид Брюан томошасига, ё бўлмаса, Скала театридаги Ивет Гилбернинг “Бокира”, “Ташландик” ёки “Извошчи” сини кўришга чопардик. Биз турли ёшлардаги икки ака-укалардек бирга юрардик. Фақат бобомнинг мўйловлари оппоқ, меники эса малла, қадам ташлашларимиз, ҳатто шляпаларимиз ҳам бир хил эди. Айтиш жоизки, аёллар биринчи бўлиб унга қарар эдилар. Ҳар сафар шампан виносининг тиқинини очаётганида мен унинг эпчил ҳаракатига, хулқ-атворида зимдан разм солардим ва улардан бирорта камчилик тополмай ҳайратланардим. У йигитдек сапчиб ўрнидан турар, мендан тезроқ юрар, қўлидаги ҳассаси — унинг келишган қадди-қоматига фақат безак вазифасини бажарарди. У умри охиридаги баҳорнинг барча чечакларини териб улгуришга уринарди. У 93 йил умр кўрди. Демак, у яна 17 марта умрининг охирги баҳорини кўришга улгуради.

Бир кун кечкурун у мени Мадлен майдонида яшовчи Дюранларникига нонуштага бошлаб борди. Емакхонанинг бир қанотига жипслаб қўйилган столлар атрофида эркагу аёл артистлар, журналистлар, сиёсатдонлар тўпланишганди. Бобом уларнинг ҳар бирига мени тантанавор оҳангда таништириб чиқди. Машҳур кишилар тўпланган бу хонадонда биргина жой бўш турарди. Тез орада серсавлат бир киши кириб келди ва мен бу жой унга аталганини сездим. Ҳамма ўрнидан туриб, уни ўраб олиб, мулозамат қила бошлади. Унинг ҳар бир сўзи кўтаринки хитобларга ёки гуррос кулгига сабаб бўларди. Бобом ўрнидан туриб, мени ортидан юришимни имо қилди:

— Кел, мен сени Генри тоғам билан таништириб қўяй!

Бобом мени унинг ёнига етаклаб борди. Тоға-жиянлар қучоқлашиб кўришдилар. Бобом мени унга таништирди:

— Бу менинг америкалик набирам. У сен билан учрашишдан шунчалик хурсандки!

Мен ҳайратимни яшира олмасдим. Янги тоғам менга синчковлик билан тикилиб турди-да:

— У меникига эрталаб, велосипед сайримдан кейин келсин! — деди.

Жойимга ўтирганимдан кейингина, бобом мени ким билан таништирганлигини англаб етдим. Бобом у билан яқин муносабатда бўлишлигимни жуда ҳам истар, у ҳақда зодагонларга хос эзмалик ва гурур билан, тинмасдан гапирарди. Албатта, Атлантика океанининг нариги тарафидан келган мендек янги кишига унинг номи ҳеч нарсани ифодаламасди. Чунки, мен унинг Франциядаги энг машҳур одамлардан бири эканлигини билмасдим.

Гап демократия пайтида оддийгина Генри Рошефорт деб юритилувчи, маркиз ва коммунар, собиқ депутат ва вазир, кўп йиллар бадарғада бўлган Виктор Генри де Рошефорт Люсай ҳақида борарди. Версалликлар томонидан Янги Каледония қамоқхонасига ташланган Генри Рошефорт 1874 йилда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган жасорат кўрсатиб, бу қамоқхонадан қочиб кетган ва ўз замондошлари назарида энг жасур киши тимсолига айланганди. Ҳатто Эдуар Мане унга бағишлаб “Рошефортнинг қочиши” номли машҳур асарини яратган экан. 1889 йилда у Лондонда қувғин ҳолатда яшаган бўлса-да, “Бўйсунмас” номли шов-шувли ва обрўли газета чиқариб, генерал Булонже билан ҳамкорликда республикага қарши кураш бошлаган эди. 1895 йилда эълон қилинган умуммиллий афв туфайли қувғинликдан қутулиб олган Рошефортни икки юз минг кишидан иборат паришликлар зўр тантана билан кутиб олган эдилар. У бир пайтнинг ўзиде Бланканинг ҳам, Булонженинг ҳам тарафини олар, уни бемалол сўл ва ўнг қўл революционер, идеалист ва демоғог деб аташ мумкин эди. У юзлаб қарама-қарши фикрли кишилар манфаатларининг ҳимоячиси сифатида машҳур эди. Мен тез орада буларнинг ҳаммасини билиб олдим. Бироқ энг асосий гаплардан беҳабар эканман.

Келишилган кун мен унинг Перголез кўчасида жойлашган хусусий меҳмонхонасига борганимда, бобомнинг сеvimли тоғасиникига қилган бу ташрифим менинг Осиё дунёсига қилинажак сермашаққат сафарим сари қўйилган дастлабки қадамим эканлигини билмас эдим.

— Демак, сиз графиня Женевеванинг ўғли ва исмингиз Умар, шундайми?

— Ҳа, Бенжамен Умар.

— Сени болалигингда қўлларимда кўтариб юрганлигимни биласанми?

Ўртамизда туғилган тасодифий яқинлик, қон-қардошлик унга мени сенлаб гапиришни тақозо қиларди.

— Ойим менга завқ билан ҳикоя қилиб беришича, сиз ўша машҳур қочишингиздан сўнг Америкага келиб, Сан-Францискода кемадан тушгансиз ва поезд билан Фарбга томон йўл олгансиз. Биз сизни кутиб олиш учун Нью-Йоркка келганмиз. Шунда мен икки ёшда бўлганман.

— Ҳа, буларнинг ҳаммаси эсимда. Шунда биз Эрон ҳақда гаплашгандик. Ана шунда мен сени буюк шарқшунос бўлади деб башорат қилган эдим.

Бу гапни эшитиб энсам қотди. Мен унга болалик орзуларимни аллақачон унутиб юборганимни, эндиликда бутунлай бошқа нарсага, молиявий ишларга қизиқаётганлигимни, отам томонидан ташкил қилинган денгиз портида қурилиш билан шуғулланмоқчи эканлигимни айтдим. Рошефорт менинг бу гапимни эшитиб, қовоғини уйди ва бирдан фикримга қарши чиқиш мақсадида узундан-узоқ насиҳатга берилиб кетди. У Монтескьенинг “Форс мактублари” ва бу китобдаги машҳур “Қандай қилиб форс бўлиш мумкин” иборасини, Эрон шоҳи томонидан Людовик XIVнинг элчиси сифатида қабул қилинган жаҳонгашта аёл — Мари Петитнинг саргузаштларини, умрини Исфаҳонда соатсоз бўлиб ўтказган Жан-Жак Руссонинг жияни саргузаштларини ҳикоя қила бошлади. Унинг гаплари менинг у қулоғимдан кириб, бу қулоғимдан чиқиб кетар, бу пайт мен унинг ҳаддан ташқари улкан бошини, қалин ва жингалак сочлари осилиб турган кенг пешонасини кузатиш билан банд эдим. У жуда илҳом билан гапирарди, бироқ бундай ёрқин нутқлар унинг улкан гавдасига мос келмаётгандек, қўл силтаб гапириш одати унга ярашмаётгандек туюларди.

— Мен Эронга ҳеч қачон қадам босмаган бўлсам-да, бу диёр ишқибозларидан бириман. Аслида-ку, мен жаҳонгашта эмасман. Бир неча бор қувғин ёки сургун қилинсам-да, ҳеч қачон Франциядан кўнгиш узмаганман. Лекин замон ўзгариб борапти, дунёнинг нариги томонида содир бўлаётган воқеалар эндиликда бизни бефарқ қолдирмаяпти. Агар мен бугун олтмиш эмас, йигирма ёшда бўлганимда эди, ҳеч иккиланмасдан Шарқ саргузаштлари томон ошиққан бўлардим. Айниқса, менинг исмим Умар бўлганида, бу ишни албатта амалга оширган бўлардим.

Мен унга нима учун Хайёмга қизиқмай қолганлигимни тушунтиришга уриндим. Фикримни исботлаш учун рубойларнинг асидан — қалбакилари кўпайиб кетганлигини, уларнинг ҳақиқийларини аниқлаш учун эса асл нусхасининг йўқолиб кетганлигини эслатдим. Менинг гапларимни эшитиб,

бирдан унинг юзи ёришиб кетди. Мен эса, у нега қувонаётганини, гапларим нега уни руҳлантириб юборганини тушунмай энсам қотиб, бу қилигим унга кўпол туюлишини ҳис қилиб, тезда гапимни тугатдим-да, жим бўла қолдим.

Рошефорт жилмайганча сўради:

— Агар рубойлар қўлёзмаси мавжуд эканлигига ишонтира олсам, Хайёмга қизиқишинг қайта бошланадими?

— Албатта-да! — ишонтирдим уни.

— Бўлмаса эшит! Хайём қўлёзмасини Парижда ўз кўзларим билан кўриб, мана шу қўлларим билан варақлаганлигимни биласанми?

Йигирма еттинчи боб

Тўғриси айтсам, бу янгилик мени Рошефорт кутган даражада ҳайратга солмади ҳам, қувонтирмади ҳам. Чунки шунча замонлар ўтиб, қўлёзма ҳамон сақланиб қолганлигига, барибир, ишонмас эдим. Эҳтимол у қўллариди ушлаб, варақлаган китоб кейинчалик унинг кўчирилган бирон нусхаси бўлгандир? Ахир у форс тилини билмаганлиги туфайли адашган бўлиши ҳам мумкин-ку! Қолаверса, қўлёзма қандай қилиб Парижга келиб қолган? Наҳотки бундан бирорта шарқшунос беҳабар қолган бўлса?

Мен гумонларимни очиқчасига, ҳушмуомалалик билан баён қилдим. Шубҳаларим суҳбатдошимни янада руҳлантириб юборди чамаси, мени ишонтаришга киришиб кетди. Мен ҳам бу гапга ишониш учун асослироқ далил кутардим. У жилмайганча, хотиржамлик билан гапини давом эттирди:

— Мен ҳаддан ташқари ғайриоддий бир инсон билан учрашишга муяссар бўлганман. У ўзининг метин иродасию, қувваи ҳофизаси билан келажак авлодга мислсиз таъсир ўтказадиган ва шубҳасиз, тарихда қоладиган одамлар тоифасидан. Турк султони ундан кўрққанлиги туфайли унга турли-туман илтифотлар кўрсатишга мажбур. Эрон шоҳи унинг номини эшитса кўрқувдан зир-зир титрайди. Муҳаммад алайҳиссалом авлодидан бўлган бу киши бир куни қандайдир анжуманда энг мўътабар дин пешволари ҳузурда “файласулик пайғамбарликдек зарур касб” эканлигини айтганлиги учун Истанбулдан бадарга қилинган эди. Унинг исми шайх Жамолиддин. Эҳтимол сен у ҳақда эшитгандирсан?

Мен елкамни қисиб, ҳеч нарса билмаслигимни ифодаладим.

— Мисрликлар Англияга қарши курашга қўзғалганларида, — давом этди Рошефорт, — айнан мана шу одамнинг фикрларидан руҳланган эдилар. Нил водийсининг барча саводхон аҳли тилидан унинг номи тушмасди, уни “Устоз” дея эъзозлардилар. Аслида у мисрлик эмас, бу мамлакатга фақат бир мартагина борган, холос. У Ҳиндистонга қувғин қилинган, у ерда ҳам улкан халқ ҳаракати қўзғалишига сабабчи бўлди. Унинг таъсирида инқилобий газеталар чоп қилина бошланди, турли жамиятлар тузилди. Ҳиндистон вице-қироли ҳам бу ҳолдан ташвишга тушиб, уни мамлакатдан чиқариб юборишга мажбур бўлди. У Оврупага бориб жойлашди ва дастлаб Лондонда, кейин Парижда мисли кўрилмаган сиёсий ҳаракатга шўнғиб кетди. У “Бўйсунмас” газетаси билан ҳам тинимсиз ҳамкорлик қилар ва биз бу баҳонада тез-тез учрашиб турардик. Унинг шоғирдлари орасида ҳинд мусулмонлари, мисрлик яҳудийлар, суриялик маронитлар бор эди. Билишимча, мен унинг французлар орасидаги энг яқин дўсти эдим. Уни энг машҳур сиёсатчилардан Эрнест Ренан ва Жорж Клемансо, инглиз сиёсатдонларидан лорд Салисбюри, Рандолф Шуршил, Вилфрид Блунтлар ҳам яхши танирдилар. Уша кундан бошлаб мен ўз хотираларимда фойдаланиш учун у ҳақда барча маълумотларни йиға бошладим.

Рошефорт тортмасидан майда дастхатда ёзилган бир неча варақ қоғозни олиб ўқий бошлади:

“Менга бутун ислом дунёсида ислоҳотчи ва революционер сифатида машҳур бўлган, ҳаворий каллали шайх Жамолиддин исмли сургун қилинган кишини таништирдилар. Қора, сокин ва оловли кўзлари, кўкракларигача осилиб тушган соқоллари унга улғуворлик ва олижаноблик бағишлагандек туюларди. У бутун оломонни ўзига қарата оладиган одамлар тоифасидан эди. У французчалаб қийналиб гаплашар, лекин унинг ўта маданиятлиги бу камчилигини ювиб

кетарди. Унинг қиёфаси тетик ва мулойим, айна пайтда чарчоқ билмас фаолият эгаси эканлигидан дарак берарди. Биз тез орада жуда қалинлашиб кетдик, чунки мен ҳам қалбан инқилобчи кишиман ва барча эрк учун курашувчилар менинг қалбимга яқин одамлардир.”

Рошефорт варақларини йиғиб, гапида давом этди:

— Жамолиддин Маллен майдони яқинида, Сэз кўчасидаги меҳмонхонанинг охириги қаватида, кичик бир хонада истиқомат қиларди. Мана шу кичик хона унга газета нашр қилиб, уларни қоғларга жойлаб, Ҳиндистон ёки Арабистонга юбориш учун етарли эди. Унинг хонасига бир мартагина киришга ва бу хона нимага ўхшашлигини билишга муяссар бўлганман. Биз Дюранларникига нонуштага таклиф қилинган ва мен уни бирга олиб боришга ваъда берган эдим. Унинг хонасига тўғри кириб боравердим. Хонада йиғилган газеталар, ҳатто каравот устида сочилиб ётган, шифтгача қалашиб кетган китоблар орасидан юриш анча қийин эди. Бунинг устига хонада нафас қисар даражадаги бадбўй сигра ва ҳиди анқир эди.

Рошефорт Жамолиддин ҳақида қанчалик илиқлик билан гапираётган бўлса-да, сигаранинг бадбўй ҳиди ҳақида гапираётган афтини буриштириб, ижирғанди. Унинг қиёфасидаги бу ўзгаришни кўриб, янгигина тутатган Гавана сигарамни ўчиришга шошилдим. Рошефорт енгилгина жилмайиб, миннатдорчилик билдирди ва давом этди:

— У мендан бетартиб хонада кутиб олаётганлиги учун узр сўради ва бисотидаги қимматбаҳо китобларини кўрсата бошлади. Улар орасида муқоваларига ғаройиб тарзда оро берилган ва қадимий миниатюралар билан безатилган Умар Хайёмнинг китоби эътиборимни тортди. У менга бу китоб “Самарқанд қўлёзмаси” деб аталишини, китобдаги рубойлар ва саҳифа ҳошияларига битилган солномалар шоирнинг ўз қўллари билан ёзилганлигини, китоб қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолганлигини айтиб берди.

— Ё раббим! — дедим мен инглизчалаб, бу гапларни эшитиб ҳайратимни яшира олмай.

Менинг бу хитобимни эшитиб, Генри тоғам ғолибона жилмайиб қўйди. У энди мендаги аввалги бефарқлик, ишончсизлик бутунлай супуриб ташланганини, энди мен унинг ҳар бир сўзини интиқлик билан кутаётганимни сезди ва ўз галабасини мустаҳкамлашга шошилди:

— Уз-ўзидан маълумки, ўша пайт Жамолиддин менга бу китоб ҳақида нималар деганига унчалик эътибор бермагандим, — деди у жиддийлик билан. Ўша кеч биз кўпроқ Судан ҳақида гаплашдик. Кейинчаликми — қўлёзмани бошқа кўрмадим ҳам, суриштирмадим ҳам. Мен унинг мавжудлиги ҳақида гувоҳлик бера олсам ҳам, бугунга келиб у яна йўқолиб кетганми, деб кўрқаман. Чунки Жамолиддин тўплаган барча нарсалар ёниб кетган, йиртиб ташланган ёки йўқ қилинган.

— Ҳатто Хайём қўлёзмаси ҳамми?

Рошефорт саволимга жавоб бермасдан менга афсуслангандек тикилиб қолди ва яна гапиришдан олдин ёзувларига қараб олди:

— 1889 йилда Парижга жаҳон кўргазмасига қатнашиш учун келган Эрон шоҳи Жамолиддинга “умрининг охириги ғайридинлар орасида ўтказиш ўрнига Эронга қайтишни” илтимос қилиб, унга юқори даражадаги лавозимлар беришни ваъда қилди. Бироқ Жамолиддин унга ўз шарҳларини қўйди: агар мамлакатда умуммиллий конституция қабул қилинса, умумий сайловлар ўтказиш чоралари кўрилса ва барча маданиятли мамлакатлардагидек, барча фуқаролар қонун олдида тенг эканлиги тан олинса ва ниҳоят хорижийларга сотилган барча мулклар ҳақидаги чидаб бўлмас қонун-қоидалар бекор қилинсагина Эронга қайтиши мумкинлигини маълум қилди. Айтиш жоизки, тилга олинган барча масалалар бир неча йиллардан бери француз ҳажвчилари учун тинимсиз илҳом бериб турган мавзулар эди. Жумладан, йўл қурилишини ўзларига монополия қилиб олган руслар энди Эронда ўзларининг ҳарбий қисмларини туза бошлаган эдилар. Улар ташкил қилган казаклар корпуси форс армиясидаги энг мукамал қуролланган ҳарбий куч бўлиб, бевосита рус зобитлари томонидан бошқариларди. Айна пайтда инглизлар бир неча тонна ғалла эвазига мамлакатдаги ер ости бойликларини қазиб олиш, ўрмон саноатидан

фойдаланиш, мамлакатдаги банк тизимини бошқариш ҳуқуқини қўлга киритган эдилар. Австрияликлар эса, мамлакатдаги почта хизматини ўз ҳуқуқларига ўтказиб олганди. Жамолиддин шоҳдан ўз ҳуқуқларидан ва хорижий ҳамкорлардан воз кечишни талаб қилиб, уни ўз таклифидан қайтаришни кўзда тутганди. Шоҳ эса, ҳаммани ҳайрон қолдириб, унинг барча талабларини қондиришга ва мамлакатда ислоҳот ишларини бошлаб юборишга ваъда қилди.

Шундай қилиб шайх Жамолиддин шоҳ ва унинг амалдорлари қуршовида тантана билан Эронда кутиб олинди. Дастлабки пайтлар шоҳ унга зўр илтифотлар кўрсатди. Ҳатто уни ҳарамдаги аёллар билан ҳам таништириб қўйди. Бироқ ислоҳотлар ҳамон бошланмас эди. Конституция қабул қилиниши уламолар томонидан шоҳга “худо томонидан яратилган шариат қонунларига хилоф бўлишлигини”, умумхалқ сайловлари ўтказилиши ҳақида қонун чиқарилса, бу ҳуқмдорнинг шоҳлик обрў-эътиборини йўқ қилинишига ва шоҳни ҳам Людовик XVI нинг қисмати кутиши мумкинлигини уқтирдилар. Хорижий монополияларга чек қўйиш эмас, балки янгиларини ҳам киритиш зарур, чунки шоҳ ва мамлакат сармоёга муҳтож!

Шундай қилиб, шоҳ 15 минг ливр стерлинг эвазига мамлакатда тамаки ишлаб чиқариш саноатини англизларга сотиб юборди. Шартномага биноан тамаки саноатининг экспорти ва импорти англизларга ўтиб кетди. Ҳар бир эркак ва аёл, ҳатто кўпчилик болалар ҳам сигарет ёки чилим чекишга одатланган бу мамлакатда тамаки савдоси англизларга мўмай даромад келтира бошлади.

Техронда бу қарор қабул қилиниши биланоқ, мамлакатдаги сўл газеталарда турли мазмундаги памфлетлар кўпайиб, улар шоҳни ақлу ҳушини йиғиб олишга қаҳира бошладилар. Бундай газеталардан бири шоҳга етиб келди ва унинг муаллифи сўзсиз шайх Жамолиддин бўлса керак дея гумон қилинди. Бундан жаҳли чиққан Жамолиддин дунё ишларига қўл силтаган киши бўлиб, Техрон атрофидаги эски қабристонлардан бирига узлатга чекиниб, ўз дахлсизлигини таъминлади. Бу Эронда азалдан давом этиб келаётган диний удумлардан бўлиб, ўз эрки ва ҳаёти таҳликада қолган кишилар ана шундай йўл тутишар ва улар дахлсиз ҳисобланар эдилар. Жамолиддиннинг бу хатти-ҳаракати унинг тарафдорларининг умумий норозилиги бошланишига сабабчи бўлди. Эроннинг турли бурчақларидан минглаб одамлар уни зиёрат қилишга оқиб кела бошладилар. Содир бўлаётган воқеалардан тоқати тоқ бўлган шоҳ уни узлатга чекинган хонақоҳдан ва мамлакатдан қувиб чиқаришни буюрди. Айтишларича, бундай қарорга келгунича шоҳ жуда узоқ иккиланган. Бироқ унинг оврўпача таълим олган вазири “нафақат файласуф, балки даҳрий ҳам бўлган Жамолиддиннинг узлатга чекиниш ҳуқуқидан фойдаланишга ҳаққи йўқ” лигига ишонтира олди. Шундай қилиб, қуролланган аскарлар узлат дахлсизлиги удумини бузиб, кўп сонли зиёратчилар орасидан ўзларига зўравонларча йўл очишиб, Жамолиддинни ҳужрадан олиб чиқдилар. Ярим яланғоч ҳолда қўлга олинган шайх Жамолиддин мамлакатдан бадарға қилинди. Унинг бисотидаги барча нарсалар аскарлар томонидан талон-тарож қилинди. Ўша куни “Самарқанд қўлёзмаси” ҳам изсиз йўқолди.

Рошефорт бу гапларни айтиб ўрнидан турди ва деворга суянганча бакувват қўлларини кўксига қовуштирди.

— У тирик қолди, бироқ жиддий касалликка йўлиққанди. У минглаб зиёратчилар кўзи олдида, унинг ҳар бир сўзига зор бўлиб турган муридлари олдида таҳқирланганини кўтара олмади. Бундан ўзича муҳим бир хулосага келди: бир умр диний жаҳолатпарастликка қарши курашиб келган, Миср, Франция, Туркияда сиёсий фаолият билан шуғулланиб, минглаб тарафдорлари бўлган бу инсон, охири нима билан тугашини билмасдан қалтис бир сиёсатга қўл урди. У шоҳни тахтидан қулатиш мақсадида барча воситалардан фойдаланишга қарор қилди.

Дастлаб у Эрондаги олий мартабали дин арбобларига узундан-узоқ хатлар ёзиб, улардан мусулмонларнинг энг муқаддас ерларини ғайридинларга арзонгаровга сотиб юбораётган шоҳга ўз обрў-эътиборлари билан таъсир қилишни, уни бундай нопок йўлдан қайтаришни илтимос қилди. Бу машмашаларнинг давомини сен газеталардан ўқиб билиб олишинг мумкин.

Америка матбуотининг хабарига кўра, шиаларнинг бош раҳнамоси Жамолиддиннинг хатидан таъсирланиб, ҳайратланарли баёнот эълон қилган: “Кимки тамаки истеъмол қилса, Худо томонидан бизга юборилажак янги Имомга қарши исён кўтарган бўлади.” Кунлар кетидан кунлар ўтиб бу даъватга эргашган барча шиалар сигарет чекмайдиган бўлдилар. Чилимлар, машҳур калёнлар бир жойга тўпланиб, синдирилиб, ёқиб юборила бошланди. Тамаки дўконлари бирин-кетин ёпила бошланди. Ҳатто шоҳ харамидаги аёллар ҳам бу тақиқга бўйсунушга мажбур бўлдилар. Шоҳ бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. У диний арбобларга хат ёзиб, уларни “жавобгарликни сезмасликда, тамаки чекишни тақиқлаш — мусулмонлар соғлигига жиддий таъсир қилишини билмаслик” да айблади. Бироқ тамаки чекишга қарши ҳаракат жиддий тус ола бошлади. Техронда, Табриз ва Исфaxonда шовқин-суронли намоишлар бўлиб ўтди. Мақсад тамаки саноатида чет эл монополиясига барҳам бериш эди.

— Бу пайтда, — давом этди Рошефорт; Жамолиддин яна Англияга келган эди. Биз бу масалада у билан бир неча бор учрашиб, роса баҳслашдик. Бу сафар у менда калавасининг учини бутунлай йўқотиб қўйган одамдек тасаввур уйғотди. У тинмасдан “шоҳни тахтидан ағдариб ташлаш керак” дея такрорларди. Таҳқирланган, руҳи бутунлай тушиб кетган бу одам энди фақатгина қасос олиш нияти билан яшарди. Уни таъқиб қилишдан чарчамаётган шоҳ Англияга, лорд Салисбюрига ўпқаланиб, қуйидаги мазмундаги хат жўнатди:

“Биз бу одамни Англия манфаатларига хилоф фаолияти туфайли юртимиздан бадарга қилган эдик. Эндиликда у Лондонда бошпана топганлигини қандай тушуниш керак?”

Англия ҳукумати шоҳга Буюк Британия эркин мамлакат эканлигини ва бу ерда эркин фикр билдирган ҳар қандай шахс қонун томонидан таъқиб қилинмаслигини баён қилиб, расмий жавоб хати юборди. Шундай бўлса-да Жамолиддиннинг фаолиятини чеклаб қўйишга мос келувчи чора-тадбирларни излаб топишга ва бу ердан тезроқ жўнаб кетишга мажбур қилажакларини маълум қилди. Жамолиддин юраги тўла алам билан Истанбулга жўнаб кетишга мажбур бўлди.

— Ҳозир у ўша ердами?

— Ҳа. Менга маълум қилишларича, унинг бутунлай руҳи тушиб кетган. Туркия султони унга ажойиб турар жой ажратиб берган эмиш. У ерда шайх ўз дўстларини, шогирдларини қабул қилиши мумкин, бироқ, унга мамлакатдан чиқиб кетиш тақиқланган ва яширин назорат остида яшайпти.

Йигирма саккизинчи боб

Бош вазир қароргоҳининг ёнгинасида, Юлдуз тепалиги устида ёғоч ва мрамардан тикланган бу ҳашаматли қаср эндиликда Жамолиддин учун “фахрий қамоқхона” вазифасини ўтар, у қочиб кетиши мумкин бўлмаган бу “қамоқхона”нинг эшиклари доимо очиқ турар, “маҳбус”га эса, тўғридан-тўғри султон ошхонасида тайёрланган иссиқ таомлар келтирилиб туриларди. Бу ерга келиб-кетувчиларнинг кети узилмас, бироқ улар қасрни айлангириб ўрнатилган панжара деворлар орқали маҳбус эшиқдан кириб келишиб, остонада оёқ кийимларини ечибгина ичкарига киришлари мумкин эди. Юқори қаватдаги хоналардан биридан Эрон ва шоҳ шаънига лаънатлар ёғдириб, қаҳрли овозда гапирётган Жамолиддиннинг овози эшитиларди.

Хайём қўлёмасини излаб, уч салтанат узра 70 соатлаб поездда йўл юриб келишим, бунинг устига, бошимдаги кичик шляпам, хорижийларга хос майда қадамлар билан юришим, ташвишларим, барча-барчаси бу ерга келиб, мен учун бачкана бир ишдек туюлиб кетди. Эҳтимол, менинг ташвишларим, ҳатто Умар Хайём қўлёмаси ҳам бу олағовур Шарқда ҳеч нарсага арзимайдиган оддий нарсалардир?

Эшик олдида мени хизматкор кутиб олди. У туркона таъзим қилиб, французчалаб “хуш келибсиз” деганича, мендан ҳеч нарса сўрамасданоқ ичкарига бошлади. Чунки бу ерга одамлар фақат бир мақсадда, устозни зиёрат қилиш, унинг суҳбатини олиш ёки айғоқчилик учунгина келадилар. Хизматкор мени

кенг меҳмонхонага бошлаб кириб, шу ерда кутиб туришимни билдирди. Кутиш залида аллақандай аёл киши ҳам ўтирганини кўриб, унга қарамаслик учун кўзларимни ерга тикдим. Чунки бу ерда аёлларга қўл узатмаслик, уларга очиқ юз билан кулиб қарамаслик ҳақида жуда кўп эшитганман. Мен у билан шляпамни бошимдан олиб, енгил таъзим қилиб, мингирлабгина саломлашган бўлдим. Аёл ўтирган жойнинг рўпарасидаги инглиз оромкурсисига бориб ўтирдим. Утириб олиб, ерга тўшалган гиламлар нақшини томоша қила бошладим. Нигоҳим аста-секин аёлнинг оёқ кийимларига, кейин унинг олтин ҳошияли мовий ранг узун кўйлагининг этакларига, юзидаги ҳарир пардасигача кўтарилди. Тасодифан унинг ҳарир тўр ортидаги шахло кўзлари ҳам менга тикилиб турганлигини, нигоҳларимиз тўқнашганда, унинг майингина табассум қилганини кўриб қолдим. Мен бир лаҳза кўзларимни ерга тикиб, яна гилам нақшларини, мрамр пол безакларини томоша қила бошладим. Безовта нигоҳим сув юзига қалқиб чиққан пўкак мисол яна унинг юзларига кўтарилди. Унинг бошида ҳар лаҳзада бегона кўздан асровчи енгил ҳарир пардаси бўлса ҳам, негадир мендек хорижий номаҳрам олдида юзларини яширмас эди. Бу сафар у менга тиниқ бугдойранг юзини ёнбош томонидан кўришимга имкон бериб, узоқларга тикилиб турарди. Агар мафтункорликнинг ранги бўлса, шубҳасиз, унинг юзига қиёс қилиш мумкин. Агар сеҳр-жодунинг, латофатнинг шуъласи бўлса, бу шуъла, шубҳасиз, унинг юзларидан ёғиларди. Бундай гўзаллик ва латофатни кўриб, ақлим лол бўлиб қолди. Менга гўё гўзаллик ва бахт маъбудаси дуч келганидек, ҳаяжондан юзларим терлаб, кўлларим музлаб бораётганлигини сездим. Ё тангрим, илк бор кўзим тушган шарқ аёли бунчалик гўзал ва латофатли бўлмаса! Шоирларни мафтун қилиб қуйлатган, моҳитобон, сунбул соч, кўзларидан дур ёғиладиган, сарвқомат, табассуми шароб мисол кишини маст қиладиган шарқ гўзаллари шундай бўлармикан? Унга сўз қотсаммикан? Лекин меҳмонхонанинг бу бурчагида туриб нариги бурчақда турган аёлга сўз қотсам андишасизлик бўлмасмикан? Урнимдан туриб, унинг ёнига борсам-чи? Унинг ёнидаги оромкурсига ўтириб олиб, безбетлигимдан юзидан табассум йўқолишини ва жаҳл билан чодрасини тушириб олишини томоша қилсаммикан?

Бизнинг кўзларимиз тасодифан яна тўқнашиб кетди ва худди ўйин қилаётгандек иккимиз ҳам нигоҳимизни олиб қочдик. Бизнинг бу ўйинимизни хизматкорнинг кириб қолиши бузди. У менга чой ва сигарет таклиф қилиб, аёлга эгилиб таъзим қилганича туркчалаб алланималар деди. Шунда аёл ўрнидан туриб, юзига чодрасини ёпди, кўлидаги чарм сумкачасини хизматкорга узатиб, эшик томон йўналди. Меҳмонхона эшигига етгач, қадамни секинлатиб мен томонга қаради ва мендан ҳам яхши французча талаффуз билан тиниқ овозда менга мурожаат қилди:

— Ким билсин, йўлларимиз яна кесишармикан, омон бўлинг!

На хушмуомалаликка, на ваъдага ўхшамайдиган, ўйинқароқ табассум билан айтилган бу сўзлар менга кинодан кўра давъатдек эшитилди. Урнимдан бесўнақайларча туриб, ўзимни ўнглаб олишга, унга муносиб жавоб беришга улгурмасимданоқ, у эшик олдида бир лаҳза тўхтаб, менга хайрихоҳлик билан тикилиб турди. Қани энди унга муносиб жавоб бериш учун фикримга бирон гап келса!

Қиз менга ним табассум ҳадя қилганича ичкарига кириб кетди.

Дераза олдида тик турганимча ҳовлида дарахтлар остида мени бу ерга олиб келган извошни қидириб турганимда, қандайдир овоз хаёлларимни бузиб юборди:

— Сизни куттириб қўйганим учун мени афв этинг.

Бу киши Жамолиддин эканлигини сездим. Чап кўлида ўчиб қолган сигаретаси бўлиб, дока билан боғланган бақувват ўнг кўлини мен томон чўзиб, самимий қўл сиқишди. Мен ўзимни таништиришга шошиддим.

— Менинг исмим Бенжамин Лессаж, сизнинг ҳузурингизга Генри Рошефорт тавсияси билан келдим. Шундай деб унга Генри тоғамнинг тавсия хатини узатдим. Бироқ у хатни очиб ҳам кўрмасдан чўнтагига солди ва кучоқ очганича мени бағрига босиб, пешонамдан ўпди.

— Рошефортнинг дўстлари — менинг дўстларим, мен улар билан чин юракдан суҳбатлашаман.

У мени елкамдан қучганича юқори қаватга олиб чиқувчи ёғоч зинапояга етаклади.

— Ишонаманки, дўстим Генри соғ-саломат. Унинг сургундан қайтиши ҳақиқий голибона байрам бўлганлигидан хабардорман. Уни кутиб олишга чиққан паришликлар унинг номини айтиб олқишлаганида, у ўзини қандай бахтли сезганини тасаввур қила олмайман. Мен бу ҳақда “Бўйсунмас” газетасида ўқиганим. У менга бу газетани мунтазам юбориб туради, бироқ улар жуда кечикиб қўлимга тегади. Уларни ўқиб, Париж кўчаларидаги шодиёна гала-говурни эшитгандек бўламан.

Жамолиддин французчалаб қийинчилик билан, лекин тўғри гапирар ва у тополмай қолган сўзларни баъзан ўзим айтиб, унга ёрдам бериб турардим. Айтган сўзим тўғри чиқса, у менга миннатдорчилик билдириб қўяр, шундай бўлса-да, ҳар бир жумлани тўғри гапириш учун хотирасини кавлагандек бошларини, иягини ушлаб қўярди.

— Мен Парижда қоронғи бир хонада яшардим, бироқ у ердан бутун дунё кўриниб турарди. У мана бу қасрдан юз баробар кичик бўлса-да, менга тор туюлмасди. Мен ўз халқимдан минглаб километрлар узоқда эдим, бироқ ўз халқимнинг келажаги учун бу ердаги ёки Эрондаги пайтимдан кўпроқ ишлар қила олардим. Менинг овозимни ҳатто Жазоир ва Кобулда ҳам эшитар эдилар. Бугун эса, мени ҳузуримга келганларгина эшитадилар, холос. Албатта, мен уларни очик юз билан қарши оламан, айниқса, улар Париждан келган бўлсалар.

— Мен асли паришлик эмасман. Онам француз ва исимим французча жарангласа ҳам, мен америкаликман ва Мэрилендда яшайман.

Менинг бу гапим уни қизиқтириб қўйди шекилли, у ўтмиш саргузаштларини ҳикоя қила бошлади.

— 1882 йилда Ҳиндистондан сургун қилинганимда, Кўшма Штатларга бориб қолгандим. Тасаввур қилинг, мен ҳам Америка фуқаролигини қабул қилиш муаммосига дучор бўлганман. Эҳтимол, бу сизга кулгили туюлар, бироқ, агар мен шундай қилганимда, кўплаб ҳамфирқларим бундан таажжубга тушган бўлардилар. Саййид Жамолиддин, ислом уйғониш даврининг ҳаворийси, Муҳаммад пайғамбар авлодининг давомчиси насроний давлатининг фуқаролигини қабул қилса, улар учун кутилмаган ҳол бўларди. Лекин мен бундан заррача уялмаган бўлардим. Бир пайтлар мен бу ҳақда “Эсдаликлар”ида фойдаланиш учун дўстим Вилфорд Блунтга ҳам гапириб бергандим. Менинг далилим оддийгина: ислом заминида зулмдан холи бўлган бирор бурчак топа олмадим. Эронда бутунлай дахлсизлигимни таъминлайдиган ягона анъанавий удум — узлатга чекиндим, бироқ шоҳ аскарлари қадимий удумларимизни оёғости қилишиб, мени тинглаб турган қўплаб зиёратчилар кўзи олдида обрўйимни бир пул қилдилар. Ва ҳеч ким бундай зўравонликка қарши чиқишга журъат қила олмади. Шундай қилиб, Эронда бирорта муқаддас ер, на бирон университет ёки оддий бир уйда ўзимни зулмдан ҳимоя қила оладиган жой қолмади.

У ҳаяжондан титраётган қўли билан настгина стол устига қўйилган глобусни силаб қўйди ва давом этди:

— Туркиядаги аҳволим эса, бундан ҳам ёмон. Ахир, мени бу ерга султон ва халифа Абдул Ҳамиднинг ўзи тақлиф қилмаганмиди? Унинг ўзи менга хат устига хат жўнатиб, мени кофирлар ўртасида яшашга мажбур қилаётган шоҳдан ҳафалигини маълум қилмаганмиди? Энди мен унга куйидаги сўзларни айтиб, ўзимни хотиржам қилишим мумкин: — Агар сизлар бутун мамлакатни қамоқхоналарга айлантириб юбормаганларингизда эди, менга ўхшаш эркин фикрли кишилар Оврўпадан бошпана топишга мажбур бўлмаган бўларди. Бироқ мен ҳолдан тойиб қолдим ва яна бир бор алдандим. Мана, мен Истанбулдаман ва сиз аҳволим қандай эканлигини кўриб турибсиз. Меҳмондорчилик удумларини бутунлай оёғости қилаётган бу ярим жинни султон мени бу ерда маҳбус сифатида ушлаб турибди. Яқинда мен унга бир нома жўнатиб; “Агар мен сизнинг меҳмонингиз бўлсам, мени бу ердан кетишимга рухсат беринг. Агар мен сизнинг асирингиз бўлсам, оёқларимга кишан уриб зиндонга ташланг!” — дея мурожаат қилдим. Бироқ у менга жавоб ёзишни ҳам ўзига эп кўрмади. Агар мен Кўшма Штатларнинг, Франциянинг, Австро-Венгриянинг, Россия ёки Англиянинг фуқаролигини қабул қилганимда эди, шу мамлакат элчиси султоннинг бош

вазири қароргоҳига рухсат сўраб ўтирмасданоқ кириб келиб, ярим соат ичилаёқ мени озод қилишга муяссар бўларди. Бироқ мен сизга буни таъкидлаганимдек, бизлар, бу асрнинг мусулмонлари ўз эркимизни йўқотиб қўйган бечора бандалармиз.

У ҳаяжондан энтикиб кетди ва қўшиб қўйди:

— Мен ҳозир сизга айтган барча гапларимни ўз газетангизга ёзишингиз мумкин. Фақат султон Абдул Ҳамидни ярим жинни деганим ҳақида индамай қўяқолинг. Бир кун келиб, барибир, бу қасрдан учиб кетишликдан умидимни узганим йўқ. Лекин бу ҳозирча орзу ва хаёл холос. Чунки бутунлай жинни, ўтакетган жиноятчи, ўлгудек шубҳакор, фақат туркий мунажжимларнинг башоратларига ишониб яшаётган бу султон қафасида яшаш жонимга тегиб кетди.

— Менга ишонинг, бу ҳақда мен ҳеч нарса ёзмоқчи эмасман. Сизга ўзимнинг журналист эмаслигимни айтишим лозим. Жаноб Рошефорт бобомнинг тоғаси ва ҳузурингизга унинг тавсияси билан келдим. Мақсадим сиз ёки Эрон ҳақида мақола ёзиш эмас.

Кейин унга Хайём қўлёзмаси билан қизиқишим, уни бирор кун қўлларимга олиб варақлашим, унинг мазмунини тушунишга бўлган иштиёқим ҳақида гапириб бердим. У менинг сўзларимни мамнун жилмайиб, диққат билан тинглади.

— Менинг тушқун кайфиятимдан бир лаҳзага халос қилганлигингиз учун сиздан миннатдорман. Сиз қизиқаётган мавзу мени ҳам ҳар доим ҳаяжонга солади. Жаноб Никола таржимасидаги “Рубойлар” сўзбошисида келтирилган уч дўст: Низом ул-Мулк, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Хайём ҳақидаги ривоятни ўқиганмисиз? Улар ҳар жиҳатдан бир-бирларидан фарқланган буюк кишилар бўлганлар, лекин уларнинг ҳар бири минг йиллардан бери яшаб келадиган форслар орзу-истакларини ўзларига хос ифодалаб берган улуг кишилардир. Баъзан мен уларнинг ҳар учаласи қалбини бир йўла ўзимда ҳис қилгандек бўламан. Худди Низом ул-Мулк сингари буюк мусулмон давлати тузгим келади. Ҳатто давлатни тоқат қилиб бўлмас турк султони бошқарса ҳам, ана шундай давлат тузиш фикру хаёлимдан кетмайди. Баъзан эса, худди Ҳасан Саббоҳ сингари бутун ислом оламини даҳшатга солувчи, ўлимга тик боқувчи мард шогирдларим бўлишини хоҳлаб қоламан.

У бир лаҳза жим қолди, кейин аллақандай фикридан қайтгандек кулимсираб, давом этди:

— Худди Хайём сингари кундалик ҳаётимдаги ноёб қувончларнинг ортидан қувиб юраман ва шароб, соқий, гўзал ёр ҳақида шеърлар битаман. Худди у каби сохта художўйлардан нафратланаман. Хайём бир неча рубойларини ўзи ва мен ҳақимда ёзгандек: “Гўзал замин узра бир киши бораепти. У на бой-бадавлат ва на камбағал, на художўю на даҳрий. У ҳеч қандай ҳақиқатга хушомад қилмайди. У ҳеч қандай қонунларни тан олмайди. Ям-яшил замин узра бир инсон кетиб бораепти. Бу жасур, бироқ ғамнок одам ким бўлди экан?”

У рубойини ўқиб бўлиб, сигарасини қайта ёқди ва чуқур ўйга толди. Сигарадан учиб чиққан кичик бир учқун соқоллари устига кўнди ва у одатий ҳаракати билан уни уриб тушириб, гапида давом этди:

— Болалигимдан бери Хайёмни шоир ва, айниқса, хур фикрли файласуф сифатида завқланиб ўқийман. Унинг шеърлари кеч бўлса-да, Оврўпа ва Америкада машҳур бўлиб кетганидан фахриланаман. Рубойларнинг асл нусхаси, Хайёмнинг ўз қўллари билан ёзган қўлёзмаси менинг қўлларимга тушганида, ўзимни қанчалик бахтли ҳис этганимни тасаввур қила оласизми?

— Бу қачон бўлган эди?

— Бу китоб менга бундан ўн беш йил олдин Ҳиндистонда ёш бир форс йигит томонидан тақдим қилинган эди. Унинг айтишича, айнан шу мақсадда менинг олдимга келган. У ўзини “Кирмон шаҳрида туғилган Мирзо Ризо, Техрон бозоридаги собиқ савдогар ва сизнинг содиқ қўлингиз” деб таништирди. Мен кулганимча ундан “собиқ савдогар” деганинг нимаси деб сўрадим. У бошидан кечирган воқеаларни гапириб берди. У эски кийимлар сотиладиган дўкон очган дастлабки кунларда шоҳ ўғилларидан бири келиб, ўн бир минг туманлик, яъни минг долларлик шоҳи рўмоллар ва мўйна кийимлар харид

қилибди. Хариднинг бу кунисига Мирзо Ризо олинган нарсаларининг пулини сўраб борганида, шаҳзода унга агар яна у пул сўраб келса, уни ўлдиртириб юборажагини айтиб, сўкинганича ҳайдаб чиқарибди. Шунда у маслаҳат сўраш учун мени излаб топишга қарор қилибди. Уша пайтлар мен Калькуттада ўқитувчилик қилар эдим.

— Мен жабр-зулм ҳукмронлик қилган мамлакатда ҳалол меҳнат билан кун кўра олмаслигимга ишонч ҳосил қилдим. Мамлакатда адолат ўрнатилишининг биринчи омили конституция қабул қилиниши ва парламент республикаси ўрнатиш эканлигини сиз айтмаганмидингиз? Энди мени шу бугундан бошлаб ўзингизнинг энг содиқ шогирдларингиздан бири деб ҳисобланг. Мен савдо дўконимни ёпиб, оила ва рўзгоримни ташлаб, ишингизнинг издоши бўлиш учун ёнингизга келдим. Буюринг, нима иш қилай? Ҳар бир амрингизни сўзсиз бажаришга тайёрман, — деди у куйинганича.

Унинг дил ҳасратини тинглаб, ҳам ҳаяжонландим, ҳам ташвишга тушиб қолдим. Мен на уйи, на ватанининг тайини йўқ дайди бир файласуф бўлсам. Бирон кишининг ташвишини чекмаслигим учун ҳатто уйланишдан ҳам воз кечганман. Мен ҳатто пайғамбар ёки Янги даъват имоми бўлсам ҳам, бу йигит менга эргашмаслигини истаб қолдим.

— Арзимас пулингдан ажраганинг учун савдо дўконингни, оилангни ташлаб, менга эргаштиш учун ҳузуримга келдингми? — дедим уни шаштидан тушириш мақсадида.

Бирдан йигитнинг юзлари тундлашиб, бир оғиз ҳам гапирмасдан чиқиб кетди. Олти ойдан кейин у яна қайтиб келди. У қўйнидан олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган бир қутича чиқариб, уни очиб, менга узатди.

— Мана бу қўлэзмага қаранг, устоз, унинг нархи қанча деб ўйлайсиз?

Мен китобни қўлимга олиб варақлаб кўрдим ва қўлэзма кимники эканлигини фаҳмлаб, ҳаяжондан титраб кетдим.

— Бу Хайёмнинг ўз қўллари билан ёзган китоби-ку! Бу китоб бебаҳодир! — дедим ҳайратимни яшира олмай.

— Нима дейсиз, у ўн минг туманга арзийдими? — сўради у ўсмоқчилаб.

— Йўқ, бу бебаҳо китоб!

— Мен уни сизга тақдим қиламан, устоз. Илтимос, уни эҳтиёт қилиб асранг. Бу совга сизга Мирзо Ризони эслатиб турсин.

Шундай қилиб Хайём рубойларининг асл нусхаси менинг қўлимга тушиб қолди ва мен ундан ажралмадим. Қўшма Штатларда, Англияда, Францияда, Германияда, Россияда ва Эронда дайдиб юрган пайтларимда ҳам у ҳар доим ёнимда бўлди. Қўлэзма Шоҳ Абдул Аъзам қабристонига узлатга чекинган кунларимда ҳам мен билан бирга эди. Айнан ўша ерда ундан ажралиб қолдим.

— У ҳозир қаерда ва кимнинг қўлида эканлигидан хабарингиз борми? — сўрадим ҳаяжонимни яшира олмай.

— Мени шоҳ аскарлари қўлга олишганида, уларга қаршилик қилган ягона киши Мирзо Ризо бўлди. У қичқирганича аскарларни имонсизликда айблади, “бу бебошликка чек қўйишга ёрдам беринглар!” деб зиёратчиларга ялиниб-ёлворди. Уни қўлга олишиб, тўрт йилга қамаб юбордилар. Озодликка чиққач, Истанбулга, яна менинг ҳузуримга келди. У шундай хаста аҳволда эдики, уни французлар касалхонасига ётиб, даволанишга мажбур қилдим. У мана шу йилнинг ноябригача даволанди. Мен уни яна бирор ноўрин ҳаракати туфайли қамоққа тикмасликлари учун касалхонада кўпроқ ушлаб туришга уриндим. Бироқ у касалхонада узоқ қолиб кетишни истамади. У Хайём қўлэзмасини яна қайта топишни истар ва бошқа ҳеч нарса уни қизиқтирмасди. Савдоий бўлиб қолган кишиларгина бирор ишни қилишга ана шундай астойдил киришадилар.

— Нима деб ўйлайсиз? “Қўлэзма” ҳали ҳам мавжудмикан?

— Бу ҳақда сизга фақат Мирзо Ризо аниқ маълумот бера олади. У мени ҳибсга олишаётганда қўлэзмани ўзиники қилиб олган аскарни топишга астойдил ишонади. Нима бўлса-да, у ҳозир уни топиб, қайта сотиб олиш ҳаракатида юрибди. Лекин, қандай пул эвазига сотиб олади, худо билади.

— Агар гап қўлэзмани қайта қўлга киритиш ҳақида бўлса, пул ҳеч қандай муаммо эмас! — дедим мен ҳар қандай харажатга тайёрлигимни билдириб.

Менинг бу гапим, афтидан, Жамолидиннинг ғашини келтирди. У менга қошларини керганича ҳайрон бўлиб тикилди.

— Сиз менга бу қўлзма туфайли бечора Мирзодан кўра кўпроқ савдойи бўлгандек туюлаяпсиз. Агар шундай бўлса, Техронга қараб йўлга тушинг. Мен сизга китобни аниқ қайта топишингизга қафолат бера олмайман, лекин яхшилаб қидирсангиз, у ерда Хайём қўлзмаси ҳақида бирон янгилик топишингиз мумкин.

— Агар рухсат олишнинг иложи бўлса, эртагаёқ жўнаб кетишга тайёрман.

Овозимдаги бундай қатъият унинг менга бўлган ишончини анча мустаҳкамлади.

— Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ. Мен сизга Эроннинг Бокудаги элчиси номига икки энлик хат ёзиб бераман. У сизга керакли расмиятчиликларни бажаришга, ҳатто Энзелига етиб олишингизга ҳам ёрдам беради.

Иш бунчалик осон битиши мумкинлигини билиб, анграйиб қолдим. Жамолидин буни сезиб мийиғида кулиб қўйди.

— Эроннинг нуфузли амалдорига бундай илтимос қила олишимга ажаблანаяпсизми? Менинг шогирдларим ҳамма ерда, барча шаҳарларда, барча доираларда, ҳатто шоҳ яқинлари орасида ҳам мавжуд десам, гапимга ишонасизми? Бундан тўрт йил илгари Лондондалик пайтимда бир армани дўстим билан газета нашр қилардик. Бу газеталар кичик қутилларга солиниб, почта орқали Эронга жўнатилад эди. Шоҳ газеталар Эронда қандай пайдо бўлаётганидан безовталаниб қолди. У почта вазирини чақириб олиб, бу газетани мамлакат ичкарисига киритмасликнинг барча чораларини кўришни буюрди. Почта вазири эса, чегарадаги барча божхоналарга шубҳали туюлувчи ҳамма посилкаларни текшириш учун ўз маҳкамасига олиб келишни ҳақида кўрсатма берди.

Жамолидин трубкасини чуқур тортиди. Оғзидан чиқётган тамаки тутуни унинг янғроқ қаҳқаҳаси билан қўшилиб кетди:

— Бечора шоҳ почта вазири менинг энг содиқ шогирдларимдан бири эканлигини, айнан у газетани бутун Эронда тарқатилишига ёрдам бераётганини билмасди!

Жамолидиннинг қаҳқаҳаси босилмасдан, меҳмонхонага попукли, қизил рангли кигиз ҳожидўппи кийган уч меҳмон кириб келди. Жамолидин ўрнидан туриб, улар билан кучоқлашиб кўришди. Кейин уларни ўтиришга таклиф қилиб, араб тилида нималарнидир гаплашди. Фикримча, у меҳмонларга менинг ким эканлигимни тушунтирди ва улардан бир неча дақиқа кутиб туришликни сўраб, менинг ёнимга қайтди.

— Агар Техронга боришга қатъий аҳд қилган бўлсангиз, мен сизга бир неча тавсия хатлари ёзиб бераман. Эртага келсангиз, улар тайёр бўлади. Саёҳатингиз кўнгилли ўтади деб ҳисоблайверинг. Қолаверса, сиздек америкалик сайёҳ ҳеч кимда шубҳа уйғотмаслигига аминман.

Эртаси куни у қўлларимга елмкланмаган уч дона хат тутқазди. Биринчиси, Бокудаги Эрон элчиси номига, иккинчиси, Мирзо Ризо номига эди. Иккинчи хатни қўлимга тутқазаетиб у алоҳида тушунтириш беришни лозим топди:

— Мен сизга бу одам ўта даражада енгилтабиат ва савдойи эканлигини айтиб қўйишим керак. Унинг олдига фақат энг зарур ҳоллардагина боринг. У мен учун жуда қадрли, самимий ва содиқ, барча шогирдларимга нисбатан софдил инсон бўлса ҳам, ҳеч бир мулоҳаза қилмасдан ўта хавфли ишларга аралашиб қолиш одати ҳам бор.

У чуқур хўрсиниб қўйди ва оқ халати этақларини кўтариб, қўлини кенг кулранг шимининг чўнтагига тикди:

— Мана бу ўн тиллони унга менинг номимдан беринг. У бечора ҳозир бир мирига зор бўлиб, очликдан силласи қуриб юргандир. Бироқ унинг ғурури садақа сўрашга ҳеч қачон йўл қўймайди.

— Уни қаердан топишим мумкин?

— Афсуски, буни мен ҳам билмайман. Ҳозир унинг на бошпанаси, на оила-рўзғори бор. У дарвишона кун чекиради. Шунинг учун сизга мана бу учинчи хатни тайёрладим. Манзили аниқ бўлган бу йигит Мирзо Ризонинг бутунлай акси. У Техрондаги энг бадавлат савдогарнинг ўғли. У эндигина йигирма ёшга тўлган бўлса-да, айнан бизнинг орзу-умидларимиз билан ёниб яшайди. Унинг хулқ-атвори ўта вазмин. Кўринишидан ҳаётдан кўнгли тўқ бойваччага ўхшаса-

да, ҳар доим энг оташин инқилобий фикрларни тарғиб қилишга тайёр йигитлардан. Мен унга доим “хулқ-атворингда шарқликларга хос ҳеч нарса йўқ”, деб таъна қилардим. Аммо сиз уни доимо оддий форсий кийимларда кўрасиз. Унинг феъл-атворида инглизларга хос совуққонлик, французларга хос сермулоҳазалик, жаноб Клемансодан ҳам ўткирроқ аксил клерикалликни сезасиз. Унинг исми Фозил. Айнан у сизга Мирзо Ризони топишда ёрдам беради. Мен унга иложи борича Мирзодан кўз-қулоқ бўлиб юришни тайинлаганман. Бироқ у ҳам Мирзонинг бемаъни қилиқларидан тийиб туролмаса керак, дея кўркаман. Лекин у Мирзони қаердан топишликни билади.

Мен жўнаш учун ўрнимдан турдим. У мен билан илиқ ва самимий хайрлашди.

– Рошефортнинг ёзишича, сизнинг исмингиз Бенжамен Умар, шундайми?
– сўради у қўлларимни меҳрибонлик билан ушлаб. – Бироқ, Эронда фақат Бенжамен исмингизни ишлатинг. Ҳеч қачон Умар исмингиздан фойдаланманг!

– Ахир бу Хайёмнинг исми-ку?!

– XVI асрдан бери, форсийлар шиа мазаҳабига эътиқод қила бошлаганидан бери Эронда бу исм тақиқлаб қўйилган. Бу исм сизнинг кўплаб душманлар орттиришингизга сабаб бўлиши мумкин. Шарққа борган киши шарқ урф-одатларига мослашиб яшашни ўрганиши керак.

Унинг гапларини эшитиб итоаткорона мулоийим жилмайиб, “нима ҳам қилардик” деган маънода елка қисиб кўйдим. Маслаҳатлари учун миннатдорчилик билдириб, ташқарига йўл олаётганимда у мени яна тўхтатди:

– Ҳа, яна бир гап қолибди. Кеча сиз бу ерда ёшгина бир қизни учратган эдингиз. У билан гаплашдингизми?

– Йўқ, имкониятим бўлмади.

– У шоҳнинг набираси, малика Ширин эди. Агар бирор нохуш ҳодиса рўй бериб, рўпарангиздаги барча эшиклар ёпилиб қолса, унга бир энлик хат ёзиб, уни меникида кўргангизни эслатинг. Унинг бир оғиз сўзи барча қийинчиликларингизни бир зумда ҳал қилиб юбориши мумкин.

Йигирма тўққизинчи боб

Трабзон шаҳригача елканли кемада сузиб бордим. Енгил шамол эсиб, Қора денгиз тинчгина мавжланар, Онадўли қирғоқларида яккаш тепаликлар, дарахтлар кўзга ташланар эди. Вақтимни бекор ўтказмаслик учун Хайёмнинг таржимони жаноб Никола томонидан тузилган форсча-французча сўзлашув китобини ўрганишга тутиндим. Мақсадим мени кутиб олувчи мезонларим билан уларнинг тилида гаплашиш эди. Эронда кўплаб зиёли одамлар, савдогарлар ва юқори мартабали кишилар французча гаплаша олишларини билардим. Тўғри, у ерда айрим кишилар инглизча ҳам билади. Бироқ, у ерга келиб олиий мартабали кишилар билан учрашишни, шаҳар ташқарисини, оддий одамлар ҳаётини ўрганишни ният қилган киши албатта, форс тилини ҳам ўрганиб олиши керак.

Менинг мақсадим, бу борадаги қийинчиликларни писанд қилмасликка руҳлантирар, форс тилидаги айрим сўзлар она тилимдаги, яъни лотин тилидаги сўзлар билан ўхшашлигини кашф қилиб, завқланар эдим. Французча pere-ота, pere-она, frere-ака, ука, fille-қиз каби сўзлар, немисча “father”, “mother”, “brother”, daughter сўзларига ўхшашлигини, улар форсчасига – падар, модар, биродар, духтар каби жаранглашини ва ҳинд-оврупа тилларидаги бундай ўхшашликни кашф қилганимдан қувонардим. Ҳатто форсча “Худо” сўзи – инглизча “God”, ёки немисча “Gott” сўзларига ўхшаб талаффуз қилинишига эътибор беринг. Бундай ўхшашликларга қарамасдан, форс тилига кўплаб араб сўзлари кириб қолганлигини, ҳар бир форсча сўзнинг арабча эквиваленти ҳам мавжудлигини сезиб қолдим. Кўплаб зиёли одамлар ўз тилларида гапириш ўрнига – ана шу арабча жумлаларни ишлатиб гапириш орқали ўз билимдонлигини кўз-кўз қилишни хуш кўрарканлар. Мен бундай одатга шайх Жамолиддин ҳам риоя қилишини сезгандим.

Демак, араб тилини ҳам ўрганишим керак экан. Лекин, бу кейинчалик. Ҳозирча эса, жаноб Никола томонидан тузилган сўзлашув китобини ҳижжалаб ёд олишим керак. Бу китобча мени форс тилига ўргатишдан ташқари, бу

мамлакат ҳақидаги зарур маълумотлардан ҳам хабардор қиларди. Масалан, бу китобчадан қуйидагича диалогларни ўқиш мумкин:

— Эрондан қандай маҳсулотларни олиб чиқиш мумкин?

— Эрондан Кирмон шол рўмолларини, марварид, феруза тошларини, гиламлар, Шероз тамакиси, Мозандарон шоҳиси, зулук, олча дарахти ёғочидан тайёрланган тамаки чекиш трубкаларини олиб чиқиш мумкин.

— Саёҳатчи ўз сафари жараёнида ўзи билан ошпаз олиб юриши шартми?

— Ҳа, Эронда шахсий ошпазсиз, ўз ўрин-тўшагисиз, хизматкорларсиз саёҳат қилиш мушкул.

— Эронда амал қилинадиган хорижий пуллар қайсилар?

— Рус корбовецлари, голланд дукатлари. Француз ва инглиз пуллари кам ишлатилади.

— Ҳозирги Эрон шоҳининг исми нима?

— Насриддин шоҳ.

— Айтишларича, у энг яхши шоҳ эмишми?

— Ҳа, у айниқса хорижий меҳмонларга жуда хайрихоҳ ва муруватли. У яхши тарбияланган ва тарихни, жуғрофияни, расм солишни жуда яхши билади. У французча гаплаша олади ва шарқ тилларидан араб, турк, форс тилларини билади.

Трабзонга келиб, Италия меҳмонхонасига жойлашдим. Агар овқат пайтида булут мисол атрофингизда гуж-гуж ўйнаб жонга тегадиган чивинларни ҳисобга олмасак, у шаҳардаги энг замонавий меҳмонхона ҳисобланарди. Мен ҳам бошқа меҳмонларга тақлид қилиб, бир неча чақа эвазига бир йигитчани бу лаънати чивинларни ҳайдаб туришга ёлладим. Бироқ бу йигитчани дўлма ва қабоб қўйилган дастурхон устида чивинларни уриб ўлдириш бемаъни одат эканлигига ишонтириш менга қийинроқ бўлди. У бир лаҳза менинг гапимга кулоқ солгандай бўлар, бироқ дастурхон устига бирон чивин қўнганини кўриши биланоқ, ўзини тутолмай, қўлидаги чивин ўлдиргичи билан шапиллатиб уриб, уни дастурхон устида эзиб ташларди.

Тўрт кундан сўнг Марсел — Истанбул — Трабзон — Ботуми йўналишида қатнайдиغان кемага чипта олдим. Қора денгиз қирғоғида жойлашган рус порти Ботумига келиб, Транскавказ темир йўли орқали Каспий денгизи қирғоғида жойлашган Боку шаҳрига етиб олдим. Бокудаги Эрон элчиси мени шунчалик яхши кутиб олдики, Жамолиддин бериб юборган хатни унга тутқазинишга иккиланиб қолдим. “Ҳеч кимда ҳеч қандай шубҳа уйғотмаслик учун оддий саёҳатчи сифатида сафаримни давом эттираверсаммикин?” — ўйладим ўзимча. Бироқ, виждоним бунга йўл қўймади. “Эҳтимол, бу хатда менга тааллуқли бўлмаган бошқа гаплар ҳам бордир, уни эгасига топширмасликка ҳаққим йўқ”. Ва мен у ҳақда гапиришга қарор қилдим.

— Эҳтимол, сизнинг дўстингиз менинг ҳам дўстимдир? — дедим овозимга сирли оҳанг бериб ва Жамолиддиннинг хатини чиқариб бердим. У хатни ҳафсала билан очди ва стол устида турган кумуш гардишли кўзойнагини тақиб уни ўқий бошлади. Бу пайт тўсатдан унинг бармоқлари титраётганлигини кўриб қолдим. У хатни ўқишдан тўхтаб, ўрнидан турди ва хонаси эшигини қулфлаб келди. Кейин, жойига ўтириб, хатни пешонасига суртиб, уни ихлос билан ўпиб, унга бир неча лаҳза тикилиб қолди. Кейин ўрнидан туриб, мени худди сувга чўқишдан қутқариб қолинган укасидек маҳкам бағрига босди. Кейин расмий қиёфага кириб, хизматкорини чақирди ва унга менинг чамадонимни келтиришни, мени энг чиройли хонага жойлаштиришни ва кечкурунга зиёфат тайёрлашни буюрди. Шундай қилиб, мен элчихонада икки кун қолиб кетдим. Элчи эса, барча ишларини унутиб, устоз ҳақида, унинг соғлиги ва кайфияти, Эрондаги вазият ҳақида унинг фикрини билиш мақсадида ёнимдан жилмай, икки кун мен билан бирга бўлди. Жўнаш соатлари яқинлашгач, у мени Кавказ— Меркур йўналиши бўйича қатнайдиغان кемадаги каютамгача кузатиб қўйди. Бундан ташқари у менга ўзининг извошчисини ҳамроҳ қилиб, мени Қазвингача кузатиб боришини ва менинг барча хизматларимни бажаришини тайинлади.

Извошчи фавқулодда чаққон ва ишбилармон киши чиқиб қолди. У оғзидан трубкасини бир лаҳза ҳам туширмай, менинг ҳужжатларимни текшираётган мўйловдор божхона ходимига пул қистириб, ишини тезлаштирди. Портдан

Қазвинга боришда яна бир муаммо пайдо бўлди. Йўл бошқармаси ходими бизга калондимоғлик билан бугун Қазвинга извош бўлмаслигини ва эртага келишлигимизни буюрди. Бадқовоқ саройбон (эхтимол, унинг ҳам йўл бошқармаси ходими билан тили бирдир) эндигина ўз хизматини таклиф қилиб турганида, менинг уддабурон ҳамроҳим бир лаҳза ичида тўрт от қўшилган извош топишга муяссар бўлди.

Ниҳоят, йўлга тушдик. Йўл четига қўмилган сайёҳлар қабрларига қўзим тушиб, бу машаққатлар ҳали ҳеч нарсага арзимаслиги ҳақида ўйлаб, ўзимни юпатиб борардим. Бундан ўн уч йилча илгари сайёҳлар Эронга фақат эски карвон йўллари орқалигина боришлари мумкин эди. Трабзондан Табризгача, кейин Арзирумгача бўлган машаққатли йўлни йўловчилар қирқ марталаб дам олиб, олти ҳафтада базўр босиб ўтишарди. Бундан ташқари қабилалараро жанглр давом этаётган бир пайтда бу йўлдан юриш ўта хавфли эди. Транскавказ темир йўлининг қурилиши бу машаққатларга чек қўйиб, Эрон эшикларини бутун дунёга очиб берди. Эндиликда сайёҳлар Бокудан Эnzели портигача кемада, кейин бир ҳафталик йўл босиб, ҳеч қандай хавф-хатарсиз Техронга етиб олишлари мумкин.

Замбарак ғарбда уруш ёки тантаналарда ишлатиладиган қурол бўлса, Эронда ўзига хос қатл воситаси ҳам ҳисобланар экан. Буни эслатишимга сабаб Техрон истехкомига киришим биланок, замбарак озига боғлаб ташланган, фақат қирилган бошигина кўришиб турган бир кишини кўриб, бу даҳшатли манзарадан оғзим очилиб қолди. Айтишларича, бу бечора одам жони узилгунга қадар офтоб тигида, овқатсиз ва ташна ҳолда тураверар экан. Унинг жони узилгач, замбарак остига ўзтубан чўзилтириб ётқизиб қўйилар ва бу намунавий жазо шаҳар чегарасига кирган ҳар бир кишига қонунларга жимгина итоат этишни ва қонунбузарлар бошига тушажак даҳшатли жазони эслатиб тураркан. Эрон пойтахтига кириб келишим билан кўзим тушган бу манзара ростдан ҳам мени сергаклантирди. Одатда шарқ шаҳарларига илк бора келган сайёҳлар бугунги кунда уларга қизиқ туюлувчи манзаралардан ўтмиш изларини қидирадилар. Менинг эса, Техронга келишимдан мақсад бутунлай бошқа эди. Шаҳар шимолидаги бой маҳаллаларни жанубдаги камбағал маҳаллалар билан боғловчи кенг йўллар, уларда кетаётган туялар, ранг-баранг газмоллар билан тўлиб-тошган бозорларни Исфаҳон ёки Табриз бозорларига мутлақо қиёслаб бўлмайди, албатта. Бу ерда энг кўп кўзга ташланадиган нарса кўкимтир биноларнинг кўплигидир. Ҳа, Техрон бутунлай янги шаҳар, бу ердан ўтмиш изларини топа олмайсиз. Илгари пайтлар бу жойлар мўғуллар томонидан вайронага айлантирилган, машҳур олимлари туфайли бутун оламга донг таратган Рай шаҳри тасарруфидаги кичик қишлоқ эди, холос. XVIII аср охириларига келиб, Кожар туркманлари қабиласи бу қишлоқчани ўзларининг доимий қароргоҳи қилиб олдилар. Қилич тиги билан бутун Эронни ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлган бу сулола оддий қишлоқчани замонавий шаҳар даражасидаги йирик пойтахтга айлантирди.

XVIII асргача мамлакатнинг сиёсий маркази жануброқда, Исфаҳон, Кирмон ёки Шероз шаҳарлари ҳисобланар эди. Туб шаҳарликлар Техронда яшовчи шимолликларни форс тилини билмасликлари учун писанд қилишмас ва айнан шу сабабли уларнинг барчасини дорга тортиш керак, деб ҳисоблар эдилар. Шоҳ иш юритиш чоғида доимо тилмочга муҳтож бўларди. Ва ниҳоят, салтанат тепасида турган шоҳга форс тилини мукаммал ўрганиб олиш зарурлиги аён бўлди. Айтиш жоизки, сулоланинг кейинги авлодлари бу вазифанинг уддасидан чиқишга улгурдилар. Мен Техронга келган 1896 йилнинг апрелида ана шу авлод вакили бўлган шоҳ ўзининг ҳокимият тепасига чиққанлигининг 50 йиллигини нишонлашга ҳозирлик кўрарди. Шу муносабат билан шаҳар байроқлар, қуёш ва йўлбарс тасвири туширилган миллий туғролар билан безатилган эди. Шаҳарга мамлакатнинг турли бурчакларидаги вилоятлардан амалдорлар, хорижий вакиллар ташриф буюрар, расмий таклиф қилинганларнинг кўпчилиги шаҳар меҳмонхоналарига жойлаштирилганди. Шу муносабат билан иккита Оврўда усулида қурилган Альберт ва Превост меҳмонхоналари ҳам таклиф қилинганлар билан тўлиб-тошиб кетганди. Мен ҳам Превост меҳмонхонасидаги бир хонага жойлашиш бахтига муяссар бўлдим.

Дастлаб тўғридан-тўғри Фозилнинг олдига бориб, унга хатни топшириб, ундан Мирзо Ризони қандай топиш мумкинлигини сўрамоқчи бўлдим. Лекин бироз ўйлаб кўриб, сабр-тоқат қилишга қарор қилдим.

Шарқликларнинг кўплаб одатларини билмасам ҳам, Жамолиддиннинг бу шогирди мени барибир ўз уйда яшашга таклиф қилишини билардим. Шу сабабли унинг бу таклифини рад этиб хафа қилиб қўйишдан, Жамолиддиннинг сиёсий фаолиятига аралашиб қолишдан ўзимни тийиб, Превост меҳмонхонасига жойлаша қолдим. Бу кунисига эрталаб тартиб-интизомга риоя қилиш мақсадида қари бир байтални ижарага олиб, Элчилар хиёбонида жойлашган Америка дипломатик ваколатхонасига бордим. У ердан чиқиб Жамолиддиннинг содиқ шогирди Фозилнинг уйига ўтдим.

Ингичка мўйлов қўйиб, узун оқ халат кийиб олган, мағрур ва совуққон Фозил умумий таърифда менга Истанбул бандиси — Жамолиддин чизиб берган қиёфага жуда ўхшаб кетарди.

Кейинчалик биз у билан қадрдон бўлиб кетамиз. Бироқ бизнинг биринчи учрашувимиз худди бегоналар учрашувидек совуққина тарзда рўй берди. Унинг Мирзо Ризо ҳақида ҳеч бир илтифотсиз гапириши мени бироз безовта қилиб қўйди.

— Мен сизга ёрдам беришим учун қўлимдан келган барча ишларни қиламан. Бироқ, анави ақлдан озган Мирзо билан гаплашишни истамайман. Устоз у ҳақда “бу бир тирик қолган аламдийда”, — деганди. Мен унга “бундай аламдийданинг тезроқ ўлгани маъқул”, — деб жавоб бергандим. Илтимос, менга ундай қараманг, мен разил одам эмасман, бу одам шунчалик кўп азоб-уқубат чекканки, ақл-хуши ҳам кирди-чиқди бўлиб қолган. Ҳар сафар оғзини очиши билан бизнинг умумий ишимизга, албатта, бирор зиён етказиб туради.

— Уни бугун қаердан топишим мумкин?

— Анча ҳафталардан бери у Шоҳ Абдул Аъзам мақбарасида яшайди. У боғлар, бинолар орасида дайдиб юриб, зиёратчиларга шайх Жамолиддиннинг қандай ҳибсга олишганларини, ўзининг бошига тушган азоб-уқубатларни гапириб бериб, шоҳни тахтдан улоқтириб ташлашга ундаб юради. Устознинг ўзи унга бу беъмани мавзуда гапиришни тақиқлаб қўйганлигига қарамай, Саййид Жамолиддин янги замон Имоми эканлигини такрорлаб юради. Шу сабаб унинг ёнида кўриниш беришни истамайман.

— Бироқ кўлёмза ҳақида бирор маълумот бера оладиган ягона киши фақат у-ку, ахир?

— Биладан. Мен сизни унинг ҳузурига бошлаб бораман. Лекин бир лаҳза ҳам сизлар билан қололмайман.

Уша куни кечқурун шаҳарнинг энг бадавлат кишиларидан бири бўлмиш Фозилнинг отаси менинг шарафимга зиёфат берди. Ҳар қандай сиёсий ҳаракатдан йироқ бўлган бу киши Жамолиддинни ўзининг яқин дўсти ҳисоблар ва мени ҳам у сингари ҳурматимни жойига қўйишга уриниб, зиёфатга юзга яқин меҳмон таклиф қилган эди. Суҳбат, одатдагидек, Хайём ҳақида бошланди. Унинг шеърларини ўқимаган, у ҳақда латифа айтмаган меҳмон қолмади. Дастурхон ўстида қизиқ баҳс давом этар, баъзан бу баҳслар сиёсатга боғланиб кетар, меҳмонлар араб, француз, турк, рус, инглиз миллатларига мансуб кишилар бўлсалар-да, барчалари форсчани балодек биладиганга ўхшарди. Мен ўзимни улар орасида ғирт оми одамдек сезардим. Улар эса, мени машҳур шарқшунос ва рубоийлар бўйича йирик мутахассис деб тушунишар ва ҳаддан ташқари ошириб юборилган бу баҳо менинг янаям энсамни қотирар, мен оддий бир ишқибозман, деган гапларим уларга камтарликдек туюлар, ҳамма буюк олимлар ана шундай камтарин бўладилар дея кулиб қўярдилар.

Зиёфат оқшомга белгиланганди. Бироқ менинг мезбоним эртароқ келишимни сўраб, ўз боғини томоша қилдиришни хоҳлаганди. Ҳар бир форснинг Фозилнинг отасиникидек катта қасри бўлмаса-да, албатта, боғи бўлади. Қасрини мақтамаса ҳам, фахр-ғурури ҳисобланмиш боғини кўрсатиб мақтанишдан эринмайди.

Меҳмонлар келиши биланоқ улар толлар орасида илонсимон оқиб турган ариқ ёнидаги ҳовлида кутиб олинар, уларнинг таъбларига кўра гиламлар ёки кўрпачалар устига жойлаштирилар, хизматкорлар меҳмонлар танлаган жойга

барча нарсаларни етказишга шошилардилар. Эронликлар ўз боғларида махсус майсазорлар барпо қилишни ўрганмаганлар. Шу туфайли мен сингари бир америкаликнинг кўзига бу боғлар бироз файзсизроқ кўринди.

Уша оқшом роса ичкиликбозлик бўлди. Энг художўй меҳмонлар чой ичиш билан қаноатланишди. Уларга улкан самоварни кўтариб олган уч хизматкор: иккитаси самоварни кўтариб юриб, бири чой қуйиб узатиб, илтифот қиларди. Кўпчилик рус ароғи ёки мусаллас ичди. Лекин мен меҳмонлардан биронтаси ичиб маст бўлганини, ножуя хатти-ҳаракатлар қилганини кўрмадим. Айрим кайфи ошиб қолган меҳмонлар тор, доира ва най чалаётган мусикачиларнинг куйига монанд қарсақ чалишар ёки тебранишиб ўтиришарди. Кейинроқ ёш йигитчалардан иборат раққослар ўйинини томоша қилдик. Меҳмондорчилик жараёнида биронта аёлга кўзим тушмади.

Таом ярим оқшомга яқин сузилди. Бунгача меҳмонлар дастурхонга тортилган писта, бодом, шўр данак ва ширинликлардан баҳам кўриб турдилар. Иссиқ таом тортилиши — бу ерда зиёфат охирлаганидан дарак беради. Шу сабабдан уй эгаси асосий таомни иложи борица кечроқ суздириб, зиёфатни чўзишга ҳаракат қилади. Ниҳоят, дастурхонга жавоҳир палов тортилди. Паловни тановул қилиш ўн дақиқача давом этди, ҳамма кўлини ювиб, тарқала бошлади. Биз ҳовлидан чиққанимизда дарвоза олдида извошчилар, фонус кўтарувчилар тўда-тўда бўлишиб, ўз хўжайинларини кутиб туришарди.

Эртаси куни тонг чоғи Фозил мени извошга солиб, Шоҳ Абдул Аъзам қабристонини эшигигача олиб борди. У ичкарига ёлғиз ўзи кириб кетиб, у ердан баланд бўйли, ҳаддан ташқари ориқ, соқоллари пахмайган, юришлари ғалати, кўллари тинимсиз қалтираётган бир кишини бошлаб чиқди. Узун, тор, ҳаммаёғи ямоқ босиб кетган оқ кўйлак кийиб олган бу кишининг елкасида ранги-туси унниқиб кетган бир тўрва бор эдики, бу ёруғ оламанда унинг бор нарсаси шу тўрва ичида бўлса керак. Унинг кўзларидан бутун Шарқнинг ғам-аламини уқиб олса бўларди.

У мени Саййид Жамолиддин олдида келганимни билгач, оёқларим остига тиз чўкиб, кўлларимни ушлаб олиб, ихлос билан ўпиб, кўзларига, юзларига сурта бошлади. Фозил эса ўзини ноқулай сезиб, узр сўраганича биздан узоқлашди.

Мен Мирзога устознинг хатини узатдим. У хатни кўлимдан қарийб юлиб олди. Хат бир неча саҳифадан иборат бўлиб, у мени ҳам унутгани ҳолда уни шошилмасдан ўқий бошлади. Мен ўзим қизиқаётган масала бўйича ундан сўраб-суриштириш учун тоқат билан кутиб турдим. У хатни ўқиб бўлгач, форс ва француз тилларини аралаш-қуралаш қилиб, бир амаллаб куйидагиларни тушунтирди:

— Кўлэзма менинг ҳамшаҳрим, кирмонлик бир аскарнинг кўлида экан. У менга эртадан кейин, яъни жума куни китобни олиб келишга ваъда берган. Унга бироз пул беришга тўғри келади. Бу пулни китобни қайта сотиб олиш учун эмас, уни шунча вақт авайлаб сақлагани учун, миннатдорчилик юзасидан бериш керак. Менинг эса, бахтимга қарши чўнтагимда бир мирим ҳам йўқ.

Мен гапни чўзиб ўтирмасдан Саййид Жамолиддин бериб юборган олтин тангани чўнтагимдан чиқардим, ўзим ҳам шунча кўйиб, унга узатдим. Бундан у қаноатлангандек бўлди.

— Шанба куни ҳузуримга кел. Худо хоҳласа, мен ўша куни кўлэзмани қайтариб оламан ва уни Истанбулга, устозимга олиб боришинг учун кўлларингга топшираман.

Ўттинчи боб

Мудроқ босган шаҳар устида одамларнинг чарчоқ ғала-ғовури таралар, ҳатто кўёш нурида ялтираб учиб юрган чанг заррачалари ҳам қайноқ туюлар, бу кун форс диёрининг энг узун кунларидан бири эди. Бу пайт мен тушликка тортилган ўрик билан пиширилган жўжани еб, Шероз шаробидан ичдим, сўнг меҳмонхона айвонидаги ранги ўчиб кетган соябон остида юзимга намланган сочиқ ёпиб ухлашга ҳаракат қилдим.

Ўша йилнинг биринчи майида кўёш ботиши билан шаҳарнинг кундузги ҳаёти тугаб, тунги ҳаёти бошланиши арафасида эди. Тўсатдан кимдир хонам эшигини жон-жаҳди билан тақиллата бошлади. Ўрнимдан сакраб туриб, яланг оёқ, сочларим тўзиган, мўйловим осилган ҳолда яқинда сотиб олган форсий халатимни елкамга ташлаганча эшикни очишга шошилдим. Эшик лўкидонини базўр кўтардим. Эшик очилиши биланоқ Фозил ичкарига отилиб кириб, эшикни тезда қулфлаб қўйди.

– Тезроқ бўл, чорак соатдан кейин сени ўлимга ҳукум қилишади!

Фозил айтган бу янгилик эртага телеграф орқали бутун дунёга маълум бўлишини сездим. Фозилнинг тушунтириб беришича, Эрон шоҳи ўша куни жума намозини ўқиш учун Шоҳ Абдул мақбарасига ўз юбилейига атаб тикилган олтин, феруза, зумрадлар қадалган байрам кийимларида борган. Мақбаранинг намоз ўқиладиган катта залига кириб, оёқлари остига ҳашаматли жойнамозини тўшаган. Намозга тиз чўкишдан олдин хотинларига орқасидан тизилишга имо қилиб, узун, кўкимтир соқол-мўйловларини силаган. Айни паллада шоҳ билан бирга намоз ўқиш истагида бўлган бир тўда сарой амалдорлари, муллалар, қўриқчиларнинг қайтаришларига қарамасдан, залга ёпирилиб кирганлар. Ташқаридан шоҳ шаънига айтилаётган шон-шарафлар янграб турган. Бу пайтда ҳукмдор ортдан намозга тиз чўкиш учун шоҳ хотинлари олдинга юришган. Улар билан дарвишона кийинган, қўлларида алланималар ёзилган қоғози бўлган бир киши ҳам шоҳга яқинлашган. Шоҳ дарвиш қоғозидagi ёзувни ўқиш учун кўзойнагини тақади. Шу пайт ўқ овози янграйди. Чамаси, дарвиш тўппончани қоғоз остига яшириб келган. Ҳукмдор қоқ юрагидан ўқ еб, “мени суянглар” деганича йиқилиб тушади. Умумий тўс-тўпалонда биринчи бўлиб бош вазир ўзига келиб: “Ҳеч нарса бўлмайди, шоҳ энгил яраланди”, дея қичқирганича ҳаммани залдан ҳайдашни буюради ва шоҳ жасадини извошининг орқа ўриндиғига ўтказиб, худди у ҳали тирикдек, шоҳ саройигача елпиб боради. Бу орада у тезда ҳукмдорнинг Табриздаги ўғлига, яъни валиаҳдга хабар юборишга ҳам улгуради.

Мақбара намозгоҳида эса шоҳ хотинлари қотилга ташланишиб, уни қаргаганларича, роса дўппослашган. Сарой аёллари унинг кийимларини йиртиб, танасини бурда-бурда қилаётган бир пайтда, шоҳ саройидаги казак ҳарбий қисмининг кўмондони полковник Казаковский келиб, унинг жонига ора кириб қолиб ва дастлабки тергов ишларини бошлаб юбориш учун уни ўзи билан олиб кетибди. Энг қизиғи, жиноят воситаси, тўппонча ўз-ўзидан ғойиб бўлиб қолибди. Айтишларича, қандайдир аёл уни ердан олиб, паранжиси остига беркитибди. Энди уни ҳеч ким, ҳеч қачон топа олмайди. Аксинча, жиноят содир бўлишига восита бўлиб ҳизмат қилган хат ёзилган қоғоз дарров топила қолган. Албатта, Фозил менга воқеани қисқа баён қилиб, кўп тафсилотларни айтишга улгурмади. Бироқ унинг чиқарган хулосаси қисқа ва лўнда эди:

– Шоҳни анави ақлдан озган Мирзо Ризо отган. Унинг чўнтагидан Жамолиддин ёзган хат топилган, бу хатда эса, сенинг номинг ҳам зикр қилинган. Тезроқ форсий кийимларингни кий-да, пулингни, паспортингни ол, бошқа ҳеч нарса олма ва тезда Америка ваколатхонаси биносига бориб яширин!

Шу пайт ҳаёлимга келган биринчи фикр Хайём қўлёмаси бўлди. Ўша куни Мирзо уни қайтариб олдимикин? Ҳали мен аҳволим танглигини бутунлай англамаётган эдим: шоирлар юрти бўлган бу муқаддас тупроқ наҳот мени давлат бошлиғига нисбатан қилинган жиноятга шерикликда айбласа! Лекин далилларнинг барчаси ёлгон, бемаъни, сохта бўлса-да, менга қарши жуда катта хавф бор эди. Хўш, бундай далиллар билан қандай суд ёки полиция комиссари мендан шубҳа қилмайди, дейсиз?

Фозил айвондан ҳовли тарафга қараб ташвишли ва бўғиқ овозда менга қичқирди:

– Ҳовлига казак аскарлари кириб келишди, улар меҳмонхона атрофини қуршаб олишмоқчи!

Биз чиқиб эшигига олиб борувчи зинапоядан иложи борича эҳтиёткорлик билан тушдик. Оқ соқолли, бошига чўзиқ телпак кийиб олган бир зобит меҳмонхона эшикларига шубҳали назар ташлаганича ичкарига кириб келарди. “Элчихонага!” – шивирлади Фозил ва мендан ажралиб, зобит томонга йўналди.

Мен унинг “Салом полковник!” деган товушини эшитдим ва такалуф билан қўл сиқишиб, бўлган воқеалар ҳақида бир-бирларига таассуф билдирганликларини кўрдим.

Казаковский Фозилининг отасиникига тез-тез зиёфатга бориб туришини билардим ва бу менинг юрагимда ожизгина илинж уйғотиб, ўзимни босиб олишимга кўмаклашди. Бироқ, бу илинж мени шошилишга ундади. Форсий халатимга ўраниб олганимча казакларнинг ҳарбий қўналғаси вазифасини ўтовчи меҳмонхона ҳовлисидаги боққа қараб йўл олдим. Ҳовлида айланиб юрган казаклар мени ичкаридан, полковник олдидан чиқаётганимни кўриб, менга бошлиқнинг ўзи рухсат берган дея ўйладилар. Панжараларни айланиб ўтиб, кичик бир кўча томон бурилдим. Бу кўча мени ўн минутдан кейин Элчилар хиёбонига, Америка элчихонасига олиб чиқиши лозим эди. Бироқ, тор кўчанинг бошида яна учта казак посбонлик қилиб турарди. Нима қилсам экан? Уларнинг ёнидан ўтиб кетаверсаммикан? Шу пайт бир неча қадам нарида, чап томонимда яна бир тор кўча борлигини кўриб қолдим. Казакларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмаслик ниятида, уларга нигоҳ ҳам ташламай, тўғри бориб чапдаги тор кўчага бурилдим. Яна бир неча қадам боссам, улар мени, мен уларни кўрмайман.

Шу пайт немис тилида қичқириб айтилган: “Halte!” — “Тўхта!” хитоби янгради. Нима қилсам экан, тўхтайтими, йўқми? Биринчи саволданок менинг форс тилини билмаслигим, хорижий эканлигим маълум бўлади-кўяди. Қочсаммикан? Албатта, улар мени тутиб олишга уринадилар ва қочганимнинг ўзи гуноҳкор эканлигимни тасдиқлайди. Бироқ бегуноҳлигимни уларга қандай қилиб исбот қила оламан? Тўғри қарорга келишимга ярим лаҳза етарли бўлди ва худди уларнинг ҳайқириғини эшитмаган кишидек шошилмасдан йўлимда давом этишга қарор қилдим. Бироқ яна уларнинг: “Тўхта!” деган хитоби, милтиқларнинг шақирлашлари, шошилиб ташлаган қадам товушлари эшитилди. Энди мен ўйлаб турмасдан тор кўча бўйлаб орқамга қарамай қоча бошладим. Қочаётиб кўчанинг энг тор, энг қоронғи бурчакларини танлардим. Қуёш аллақачон боғтан, ярим соатлардан кейин бутунлай қоронғи тушади. Мен кутулиб кетишим мумкин! Хаёлимга Худога илтижо қилиб, бирон дуо ўқиш нияти келди. Бироқ ҳеч бир дуо хотирамга келмас, нуқул “Э Худо! Э Худо!” — дея такрорлардим, холос. Менинг бу илтижом аллақачон дунёдан ўтган, бироқ, жаннатга кириш учун унинг эшигини беҳуда тақиллатаётган умидвор арвоҳ ибодатига ўхшарди.

Кутилмаганда рўпарамдан кўча чанги ва ифлосликларидан ранги ўчиб кетган бир дарча очилди. Гўё рўпарамдан кўча бурчагида жойлашган кичик жаннатнинг эшиги очилди. Кимдир қўлларимдан ушлаб мени ичкарига тортди. Мен ҳам бу халоскор қўлга жон-жаҳдим билан ёпишдим ва эшик ортимдан ёпилди. Кўркувдан нафасим тикилиб қолганидан, кутулиб қолганимдан ва содир бўлган воқеага унчалик ишонмаётганимдан кўзларимни чиппа юмиб олдим. Ташқарида мени излаб юрган казакларнинг ҳайқириқлари, қадам товушлари ҳамон эшитилиб турарди.

Кўзларимни очиб, бошларига рўмол ўраб олган, лекин юзлари очиқ учта аёл, уч жуфт кўз, менга худди янги туғилган чақалоқни томоша қилаётгандек қизиқиш билан қараб турганлигини кўрдим. Улардан энг ёши улуғи, чамаси, қирқ ёшларда бўлса керак, менга имлаб, орқасидан юришни билдирди. Мен “осмондан тушиб қолган” бу ҳовли тўрида кичик бир уй бўлиб, аёл мени ўша уйга олиб кирди ва тўқима курсига ўтқазди. У имо-ишора ва ягона сеҳрли сўз “андарун” — “ичкари” дея мени бутунлай хотиржам тортишимга эришди. Демак, казак аскарлари аёллар яшайдиган “ичкарига” ҳеч қачон мени излаб кирмайдилар!

Бу орада мени излаб у ёқдан-бу ёққа изғиб юрган казак аскарларининг овозлари бир неча бор эшитилиб, ниҳоят, бутунлай тинди. Энди улар мени қайси эшикка кириб, кўздан йўқолганимни ҳеч қачон билмайдилар. Чунки маҳаллада тартибсиз қурилган, бир-бирларига кичик тор кўчалар орқали уланган юзлаб уйлар ва боғлар мавжуд эдики, улар орасидан ёлғиз қочоқни излаб топиш — сомон орасидан игна қидиргандек гап эди. Қолаверса, анча қоронғи тушиб қолганди.

Бир соат ичида халоскорларим менга қора чой дамлаб беришди ва биз анча суҳбатлашишга ҳам улгурдик. Форсча-французча аралаш бир неча жумлалар

орқали улар менга озод бўлишим сабабини тушунтириб беришди. Шоҳ ўлдирилиши биланоқ, маҳаллада қотилнинг шериги хорижийлар меҳмонхонасида яшаётгани ҳақида миш-мишлар тарқалибди. Кўчада аскарлар таъқибидан қочиб юрган мени кўрган халоскорларим, бу “қаҳрамон” мен эканлигимни фаҳмлашиб, мени қутқариб қолибдилар. Лекин бундай хавfli ишга қўл уришга уларни нима мажбур қилди экан? Аёлнинг тушунтиришича, унинг эри, яъни қизларининг отаси бундан 15 йил олдин бобийлар ҳаракатига қўшилганликда ноҳақ айбланиб, ҳукумат томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинган. Бобийлар кўп хотинлиликни қонуний бекор қилиш, аёллар ва эркаклар ўртасида тенгҳуқуқлилик ва демократик тузум ўрнатиш шиорлари билан чиққан инқилобий ҳаракат вакиллари бўлганлар.

Шоҳ ва руҳонийлар уларга қарши ҳақиқий қатағон уюштирганлар. Ўн минглаб бобийлардан ташқари, оддий чақув туфайли кўплаб бегуноқ одамлар ҳам қирғин қилинган. Ўшандан бери икки кичик ёшдаги қизлари билан бева қолган менинг халоскорим шоҳ ва унинг гумашталаридан қасос олиш учун қулай пайтни пойлаб юрган. Шундай қилиб улар шоҳни нариги дунёга жўнатишга шерикчилик қилган мендек “қаҳрамон” қасоскорни қутқариб қолганларидан ва мен уларнинг камтарона боғига келишимдан ниҳоятда миннатдор эканлигини билиб олдим.

Агар сени аёллар “қаҳрамон” деб қабул қилишса, уларга бунинг ноҳақиғини тушунтиришга ийманар экансан киши. Уларнинг ишончини йўққа чиқариш, кўнглини қолдириш ўзим учун ҳам хавfli эканлигини сезиб, индамай кўяқолдим. Чунки тирик қолишим учун “қаҳрамон” эканлигим, уларнинг ғайритабиий ишонч-эътиқоди, мардлиги ва жасорати менга жуда зарур эди. Шундай қилиб мен тақдиримга тан берганим ҳолда узоқ сукунатга чўкдим ва афтидан, менинг бу ҳолатим уларнинг охириги шубҳаларини ҳам тарқатиб юборди.

Уч аёл, боғ, менинг ҳаётимни сақлаб қолган бу кўнгилсиз муҳит, Эроннинг жазирама баҳорида ўтказган узундан-узун бу қирқ кеча-кундузим ҳақида тўхталмасдан гапиришим мумкин. Ўзим бир келгинди, хорижий бўлганим ҳолда, уларнинг оиласига мутлақо бегона эркак, яъни шарқ аёллари орасида “номахрам” бўлганлигим учун мен бу уйда бир кун ҳам яшашга ҳаққим йўқлигини билардим. Халоскорим ҳам мени қутқариб қолиб, ўзини қандай кўнгилсизликларга дучор қилганини билмасди. Ишонаманки, биринчи кечасиёқ боғ тўридаги уйчада ухлаб ётганимда, у энди нима қилишини ўйлаб, кечаси кўз юрмай чиққан. Шу сабабли эртаси тонгданоқ у мени чақириб олиб, ўнг томонига мени, чап томонига икки қизни ўтқазиб қўйди ва кечаси билан пишитиб чиққан узун нутқини бошлади.

У мен кўрсатган жасоратни мақташдан бошлаб, мендек “қаҳрамон”ни ўз уйда қабул қилишидан жуда бахтиёрлигини қайта-қайта такрорлади. Кейин бир неча дақиқа жим қолгач, бирдан менинг кўз олдимда кўкракларини яланғочлади. Мен қизариб кетдим ва унга қарамасликка уриндим. Бироқ у кўллари билан бошимни буриб, кўзларимни ўз кўкракларига қаратди, гапириб ва имо қилиб, ўзининг маммаларини эмишга чорлади. Икки қиз оғизларини рўмоллари билан беркитиб, яширинча пиқирлаб кулишга тутинди. Она муқаддас бир удумни бажаришга киришганди. У ўз эмчакларининг учини, дастлаб биринчисини, кейин иккинчисини ҳали ҳеч қачон бундай маросимни кўрмаган менинг лабларимга текказиб, уларни эмишга, сўришга мажбур қилди. Кейин шошилмасдан кўкракларини ёпиб, тантанали оҳангда эълон қилди:

– Шу бугундан бошлаб мен сенинг сут эмизган онанг бўламан!

Кейин аллақачон кулгидан тўхтаган қизларига қараб, уларга энди менга худди ўз акаларидек мурожаат қилишни тайинлади. Менга эса, бу маросим ҳамон ҳам ҳаяжонли, ҳам кулгили туюларди.

Баъзан бу воқеа ҳақида эслаб, Шарқнинг бутун нозиклигини тушунгандек бўлардим. Аёл мени мушкул аҳволдан қутқариш учун ҳаётини хавф остига қўйиб ва одатдан ташқари инсонийлик қилиб, менга ёрдамини аямади. Шу билан бирга у мендек бегона йигит унинг ёш қизлари билан ёнма-ён яшаб, юриб, бирон ноҳўя ҳаракат содир бўлишини олдини олганди. Бундай мушкулотдан қутулишининг ягона йўли – ота-боболар удумларига биноан мени

рамзий ўғилликка қабул қилиш унинг хаёлига келганига қойил қолиш керак! Эндиликда мен унинг ўғли сифатида “ичкари”да ва “ташқари”да бемалол юрaverишим мумкин эди. Мен бу аёлга тутинган ўғил бўлишим буларнинг барчаси учун кенг йўл очганди. Ўрнимда бошқа киши бўлганда, бу удум билан ўзини қафасга солингандек ҳис қилиши тайин эди. Мен эса, аксинча, ўзимни жуда эркин ҳис қила бошладим. Аёллар муҳитига тушиб, тақдир тақозоси билан уларга боғланиб қолган, яхши-ёмон кунларини бирга баҳам кўриб, уларни аёл киши сифатида ўзига яқин олган ҳар қандай ёш йигит, албатта, кунлардан бир кун уч аёлдан бириси билан яқин муносабатда бўлишга интиланган, онанинг эътиборсизлигидан айёрона фойдаланиб, улардан бирини йўлдан урган бўларди.

Меҳмоннавозлик ва инсонийлик туйғуларини топтаган йигит тез орада ўзи ҳам бу уйдан ҳайдалиши, қалби эзгулик ва меҳрибонлик билан тўлган бу аёлларни бир умрга инсонийлик туйғуларига ишонмайдиган қилиб қўйган бўларди. Ғарбий тарбия олган бўлсам-да, хаёлимда юқоридаги фигурлар мулақо бўлмаса-да, бу аёл ўз эътиқодига, оиласининг ор-номусига заррача доғ туширмайдиган ажойиб удумдан фойдаланганига қойил қолдим.

Худди эртақлардагидек бизнинг муносабатларимиз оддий, тиниқ ва соф эди. Айтишим жоизки, ҳиссиётларимга қанчалик эрк берган бўлмай, бу ҳаракатлар юқори даражада қон-қариндошлик, она-бола, ака-сингиллик муносабатларининг худди ўзгинаси эди. Шундай қилиб, мен ана шу паранжисиз, юзи очиқ аёллар ўртасида, ортиқча уятчанликка берилмай, бутун шаҳарда мени қидириб юришган, озодлик омонат бўлиб турган бир вазиятда тинчгина яшай бошладим.

Вақт ўтиши билан менинг аёллар ўртасида ўтказган кунларим умримнинг энг азиз кунлари бўлиб қолишини, уларсиз менинг шарқ ҳаёти, турмуш тарзи ҳақидаги тушунчаларим чала ёки сунъий бўлиб қолиши мумкинлигини тушуниб қолдим. Форс тилида эркин гаплашишга ўрганиб олишимга ҳам ана шу муҳтарам аёллар сабабчи бўлдилар. Агар биринчи кунлари азиз халоскорим мен билан ярим-ёрти француз тилида гаплашишга уринган бўлса, энди биз бемалол форс тилида суҳбатлашишга ўрганган эдик. Жонли суҳбатларимиз менинг айбим ва шумтакалим туфайли нозик ёки беодоб мавзуларда бўлса ҳам, “ака”лик бурчим чегарадан ўтиб кетишимга йўл қўймас, барча гапларим ҳазил ўрнида тушунилар эди. Бу муносабатларимиз яна давом этаверса, нима билан туғашига ақлим етмасди. Ўша пайтлар бу ҳақда ўйлаб кўришни ҳам истамасдим.

Афсуски, тез орада барча ширин муносабатларимизга чек қўядиган бир воқеа рўй берди. Бу бизниқига онахонимизнинг ота-оналарининг ташриф буюриши билан бошланди.

Одатда, мен кўчадан кириш эшигидан узоқдаги хонада, боғдаги “ичкари”да яшар ва бирор хавотирли шовқин эшитишим билан дарров ўзимни панага олардим. Лекин бу сафар эътиборсизлигим оқибатида қарияларнинг кириб келишганини сезмай қолибман. Улар кириб келганида мен аёллар хонасида бемалол ўтириб олиб, “сингилларим” тайёрлаб берган чилимни чекиб, бошимни деворга тираганимча мудраб ўтирар эдим. Ташқарида эркак кишининг йўталган товшини эшитишим билан ўрнимдан сакраб турдим.

Ўттиз биринчи боб

Мендан бироз кейинроқ хонага кириб келган тутинган онамга тезда ўз уйининг ичкарисида нега бегона — оврўпалик эркак яшаётганини тушунтириб беришига тўғри келди. Ўзи ва қизларининг ор-номусини шубҳа остида қолдиришдан кўра, у ростини айтишни маъқул кўрди. Унинг овоз оҳанги оила шаънини тиш-тирноғи билан, ҳеч нарсадан тап тортмай ҳимоя қила оладиган шаддат аёлнинг овозидек, айни бир пайтда қолибона руҳда жаранглади.

Хўш, бу хорижий ким? Бутун шаҳарда полициячилар томонидан тинмай қидириладиган оддий бир фаранг йигити! Қолаверса, бу йигит унинг эрини ўлимга маҳкум қилган шоҳни нариги дунёга жўнатган ботирнинг шериги! Бу йигит унинг эри учун шоҳдан қасос олди!

Бироз иккиланишлардан сўнг, барибир мени уйдан чиқариб юбориш ҳақида қарор қабул қилинди. Қариялар дастлаб мен ва менинг халоскорларим кўрсатган жасоратларни роса оғиз кўпиртириб мақташди. Уларнинг фикрича, менинг аёллар ўртасида яшашлигим ростдан ҳам одоб-ахлоқ қоидаларига тўғри келмайди ва бу энг ҳаққоний қарордир.

Дарҳақиқат, аҳволим оғир эди. Ҳовлининг “ичкари”сида яшашим беҳуда гап-сўзларга сабаб бўлиши, қолаверса, бу мени бегона кўзлардан асраш учун атайлаб қилинган саъй-ҳаракат сифатида талқин қилиниши мумкин эди.

Оила шаънига ҳеч қандай доғ тушмаган, бироқ бу ердан кетишим лозимлиги равшан эди. Мен икки йўлдан бирини танлашим керак. Биринчи йўл энг осони: мен аёллар кийимини кийиб, қирқ кун аввал ета олмаган Америка элчихонасига етиб олиш эди. Лекин “онам” бу йўлдан қайтарди. Кўча айланиб келиб, элчихонага элтадиган барча йўллар полиция назоратида эканлигини маълум қилди. Қолаверса, бўйи 183 сантиметрлик эркак форс аёли кийимида кўча кезса, энг ношуд полициячи ҳам менинг аёл эмаслигимни бир зумда пайқаб олиши мумкин. Иккинчи йўл бир пайтлар Саййид Жамолиддин ёдимга солган малика Ширинга хат ёзиб, мушқулимни баён қилиб, ундан ёрдам сўраш эди. Бу ҳақда мен “онам”га гапириб бердим ва у дарров бу режамни маъқуллади. Унинг фикрича, ўлдирилган шоҳнинг набираси малика Ширин, оддий халққа кўпроқ қайишадиган, софдил ва меҳрибон аёл. Хатни “онам”нинг ўзи унга элтиб берадиган бўлди. Энг мушкул вазифа — унга қандай мазмунда хат ёзишни ўйлаб топиш эди. Жумлалар мени унга ким эканлигимни англатиши ва бегона кўлга тушиб қолса, менинг ким эканлигимни фош қилмаслиги, хатимда на ўз номимни, на Саййид Жамолиддин номини тилга олмаслигим зарур эди. Ўйлаб-ўйлаб, Жамолиддин ҳузурида у менга айтган ягона жумлани қоғозга битдим:

“Ким билсин, яна йўлларимиз кесишармикан?”

“Онам” хатни маликага марҳум шоҳнинг қирқ маросимининг охирида тутқазишга қарор қилди. Маросимга келган хотинлар ва юзларига қоракуя суртиб олиб, ҳамманинг юрак-бағрини эзиб йиғлаётган гўяндларнинг шовшуви остида хат осонлик билан маликага узатилди. У хатни ўқиб, кўзлари ёнганича хат эгасини қидирди. “Онам” унга яқинлашиб, “у меникида” дея шивирлади. Ширин шу заҳотиёқ маросимдан чиқиб, ўз извошчисини чақирди ва онамни ёнига ўтказиб олиб, ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмаслик мақсадида, Провест меҳмонхонасигача бирга боришди. У ерда извошдан тушгач, паранжига ўраниб олган икки аёл, бизнинг бошпанамизгача пиёда келдилар.

Бизнинг бу учрашувимиз аввалгисига қараганда тилларимизни анча бўшатиб юборди. Малика лабларида енгил табассум билан менга синовчан назар ташлади. Ва тўсатдан буйруқ берди:

— Эрта саҳарлаб извош билан келаман. Тайёр бўлиб туринг. Йўлда паранжига ўраниб олинг ва ҳеч кимга тик қараманг!

Бу кунисига у мени Америка элчихонасига элтса керак, деб ўйлагандим. Извош шаҳар дарвозасидан чиқаётганида мен хато ўйлаганимни тушундим.

— Мен сизни осонгина Америка элчихонасига элтиб қўйишим мумкин эди, тушунтирди у. — У ерга борсангиз, бошингизга не кўргиликлар тушишини ўйлаб кўрдингизми? Мен шоҳ набираси бўлсам-да, ўз мавқеимдан фойдаланиб, шоҳнинг ўлдирилишига шерикчиликда гумон қилинган кишига қандай ёрдам кўрсата олардим? Мен сизни қутқариб қолган аёлнинг мардлигига қойил қолдим. Бироқ сизнинг элчихонангиз бундай оғир гуноҳ билан айбланаётган кишини ҳимоя қила олармиди? Улар сизни осонгина полициячилар қўлига топширган бўларди. Менга ишонинг, сизга энг яхши йўл — зудлик билан Эрондан чиқиб кетиш. Мен сизни она тарафимдан тоғаларимдан бири Бахтиёрийлар ҳукмдорининг ҳузурига боштаб бораман. У ўз қабиласи жангчилари билан бобомнинг қирқда қатнашиш учун келган. Мен унга сизнинг ким эканлигингизни ва бўлиб ўтган мудҳиш ҳодисада заррача айбингиз йўқлигини тушунтириб бердим. Лекин унинг одамлари бу гаплардан хабардор бўлмаслиги лозим. У сизни ҳеч ким юрмайдиган йўллар орқали Туркия чегараларигача олиб бориб қўйишга ваъда берди. У бизларни Шоҳ Абдул Аъзам қишлоғида кутапти. Хўш, ёнингизда пулингиз борми?

– Ҳа, мен ўз халоскоримга 200 туман бердим. Ёнимда яна 400 туманча пул бор.

– Бу етарли эмас. Сиз ўз кузатувчиларингизга ёнингиздаги пулнинг ярмини беришингиз ва саёҳатингизни давом эттиришингиз учун яна анча миқдорда пулингиз бўлиши лозим. Мана бу турк пулларини олинг. Лекин булар етарли эмас деб ўйлайман. Мана бу хатни эса, Устозга элтиб беришингизни илтимос қилардим. Сиз Истанбул орқали ўтасиз, шундай эмасми?

Унга рад жавоб беришнинг иложи йўқ эди. У хатни менинг халатим чўнтагига солиб қўйиб, гапида давом этди:

– Бу Мирзо Ризонинг дастлабки тергови баённомасидан кўчирма. Тунни хатни кўчириш билан ўтказдим. Сиз уни ўқишингиз мумкин, балки зарур ҳам. У сизга кўп нарсаларни тушунишингизга ёрдам беради деб ўйлайман. Бундан ташқари у машаққатли сафарингиз пайтида сизни зериктирмайди. Бироқ уни ҳеч кимга кўрсатманг.

Биз белгиланган қишлоқ чегарасига яқинлашдик. Ҳар томонда полициячилар изғиб юришар, улар ҳатто йўловчиларнинг хачирларига ортилган юкларгача текширар эдилар. Бироқ шоҳ оиласига мансуб извошни тўхтатишга ҳеч ким журъат қила олмади. Извош заъфарон рангли кенг ҳовлига кириб тўхтади. Ҳовли ўртасидаги улкан юз йиллик чинор соясида елкаларига айланма ўқдон ташқаб олган жангчилар ўтиришарди. Малика мўйловдор ва мардона қиёфали аскарларга беписанд назар ташлаб қўйиб, менга гап қотди:

– Кўраяпсизми, мен сизни ишончли қўлларга топшираяпман, улар сизни бу ергача олиб келган мендек ожизага нисбатан яхшироқ ҳимоя қила оладилар.

– Бунга ишонгим келмаяпти.

Мен шундай деб, турли томонларга қараб ўқталаётган милтиқ тигларига ташвишли қараб қўйдим.

– Меннинг ҳам ишонгим келмаяпти, – кулиб қўйди малика. – Бироқ нима бўлса-да, улар сизни Туркия чегарасигача эсон-омон кузатиб қўядилар.

Айни хайрлашув онларида асосий гапни сўраш ёдимдан чиқиб қолганини англаб, савол беришдан ўзимни тиёлмадим:

– Саволим анча ноқулай бўлса-да, сўрашга мажбурман. Айтинг-чи, Мирзо Ризонинг буюмлари ичидан Хайём қўлёзмаси топилган-топилмаганидан хабарингиз борми?

У негадир кўзларини мендан олиб қочиб, норози оҳангда жавоб берди:

– Ростдан ҳам ўринсиз савол бердингиз. Истанбулга етгунингизча бу номни қайта тилингизга олманг.

– Лекин гап Хайём қўлёзмаси ҳақида кетаяпти!

Мен норозилик билдиришга ҳақли эдим. Ахир, айнан шу қўлёзма туфайли бошимга не-не савдолар тушди!

– Ҳозиргача бу ҳақда ҳеч нарса билмайман. Бироқ суриштириб кўришга уринаман. Менга манзилингизни қолдирсангиз, сизга бу ҳақда ёзишим мумкин. Лекин, худо ҳаққи, менга хат ёзишдан ўзингизни тийинг.

У гапини тугатиб, чуқур тин олди.

Унга “Аннаполи, Мэриленд” сўзларини ёзиб бераётиб, аллақачон ўзимни бу ерлардан узоқлашиб кетгандек ҳис қилдим. Эрондаги саргузаштларим шунчалик тез тугаб қолганидан, энди бу дилбар қизни ҳеч қачон кўрмаслигимдан афсусланиб, қоғозни маликага узатдим. Унинг қоғозга узатилган қўлларидан ушлаб олдим. Қўл қисимимиз қисқа, самимий бўлди. Малика қўлларимни қисар экан, бош бармоғи тирноғини секингина ботириб, панжам устида сезилари из қолдирди. Ҳар иккаламининг лабларимизда табассум пайдо бўлиб, бирданига бизга таниш бўлиб қолган жумлани такрорладик:

– Ким билсин, яна учрашармиканмиз?

Икки ой давомида йўл босиб, уларни нега йўл деб аталиш сабабини топа олмадим. Шоҳ Абдул Аъзам қишлоғидан чиқиб, жанубий шарққа, Бахтиёрийлар яшайдиган ҳудуд томон йўлга тушдик. Қум атрофидаги шўр кўлни орда қолдириб, шу номдаги дарёни кесиб ўтдик. Милитқларини доимо отишга шай ҳолда олиб бораётган менинг кузатувчиларим аҳоли яшайдиган барча қишлоқ

ёки шаҳарлардан четлаб ўтиш чорасини кўрардилар. Шириннинг тоғаси вақт-вақти билан менга “Биз Амуқка яқинлашаяпмиз”, “Биз Верчадан ўтаяпмиз” каби сўзларни айтиб, менга узоқларда кўринаётган қишлоқ ва шаҳар минораларини кўрсатар эди.

Луристон тоғларида, Қум дарёсининг бошланиш жойларида кузатувчиларим бироз хотиржам тортгандек бўлдилар. Мен Бахтиёрийлар худудига кирганимизни сездим. Ниҳоят, улар яшайдиган қишлоққа етиб келдик. Менинг шарафимга катта зиёфат уюштирилди. Наша солинган чилим чекиб, умумий шовқин-суронда тошдай қотиб ухлаб қолганимни сезмабман. Икки кундан кейингина у ердан жўнаб кетишга муяссар бўлдим. Навбатдаги сафар йўлим янада узоқроқ эди. Мен Шустер, Аҳваз шаҳарларидан ўтиб, даҳшатли ботқоқликлар оралаб Шаттул-Араб тоғлари устидаги Ироқ усмонийлари тасарруфидаги Басураҳ шаҳрига етиб олишим лозим эди.

Ниҳоят, мен Эрондан эсон-омон чиқиб кетишга муваффақ бўлдим! Фаодан Баҳраинга етиб олиш учун Қароқчилар қиргоғи бўйлаб Адангача боришга тўғри келди. Кейин Қизил денгиздан сузиб ўтиб, Сувайш канали орқали Искандарияга етиб олдим ва эски турк кемасига ўтириб, Ўрта денгиздан сузиб ўтиб, Истанбулга кириб келиш учун бир ой машаққатли сафар азобини чекдим.

Машаққатли, бироқ ҳеч бир кўнгилсиз воқеаларсиз тугаган бу сафарим давомида ўн саҳифадан иборат Мирзо Ризо тергови баёнини қайта-қайта ўқиб чиқиш билан вақтимни ўтказдим. Эҳтимол, бирорта бошқа кўнгилочар эрмак топилганида бу баённомани ўқишга унчалик берилмаган бўлармидим? Лекин ўлимга ҳукм қилинган бу одамнинг гапларини ўқиб, кўнглимда унга нисбатан илиқ инсоний туйғулар уйғонди. Кўзлари чўкиб, озиб-тўзиб кетган, кийимлари шалвираб қолган бир бечорадан бундай гаплар чиқиси тасаввуримга сиғмасди. Тергов баённомасини ўқир эканман, мардонатор юракли бу инсоннинг аянчли овози кулоқларим остида жаранглаётгандек бўларди:

– Севимли шохимизнинг жонига қасд қилишга сени ким йўллади?

– Пешонасида кўзи бор ҳар бир инсон Саййид Жамолиддиннинг иззат-обрўси таҳқирланган жойда шох ҳам ўз ўлимини топганини кўрди. Муҳаммад пайғамбарнинг ҳақиқий авлоди, бу авлиё инсон ўзининг бунчалик таҳқирланиши учун шохга нима ёмонлик қилган эди?

– Шохни ўлдиришда сенга ким раҳнамолик қилди? Шерикларинг ким?

– Ягона ва қудратли Худо раҳнамолигида ёлғиз ўзим уни нариги дунёга жўнатдим. У барча инсониятнинг, жумладан, Саййид Жамолиддиннинг ҳам яратган эгаси. Яратган эгамдан ўзга ҳеч бир кимса шохни ўлдириш ҳақидаги режамдан хабардор эмасди. Жумладан, Саййид Жамолиддин ҳам. Барибир Устоз бу ерлардан жуда узоқда. У Истанбулда! Ҳа, унга сизларнинг қўлларингиз етмайди!

– Сенга Жамолиддин қандай топшириқ берганди?

– Мен Истанбулга борганимда, унинг ҳузурига кириб, шохнинг ўғли менга етказган зиён-заҳматлар ҳақида гапириб бергандим. “Онаси ўлиб, етим қолган ёш боладек кўз ёш тўкишингни бас қилсанг-чи! Йиғлашдан бошқа қўлингдан ҳеч иш келмайдими? Агар шохнинг ўғли сени хафа қилган бўлса, сен ундан ўч олиш йўллари қидир!” – деганди менинг ночор аҳволимни кўриб.

– Хўш, сенга шохнинг ўғли ноинсофлик қилган бўлса, Жамолиддин сенга унинг ўғлидан ўч ол деган бўлса, сен нега унинг отаси шохни ўлдирдинг?

– Мен бу ҳақда жуда кўп ўйладим. Агар шохнинг ўғлини ўлдирсам, шох ўз куч-қудратидан фойдаланиб, минглаб одамларни ўлдиртириб юбориши мумкин. Зулм дарахтининг шохини кесишдан кўра, илдизи билан қўпориб ташлаш яхши эмасми? Эҳтимол, бу дарахт ўрnidан бошқа бир тузукроқ кўчат униб чиқар! Бир куни Саййид Жамолиддинга Туркия султони: “Бутун дунё мусулмонлари иттифоқини тузиш учун Эрон шохини тахтдан қулатиш зарур”, – деганини эшитиб қолган эдим. Эҳтимол, шу кунларга етиб келгандирмиз?

– Султон бу гапни Жамолиддинга айтганини қаёқдан биласан?

– Бунга менга Саййид Жамолиддиннинг ўзи айтганди. У менга ҳамма нарсани ишониб айтаверарди. Мен Истанбулда эканлигимда, у мени ўз ўғлидек кўрганди.

– Агар Истанбулда шунчалик яхши ҳаёт кечирган бўлсанг, қамоқларга ташланиб, азоб-уқубат чеккан жойинг – Эронга нега яна қайтиб келдинг?

– Мен пешанасига ёзилганига ишонадиган одамлар тоифасиданман. Дарахт япроғи бесабаб узилиб тушмаганидек, менинг пешанамга ҳам Эронга қайтиб келиш ва барча форсларни шоҳ зулмидан қутқариш ёзилган бўлса қандай қилай? Мен тақдиримга битилган ишни амалга оширдим.

Ўттиз иккинчи боб

Агар Юлдуз тепалигида жойлашган Жамолиддиннинг уйи атрофида айланиб юрган кишилар бошларидаги попукли қалпоқларига “султоннинг хуфияси” деб ёзиб қўймасалар ҳам, бу ерга келаётган энг содда зиёратчи ҳам бир қарашдаёқ уларнинг кимлигини фаҳмлаган бўларди. Кейинги пайтлар бу ерга келувчиларнинг қадами анча узилиб қолганди. Эҳтимол, бу ерда айланиб юрувчи хуфияларнинг ҳам асл мақсадлари шудир?

Нима бўлса-да, бир пайтлар Устознинг шогирдлари, хорижий мухбирлар, хизматкорлар билан гавжум бўлиб турадиган бу уй сентябрнинг мана шу машғум кунларида бўм-бўшдек бўлиб қолганди. У ерга кириб Устознинг ҳар доимгидек оғир-вазмин хизматкоринигина кўрдим. У мени биринчи қаватда ўз оромкурсисада ўйга толиб ўтирган Жамолиддиннинг олдида олиб борди.

Менинг кириб келишимни кўриб, унинг юзи ёришгандек бўлди. У катта қадамлар билан яқинлашиб, мени маҳкам бағрига босди. Менинг бошимга шунча кўргиликлар тушишига сабабчи эканлигини айтди-да, мендан узр сўраб, соғ-омон кўрганидан хурсанд эканлигини изҳор қилди. Мен унга қандай қилиб ўлимдан қочиб қутулиб, Эрондан чиқиб кетганимни, малика менга кўрсатган илтифотни, Фозил ва Мирзо Ризо билан учрашганларимни қисқача гапириб бердим. У Мирзо Ризо номини эшитиб, қовоғи осилиб кетди.

– Менга маълум қилишларича, уни ўтган ойда дорга осилган. Уни Худонинг ўзи кечирсин! Албатта, у ўз қисматини, унга қандай чап беришини ҳам жуда яхши биларди. Ҳа, у ўлдирган шоҳдан юз кун кейин ўзи ҳам қатл этилди. Бечоранинг айбини тан олдириш учун анча қийноққа ҳам солган бўлсалар керак.

Жамолиддин жуда тушкун овозда гапирар, менга у куч-қувватдан қолган, анча озиб, ҳолдан тойган одамдек кўринди. Унинг одатдаги теп-текис юзини чуқур ажинлар қоплаб олибди. Бу ажинлар аҳён-аҳёнда уни жуда хунук қилиб кўрсатар, бироқ унинг қиёфасидаги ўзига тортиб турувчи жозибани йўқота олмаган эди. Айниқса, Мирзо Ризо номини эшитганида юзлари янада хунуклашгандек кўриниб кетарди.

– Мен ҳалигача Истанбулда ўзим даволатган, қўллари қалтираб, бир пиёла чойни ҳам эплаб ича олмай қолган бу бечора йигит қўлларига тўппонча олиб, бир ўқ билан шоҳни ер тишлатганига ишона олмаяпман. Эҳтимол, полициячилар унинг савдойилигидан фойдаланиб, бу гуноҳни унга зўрлаб ёпиштиргандирлар?

Мен саволга жавоб бермасдан малика Ширин томонидан кўчирилган сўроқ баённомасини унинг қўлларига тутқаздим. У кўзойнагини тақиб, уни ҳадик ва ташналик билан қайта-қайта ўқиб чиқди. Унинг қиёфасига тикилиб, юзларида ифтихор ва қониқш аломатлари зоҳир бўлаётганини пайқадим, у варақларни тахлаб чўнтагига солиб қўйди-да, чуқур ўйга толганча хонанинг у бошидан-бу бошига бориб кела бошлади. Ун дақиқа оғир сукунатдан сўнг, унинг юрагидан аламли нидолар отилиб чиқди:

– Эҳ, Мирзо Ризо! Мирзо Ризо! Эроннинг дарду ҳасрати бўлган бечора бола! Бунчалик савдойи бўлмаганингда эди, Худо сенга биров мулоҳазакор бўлишликни насиб қилганида эди! Ё, Худойим, фақат менинг ишончимни қозониш ва менга содиқ эканлигингни исбот қилиш учун бу ишга қўл урмаганингда эди! Менинг юрагимда меҳр-оқибат уйғотиб, кейин ранж уйғотмаганингда эди! Энди сени қандай сева оламан, қандай қилиб сендан нафратлана оламан? Яратган Эгамнинг ўзи ҳам сенинг қисматингни белгилашда иккиланган бўлса керак. Сени у шунча азоб-уқубатларинг эвазига жаннатга қўярмикан ёки ёвуз руҳлар жаҳаннамига йўллармикан?

У тушкун ҳолатда жойига келиб ўтирди. Қўллари билан юзини беркитиб ўтирган бу касалманд одамга тикилганимча, мен ҳам нафас чиқармай сукут сақлаб турдим. Бирдан Жамолиддин ўрнидан турди. Энди унинг овози жиддий, фикрлари равшан эди:

– Ҳа, бу Мирзо Ризонинг гаплари. Энди мен бунга ишондим. У мен учун қасос олмоқни ўйлаб, бу ишга қўл урган. Эҳтимол, бу билан менга содиқлигини исботламоқчи бўлгандир. Бироқ, ҳеч қачон унга қон тўкишни буюрмаганман. У Истанбулга келган дастлабки кунларида менга шох ўғли ва унинг гунаҳгарлари билан ўрталарида бўлиб ўтган можароларни йиғлаб, гапириб берган эди. Унинг ҳушини жойига келтириб қўйиш учун “Кўз ёш тўкишни бас қил. Агар кўз ёш билан шафқат сўрайверсанг, бир умр бўйин эгиб яшашга ўрганиб қоласан!” – дегандим. Унга қадимий бир ривоятни ҳам айтиб берганим эсимда. Искандар Зулқарнайн кўшинлари Эрон шоҳи Доро кўшинлари билан жангга киришидан олдин сарой донишмандлари форс кўшинларининг сони юнонларникидан бир неча баробар кўплигини ҳукмдорга маълум қилишибди. Искандар елкасини қисиб, ишонч билан жавоб берибди:

– Ҳўш, нима бўлибди? Менинг кўшинларим оз бўлса-да, жангга ғалаба қилишга ишонадилар. Доро кўшинлари эса жангга қурбон бўлиш учун кирадилар!

Шунда Мирзога мана бу жумлаларни айтганим эсимда:

– Агар шохнинг ўғли сенинг иззат-нафсингни топтаган бўлса, бундан тушқунликка тушмай, сен ҳам унинг иззат-нафсини топташга ўрган! Менинг бу сўзларим жиноятга ундашми? Мана сиз, Мирзони яхши таниган одам сифатида менинг бундай топшириқни унга ишониб топширишимга ишонасизми? Ахир ундан бошқа ақлли-ҳушли минглаб шогирдларим бу ерга келиб-кетиб юришарди-ку!

– Кўп одамлар ўйлаётганидек, сиз бу жиноятда айбдор эмассиз, лекин сизнинг унга кўрсатган маънавий таъсирингизни инкор қилиш мумкин эмас, – дедим унга чин юракдан тасалли бериб.

Менинг бу гапим уни руҳлантириб юборди шекилли, у дарров жавоб бера қолди:

– Ҳа, ҳар куни шохга ўлим тилаганимни тан оламан. Афсус, бу жиноят Худонинг хоҳиши, Мирзонинг қўли билан амалга оширилди. Энди мен ўзимни ҳимоя қилиб ўтиришим ҳам шарт эмас. Менинг куним битган.

У кичик сандиқчани очиб, ичидан ҳафсала билан ёзилган бир варақ қоғозни олди.

– Бугун эрталаб мен васиятномамни ёздим.

Мен қўлларимга тутқазилган маттни ҳаяжон билан ўқидим:

“Мен маҳбуслигимдан эмас, куним битганидан афсусланаёпман. Менинг ягона армоним, ўзим эккан уруғларнинг униб чиқишини кўролмай кетишим. Золим тузум шарқ халқларини эзишда давом этаёпти, жаҳолат эса мазлум халқнинг озодлик учун қилган ҳар бир ҳаракатини бўғиб кўяёпти. Мен сарой амалдорлари юрагига экмоқчи бўлган адолат уруғларини оддий халқ юрагига экканимда, эҳтимол, яхшироқ натижага эришган бўлармидим? Сен эса менинг энг катта орзу-умидим бўлган Эрон халқи, биргина золимни ўлдириш билан озодликка эришиш мумкин эканлигига ишонма! Асрлар давомида бўйнингга осиб қўйилган жаҳолат юқларини улоқтириб ташласанггина озодликка эришасан!”

– Ундан бир нусхани, таржима қилиб Генри Рошефортга олиб боринг. У нашр қилаётган “Бўйсунмас” газетаси менинг айбдор эмаслигим ҳақида мақолалар босаяпти. Бошқалари эса, мени қотилликда айбламоқда. Ҳамма менинг ўлимимни истаяпти. Мен тишларимдан саратон касалига гирифтор бўлганимни айтиб, уларни хотиржам қилишим керак.

У ўзига нисбатан раҳм-шафқат уйғотишдек инсоний нуқсондан холи эмаслигини яшириш мақсадида бундай пайтларда сунъий равишда хохолаб кулар, унинг бу қилиғини ҳазил деб тушуниш мумкин эди.

– Саратон, саратон, саратон! – такрорлади у, худди жирканч бир сўзни тилга олаётгандек. – Қадимги табиблар инсон танасидаги барча касалликларни юлдузлар билан боғлаб даволар эдилар. Қизиғи шундаки, барча тилларда бу касаллик юлдуз номи билан сақланиб келинаёпти. Бироқ унга даво топилмаяпти.

У бир неча дақиқа ғамгин ҳолда жим қолди. Кейин руҳи кўтарилгандек, бардам овозда гапида давом этди:

– Бу касалликни кўрарга кўзим йўқ. Бироқ, у мени ўлимга етаклаши тайин. Эрон шоҳи мени гуноҳдор сифатида ўз давлатига топширишни талаб қилаёпти.

Султон эса унинг меҳмони бўлганим учун нима қилиш лозимлигини ўйлаб, ўйининг тагига етолмаяпти. Қолаверса, шоҳнинг ўлимида айбланаётган бир кишини ўз давлатида ушлаб туришга ҳаққи йўқ. Султоннинг шоҳ ва унинг салтанатини кўрарга кўзи йўқ. У ҳар кун шоҳга қарши тузилаётган ҳар қандай яширин фитналарда иштирок этиши ҳам мумкин. Бироқ, менга ўхшаш бўй эгмас кишиларни жазолаш учун замон ақиблари биргалашиб ҳаракат қилишларига ҳеч нарса тўсқинлик қила олмайди. Хўш, бундай мушкул ҳолда нима қилиш керак? Мана шу ерда турк султони мени ўлдиришга мажбур ва бу иш Эрон шоҳи томонидан ҳам қўллаб-қувватланади. Шоҳ мени Эронга қайтариб бериш ҳақидаги талабини тинмай такрорлаётган бўлса-да, ўз ҳукмронлигининг дастлабки кунлариданоқ кўллари менинг қоним билан булғаш истагидан йироқ. Хўш, мени ким ўлдиради? Саратонми? Шоҳми? Султонми? Эҳтимол, мен буни билишга ҳам улгурмасман. Лекин сен, менинг ёш дўстим, сен буни албатта биласан!

У бу гапларни айтиб, телбаларча хохолаб кулиб юборди.

Бироқ мен ҳаммасидан беҳабар қолдим. Шарқнинг буюк ислоҳотчисининг ўлимига оид тафсилотлар узоқ вақтгача сирлигича қолди. Мен бу хабарни она шаҳримга келиб эшитдим. “Бўйсунмас” газетасининг 1897 йил 12 март сонидан бундан уч кун олдин Жамолиддиннинг тўсатдан ғойиб бўлиб қолганлиги ҳақида мақола эълон қилинган эди. Ниҳоят ёзнинг охирида, Шириндан мактуб олдим. Бу хатдан мен Жамолиддиннинг ўлимига оид унинг шогирдлари томонидан илгари сурилган фаразларни билиб олдим.

“У бир неча ой давомида мунтазам саратон касаллиги билан боғлиқ бўлган тиш оғриғидан азобланиб юрди. Ўша кун тиш оғриғи ҳаддан ташқари азоб берганлиги туфайли, у хизматкорини султон хузурига юбориб, унинг шахсий тиш докторини бошлаб келишини буюрган. Доктор келиб, унинг касал тишларини текшириб кўрган ва аввалдан тайёрлаб келган шприц билан, “оғриқни бир зумда тўхтатади” – дея ишонтириб, унинг милқларига укол қилган. Бир неча дақиқа ўтгач, Жамолиддиннинг ияклари шиша бошлаган. Устознинг нафаси қайта бошлаганини сезган хизматкор ҳали уйдан чиқиб улгурмаган докторнинг изидан чопган. Бироқ, хизматкорни кўрган доктор орқага қайтиш ўрнига, уни кутиб турган извош томон югурган. Саййид Жамолиддин бир неча дақиқадан сўнг оламдан кўз юмган. Кечга томон султон амалдорлари келиб, унинг жасадини олиб кетганлар ва шошилинч равишда кўмиб келганлар.” Маликанинг хати унинг ўзи таржима қилган Умар Хайёмнинг қуйидаги жумлалари билан тугаган эди:

Билагонлар бор эди ўхшаш офтобга,
 Ҳар бири хазина илму одобга.
 Бу қоронғу тундан йўл топишолмай,
 Бирор афсона деб, кетдилар хобга.

Ҳатдан мен кутган янгилик, албатта, Хайём қўлёзмаси эди. Бироқ, бу борадаги у ёзган хабар жуда ҳам қисқа эди: “У ростдан ҳам жиноятчининг тергов ҳужжатлари орасида экан. Энди у менда. Эронга қайтиб келсангиз, уни ўқиб завқланишингиз мумкин”.

Ё Танграм! Мени қотилга шерикликда айблаб, бошимга шунча савдолар солган Эронга яна қандай қилиб бора оламан?!

Ўттиз учинчи боб

Энди форсий саргузаштларимдан ширин хотиралар қолди, холос. Техронга кириб бориш учун бир ой, у ердан қочиб қолиш учун уч ой тентирашларим, оғир вазиятда қолган пайтларимда унинг бир хил кўринишли кўчаларида кўрган-билганларимни ҳеч қачон унутма олмасам керак.

Ўша пайтда кўлаб таассуротларим мени яна тақиқланган ерларга чорлар, менинг олижаноб туйғуларим гўё чилим чекиб кайф қилиб олган каби яна чўғ

устида рақс тушишга ундар, хаёлимда қўлларим Шириннинг қўлларини сиқар, “йўлларимиз яна кесишармикан”? деган жумлани эслаб, лабларим ҳаё билан унинг лабларига қовушаётгандек бўлар, малика Хайём кўлёмасини қўллари билан очиб мени кутаётгандек, келишга ундаётгандек туюларди. Шанба кунларидан бирида кечкурун шарқнинг мафтункор жозибасини ҳеч қачон кўрмаган ҳамюртларимни у билан таништириш истаги туғилди. Оёқларимга товони йўқ форсий шиппак, эгнимга олди очик форсий чопон, бошимга қўй терисидан тикилган кулоҳ кийиб, Аннаполи қумлоқ соҳилларининг кимсасиз жойларида сайр қила бошладим. Лекин сайрдан қайтишда ўз хаёлларим билан бўлиб, устимдаги ғайритабиий кийимларимни унутиб, одамлар гавжум Компромис Род кўчаси билан қайта бошладим. Ён-атрофимдан “Хайрли кеч жаноб Лессаж”, “Яхши дам олаяпсизми, жаноб Лессаж” каби хитоблар ёғила бошлади. “Хайрли кеч, ҳазратим!” деган хитобни эшитиб, бирдан ўзимга келдим. Мен саросима билан ўз уст-бошимга қарадим ва бошимдаги кулоҳимни қўлтиғимга қистирганимча уйимга шошилдим. Катта кўчада яланғоч баданини намоёиш қилишдан уялган кишидек чопонимга бурканиб олиб, уйимга чопдим. Хонамга киргач, уларни ечиб, ўраб-чирмаб, “бошқа ҳеч қачон киймайман”, деган ниятда, аччиқ билан жавон орқасига улоқтирдим.

Албатта, бундай кийим билан яна ҳамюртларим кўзига кўринишдан ўзимни тийдим. Лекин бу сайрим менга бир умрга аҳмоқона бир лақабни ёпиштириб қўйди. Англияда, масалан, ғалати кийинган кишиларга ҳар доим хайрихоҳлик билан, ҳатто завқланиб қарайдилар. Америкада эса, бундай одатларга кўникиш ҳали расм тусига кирмаган, уларни худди асрлар қаъридан кўринаётган сароб мисол, олифталик сингари қабул қилишади. Эҳтимол, Нью-Йорк ёки Сан-Францискода бундай эмасдир. Лекин менинг она шаҳрим Аннаполида айнан шундай. Француз аелидан туғилган, бошига форсий кулоҳ кийиб юрган киши ҳамшаҳарларим учун ғайритабиий кўриниши аниқ эди.

Бу масаланинг ёмон томони, лекин унинг яхши томони ҳам бор эди. Менинг ғалати қилиғим ўзимга “Шарқнинг буюк билагони” деган асоссиз обрў орттиришимга ҳам сабаб бўлди. Маҳаллий газетанинг директори жаноб Матлас Веб менинг бундай довруғимни эшитиб, форс саргузаштларим ҳақида битта мақола ёзиб беришни илтимос қилди.

Эрон ҳақидаги охириги мақола бу газетада менимча 1856 йилда, Гинарсларнинг фахри ҳисобланмиш, зирҳи металл билан қопланган, гилдирак парраклар билан ҳаракатланадиган Трансатлантик кемаси айсберг билан тўқнашиб, ҳалокатга учраганда босилганди. Ўшанда бизнинг шаҳримиздан ҳам етти денгизчи ҳалок бўлганди. Бу маъшум кеманинг номи ҳам “Эрон” эди. Одатда, денгизчилар тақдир белгилари билан ҳазиллашмайдилар. Мен ўз мақоламнинг кириш қисмида бу нарсани алоҳида таъкидлаб, “Эрон” сўзи қадимий сўз эканлигини, ҳозир форслар ўз мамлакатини Эрон деб аташларини, бу сўз қадимий “арийлар ери” деган маънони англатишини қистириб қўйдим. Албатта, мен мақоламда америкаликлар яхши танийдиган ягона форс кишиси Умар Хайём ҳақида ҳам эсладим. Мақоламга ваҳимали тарзда: “Жаннат ва дўзах, дунёнинг бу бурчагига ким саёҳат қилади?” — дея сарлавҳа қўйдим. Мақолага шу тарзда батафсил кириш қисми ёзиб, алоҳида бобларда у ерда бир неча асрлардан бери давом этиб келаётган зардўштилик, монийлик, исломнинг сунний ва шиа мазҳаблари, Ҳасан Саббоҳ илгари сурган исломий йўналиш, кейин ҳозирги пайтда вужудга келган бобийлар, шайхийлар, даҳойилар каби йўналишлар ҳақида ҳикоя қилдим. Бу ўринда бизнинг тилимизда мавжуд бўлган “paradis” — “жаннат” сўзи қадимий форс сўзи — “парадайза” — “боғ” сўзидан олинганлигини қистириб қўйишни унутмадим.

Жаноб Матлас Веб менинг илк мақола ёзишдаги бундай тиришқоқлигимни кўриб, табриклади. Бу мақтовдан руҳланиб, унга доимий ҳамкорликни таклиф қилган эдим, унинг қовоғи уюлиб кетганлигини кўрдим.

— Сизни бажонидил синов шарти билан ишга қабул қилиши мумкин. Бироқ сиз ўз матнларингизни ёввойиларнинг жонга тегадиган сўзлари билан тўлдириб ташламасликка ваъда беришингиз керак!

Менга билдирилган бундай ишончсизликдан рангим бўзариб кетди. Ҳар ҳолда жаноб Вебнинг бундай дейишга ўз асослари бордек эди.

– Газетамизда Эрон бўйича махсус мухбир учун етарли имкониятлар йўқ. Бироқ хорижда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни умумлаштириб, бизнинг газетхонларимиз тушунадиган даражада уларга етказиб бера олиш қобилиятингиз етарли бўлса, бу газета саҳифаларидан бир ўрин албатта сизники бўлади. Эсингизда бўлсин, мақолаларингиз сўзлари содда ва тушунарли бўлиши керак.

Мен унинг фикрларига қаршилик билдира олмадим ва “розиман” дегандек бош қимирлатдим. У ҳам ҳар қандай шартга розилигимни кўриб, менга дўстона тарзда сигра таклиф қилиб, сўзида давом этди:

– Кечагина биз учун ўзга мамлакатлар мавжуд эмасди. Биз Шарқ деганда Кам Код бўсағаларигача бўлган ерларни тушунардик. Бироқ эски аср тугаб, янги аср бошланиши билан бизнинг онгимизни оламда рўй бераётган барча тўс-тўполонлар чулғаб ола бошлади.

Бизнинг бу суҳбатимиз 1899 йилда, Испан-Америка урушидан биров кейин содир бўлганлигини таъкидлашим лозим. Бизнинг кўшинларимиз нафақат Куба ва Пуэрто Рикода, балки Филиппин оролларида ҳам муваффақият қозона бошлаган эдилар. Илгари Қўшма Штатлар ҳеч қачон мамлакат қирғоқларидан шунча узокларда ўз мавқеини ўрнатишга уринмаган эди. Чириб бораётган испан ҳукмронлиги устидан эришилган ғалаба, америкаликлар учун 2400 қурбон эвазига кўлга киритилганди. Ҳатто денгиз академиясининг бешиги ҳисобланган Аннаполи шаҳрида ҳам бу уруш кимнидир отасидан, дўстидан, қайлиғидан жудо қилганди. Шу сабабли эски тартиб-қоидаларни сақлаб қолиш тарафдорлари бўлган кўплаб ҳамюртларим кўзига президент Мак Кинлай энг хавфли, урушқоқ давлат арбоби бўлиб кўринар эди.

Албатта, жаноб Веб бундай қарашларнинг тарафдори эмасди. Бироқ у ўз газетхонларининг кўнглига мос келадиган сўзларни ёзиши лозим эди. Ва бу фикрни менга яхшилаб тушунтириш учун, соч- соқоли оқариб қолган бу эътиборли қария баланд овоз билан томоғини қириб, юзини ҳайратомуз буриштириб, йиртқич кушникидек улкан панжаларини қисганича ўрnidан туриб, гапида давом этди:

– Аннаполига ёввойи олам бостириб келаяпти ва сиз – Бенжамен Лессаж, мақолаларингизда ҳамюртларимизни бундан огоҳ этишингиз керак.

Зиммамга юкланган бундай масъулиятли вазифани биров иккиланиб қабул қилдим. Дастлабки пайтлар ахборот манбаи сифатида Париж, Лондон ва албатта, Нью-Йорк, Вашингтон ва Балтимор газеталарида чиққан мақолалардан фойдаландим. Бурлар уруши ҳақида ёзганларим, 1904–1905 йиллардаги рус-япон уруши ёки Россияда рўй бераётган ғалаёнлар ҳақида ёзганларим, ишонаманки, бирон тарихий асарга киритишга арзимайдиган содда ва хом мақолалар эди. Фақат Эрон ҳақида ёзганларимгина мени журналист сифатида шаклланишимга катта ёрдам берди, деб ўйлайман. Газетамиз менинг бу ҳақда ёзган мақолаларим туфайли 1906 йилдан бошлаб бутун дунё матбуоти иқтибослар оладиган, Америкадаги ягона газета бўлиб қолганлигидан фахрланаман. “Аннаполи Газет анд Гералд” газетасидаги мақолалар жануб ва шарқдаги олтмишдан ортиқ газеталарда сўзма-сўз кўчириб босиладиган бўлди.

Шаҳримнинг ҳамда унинг газетасининг оламга машҳур бўлишига ҳисса қўшдим. Бунинг учун биринчи навбатда Шириндан миннатдорман. Ўзимнинг Эронда кўрган-кечирганларим туфайли эмас, айнан у туфайли содир бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларнинг бутун моҳиятини тушуна олдим дея оламан.

Мен маликадан етти йилдан бери хат-хабар олмагандим. У Хайём кўлёмаси туфайлигина менга хат ёзиши мумкин эди. Бироқ бу ҳақда мен ундан аниқ хабар олгандим. Энди ундан хат-хабар кутишга асосим йўқ. Бироқ хат ташувчини кўришим биланоқ, қалбимда умид учкунлари уйғонар, мен хатлар орасидан арабча ҳарфли, юрак шаклидаги беш рақамини эслатувчи араб рақамларини кўрамани дея юрагим орзиқарди. Ҳар куни орзиқишлар билан яшашга ўрганиб қолгандим.

Бу орада оила аъзоларим Балтиморга кўчиб ўтишди. Отам бу шаҳарда укалари билан иш юритар ва ўз банкларини очишган пайтлар эди. Мен эса Аннаполида, ўз уйимда, қулоғи оғирлашиб қолган хизматкор кампир ва бир неча дўстларим даврасида қолишга қарор қилдим. Айнан мана шу ёлғизлигим юрагимда ардоқлаётган ширин орзиқиш, кутиш завқини алангалатиб юборган бўлса ажаб эмас.

Ниҳоят, бир кун Шириндан мактуб олдим. “Самарқанд қўлёмаси” ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган бу узундан-узун хатнинг “Узоқдаги қимматли дўстимга” деб бошланиши ғоят таъсирли эди. Хатдан Ширин ва унинг ҳаёти, атрофида рўй берган воқеа-ҳодисаларнинг кунма-кун баёини ўқидим. Хатни ўқиб, гўё у билан ёнма-ён ўтириб суҳбатлашаётгандек, у ҳикоя қилиб бераётган барча воқеа-ҳодисаларни мароқ билан тинглаётгандек ҳис қилдим ўзимни. Унинг ақлига лол қолиб, ўз таассуротларини баҳам кўриш учун шунча одамлар ичидан мени танлаганлигидан ғурурланиб кетдим.

Эндиликда мен унинг ҳар ойда бир марта йўллаётган мактублари таъсири остида яшай бошладим. Мен бу мактублардан дунёни ларзага солаётган тафсилотларни ўқир ва Ширин сиполик билан эслатаётган нарсалар ҳақида худди у менга рухсат бериб қўйганидек шунчалик тўлқинланиб мақолалар ёзар эдимки, буларнинг барчаси мени “Эрон мутахассиси” сифатидаги обрўйимни янада оширар эди. Баъзан мақолаларимда унинг хатларида келтирилган фикрлардан ҳеч қандай қўштирноқсиз, тўғридан-тўғри таржима қилиб фойдаланар эдим.

Албатта, мен газетхонларга етказаётган факт ва хабарлар моҳият эътибори билан Шириннинг фикрларидан кескин фарқ қиларди. Жумладан, малика ҳеч қачон қўйидигачи фикрламаган бўларди: “Эрон инқилоби бельгиялик вазир муслмонликини қабул қилиши билан давом этмоқда.”

Ҳар ҳолда, бу воқеа ҳақиқатдан унчалик йироқ эмасди. Қолаверса, инқилобнинг муқаррар рўй бериши Ширинга 1900 йилда шоҳ Контрексивил шаҳрига даволаниш учун кетган кунларидаёқ аён бўлганди. У ерга ўз шотирлари билан боришни хоҳлаган шоҳга жуда кўп миқдорда маблағ керак бўлиб қолганди. Унинг хазинаси ҳар доимгидек бўш бўлганлиги сабабли, рус подшоҳидан қарз сўрашга мажбур бўлди. Подшо унга 22,5 миллион рубл қарз берди. Бироқ бу қарз шоҳ учун маккорона қўйилган каттақон бир тузоқ эди. Жанубий қўшнисининг тез орада таназулга юз тутишини тезлатиш учун Санкт-Петербург ақибдорлари шоҳга бу қарзни беришди, бироқ бунинг эвазига форс-рус божхонасидан тушаётган даромадларни рус ҳукумати тасарруфига ўтказишни талаб қилдилар ва бунга эришдилар ҳам. Бу шартнома 75 йил муддатга имзоланди! Бундай ҳайбатли имтиёзни қўлга киритган подшоҳ, Европадаги ҳукмдор доиралар Эроннинг ташқи савдосига таъсир ўтказишдан хавфсираб, қирол Леопольд II дан бу борадаги ишларни рус ҳукумати номидан олиб боришни илтимос қилди. Шундай қилиб, шоҳ саройига ўттизга яқин бельгиялик амалдор суқилиб кириб келдики, уларнинг мамлакат ҳаётига ўтказаётган таъсири кундан-кунга орта бошлади. Улар орасида энг обрў-эътиборлиси жаноб Ноус деган киши бўлиб, у тез орада ҳукуматнинг энг юқори лавозимдаги амалдорларидан бири бўлишга эришди. Инқилоб арафасида у олий кенгаш аъзоси, почта ва телеграф вазири, Эроннинг бош хазинабони, паспорт берувчи департаментнинг бошлиғи, божхона идораларининг бош директори каби мансабларни эгаллашга муяссар бўлди. Бундан ташқари у солиқ тизимини такомиллаштириш билан ҳам шуғулланди ва ҳачирлар устига ортиладиган юк миқдорига солиқ солиш ҳақидаги янги қонун ҳам айнан у тарафидан қабул қилинган эди.

Бу даврга келиб жаноб Ноус бутун Эрон халқининг нафратига учради, у ҳорижий зўравонликнинг тимсолига айланиб қолганини эслатмасак ҳам бўлар.

Энди уни Эрондан қувиб чиқариш ҳақидаги талаблар янграй бошлаганди. Бу унинг виждонли одам эмаслигидан, барча ишларни чин кўнгилдан қилмаётганидан, оддий форлар унга ишонмай қўйганидан далолат берарди. Бироқ унинг илдизи бақувват эди. У рус подшоси томонидан ва эҳтимол, янгиликлардан қўрқувчи, унинг илтифотида сазовор бўлаётган ўз атрофидаги шотирлари томонидан қўллаб-қувватланар ва у юргизаётган сиёсат Санкт-Петербург ҳукумати матбуот органлари томонидан баралла овозда кўчларга кўтарилиб мақталарди. Чунки Эрон ва Форс қўлтиғини ўз таъсир доирасида ушлаб туриш уларнинг асосий мақсади эди. Гўё жаноб Ноуснинг курсиси жуда мустаҳкам ва тебранимасдек кўринар эди. Бироқ унинг ҳимоячиси ўтирган курси тебрана бошлаши билан жаноб Ноус ўтирган курси ҳам қаттиқ тебрана бошлади. Бу шунчалик тез ва тўсатдан рўй бердики, бу ҳақда орзу қилиб

юрган кўплаб эронийлар ҳам қутилмаган совғадан довдираб қолдилар. Бунга замон сабаб бўлди. Дастлаб рус-япон урушида подшоҳнинг мағлубияти ва рус флотининг яксон қилиниши бутун дунёни ҳайратдан лол қолдирди. Кейин ўз раҳбарларининг айби билан бундай мағлубиятдан иззат-нафси ерга урилган рус халқининг норозиликлари, “Потёмкин” кемасидаги исён, Кронштадт, Севастополдаги кўзғолон, Москвада рўй берган воқеалар бу жараёни янада тезлаштирди.

Ҳали ҳеч кимнинг ёдидан кўтарилмаётган бу воқеаларни баён қилишдан ўзимни тийган ҳолда, уларнинг Эронга машғум таъсирини таъкидламоқчиман, холос. Бу пайтга келиб, яъни 1906 йилда рус подшоҳи Николай II ҳам ўз мамлакатада Дума сайловлари ўтказишга мажбур бўлганди. Айнан мана шундай оғир вазиятда ҳаммани ҳайратга солган бир воқеа рўй берди. Бельгиялик юқори мартабали бир амалдор уюштирган ниқобли бал-зиефатга жаноб Ноус ҳаммани ҳайратга солиш учун мусулмон руҳонийси кийимида келишга қарор қилди. Вазирнинг бундай либосда кириб келиши табиийки, бутун йиғилганларнинг завқини келтирди. Уни кулгию, қарсақлар, табриклар билан қарши олишди. Уни бу кийимда суратга ҳам олдилар. Бир неча кун ўтгач, бу сурат юзлаб нусхаларда Техрон бозорларида сотила бошланди.

Ўттиз тўртинчи боб

Ширин шундай суратлардан бирини менга ҳам юборибди. Мен бу суратга аҳён-аҳёнда ажабланиб тикиламан. Унда боғ тўрига тўшалган катта гилам устида туркча, японча, австрияча кийим-бошлар кийган қирқгача эркак-аёл тасвири бўлиб, олдинги қаторда, ўртада мусулмон руҳонийси кийимидаги оқ соқол-мўйловли жаноб Ноус ўтирибди. Бу кўринишида уни ростдан ҳам худойжўй бир мусулмон қариясидан фарқи йўқ эди. Сурат орқасига Ширин ўз қўли билан “Минглаб гуноҳлари учун жазоланмаган, масхарабозлиги учун эъзозланган киши”, — деб ёзиб қўйибди.

Бундай кийиниш билан, албатта, жаноб Ноуснинг мусулмон руҳонийларини калака қилиш нияти бўлмаган бўлса керак. Бу борада уни айблаб бўлмайди. Чунки у ўз феъл-атвори билан мусулмонларни камситадиган бирон-бир ножўя ҳаракат қилишдан доимо ўзини тийиб юрарди. Унинг ҳақиқий хатоси шунда эдики, у рус подшоҳи учун Троя оти вазифасини бажарар ва вақт ўтиши билан унинг бу хизматлари унутилиб юборилишини тушунмас эди.

Суратнинг тарқатилиши одамлар орасида турли-туман салбий кайфиятлар туғилишига сабаб бўлди. Суратни мусулмонларни калака қилиш деб тушунган айрим кишилар норозилик белгиси сифатида бозорни ёпиб қўйдилар. Улар дастлаб Ноусни мамлакатдан қувишни, кейинчалик эса, ҳукумат муассасаларидаги барча хорижийларни ҳайдаб юборишни талаб қила бошладилар. Худди Россиядагидек парламент ҳукуматини тузишни талаб қилувчи варақалар тарқатила бошланди. Йиллар давомида халқ манфаати учун курашиб келган яширин жамиятлар энди Жамолиддин, хатто Мирзо Ризо сингари қурбонлар номидан ҳаракатга келишиб, улар шоҳ ҳукуматига қарши курашнинг ҳақиқий қаҳрамонларига айландилар.

Қазак аскарлари шаҳар марказини ўраб олишди. “Шаҳарда яқин орада намойишчилар қаттиқ жазоланармиш, бозорлар ҳарбий кучлар ёрдамида қайта очилармиш, ҳарбийлар бозорларда, дўконларда талон-тарож уюштирармиш” — деган миш-мишлар тарқалди. Бу савдо аҳлини асрлардан бери ваҳимага солиб келаётган энг даҳшатли миш-миш эди.

1906 йилнинг 19 июль кунини бу ваҳимадан чўчиган бир гуруҳ савдогарлар Британия элчихонасига муҳим бир илтимос билан келдилар: “Қамоққа олиниши мумкин бўлган кишилар элчихонага келиб бошпана сўрасалар бўладими? Элчихона уларни ўз паноҳига оладими?”

Жавоб ижобий бўлди. Ташрифчилар чуқур таъзим қилишиб, миннатдорчилик билдирдилар.

Ўша кунини кечқуруноқ Фозил бир гуруҳ дўстлари билан элчихонага кириб келди ва улар хушмуомалалик билан кутиб олинди. Эндиликда ўттиз ёшларга

кириб қолган Фозил шаҳардаги энг бадавлат савдогарлардан бири ҳисобланиб, маданияти, дунёқараши билан ўз ҳамкасблари орасида анча обрў-эътиборга эга эди. Британия элчихонаси бундай юқори мартабали меҳмонга олиёнасаб кишиларга ажратиблиб қўйилган хоналардан бирига жойлашишни таклиф қилди. Лекин Фозил ҳаво иссиқлигини баҳона қилиб, бу таклифни рад қилди ва “элчи жанобларига малол келмаса, элчихона боғида жойлашишга” рухсат сўради. Бунинг учун битта чодир, гилам ва китобларини олиб келганлигини маълум қилди. Мезбонлар қошларини чимириб, лабларини қисганларича, меҳмон келтирган нарсаларга қарадилар ва унинг истагига рози эканликларини билдирдилар.

Эртаси куни яна ўттиз савдогар худди шу йўсинда Британия элчихонасидан бошпана сўраб келди. Орадан уч кун ўтгач, 23 июль куни уларнинг сони 860 тага, 26 июлда эса 5000, 1 августга келиб 12 минг кишига етди. Инглиз элчихонаси боғида барпо бўлган бу чодир шаҳарча ажойиб кўринишга эга эди. Ҳар бир касб-корга эга бўлган кишилар алоҳида чодирларда яшашар, кимнингдир ташаббуси билан ташкил қилинган катта дошқозонда пиширилган иссиқ овқатлардан “маҳалла”лар оралаб овқат улашилари.

Бу ерда на бирон тартиббузарлик, ортиқча шовқин-сурон рўй бермас, форслар тили билан айтганда, улар инглиз элчихонаси ҳимоясидаги узлатда тинчгина норозилик намоиши ўтказар эдилар. Ростини айтганда намоишчиларнинг дахлсизлигини таъминловчи хилватгоҳлар Техронда жуда кўп эди. Масалан, шоҳ Абдул-Аъзам мақбараси, Шоҳ отхонаси ва бошқалар. Тўпхона майдонидаги замбарак атрофига қочиб борган ҳар қандай гуноҳкор ўзининг дахлсизлигини таъминлаган бўлар ва ҳар қандай қонун посбонларининг уларга тегишга ҳақлари йўқ эди. Бироқ Жамолиддин бундай ҳуқуқдан фойдаланмоқчи бўлганида, унинг бошига тушган кулфатлар энди ҳукумат бу удумга узоқ тоқат қила олмаслигини одамларга сездириб қўйди. Шу сабабли улар бундай ташвишли кунларда энг хавфсиз хилватгоҳ инглиз элчихонаси эканлигини яхши англаб олдилар.

Инглиз элчихонаси боғига йиғилган ҳар бир намоишчининг ўз орзу-истаклари, талаблари бор эди. Шунингдек, ҳар бир чодирдаги намоишчининг ҳам ўзига хос орзу-истаги, талаблари бор эди. Фозил атрофига жамиятни янгилаш тарафдорлари тўпланган, улар юзтача ёш ва кексалардан иборат бўлиб, ўзига хос бир анжуман ташкил қилган, бу анжуманда улар Япония, Россия, Францияга оид муаммоларни баҳслашардилар. Улар Сен-Симон, Робеспьер, Валдек, Руссоларнинг асарларини тиришқоқлик билан ўрганишар ва Эронда вужудга келган вазиятда жамиятни янгилаш чораларини қидиришар эдилар. Фозил бундан бир йил илгари Парижда кучга кирган черковни давлатдан ажратиш ҳақидаги қонунни кўчириб олиб, таржима қилиб, ўз дўстларига тарқатган ва энди улар бу ҳақда қизгин баҳслашар эдилар. Лекин бу баҳслар ярим овозда олиб борилар, чунки уларнинг чодирдан бир неча қадам нарида ҳукуматдан норози руҳонийлар чодирни жойлашган эди. Норози руҳонийлар ҳам ўз навбатида икки гуруҳга бўлинган эди. Уларнинг бир қисми Оврўпадан келаётган ҳар бир янгиликка, демократияга, парламент жамиятига тиш-тирноғи билан қарши чиқишарди. “Бизга ҳеч қандай конституциясининг кераги йўқ, зеро, бизга Худо томонидан юборилган “Қуръон” ҳар қандай конституциядан аъло” — дедилар улар. Унга жавобан янгилашни тарафдорлари бўлган руҳонийлар бу борада “Қуръон”да келтирилган “Ўртангизда пайдо бўлган ҳар қандай муаммони баҳамжиҳат, маслаҳат билан ҳал қилинган” деган оятни рўқач қилишар ва агар Пайғамбар мусулмонларга давлатни тузиш ва бошқариш бўйича мукамал бир китоб қолдирганида эди, унинг авлодлари ўртасида қонли жанглар бўлмаган, халифа Али бемаврид ўлиб кетмаган бўларди, деган гапларни қўшиб қўйишарди.

Норозилик ҳаракатининг энг бошиданоқ муллаларнинг кўпчилиги шоҳнинг сўзбошимча ҳаракатларидан норози бўлиб, конституция тарафдорлари эканлигини таъкидладилар. Улар ўзларининг бу ҳаракатини Пайғамбарнинг Маккага ҳижрати билан таққослашар, халқ бошига тушаётган жабр-зулмларни халифа Алининг ўлдирилган ўғли Ҳусайннинг азобларига ўхшатар эдилар. Элчихона боғига қасби-корлари қорилик бўлган кишилар ҳам келишган, улар ўз атрофларига одамларни тўглаб олиб, Ҳусайн бошига тушган азоб-уқубатлардан ўқиб беришар, одамлар уни тинглаб йиғлашар, сочларини юлишар, Ҳусайн қайғусига, ўзларининг ҳасратларига, Эрон бошига тушаётган мискин кунлардан куйинар эдилар.

Фозил атрофига тўпланганлар, албатта, бундай намоёйишчилардан йироқроқ юришга уринардилар. Чунки бу устоз Жамолиддиннинг ўғити эди.

Ширин ўз хатларидан бирида бу ҳақда совуққонлик билан бундай ёзган эди: “Эрон жиддий касаллик билан тўлганмоқда. Унинг бошига кўплаб анъанавий, замонавий табиблар келиб, ҳар бири ўз дори-дармонларини таклиф қилмоқда. Қайси табиб уни даволай олса, келажак ана шу табибнинг кўлида. Агар бу инқилоб ғалаба қозонса, муллалар тез кунда демократларга айланади, агар мағлубиятга учраса, демократлар муллаларга айланиши тайин.”

Хозирча эса, уларнинг барчаси битта уруш хандағида, битта умумий майдон – Британия элчихонаси боғида норозилик намоёйишига тўпланар эдилар. 7 августга келиб элчихона боғидаги намоёйишчилар сони 16 мингга етди. Кўчалар хувиллаб қолди. Савдогарлар ўз молларини беркитиб қўя бошладилар.

Ниҳоят, шоҳ ён босишга мажбур бўлди: 15 августда, намоёйиш бошланганидан қарийб бир ой кейин, Техронда очик овоз бериш йўли билан миллий ассамблеяга сайловлар ўтказишга розилик билдирди.

Эрон тарихидаги биринчи парламент йиғилиши 7 октябр куни ўтказилди. Унда тахт номидан сўзга чиқиш учун исфахонлик арманилардан бўлган шаҳзода Малкум Хон гапирди. У Жамолиддиннинг шогирдларидан бири бўлиб, шу пайтгача Лондонда қувғинликда юрарди. Бутун юриш-туришлари инглизларга ўхшаб кетадиган бу ажойиб қария бир умр парламент минбаридан туриб, халқ вакилларига конституциявий монархияни ёқлаб нутқ ирод қилишни орзу қиларди.

Эрон тарихининг бу саҳифаси билан қизиқувчилар ҳужжатлар ичидан Малкум Хон номини қидирмайди. Худди Хайём замонидагидек бугунги эронликлар ўз раҳбарларини номларидан эмас, “Салтанат куёши”, “Дин устуни”, “Сулаймоннинг сояси” каби лақабларидан танишга одатланганлар. Эронда демократия замонининг бошланишини тантанали эълон қилган бу киши энг мўътабар лақабга сазовор бўлди. Уни Низом ул-Мулк деб атай бошладилар. Боши берк кўчага кириб қолган, тинимсиз азоб-уқубатларга дучор бўлаётган бечора Эронни энди қандай келажак кутаётган экан?!

Ўттиз бешинчи боб

Шарқ уйғониш даврига гувоҳ бўлиш — катта бир бахт эди. Бу уйғониш ҳис-ҳаяжонларни кўзгатадиган, кишини руҳлантириб, шубҳа-гумонларга кўмиб юборадиган бир давр эди. Бу уйғониш асрлар бўйи мудраб ётган қалбларда қандай нурли ёки мискин ғоялар вужудга келтирар экан? Мудроқ Эрон уйқудан уйғониши билан ишни нимадан бошлар экан? У уйқусираб, ўз халоскорларини янчиб ташламасмикин? Мен бу масала билан қизиқувчи газетхонлардан кўплаб мактублар олардим. Улар ташвиш билан ана шу саволларга жавоб беришимни сўрардилар. 1900 йилда Пекинда юз берган инқилобий ҳаракатлар, хорижий дипломатларнинг гаровга олиниши, ўзини куёш фарзанди деб ҳисоблайдиган император кампирга қарши ҳаракатга қўшилган экспедицион корпус бошига тушган азоб-уқубатларни унутмаган газетхонлар, — бундай кўргуликлар Эронда ҳам юз бермайдими? — дея хавотирда эдилар. Эрондаги воқеалар бошқача бўлармикин? Мен янги туғилаётган демократияга ишонганим холда, қатъий равишда “ҳа” деб жавоб берардим. Ниҳоят, мамлакатда янги конституция ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси қабул қилинди. Ҳар куни янги жамиятлар, янги газеталар таъсис қилинарди. Бир неча ой ичида 90 та кундалик ва ҳафталик газеталар чоп қилина бошланди. Уларнинг номлари ҳам ғаройиб эди. Жумладан, “Тамаддун”, “Тенглик”, “Озодлик” ёки “Уйғониш карнайчиси” номли газеталар мавжуд эди. Улардан тез-тез инглиз газетаси “Русс” ва социал-демократлар газетаси “Современный мир” мақолалар кўчириб босарди. Техронда нашр қилина бошлаган сатирик газета дастлабки сонидан бошлаб ҳамманинг диққат-эътиборини тортди. Унда нашр қилинаётган карикатураларнинг асосий нишони порахўр амалдорлар, рус подшоҳининг хуфиялари ва айниқса, сохта художўйликни даъво қилаётган уламолар эди.

Ширин қувонч билан қуйидагиларни маълум қилди :

“Ўтган жума куни бир неча ёш диндорлар бозор майдонида янги тўс-тўполон уюштиришга ҳаракат қилдилар. Улар қабул қилинган конституцияни Куръонга

хилоф дея эълон қилишиб, одамларни парламент биноси жойлашган Баҳористон майдонида бориб, намойиш ўтказишга ундадилар. Бироқ уларнинг бу хатти-ҳаракатлари бехуда кетди. Улар қанчалик томоқ йиртиб, ваъзхонлик қилсаларда, одамлар уларга бепарво эдилар. Шунда улар олдида бир одам келиб бир неча дақиқа кулоқ тутиб турди, кейин елкаларини қисганича узоқлашди. Ниҳоят, учта уламо келиб, улардан энг кексароғи тап тортмасдан ва ваъзхонларга энг қисқа йўл билан, нафасларини ичларига ютганича, тезроқ уй-уйларига тарқалишни маслаҳат берди. Мен бунга базўр ишонаяпман. Наҳотки, Эронда мутаассибликнинг томирига болта урилган бўлса!”

Шириннинг охири жумласи менинг энг ёрқин мақолаларимнинг бирига сарлавҳа бўлди. Унинг хатидаги завқ-шавқ мени шунчалик руҳлангирган эдики, мақолам матни менинг ҳақиқий кўнгил розимга айланди. Газета муҳаррири мендаги бу руҳланишни сезиб, мени бироз вазминроқ бўлишга чақирди. Бироқ газетхонлар тинимсиз хатлар ёзишиб, менинг қалбимдаги бу ўт-оловни янада алангалатар эдилар. Бу хатлардан бири Нью Жерсидаги Принстон университетининг талабаси Говард С. Баскервил томонидан имзоланган эди. У яқин орада санъат бакалаври дипломини олишлагини ва мен тасвираётган воқеаларни ўз кўзлари билан кўриб, ишонииш мақсадида Эронга бориб ишлаш истагини билдирган эди. Унинг хатидаги мана бу жумла айниқса мени тўлқинлантириб юборди: “Мен қатъий ишонаманки, Шарқ эндигина уйғонаётган бу аср бошида – фарб ҳам мудроқдан халос бўлса керак”.

Унга ёзган жавоб хатимда бу саёҳатга, албатта, боришни маслаҳат бериб, агар лозим бўлса, унга ўз танишларим манзилларини юборишим мумкинлигини ёздим. Бир неча ҳафтадан кейин у олдимга келиб, Табриздаги Америка миссионерлари раҳбарлик қилаётган мактабга ўқитувчи бўлиб тайинланганлигини қувонч билан баён қилди. У ёш эронликларга инглиз тилидан сабоқ бериши лозим эди. Унга тегишли маслаҳатлар ва тавсиялар бериб, агар Эронга бориб қолсам, албатта, уни излаб топаман, дедим.

Албатта, Эронга ҳали-бери бормасам керак деб ўйлардим. Менда бундай орзу-истакнинг йўқлигидан эмас, балки менинг бўйнимда шоҳ ўлимига шериклик айби осилиб турганлигидан бундай сафарга чиқишдан умидим йўқ эди. Техронда юз берган ўзгаришларга қарамасдан, у ерга борсам, кимдир барибир, эски ҳужжатларни титиб, менинг кимлигимни аниқлаб, чегарадаёқ тутиб олишларидан, яна танишларимни ёки элчихонамиз ходимларини ташвишга солиб қўйишдан хавфсирардим.

Баскервилнинг Эронга жўнаб кетиши – мени у ердаги вазиятни синчиклаб ўрганиб чиқишга ундади. Маълумки, Ширинга ҳеч қачон жавоб хати ёзмасликка ваъда берганман. Унга хат ёзиб, муносабатларимизни бузиб қўйишдан қўрқардим. Шу сабаб янги Эронда тобора мавқеи ошиб бораётган Фозилга хат ёзиб, вазиятимни аниқлашга жазм қилдим. Миллий ассамблеяда, энг муҳим қонунлар қабул қилинаётган бу анжуманда Фозил депутатлар томонидан жуда ҳурмат қилинишини билардим. Унинг жавоби уч ойдан кейин келди. Илиқ ва дўстона оҳангда ёзилган бу хат ичида менинг бегуноҳлигимни, бутун шубҳалар бекор бўлганлигини тасдиқловчи, адлия вазирининг ўзи имзо чекиб, муҳр босган оқлов хати ҳам бор эди. Шундай қилиб, бутун Эрон бўйлаб эркин сафар қилишим мумкинлиги аниқ бўлди.

Бошқа ҳеч нарсани кутиб ўтирмасдан, Марселга келиб, кемага ўтириб Салоник шаҳрига, кейин Истанбулга, ундан Трабзонга ўтдим. Кейин Арарат тоғлари узра хачир устида сафар қилиб, ниҳоят, манзилимга – Табризга етиб келдим.

Бу сафарим июн ойининг жазирама кунларига тўғри келди. Арманилар маҳалласидаги карвонсаройга келиб тушганимда кун нақ туш бўлган, унинг олов тафти ҳамма нарсани ёндираман, дерди. Баскервилни тезроқ топиб олиш умидида ўрикзор орасида жойлашган, оппоқ қилиб оқланган Америка миссионерлари мактабининг пастак бинолари томон йўл олдим. Бинонинг панжарали дарвозасида ва томида иккита хоч ва Америка байроғи кўринди. Мени дарвоза олдида боғбон форс қарши олди ва мактаб бошлиғи – пасторнинг ҳузурига бошлаб борди. Денгизчиларникидек бақувват гавдали, сариқдан келган соқолдор пастор мен билан самимий қўл қисишиб, илиқ кутиб олди. У мени

ўтиришга таклиф қилиб, сафарим пайтида мактаб меҳмонхонасида тураверишим мумкинлигини маълум қилди.

— Бизни кўришга келган ҳамюртларимизга ҳар доим сафарлари чоғида бошпана ажратишдан мамнунмиз. Ва миссиямиз ташкил топган кундан бери давом этаётган анъанага кўра, биз сизни беҳаражат озиқ-овқат ва бошпана билан таъминлаймиз.

— Мен аллақачон карвонсаройга жойлашдим ва насиб бўлса, эртадан кейин Техронга жўнаб кетмоқчиман, — дедим мен унга таассуф билдириб.

— Табриз — бир неча кун қолиб, томоша қилиб, завқланишга арзийдиган шаҳар. Модомики бу ерга етиб келибсиз, Шарқнинг энг катта бозори лабиринтларини, “Минг бир кеча” да тилга олинган Кўк мачит қолдиқларини томоша қилмасдан, бир кунгина қоламан деганингиз нимаси? Бизнинг кунларимизда сайёҳлар кўплаб сарф-харажатлар эвазига бу ерга келишиб, ҳеч нарсани кўришга улгурмасданоқ, бошқа жойларга шошиладилар. Бу юртда ҳар бир кўчада кутилмаган ажойиботларни, ҳар бир қадамда она заминимизнинг янгича кўринишини кашф қилишингиз мумкин. Бунинг учун тийрак кўз билан қараш, уни тушуниш, сева билиш керак, холос.

У мени беҳафсала сайёҳлардан бири бўлса керак деб ўйларди. Мен унга шошилишим сабабларини айтишим лозимлигини сездим.

— Мени Техронда шошинч юмушлар кутаяпти. Бу ерга сизларда ишлашга келган Говард Баскервилни кўриш учунгина келдим.

Бу номни тилга олишим биланоқ унинг юзи жиддий тортиб қолганлигини сездим. Унинг қиёфасидаги самимийлик, оталарча меҳрибонлик аломатлари бир зумда изсиз йўқолиб, ташвишли кўриниш касб этди ва бир лаҳзалик оғир сукунатдан кейин у давом этди:

— Сиз Говарднинг яқин дўстимисиз?

— Тўғриси айтсам, унинг Эронга келишига сабабчи бўлган кишилардан бириман.

— Ҳа, бу мушкул жавобгарлик.

Мен унинг лабларидан бекорга табассум изларини қидирардим. У бирдан менга қаттиқ ранжигандек, елкалари тушиб кетгандек, бир зумда кексайиб қолгандек, кўзлари илтижоли боқаётгандек туюлиб кетди.

— Мен бу мактабни ўн беш йилдан бери бошқараман, — давом этди у. — Мактабимиз шаҳардаги энг яхши мактаб ва биз қилаётган иш давлатимиз ва динимиз равнақи учун муносиб ҳисса қўшаяпти, десам адашмаган бўламан. Бизнинг фаолиятимизга ёрдамлашишга келган ҳар бир киши бу ерга маърифат ва тараққиёт олиб келади. Сизни ишонтириб айтаманки, ҳеч ким бу ерга шунча узоқлардан келиб, меҳмондўст одамлар қалбига галаён уруғлари экиш ниятида бўлмайди.

Албатта, унинг бу сўзлари тўғри эди, бироқ унинг гапириш оҳанги мени бир оз таажжубга солди. Мен унинг хузурига бир неча дақиқа олдин келдим, мен уни ҳеч нарсада айблаётганим ёки бирон нарсани илтимос қилаётганим йўқ. Унинг гапларини фақат бош қимирлатиб тасдиқлаб турибман, холос. У давом этди:

— Бу ерга ишлашга келган миссионер форсийларнинг қайғу-ғамларига шерик эмаслигини кўрсатиб қўйса, ўз ўқувчиларининг ютуқларидан қувонмаса, мен бундай кишига тезроқ Қўшма Штатларига қайтиб кетишни маслаҳат бераман. Тўғри, кўпчилик ёшлар бу ерда тезда руҳий тушкунликка тушиб қоладилар. Бу инсонларга хос нарса.

Пастор менга бу сўзларни нима учун айтаётганлигини тушунмасдим. Унинг забардаст қўллари қалтираб, трубкасини оғзига олиб борди. У керакли жумлаларни топишга қийналаётгандек бироз ўйланиб қолди. Мен унинг мақсадини ойдинлаштиришга аҳд қилиб, дона-дона оҳангда сўрадим.

— Сиз Говард бу ерга келибоқ тушкунликка тушиб қолди, унинг Шарққа бўлган қизиқиши шу 2-3 ой ичида сўниб қолди, демоқчимисиз?

У бирдан сесканиб кетгандек бўлди.

— Йўқ, Худо ҳаққи йўқ! Фақат Баскервил ҳақида бундай деб бўлмайди! Мен сизга айрим янги ходимларимиз кайфиятида содир бўладиган ўзгаришлар ҳақида гапирмоқчи эдим, холос. Сизнинг дўстингиз эса, мен айтганларнинг

айнан тескариси. У шунчалик фаолки, энди мен унинг келажигидан ташвишланиб қолдим. Қисқаси, у биз ишга таклиф қилганлар ичидаги энг аълоси, унинг ўқувчилари гаройиб ютуқларга эришяпти. Ўқувчиларнинг ота-оналари фақат уни мақташади. Миссиямиз ҳеч қачон ота-оналардан бунчалик кўп миннатдорчилик совғалари олмаган эди. Улар келтираётган қўйу қўзилар, хўрозлар, ҳолвалар ҳаммаси Баскервил туфайли. Бироқ муаммо шундаки, у ўзини ҳорижий эканлигини унутиб қўяпти. У фақатгина форсча кийиниши, паловни қўлда ейиши, уларнинг тилида саломлашиши билан чекланганида эди, унинг бу одатларига қулибгина қўя қолардим. Бироқ, Баскервил ҳар қандай таваккалчиликдан қайтмайдиган одам. У ўзини сиёсий фаолиятдан тўхтата олмаяпти. У ўз ўқувчиларини янги конституцияни қўллаб-қувватлаш, русларни, инглизларни, шоҳни, бидъатпараст руҳонийларни танқид қилиш руҳида тарбияляпти. Баъзан мен уни бу ерда “Одам Ато фарзандлари” деб аталадиган яширин сиёсий ташкилот аъзосимикин, деб гумон қиламан.

У хўрсиниб қўйди ва гапида давом этди:

– Кеча эрталаб бизнинг панжара деворларимиз ортида энг обрўли руҳонийлар бошчилигида намойишчилар йиғилдилар. Улар Баскервилни мамлакатдан чиқариб юборишни, миссиямиз мактабини ёпишни талаб қилдилар. Орадан яна уч соат ўтгач, худди шу жойда янги намойишчилар тўпланишиб, Говардни қўллаб-қувватлашларини, уни Эрондан кетишига йўл қўймасликларини баён қилдилар. Бундай қарама-қаршиликлар давом этаверса, миссиямиз бу шаҳарда узок яшаши мумкин эмаслигини яхши тушунасизми?

– Бу ҳақда Говарднинг ўзи билан ҳам гаплашдингизми?

– Юз марталаб ва турли оҳангларда гапириб кўрдим. Унинг фикрича, Шарқ уйғониши миссиямиз тақдиридан муҳимроқ эмиш, агар инқилоб мағлуб бўлса, барибир бу ердан кетишга мажбур бўлармишимиз. Албатта, мен унинг шартномасини бекор қилиб, тезда Қўшма Штатларга жўнатиб юборишим ҳам мумкин. Бироқ, бундай қилсам, уни севадиган ўқувчилар ва бизни қўллаб-қувватлаётган ота-оналарнинг норозилигига сабаб бўламанми, – деб қўрқаман. Ягона йўл – Баскервилни бироз тафтидан тушириш, ўзини хорижийларга хос вазминроқ тутишга мажбур қилиш, холос. Эҳтимол, бу ишнинг улдасидан сиз чиқарсиз?

Елкамга мушкул вазифа юкланаётганлигини сезиб, унинг ёнига бошлаб боришликни сўрадим. Қария пасторнинг соқол босган сариқ чехрасида мамнунлик ифодалари зоҳир бўлди.

У сакраб ўрнидан туриб, мени етаклади.

– Юринг, мен сизни ҳозироқ ўша Баскервил дўстингиз билан учраштираман. Ҳа, мен уни қаердан топишни биламан. Унга зимдан разм солиб қаранг, мен ҳақ эканлигимга ва мен бекорга хафа бўлмаётганимга дарров тушунасиз.

Учинчи китобнинг охири.

*Француз тилидан
Абдумурод КҮЧИБОЕВ
таржимаси.*

Раймон КЕНО

Ҳеч кўркмайман мангу тундан

Бўғимларим ўлса агар, қулоғим, бурним
Улар билан бирга ўлса, кўркмасман мано.
Нега кўркай, бир дунёда бор гап-ку ўлим,
Пашшадай бир заиф жонман, мен Раймон Кено.

Соҳилдаги дўконларда чанг босган, ноёб
Қитобларга тушса кўзим, кўркмасман унча.
Йиллар бўйи шеър ёзиб, гоҳ ўлимни ёдлаб
Валдираган бўлсам ўзим, кўркмасман унча.

Бир-бирига туташ қобоқ – соҳиллар аро
Оқаётир юмшоқ кеча, унча кўркмайман.
Қора қизнинг кулгисидай майин – бу асно,
Икки қутб асалидай қорга юқланган.

Ҳеч кўркмайман мангу тундан, мангу уйқудан.
Кўрғошиндай оғирдир у, оғир, эҳтимол.
Кўрқинчроқдир қулаётган қоп-қора уйдан,
Кўшни кўприкдаги гадоё каби гунгу лол.

Мен кўркаман бошқа нарса – азоб, қайғудан,
Ҳаёт оқимиға зиён бурғувчи ғамдан.
Ҳасталиклар, хира тортган ақл, оғриқ тан
Қоришганда қулайдиган жардан кўркаман.

Аммо мени илентирмоқ учун қармоққа
Изғиб келган эси пастдан кўркмайман унча.

*Рус тилидан
Миразиз АЪЗАМ
таржималари.*

XX аср жаҳон адабиётида ўзига хос, такрорланмас из қолдирган атоқли француз шоири, ёзувчи ва драматурги, киносценарист ва адабий тадқиқотчиси Раймон Кено 1903 йилда Франциянинг Сена дарёси этагидаги порт-шаҳар Гаврда туғилган. “Тўсқинлик”, “Одила”, “Қаҳратон қиш”, “Зази метрода” каби романлар, “Агар, агар шундай ўйласанг”, “Мандолина чалаётган ит”, “Шаҳардаги сайрлар”, “Қишлоқдаги сайрлар”, “Тўлқинлар бўйлаб”, “Юз минг миллиард шеър” каби назм китоблари, “Стилистик машқлар”, “Кичкина портатив космогония” сингари илмий-тадқиқий асарлар муаллифидир.

Гонкур Академиясининг аъзоси, сюрреализм ҳаракатининг фаол қатнашчиларидан бўлган Раймон Кено французларнинг энг сеvimли шоирларидан биридир. Унинг жуда кўп шеърлари қўшиқ қилиб айтилади.

Лойқаланмас кўзим уч-тўрт аҳмоқ сўроқдан,
Жасоратим осонликча синмас бугунча.

Мен куйлайман қахрамонлар — Улисс, Ахиллни,
Дон Кихотни ё Санчони ё бошқасини,
Бахтлиларни, юрагимга яқин фаслни,
Ўрмон, дарё, маъсум қизнинг бир жилвасини.

Бугун эса соатимнинг иккита мили
Ютиб ҳорган чоғи сизга арзим бор ичкин:
Кечиринглар мени, ҳаёт мангумаслиги
Борасида шикоят-ла куйладим ғамгин.

БИР БОЛА ДЕЙДИКИ...

“Мен шеърни биламан”, —
Деди бир бола.
“Олдин ҳам билардим”, —
Дейди у бола.

Яна у дейдики:
“Қалбимдадир шеър,
Туну кун ёд ўқиб
Бероламан”, — дер.

Яна дерки: “Сизлар
Ундай эмассиз —
Китобсиз ҳеч қачон
Ўқий олмассиз”.

Агарким шоирда
Бўлсайди қанот,
Болалар кетидан
Учарди озод.

ЁНМА-ЁН

Оққушлар ёнида
Ғағалар ўрдак.
Болари ёнида
Пашша елвизак.

Қандағоч ёнида
Ёввойи пиёз.
Товуснинг ёнида
Бесўнақай роз.

Дарёнинг ёнида
Билқиллар ботқоқ.
Донолар ёнида
Ғап сотар аҳмоқ.

Шеърят ёнида
Беҳуда ғап кўп,
Ғижжақдай ғижиллар
Танқидчи бир тўп.

КИЙИНИШГА ТЎЛА ҲАҚҚИНГ БОР...

Черикка бош бўлсанг жангга киришда
Жанда кийиб юрсанг бўлади;
Ва ютқазган бўлсанг урушда
Жанда кийиб юрсанг бўлади.

Қип-қизариб кетганда само
Камзул кийиб юрсанг бўлади;
Агарда йўл берса об-ҳаво
Камзул кийиб юрсанг бўлади.

Чувалчанглар қилганда байрам
Калиш кийиб юрсанг бўлади;
Боғда агар ҳаво бўлса нам
Калиш кийиб юрсанг бўлади.

Сув парисин ёқтириб қолсанг
Скафандр кийсанг бўлади;
Қалбинг унга бермоқчи бўлсанг
Скафандр кийсанг бўлади.

Агар ўзни ҳис қилсанг ёмон
Курол тақиб юрсанг бўлади,

Қўрқув сенга бермаса омон
Курул тақиб юрсанг бўлади.

Гумбурласа Ернинг холи танг
Кафан кийиб ётсанг бўлади;
У дунёни кўрмоқчи бўлсанг
Кафан кийиб ётсанг бўлади.

ҚЎЗИЧОҚ БИЛАН БЎРИ

Чангалзорда яшарди бўри,
Бўриларнинг энг асл, зўри.
Соф жилгадан ичар эди сув —
Тиниқ сувни севар эди у.

Кўриб қолди уни қўзичоқ —
Аслзода қўзи узунчоқ.
“Ким бу ерда сувни лойқатди?” —
Деб оламни роса титратди.

Бўри қочди ўрмонга пусиб,
Қўрққанидан думини қисиб.
Қўзи қолди шохини қайраб,
Муздай жилга бўйида яйраб.

Ҳа, бўрини боглаб қочирди,
Сакраб, баҳри-дили очилди.
Сўнгра боқмай ўннга ё сўлга
Сийди ўзи H₂O га.

ЁМФИРДА ШАҲАРГА БОРИБ КЕЛИШ

Лойни босиб ўтишар
Ё автобус кутишар.
Қирқ дақиқа кеч келди,
Ҳамма чиқишга шошар.

Ўтирадиган жой йўқ.
Одамларнинг кўзи лўқ.
Филдиракдан атрофга
Балчиқ сачрар шўлқ-шўлқ.

Ойналар терлаб кетган,
Зум сайин тик бурилиш.
Хўл кийимлар анқийди...
Ниҳоят битди юриш.

Мана, шаҳар дегани:
Туртиниш, сўкиш фақат.
Мишрабларнинг кўзида
Лим тўла ғазаб-нафрат.

Қишлоқимисан — тамом,
Гапни чўзиб ўтирма.
Бозорда ҳамма туртар,
Йўлда анқайиб турма.

Қаҳвахонага кирсанг,
Сенга қилишмас хизмат.
Бор-бор, ерингни ҳайда,
Кўрмайсан бунда ҳурмат.

Кун битди, автобусга
Ҳамма тирмашар яна.
Ҳайдовчи борар лоқайд
Лой йўллардан сирпана.

Мана, ниҳоят қишлоқ,
Мана уй, ёғоч тўсиқ,
Мана, чўпон қиз, пода,
Дарахт ҳақида қўшиқ.

ШЕЪР САНЪАТИ

Асос қилиб сўзни оласиз,
Гуриллаган ўтга соласиз,
Сўнгра олиб бир чимдим ақл
Катта соддаликка қорасиз.
Беш-ўн юлдуз, жиндай қалампир,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Титраб турган юракни дир-дир
 Усталардай қумғонда аста
 Қайнатасиз беш-олти марта.
 Энди ёзаверинг! Унутманг аммо:
 Шоир бўп туғилинг аввало.

ШЕЪР САНЪАТИ ҲИМОЯСИГА

Сўзларнинг жойлари турли-туман ер,
 Аниқ-аниқ танланг, жойини билиб,
 Бир-бирига уланг – туғилади шеър.
 Фақат севинг сўзни ўлиб-тирилиб.
 Баъзида ўша шеър туғилган асно
 Одамга билинмас ундаги маъно;
 Кейинча бирон ном топмоқлик учун
 Излаб топмоқ керак бу шеърдан мазмун.
 Баъзан шундай бўлар омад келганда:
 Шеърни-ку ёзасиз кулиб ва йиғлаб,
 Аммо чиқар ундан қувонч ва даҳшат
 Кимларнингдир юрагин тиглаб.

ЎЙЛАЁТГАН ДАРАХТ

Оёқларин панжарага бошлаб яшириб
 ўйлаётир заранг дарахти,
 аммо нима ҳақда ўйлар, айтинглар,
 нима ҳақда ўйлар заранг дарахти?

Сержун қўлларини сал кўтарганча
 ўйлаётир кўппак,
 аммо нимани ўйлаётир, айтинглар,
 нимани ўйлаётир кўппак?

Босила-босила, тепила-тепила
 жилоланган тошйўл ўйлаётир,
 аммо нима ҳақда ўйлар, айтинглар,
 нима ҳақда ўйлайди тошйўл?

Ҳей осмон, ҳей булут, ҳей қатор томлар,
 менга қаранглар!

Ер узра кетяпман
 ва ўйлаяпман,
 кўппагу тошйўлу дарахт ҳақида
 тинимсиз ўйлаяпман,
 ўйлаяпман мен ҳам...
 ҳар қалай не ҳақда ўйлашар улар,
 айтинглар,
 нималарни ўйлашар улар?

Габриэл Гарсиа МАРКЕС

Бузрукнинг кузи

Роман

У ўз умрида шунчалар кўп тош оролларни айланиб ўтди, шунчалар кўп зилзилалар ва толе эврилишларини кўрди, оловли учар юлдузларнинг шунчалар кўп зарбаларидан омон қолдики, бизнинг давримизда энди ҳеч ким кунлардан бир кун башоратчи хотиннинг айтганлари қаерлардадир рўёбга чиқиши ва унинг ўлишига ишонмай қўйган эди. Бунга сира бовар қилиб бўлмас, бу ақлга сиғмасди. Шу боис топилган жасадни тартибга келтириб, кейин кўмиш учун рухсатнома тайёрланар экан, бизнинг ичимизда ҳатто энг хурофотга берилмаганларимиз ҳам ўзимизга ўзимиз тан бермаган ҳолда кутар эдикки, мабодо агар бу ҳақиқатан ҳам унинг жасади бўлса, унда эски ривоятларда келтирилган башоратлар мана-мана рўёбга чиқа бошлайди, у ўлган кун ботқоқларнинг жилғаларидан балчиқлар оқиб дарёларни тўлдиради, қонли ёмғир ёғади, товуқлар беш қиррали тухум туғади, ер юзини сукунат ва зулмат қоплайди, зотан у ўлган кун қиёмат-қойим бўлади. Унинг ўлганига яна шунинг учун ҳам ишониб бўлмасдики, унинг ҳукмронлиги давридан омон қолган санокли газеталар ҳамон унинг ўлмаслиги тўғрисида жар солишар ва архив хужжатларини далолат қилиб, унинг тарихий хизматларини кўпиртирардилар. Унинг ҳар куни биринчи саҳифаларда эълон қилинадиган суратлари вақтнинг тўхтаб қолганлиги ҳақида таассурот уйғотарди. Гарчи ҳамма аллақачон унинг неча ёшга чиққанлиги ҳисобини йўқотиб қўйган бўлса ҳам, биз ҳар куни газеталарда ўша битта одамнинг суратини кўрар, ҳар куни ўша-ўша мундир, погонларда ўша-ўша бешта шон-шараф қуёши ва ҳар куни ўша ғайрат отига минган, куч-қуввати тоғу тошни йиқадиған мағрур ва ўктам сиймо. Газеталар тинмасдан бир хилдаги суратларни босиб чиқараверишарди: уларда у аллақачонлар очиб бўлинган ёдгорликларни ёки аслида таг-туғида бўлмаган маиший хизмат биноларини очар, гўё куни кеча бўлиб ўтган, аслида эса ўтган асрдаги тантанали мажлисларда раислик қиларди. Лекин биз газеталарнинг бу гаплари ёлғонлигини билардик, зеро у Летисия Насаренонинг даҳшатли ўлимидан сўнг одамлар ичида кўринмайдиган бўлиб қолган эди. Ўша кундан буён у кимсасиз саройда бир ўзи қолган, давлат ишлари унинг чексиз ҳокимияти даврида қандай бўлса, шундай ўз ҳолича кетиб борарди. Биз унинг бошдан-оёқ путурдан кетган бинода ҳеч кимга кўринмай яшаётганини билардик; биз бу бинонинг дезаларидан оқшом тушиб, хуфтон кириб келаётганига юракларимиз сиқилиб қарардик — у ҳам баҳарҳол узоқ-узоқ йиллар рўёлари салтанатининг тахтидан туриб мана шуларга термилган эди. Биз маёқнинг липиллаган шуълалари худди шаффоф кўк тўлқинлардай вақти-вақти билан ярим вайрона залларни ёритганлигини кўрардик; министрликларнинг чил-парчин бўлган катта ойналари ортида фақир бечораларнинг хира чироқлари милтиллаб турганига кўзимиз тушарди.

Бизнинг сон-саноксиз тўфонларимиздан бири порт атрофидаги адирларда йўқсил шўрликларнинг барча кулбаларини денгизга ювиб кетгач, камбағал бечоралар тўда-тўда бўлишиб мана шу ярим вайрона иморатни ишғол қилишган эди. Биз пастда тутунга чулғаниб ёйилиб ётган шаҳарни кўрдик. Кейинчалик

Давоми. Боши ўтган сонда

тўлқинлари бир маҳаллар чўлпиллаб қирғоққа урилган, ҳозир эса ястаниб ётган текисликнинг кулранг ўнқир-чўнқирлари узра ялт-юлт этган чақмоқларнинг хира шуълаларида элас-элас кўзга чалинадиган ноаён уфқларни кўрдик; унингсиз ўтган ушбу биринчи кечада биз бирдан унинг улкан салтанатини, унинг сербезгак кўллари, дарёларнинг денгизга қуйиладиган ботқоқлик ва балчиқ ерларидаги қўланса буғларга ғарқ, дим қўналғаларини кўрдик, биз яна унга тегишли вилоятларни ўраб олган очкўзликнинг тиканли симларини ҳам кўрдик, у ерларда янги, ажойиб наслдор сигирларнинг сон-саноксиз подалари ўтлаб юрганини кўрдик; бу сигирларнинг бари туғма ирсий доғ — президентининг шахсий тамғаси билан дунёга келган эдилар. Биз шу яқин кунларда ҳам у фақат иккинчи эмас, комета — учар юлдузнинг учинчи бора келишигача ҳам яшайди ҳали деб чиппа-чин ишонардик ва бу бизда эртанги кунимизга ишонч ва хотиржамлик уйғотарди; гарчи биз унинг ёши борасида турли-туман ҳазил-мазоқ қилиб, унга даққиюнусдан қолган кўҳна тошбақа ва айниқса, филнинг хусусиятларини тақар эдик ва қовоқхоналарда латифалар тўқиб ўтирардик. Бир куни давлат кенгашига президент ўлди деб хабар беришибди, министрлар бир-бирларига аланг-жаланг қарашиб, қўрқаписа бир-бирларидан сўрашар эмиш: унга бориб буни ким айтади? — Ваҳ-ҳа-ҳа! Бироқ ўша замонларда бу янгилик уни қизиқтиришига ишониб қийин, у балки бу хабар тўғрими ёки латифами фаҳмлаб ҳам етолмасди, зеро бу пайтга келиб хотирасининг сандиқларида ўтмишнинг бир неча лахтак-лухтак парчаларидан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди. У сўққа ўзи қолди, худди ойнада кўринган акс шарпа каби гунг эди, у дирвайган ясси оёқларини судраб нурсиз, фэйзсиз хоналардан хонага ўтарди. Бир хонада ёқаси крахмалланган сюртук кийган аллаким уни кўриб кўлидаги оқ рўмолни силкитгандай, қандайдир бир нарсага имо-ишора қилгандай бўлди, у: «Алвидо, хайр!» — деди. Бу англашилмовчилик саройда одат тусига кирди. Сарой ходимлари ҳар сафар уни кўргач, ўринларидан туриб, оқ рўмол силкитишлари керак эди: «— Алвидо, жаноб генерал, алвидо!» Бироқ буларни у эшитмас, умуман, Летисия Насаренога оғир қайғуриб мотам тутган замонлардан буён қулоғига ҳеч нарса кирмас эди, ўша пайтлар у сайроқи кушларим кўп сайрайвериб овозлари хириллаб чиқмай қолди деб, уларни ўзининг қазноғидаги асалари боли билан боқа бошлади, шундай қилсам учур баландроқ овоз билан сайрайди, деби ўйлади; кушларини қувватлантириш учун уларнинг тумшуқчаларига пилетка билан канторин дорисини томизарди. Кушларига қараркан, ўзи ҳам ҳамманинг эсидан чиққан, жуда эски кўшиқларни айтарди: «О, январнинг ойи!» — деб куйларди у. Лекин у англамас ва фаҳмламас эдики, айб кушларнинг овози чиқмай қолаётганида эмас, ҳамма гап унинг ўзининг борган сари ёмонроқ эшитаётганида эди, бир куни кечаси қулоғида доимий суратда зинғиллаб турадиган товуш бирдан тўхтади, қандайдир чил-чил синди, йўқолди, худди пахта тиқилгандай бўлди, шу тиқин орасидан ҳокимият туманларида адашган рўё кемаларнинг юракни орзиқтирадиган хайрлашув саслари элас-элас кириб келарди; у тасаввурдаги шамолларнинг гувиллашларини эшитадиган бўлди, унинг ичида кушлар чуғурлашарди, юрагида кушлар сайрашарди, ҳақиқий кушлар гунглик чоҳига ботиб, миқ этмай қўйганда мана шу кўнгил кушлари ҳар қалай унга таскин ва тасалли беришарди; ўша пайт ҳукумат қароргоҳига кириш учун рухсат этилган санокўли одамлар уни очилиб ётган гул буталари остига қўйилган кажава курсида чайқалиб ўтирганини кўрардилар, у соат иккидан бошлаб куннинг энг қизиган палласини мана шу ерда ўтказарди; у кители тугмаларини ечиб ташлар, қиличи ва юрт байроғи каби икки рангли камарини ҳам ечар, этигини оёғидан итқитар ва қирмизи алвон пайпоқда қоларди — унинг ўн икки дона алвон пайпоғи бор эди, мана шу ўн икки дона алвон пайпоқни Рим папасининг энг моҳир чеварлари тўқиган ва папа унга ҳадя қилиб юборган эди; у ўзининг кажава курсида чайқалиб ўтираркан, кўзларини элитган чала уйқу ичида сарой яқинида жойлашган мактабнинг ўқувчи қизлари унча каттиқ кўриқланмайдиган орқа деворга осилишиб чиқишиб, уни, куш уйқусига ғарқ бўлиб ётган, ранги-туси оқарган, бошининг икки чаккасига шифобахш малҳам ўтлар қўйган мўйсафидни томоша қилишларини кўрарди — очилиб ётган гулларнинг чамбари оралаб унга офтобнинг сариқ шуълалари тушар ва

уни худди қоплонга ўхшатиб кўрсатарди, унинг оғзи эса ҳавза тагида роҳат қилиб юрган «денгиз иблиси» — мантеррайа балигининг жағи каби очиқ эди. «Қари туллак!» — деб шўхлик қилишарди унга қизчалар, у эса уларга жазираманинг титроқ ҳовури оша қарар, уларга табассум қилар ва самимий қўл силқирди, аммо уларнинг овозларини эшитмас, чигирткаларнинг оламни бошларига кўтариб чириллашлари ҳам қулоғига кирмас, денгиздан эсаётган енгил шаббода қанотида етиб келаётган чавақ балиқлар ва балчиқ ҳидларидан ўзга ҳеч нарсани англамас, фақат товуқлар чўқиб-чўқиб кўяётганини сезиб, оёқларининг панжаларини қимирлатиб кўярди. Унинг борлиқ ташқи олам билан алоқаси фақат энг азиз хотираларининг далва-далва бўлиб кетган бир неча лахтаклари орқалигина сақланиб қолган эди, барча давлат ишларини бир чеккага йиғиштирганидан кейин ёлғиз мана шу хотиралар туфайлигина у яшамоқда эди ва ҳокимият булутзорларида беўй, беҳаёл шунчаки парвоз этарди; ва фақат мана шу хотираларгина кимсасиз ҳувиллаган боргоҳда оқшом тушаётган кезлар кезганда, сассиз гунг хоналарда яширинганда, бунда ҳар турли маълумотномалардан бўш қолган тоза жойларини йиртиб олиб, мана парча-пурча варақларга яна ўша хотираларини нафис хуснихати билан ёзиб чиққанларида шу уни теран қариликнинг ўлим ҳиди эсаётган шамолларига қарши туриш, уларга дош беришга кўмаклашарди. Хотиралар уни ўлимдан халос этарди. Бир куни кечаси у шундай деб ёзди: «Менинг исмим Сакариас», — кейин у бу жумлани маёқнинг пирпираган ёруғида бир марта, икки, уч, юз марталаб ўқиб кўрди. Ниҳоят ўзининг шунча маротаба такрор-такрор айтилган исми худди ўзидан бегона қилинган, бировнинг номаълум исмидай бўлиб қолди. «— Қайси палонингга бу сенга зарил?» — деб сўради у ўзидан ўзи ва қоғоз парчасини майдалаб йиртиб ташлади. «— Мен бу — менман!» У бошқа қоғоз парчасини олди-да, унга иккинчи комета ташриф буюрган замонларда мен юз ёшга тўлган эдим, деб ёзди. Гарчи бунинг шундай бўлганига унинг ишончи комил эмасди, кометани қачон ва неча марта кўрганлигини у эслолмасди; у яна бошқа бир узунчоқ қоғоз варағига шуларни ёзди: «Номус жангоҳида яраланганга шон-шараф бўлсин, босқинчилар кўлида ҳалок бўлган мард аскарларга шарафлар бўлсин», — бу у нима деб ўйласа, барини ёзиш мумкин бўлган даврга мансуб ёзув эди. Кейин у бир бўлак картон қоғоз олди-да, унга шу сўзларни ёзди: «Ховожатхонада вуютсиз вишлар тақаланади». У бориб картон қоғозни ҳожатхона эшигига ёпиштириб қўйди. Яқинда бу ерда у олий лавозимдаги офицерни қўл хунари билан машғул бўлиб турганда ушлаб олган эди. У қайтиб келиб узун қоғоз парчаларига яна нима эсида қолган бўлса, ҳаммасини ёзишга тушди. «Летисия Насарено, — деб ёзди у, — менинг бирдан-бир қонуний хотиним». У жуда қариб-қартайиб қолган маҳалда Летисия Насарено уни ёзиш ва ўқишга ўргатган хотин эди. Мана энди унинг сиймосини хаёлида жонлантиришга уринарди, унинг одамлар жамоати ўртасида худди миллий байроқдай икки рангли қуёш шамсиясини кўтариб, биринчи хонимни бошқа ҳаммадан ажратиб турадиган қора тулки мўйна ёқа таққан ҳолда тасаввурига келтирмоқчи бўларди, аммо фақат унинг яланғоч ҳолда ётгани кўз ўнгига келарди, назарида у чошгоҳдан кейинги жазирамада пашшахона ичида оппоқ рангларга чулганган бўларди, унинг ипақдек майин оқ баданининг хуморли лаззатини эсларди, электр шамол паррак ғир-ғир қилиб муздек шабада эпкинларини ёярди, унинг кўкраklarининг таранглигини ҳис қилар, унинг моча исини жонида туяр, диркиллаган тиниб-тинчимас кўллари кўлтигидан таралган тер ҳиди димоғини қитиқларди. Назарида бу ҳиддан сут қатиқ бўлиб уюрди, бу тердан олтин занглаб, гуллар сўларди. Аммо севги чоғида қандай гўзал эди бу кўллар! Ҳеч ким уддасидан чиқолмаган ишни Летисия Насарено удалади — ишқ онларида уни ечинишга кўндирди. «— Этикларингни ечсанг-чи, ахир, — дерди у, — бўлмаса чойшабларимни расво қиласан, уларни Голландиядан келтирганман», — у ечарди этикларини; «Манави ҳарбий камар тўқаларингни ҳам ечиб қўй, бўлмаса тақир-туқурларинг билан юрагимни яралайсан», — у ечарди тақир-туқурларини; «Қиличингни ҳам ечиб қўй, белбоғларинг, иштонинг, ҳаммасини еч, жоним, бўлмаса сени яхши сезиб турмайман», — шундан кейин у эгнида нима бўлса барини ечиб ташларди. У илгари ҳеч қачон бундай

қилган эмасди, кейин ҳам, Летисия Насаренодан сўнг ҳеч ким билан — дунёдаги ҳеч бир аёл билан бундай қилмади.

«Менинг бирдан-бир ҳақиқий муҳаббатим», — деб хўрсинарди у ва ўзининг хўрсинишларини эски маълумотномалардан йиртиб олинган энсиз узунчоқ сарғайиб кетган қоғоз парчаларига ёзиб борарди. Сўнг бу қоғоз парчаларини думалоқлаб найча қилиб ўрарди-да, бутун саройнинг қавак-тирқишларига беркитарди, кейин яширган жойларидан уларни топиб олиб ўқирди, булар кимники бўлди экан, деб эшлашга уринарди, лекин ўзи ҳеч нарсани эслолмасди; бу ёзувлар ҳеч қачон ҳеч кимнинг қўлига тушмади, шундайлигича яширин қавакларда қолиб кетди, айни пайтда Летисия Насаренонинг сиймоси унинг хотирасининг оқова сувларига қўшилиб оқди-кетди, хотирасида ёлғиз бир нарса қолди — бу онаси Бендисйон Алварадо ҳақидаги ўзгармас хотиралар эди; у хилватдаги уйни, онасининг охирги кунларини, унинг кажава қурсида чайқалиб ўтириб, ўз ўлимини кутганларини эсларди, ҳовли кўкаламзор, салқин, онаси қўлидаги идишдаги жўхорини шир-пир қилиб товукларни чақирар, ўғлим онасининг ўлаётганини сезмасин, дерди. У онасини эсларди, ўзи тamarҳинди дарахтлари соясида арғимчоқ тўшақда ётганда, она ўғлига мева шарбати келтирарди, оғриқдан жони оғзига келиб турганлигини ўғлим сезиб қолмасин деб, ўзи келтирарди шарбатни; У ўзини ҳеч кимсанинг ёрдამисиз ёруғ дунёга келтирган онасини эсларди; ёлғизликда ўзи бўйида бўлди ва ёлғизликда бир ўзи туғди; у одам дош бериши амри маҳол бўлган азоб-уқубатларга сабр-тоқат қилиб, тириклай ириб-чириб бораётганига миқ этмай чидаб келган онасини эсларди; у оғриқлар инсон тоқатидан хориж даражага етгандагина ўзини, ўз табиатини енгиб, ўғлидан сўрашга журъат этди: «— Орқамни бир кўриб кўй-чи, нима бўляпти ўзи, худди чўғ босгандек ловиллаб ёняпти, ҳеч тоби-тоқатим қолмади!» Она кўйлагини ечиб, ўғлига елкасини ўгирди. Онанинг бутун орқасини ҳидланган, йиринглаган, ичида қурт бижғиб ётган ўйма яра қоплаб олганлигини кўриб даҳшатдан лол бўлиб қолди.

Ўша замонлар тоза расво замонлар эди, жаноб генерал, жамоатчиликка маълум бўлмаган биронта ҳам давлат сири қолмаган эди, бирон-бир буйруқ йўқ эдики, у сўзсиз бажарилса. Байрам дастурхонига тансиқ таом сифатида генерал Родриго де Агилар қовуриб қўйилгандан бошлабгина ана шундай бўлиб қолди. Аммо ташвишга солган, ҳаяжонга қўйган нарса бу эмас эди. Бендисйон Алварадо касалликнинг паст оловида қўйиб адо бўлаётган ўша аччиқ аламли ойлarda давлат мушкулотлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди. Осийй касалликларни яхши биладиган докторлар кўришгандан кейин онани ўғлининг ётоғи ёнидаги хонага жойлаштиришди, кампирнинг касали на ўлат, на кўтир, на мохов ва на шарққа хос биронта балои офат эмас, балки қандайдир ҳинду сеҳр-жодусининг натижаси, ундан фақат шу касаллик билан сеҳрлаган кимсанинг ўзигина халос қилиши мумкин, дейишди. У бунинг ўлим эканлигини тушунди ва ўзини бутунлай онасига бағишлади; унга жонини фидо қилишга тайёр эди, кун-тун демай унга қарарди; ўзим чириб кетсам ҳам майли, лекин бошқалар онамни тириклай қуртлар кемираётганлигини кўрмасалар бас, дерди; унинг барча товуклари барча бўялган чумчуқларини саройга келтиришга буюрди, улар қаерда юрса юраверсин, қаерда учса учаверсин, фақат онам қишлоғини, қишлоқдаги уйини, ҳовли-жойларини соғиниб қолмаса бўлгани, дерди. У онамнинг баданидан чиқаётган қўланса, манфур ҳидларни ҳеч ким сезмасин деб, ўз кўноқ жойларида бих дарахтининг хушбўй чўпларини ўз қўли билан тутатиб турарди. Онанинг мараз яраларига ўз қўли билан турли малҳамлар кўярди, илгари сурилган дорилардан қизариб, бўртиб, сарғайиб кетган бутун баданига суртки суриб чиқарди. Сеҳр-жолудан ўлардай қўрқадиган соғлиқни сақлаш министрининг қаршичилигига қарамай, онасини турк балзами билан даволашга уринарди «— У саққан сар, она, — дерди у, — бирга ўлсак ёмон бўлмасди». Аммо Бендисйон Алварадо бир ўзи ўлаётганини тушунар ва ўғлини унга дахлдор бўлган ўтмиш сир-синаотлари билан таништиришга шошилди. Бу сирларни у ўзи билан бирга гўрға олиб кетишни сира хоҳламасди, шунинг учун ўғлига у туғилгандан кейин она қорнидан тушган йўлдошни қандай қилиб чўчқалар олдига ташлаганлари, ўткинчи азаматларнинг қайси бири унинг отаси эканлигини аниқлаш учун

қандай ҳаракат қилганларини ҳикоя қилиб берарди. Мен сенга тик туриб, ҳатто бошимдан шляпамни ечмаёқ бўйимда бўлганман, нега десанг, қовоқхонанинг орқа каталагида қамиш бўзалар солинган мешларнинг устида кўк пашшалар айланишаётган эди, шулар жуда жонимга тегиб кетувди, дерди. Сени яна вақтидан анча илгари туғиб қўйганман, деб ҳикоя қилиб берарди у, — август ойи эрталабки пайт эди, хотинлар монастири дарвозаси арки тагида эдим, ёронгулларнинг хира ёруғида чақалоқнинг ўнг мояги каттайиб турганлигини кўрдим, у худди анжир мевасидай эди. «— Сен чинқирардинг, шилти шалаббо бўлиб оқардинг, нафас олганингда кўкрагингга бир нарса хуштак чаларди...» Бозор кунлари у чақалоқни кўтариб майдонга келарди, монастир роҳибалари тортиқ қилган йўрғакларни ечарди, урён чақалоқни оломонга кўрсатарди, одамлар орасидан биронтаси даббадан, мечкайдан, гавданинг қинғир-қийшиқлигидан арзон ва ишончли дори тавсия қилармикин дерди. Унга, энг яхшиси, асалари боли дейишар, биров пешонасида бориға шукур қилинг дер, бошқа бирлари бола катта бўлса пуфланадиган мусиқа асбобларини чалишдан бошқа ҳамма ишга ярайди, деб қўйишарди, ҳеч ким унга унчалар эътибор ҳам бермасди, фақат бир куни кўчада юриб фол очадиган хотин валдираб қолди: «— Вой, унинг кафтида чизиқлари йўқ экан, у худо хоҳласа подшоҳ бўлади!» «— Кўрдингми, у янглишмаган экан, ўғлим», — дерди Бендисйон Алварадо. У онасига энди ухланг, деб ёлворар, эски гапларни титавергандан нима фойда, дерди. Ватаннинг ёзиб қўйилган расмий тарихидан четга чиқиб кетадиган бу нарсаларнинг бари ўлим ёқасида ётган кампирнинг довирашларидан бошқа нарса эмас, деб ўйларди. У онасини ухлатмоқчи бўлиб ялиниб-ёлворар, уни бошдан-оёқ юмшоқ ва майин чойшабга ўраб кўярди. У танадаги жароҳатларни тирнамайдиган мана шундай нафис ва юмшоқ чойшаблардан кўпроқ тайёрлашларини буюрди. У онасини ёнбошлатиб ётқизиби, то у қўлини юраги устига қўйиб кўзи илинмагунча аллалаб ўтирарди. «— Ана шундай, ухла, она. Ўтган оғир нарсаларни кўп эслама, қаёқдан айлангириб келма, ахир бу мен — менман!» У саройдан ташқарида ҳеч бир зот ватаннинг бузрук модарзоди тириклай ириб-чириётгани ҳақида хабардор бўлмаслигининг пайида бўларди. Ҳукуматнинг расмий идоралари унинг касаллиги ҳақида сохта беённомалар ёзиб чиқардилар. Уларни даракчилар овоз чиқариб ўқиб беришарди. Бироқ президент онасининг ҳақиқий касали ҳақидаги шов-шувларни тўхтатишнинг сира иложи йўқ эди. Даракчиларнинг ўзлари ҳам навбатдаги бюллетенни ўқиб жар соларканлар, одамларга ўлим тўшагида ётган кампирнинг хонасидан чиқаётган сассиқ ҳидларга тоқат қилиб бўлмайди, ундан ҳатто моховлар чидолмай қочишади, деб айтишарди. Кампирни янги сўйилган қўйларнинг қонига чўмилтиришади, деб миш-мишларни тасдиқлашарди; беморнинг тагидан йиғиштириб олинадиган чойшабларни ювиб бўлмайди, уларни қанча қайнатмасинлар, яралардан қотган қотирмалар кетмайди, дейишарди. Улар, президент энди на фермага ва на хотинлари олдиға боради, ваҳоланки, энг чатоқ замонларда ҳам у хотинларини бундай ташлаб қўймаган эди, деб ҳикоя қилишарди. Генералнинг олдиға архиепископ кирганмиш, беморни охирги йўлга ўзим тайёрлайман деганмиш, лекин генерал уни қабул қилмай чиқариб юборганмиш: «Ҳеч ким ўлаётгани йўқ, ҳазратим! Ҳар хил миш-мишларга ишонманг!» — деб айтганмиш. У ўлатхонадан чиқаётгандай ёмон ҳидларга қарамай, онаси билан бир товоқдан овқат ер, битта қошиқдан фойдаланарди, у ухлатиш олдидан онасини энг зотдор итнинг ёғидан тайёрланган совун билан чўмилтирарди; у онасининг мен ўлганимдан кейин барча жониворларимни ундай қилинглар, бундай қилиб қаранглар, деб айтаётган насиҳатларини эшитиб ўтириб юраги пора-пора бўларди. Она овози ичига тушай-тушай деб сўнгги сўзларини айтарди: «— Товусларнинг патларини шляпага тақиш учун юлишмасин...» «— Яхши, она», — деб жавоб берарди у онасининг баданига қатронли совун сураркан. «— Байрамларда қушларни сайрашга мажбур қилманг...» «— Яхши, она», — дерди у ва онасини кечасига янги чойшаб билан ўраб-чирмарди. «— Момақалдироқ бўлса курк товукларни инидан чиқариб қўйинглар, бўлмаса тухумидан калтакесак чиқади...» «— Яхши, она, — дерди у ва онанинг қўлини юраги устига кўярди. — Тинч ётиб, яхши ухланг». У онанинг пешонасидан ўпар: унинг каравоти ёнида срга юзтубан

тушиб ётар, онасининг ўлим яқинлаган сари тобора маънолироқ бўла бораётган тинимсиз алаҳсирашларига кулоқ тутарди. Тунлар тунларга уланар ва унинг юрагида қаҳр-ғазаб орта борарди ва бу анов мотамсаро душанба, тонг қоронғисининг юракни увиштирадиган сукунатида уйғониб кетганда бутун кўксини қоплаган қаҳр-ғазабни босишга кўмаклашарди. У онаси, уни туғиб дунёга келтирган жонажон онаси Бендисйон Алварадо нафас олишдан тўхтаганидан уйғониб кетди. У ўрнидан туриб онасининг бадбўй танаси ўралган чойшабни ёзди ва хўрозлар қичқириб турганда, бўз тусли тонгнинг ғира-шира ёруғида чойшабда она баданининг равшан изи қолганлигини кўрди, бу ажиб бир из эди, у соғлом, ёш жувон танасининг изига ўхшарди, шу билан бирга, бу унинг онаси Бендисйон Алварадо эди, у қўлини кўксига босиб ёнбошлаб ётарди; чойшабнинг нариги томонида ҳам ана шундай, тигиз ва текис, худди мойбўёқ билан ишлангандай из бор эди, мўъжиза асарли бу чойшабдан сассиқ ҳидлар эмас, очилиб турган жонли гулларнинг муаттар ислари келарди, улар бемор хонасининг бўғиқ ёмон ҳавосини тозаллаган, мусаффо қилган эди; кейин бу чойшабни сода билан қанча қайнатмасинлар, турли хил совунлар билан қанча ишқамасинлар, сурат у томонида ҳам, бу томонида ҳам қандай бўлса шундай ўзгармасди. У матонинг ўзига, ўзгармас матодаги ўзгармас суратга айланди. Аммо ўша қайғули дамларда бечора ўғил рўй берган мўъжизани унинг бутун чуқурлигида илғаб ололгани йўқ, бунга аҳамият ҳам бермади, чунки уни ўлимга қарши қаҳр ва ғазаб чуллаган эди, у онаси ётган хона эшигини қарсиллатиб ёлиб чиқиб кетди — бутун бино худди тўп отилгандай зир титради. Шу заҳоти жоменинг жоми мотамга бонг ура бошлади, бутун мамлакат черковлари мотам зангини урдилар — юз кун тинмай ва тин олмай даранглаб турдилар. Одамлар жомнинг биринчи садолариданоқ сесканиб кетдилар ва шуни тушуниб етдиларки, у яна ўз чексиз ҳокимиятининг ҳукм-фармонига кирибди, ўлим олдида ожиз қолиб эзилгандай бўлиб кўринган тушунарсиз қалби яна инсон ақл-идроки, шон-шарафи, интилишларига қарши қаҳру ғазаб билан тишини қайрайди, бу сафар энди суюкли онаси Бендисйон Алварадо йигирма учинчи февралнинг душанба кунини тонг қоронғисиди ўлим шарбатини ичгани учун қаҳр-ғазаб отига минади.

Бендисйон Алварадонинг ўлимидан сўнг мамлакат янгидан бетайин ва нотинч замонга қадам кўйди, ҳеч биримиз унинг ўлган кунини эслайдиган даражада қари эмасдик, аммо унинг дафн маросимининг тарихи бизнинг замонларимизгача етиб келди. Биз унинг бошқа ҳеч қачон онасининг ўлимигача бўлган аҳволга, аввалги ҳаёт тарзига қайтмаганлигини билардик. Юз кун мотам давомида ҳеч ким унинг етим уйқусини бузишга журъат этмади, лекин кейин ҳам уни бирон кимса безовта қилолмади, унинг ўзи ҳам бу қайғуга ботган саройда ўз ғам-андуҳлари билан бировнинг кўзига кўринишни истамасди, боргоҳда мотам бонгларининг акс садоси қотиб қолган, бу ерда соатлар битта вақтни — Бендисйон Алварадонинг ўлган пайтини кўрсатарди, бу ерда ҳамма оғир-оғир хўрсиниб сўйлашар, кўриқчилар салтанатнинг илк пайтларидаги каби оёқ яланг юришарди; бу уйда фақат товукларгагина тўла эркинлик берилган эди, бу ерда эндиликда ҳукмдорнинг кўнглига қараб ҳаётнинг ҳар қандай бевосита асари тақиқланар, ҳукмдорнинг ўзи эса кўзга кўринмас одамовига айланган, дили ожизлик ва қайғу-аламдан лахта-лахта қонга тўлган эди. Бу орада она танини тобутга солиб, ён-атрофини қипиқ ва муз билан тўлдирдилар, мурдага ўлим ҳаётдан ортиқ зарар етказмасин, дедилар; тантанали мотам карвони мархума тобутини елкага олиб, унинг жонажон ясситоғларининг энг узоқ номаълум пучмоқлари сари, бутун мамлакат бўйлаб йўлга тушди, ҳар ким мархуманинг хотирасини ҳурматлаб дуои фотиҳа қилиш имкониятига эга бўлди, ҳамма ерларда мотам байроқлари шамолда ҳилпирарди, ясситоғлик кўналғаларида тобутни мунгли хазин мусиқа билан қарши олишарди, булар бир замонлар президент поездини кутиб олишга чиққан ўша-ўша индамас одамлар эдилар. Бир маҳаллар, ҳамма замонларнинг бошланишида ҳеч ким танимайдиган қушчи хотин кейинчалик подшоҳ бўлган чала боласини туққан монастыр дарвозасининг арки тагига тобутни кўйдилар, — ўша муборак дарвозани орадан юз йил ўтиб яна илк бор очдилар; отлиқ аскарлар ҳиндуларни тут-тут қилиб, худди молдай ибодатхонага ҳайдаб келишар ва кўндоқлар билан уриб

ичкарига киритишарди, бунда одамлар ранго-ранг қуёш ойналарининг совуқ нурларини кўриб сарсилиб қолардилар, бунда қирмиз либосларга бурканган тўққизта епископ марҳуманинг аза маросимини адо этар, гирияндалар «Авлиёлар ила сокин айла»ни куйлашар, ибодатхона ташқарисида эса ёмғир қуяр ва кейин подшоҳ бўлган чала боланинг туғилганини кўрган ўша ёронгулни сувга сероб этарди. Монастир роҳибалари май ва ширгурунч, чўчка қовурғалари, тасбеҳлар ва идишларга солинган муборак сув сотишарди, савдо ҳовли теграсидаги арklar остида қизғин борарди, қишлоқ қовоқхоналарида мусиқа чалинар, ҳар ер-ҳар ерда одамлар рақсга тушишарди, мангу тирилиш палласи етди, йилларча қўзилган байрам бошланди — байрам доимий туман босган ўша-ўша яширин сўқмоқлар ва даралар бўйлаб давом этар ва ҳаракат қиларди. Тириклик чоғларида Бендисйон Алварадо Федерация учун мастона жангларда юрган ўгли изидан бориб бу даралар ва сўқмоқлардан ўтган эди. У ўша — сақлаган ўглини жангларда; у ўша — ўгли терсиана¹ безгагидан алаҳсираб, абдираб отдан қулаб тушганда уни туёқлар остидан омон олиб чиққан; у ўша — жигарбандини турли хавф-хатарлардан сақланишга ўргатган, ахир ясситоғликлар шаҳарлар, денгизнинг бегона ва тушуниб бўлмайдиган қирғоқларида юрганларида ҳар қадамда хатар оёқлари остидан чиқади; она вице-қиролларга ўрнатилган ҳайкаллар ва умуман ҳар қанақа ҳайкаллардан кўрқарди, денгиз қисқичбақаларини кўрса юраги орқасига тортиб кетарди, қисқичбақалар норасида гўдакларнинг кўзёшларини ичади, деб ишонарди. У ҳал қилувчи ҳужум бўладиган кечаси челақлаб қуяётган жала пардаси оралаб биринчи маротаба баҳайбат Ҳукумат Уйини кўрганда, президент боргоҳининг улугворлигидан ҳаяжонга тушиб питирлаб қолган, кўрққанидан қалт-қалт титраган эди. Мана шу боргоҳда бир кун келиб омонатини топширишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана энди унинг фарзанди ҳозир ҳам шу бинода туриб айрилиқ, видео аламини тортади, ерда юзтубан мук тушиб ётаркан, қаҳр-ғазаб ўтида ожизона ёнади ва кўнглини савол билан пармалайди: «Падарига минг лаънат, сен ахир қай гўрга йўқолдинг, онам, қайларга кетдинг, қайси ботқоқ чакалақларда адашдинг, юзингни ким энди папшалардан кўрийди?» У эс-хушидан айрилгудай бўлиб ўртанар, оғир-оғир хўрсинарди. Бендисйон Алварадо эса бу вақтда чинор япроқларидан ясалган соябон остида сузиб борар, уфунат анқиган ботқоқликлар оралаб йўл босаётган қарвон унинг тобутини елкага кўтариб олган эди; дам қишлоқ ё олис кўналға мактабида, ё селитра қазиб олинадиган саҳродаги баракда ва ё ҳиндулар мазгилида одамлар дуо-фотиҳа ўқишлари учун тўхташарди; онанинг жасади солинган тобутни қишлоқларнинг энг яхши уйларига қўйишар, ёнига илгари ўтган замонларда чизилган сурати, қизлик чоғларидаги суратини ўрнатишарди; бу суратда унинг кўзлари ҳумор боқар, ўзи гўзал, хўб ясанган ҳолда тушган, гарчи ўз хоҳиши билан бўлмаса-да, тиллақош ва тўқилган тўр гола² тақилганди, яна юзига упа-элик, ҳаётида бир марта лабларига бўёқ суришларига ҳам изн берганди; ўшанда кўлида шоҳи лола бор эди ва унга шундай дейишганди: «— Гул ушлаган кўлингизни ундай эмас, мана бундай тутиб туриг, сенйора! Уни билинтирмай этагингизга ташланг!» — унинг худди мана шундай туришида венециялик сураткаш томонидан сурати олинганди; бу сураткаш Европа ҳукмдорларини суратга туширарди, мана шу суратни — давлатнинг биринчи хоними суратини ҳам у ишлаганди.

Энди суратни мурда билан бирга инкор қилиб бўлмас далолат сифатида кўрсатишар, тобутда айнан Бендисйон Алварадонинг ўзи ётибди, демоқчи бўлишарди — ҳар бир одам тобутда ётган маййит билан суратдаги аёл бир киши эканлигига тўла ишонч ҳосил қила оларди. Ҳаммаси олдиндан кўзда тутиб кўйилганди: мурдага доим қараб туришарди, зарурат бўлса косметика билан парафинни янгилашарди, ёгингарчилик мавсумида мурда кўзининг косаларидан моғорларни тозалашарди, ҳарбий кўшин тикувчилари либосларга шундай кўз-қулоқ бўлиб туришардики, марҳум худди кечагина кийинтирилганга ўхшарди, улар яна норанж гулларида чамбарлар доим янгилинишига, бокира келинлик либослари ҳаммиша оппоқ оқариб туришига

¹ Т е р с и а н а — ҳар уч кунда кўзийдиган безгак.

² Г о л а — қадимий тўр ёқа.

ҳам қарашарди, таассуфки, мархума бу келинлик либосларини тиригида кийишга муяссар бўлмаганди. «Мажусийларнинг бу фоҳишахонасида қани биров айтиб кўрсин-чи — сен ўз суратингга ўхшамайсан деб, она! Қани бир мард бўлса шубҳа билдирсин-чи!» Ва ҳеч ким бунга шубҳа билдиришга журъат этгани йўқ, ҳеч кимса ҳукмдор ким эканлигини ҳам унутишга журъат этмади — ҳукмдорми — абадул-абад ҳукмдор — бу ерда, у ерда — ҳамма ерда — то энг олис ботқоқ чангалзорлардаги йўқсил қишлоқларгача ҳукмдор. Мана шу авлоқ, худо беҳабар ерларда бир куни ярим кечаси даққинусдан қолган эски чархпалакли кема пайдо бўлди, унинг эшаклари сувда шалоп-шулуп қилар, палубасида электр чироқлар пирпирарди. Соҳилдаги одамлар ўтган ажойиб замонлар қайтиб келганини билишарди, деб уни байрам ноғораларини чалиб кутиб олишди. «Яшасин ҳақиқий эр! — деган қичқирдиқлар янгради. — Кимки ҳақиқат учун қайтиб келса, бахтиёрдир!» Шундан кейин одамлар ширин-шакар мевачевалар, турли жонлиқ парранда-даррандаларини кўтариб кемага томон апилтапил сузиб ўта бошлашди. Улар кунгура ёғоч тўсиқлардан ошиб ўтиб, палубага тирмашиб чиқишар, ўз совға-саломларини ҳукмдорнинг оёғи остига хокисорона кўйишни исташар, унинг ўйин соққалари мамлакатнинг тақдирини белгилаб берганлигини ҳаммалари билишарди. Аммо уларни тобут олдига олиб боришарди. Улар эса тиканли туз ва муз бўлаклари билан атрофи ўралган тобутга кўз тикиб лолу ҳайрон бўлиб қотиб қолишарди; президент қаютасининг ўртасига, айланиб турган шамолпаррақлар остига кўйилган тобут эса атрофдаги ялтироқ кўзгуларда бир неча баробар кўпайиб акс этарди. Ушбу кўҳна сайр-саёҳат кемаси кўп ойлар экватор кенгликлариди оқимлар ўртасида қаққайиб қолган ўткинчи оролчалар яқинидан ўтиб борди ва ниҳоят сон-саноксиз ирмоқларнинг сувўтлари чангалида адашди, бу ерларда вақт деган тушунчанинги ўзи йўқ эди, бу ерларда гардения гуллари ақл-фаросатга эга, игуаналар эса қанот чиқарарди, бу ерда, дунёнинг энг хилват чеккасида кема саёзга ўтирди, ёғоч филдиракларининг паррақлари олтин қум ичига ботди, филдираклар синди, кеманинги ярми сув остига чўкди, муз бўлаклари эриб кетди, тиканли тош туз сувга айланди, мархуманинги тобутдаги жасади шишиб, хамирдек қоришган қипиқ-пайрачалар орасида сузиб юрарди. «— Худди мана шунда мўъжиза рўй берди, жаноб генерал! Худди мана шунда маййит кўзини очганини кўрдик, улар январда аконит гулидай, худди ойтошдай нур сочиб турганини ўзимиз кўрдик, жаноб генерал! Орамиздаги энг шубҳачи кишилар ҳам мархуманинги нафасидан тобутнинг шиша қопқоғи терлаб кетганини ўз кўзлари билан кўришди, унинг юзи терлаганини, у табассум қилиб жилмайганини кўришди. Шундан кейин у ерда нималар рўй берганини сиз тасаввур қилолмайсиз, жаноб генерал, нималар бўлганини бир кўрсангиз эди! Биз ўз кўзимиз билан кўрдик: асли табиатда ҳеч туғмайдиган хачирлар бола туғишди, селитралар устида гуллар ўсиб гуллади, кар-гунгларнинг овози, қулоғи очилиб жуда лолу ҳайрон бўлиб қолишди. «Мўъжиза! Мўъжиза! Мўъжиза!» — қичқирдишарди улар. Оломон тобутнинг шиша қопқоғини бир зумда чил-чил қилиб синдирди, мархуманинги жасадини парча-парча қилиб талаб кетишларига оз қолди, ҳаммалари ўзларига бирон ёдгорлик олиб қолишга уринардилар. Шунинг учун бир батальон гренадерларни жўнатишга тўғри келди, улар эс-хушини йўқотган одамларни базўр ушлаб туришди. Одамлар денгиз бағрида булдуруқдек бутун Кариб оролларида кемага тўда-тўда бўлиб ёпирилиб келишар, издиҳомнинг ҳеч кети кўринмасди. Улар онахонингиз Бендисйон Алварадонинг дилига худовандо табиат қонунларига дош бериш неъматини ато этганлигини эшитишиб, лолу ҳайрона бўлиб, мўъжизани кўргани ошиқишарди. Уларга онахонингиз ўралган кафаннинг ипларини, улардан тўқилган хушбўй мой пиликларни сотишарди, унинг тобути ичига тўлган сувни сотишарди, унинг муборак малика сиймоси туширилган қоғоз суратларни сотишарди, издиҳом эса кўпайгандан кўпайиб, худди қиёмат қойим кўпгандай бўлди, булар одамлар тўдаси эмас, ақлидан озган, орқасига қайтариб бўлмайдиган туёқлари остида йўлида дуч келган нарсани мажақлаб ташлайдиган, бамисоли зилзила каби гулдирайдиган гажир буқалар подасига ўхшарди.

Сиз буни ҳозир ҳам эшитишингиз мумкин, жаноб генерал, агар яхшилаб қулоқ солсангиз, шу ердан туриб ҳам эшитишингиз мумкин. Қулоқ солинг-а!» Генерал қўлини ҳовуч қилиб қулоғига тутди. Шу кунларда қулоғининг

зингиллаши пасайган эди. У диққат билан қулоқ тутди. «О, онагинам Бендисйон Алварадо!» У момагулдиракка ўхшаш битмас-туганмас гувиллашни эшитди, кейин балчиқдек қайнаган бош-кеги йўқ одамлар издиҳомини кўрди, издиҳом уфқларга довр чўзилиб кетганди. У шаҳарга оқариб кириб келаётган кундуз каби ёнаётган шамлар селини кўрди, улар кун ўрта чоғидан ҳам ёруғроқ эди. Бу унинг шаҳардан доимо ўлардай кўрқадиган, ясситоғлик одамларга хос ибтидоий ваҳималар босадиган онаси кириб келмоқда эди; у худди илк бора бу шаҳарга кириб келган маҳалидай издиҳомнинг елкасида келарди; у шаҳар юзини илк маротаба кўрган ўша замонларда урушнинг телба гирдоби давом этар, атроф тумонатни жангу жадалларнинг куйган хом гўшт ҳиди босган эди; энди эса Бендисйон Алварадони тинч оломон шаҳарга кўтариб кирар, бинобарин, бундан буён бу шаҳарда у ҳеч нарсадан кўрқмаса ҳам бўлар, чунки унинг ўғли мактаб дарсликларидан вице-қироллар ҳақидаги саҳифаларни йиртиб олиб ташлашни буюрган, уларнинг ҳайкалларини буздириб ташлаган эди. «— Умуман сенинг уйқунгни бузадиган ҳар қандай бошқа ҳайкаллар ҳам олиб ташланди, она!» Тинч оломон елкасида у ҳеч нарсадан кўрқмаса ҳам бўларди, бунинг устига оломон уни тобутда эмас, шундай очиқ осмонда элтар ва гарчи тобут бўлмаса-да, унинг лоши кўзга кўринмас, у ўрмонлар, водийлар ва ғам-қайғудан ларзага тушган мотамзада салтанатнинг тоғлари оша узоқ-узоқ йўл босаркан, унга ҳада этиб келтирилган уюм-уюм олтинпўшлар, заррин кимхоблар остида кўринмай кетганди; у боис шифо топган шол-шалайимларнинг ҳадылари — олтин қўлтиқтаёқлари уюлган эди унинг устига, кема ҳалокатидан халос бўлганларнинг шукрона олтин юлдузлари уюлган эди унинг устига, неча йиллар умидсизликда юрган тумса хотинлар кутилмаган зудлик билан шу яқин орадаги буталар панасида тугиб қўйиш бахтига муяссар бўлганликлари шукронасига ҳада келтирилган ширин гўдакларнинг олтин ҳайкалчалари уюлган эди унинг устига. Худди уруш йилларидаги каби у одамлар тўдасининг ўртасида, йўлида дуч келган ҳар қандай нарсани ўпириб кетадиган сел оқимининг қоқ марказида эди; худди Инжилда тасвирланган каби халқлар бари аллақайга кўчаётгандек эди, бу одамлар денгизи эди ва улар ўз қозон-товоқлари, мол-ҳолларини қаерга жойлаштиришни билмасдилар, бундан кейин нимага умид қилиб, нимадан халос топишлари мумкинлигига ақллари етмасди, улар Бендисйон Алварадонинг ҳеч ким билмайдиган дуоларидангина нажот кутардилар, бир замонлар у мана шу дуолари билан бошига қизил латта боғлаб ўт-оловдай қизиган жанг майдонларига шахд-шидат билан ташланган ёвқур ўғлидан қаттол душманнинг ўқларини қайтарарди, ўғли эса жанг жаҳаннами ичига отиларкан, тинимсиз қичқирарди: «Яшасин либерал партия! Яшасин федералчилар ғалабаси! Қоч кўрсичқонлар! Йўқолсин сичқоқ годо!» Алаҳусус, уни жангларга чорлаган федерализм ғояларигина эмасди, у ясситоғлик эди, уни ибтидоий қизиқишлар ўз комига тортарди, у денгиз нималигини билишни истарди.

Шаҳарга бало-қазодай ёпирилиб кирган, елкасида мархума Бендисйон Алварадонинг жасадини елкалаган қашшоқлар ва гадолар издиҳоми мамлакатни илгари талаган барча одам тўдаларидан кўра телбароқ, бебошроқ ва жиловсизроқ эди. Бу сизнинг битмас-туганмас ҳукмдорлигингиз замонларида бизнинг очиқ кўзимиз кўрган энг ваҳшиёна оғир васваса отига минган оломон эди, жаноб генерал! Дунё ҳеч бунақасини кўрмаган эди.

«— Сиз ўзингиз бир қаранг, жаноб генерал, қаранг, қандайин мўъжиза-я!» Ана шунда у ниҳоят ҳақиқатан ҳам мўъжиза рўй берганлигига ишонди ва ўз мотамининг зулматидан чиқди, унинг ранги оқарган, юзи янада жиддий тортган, енгига қора латта боғлаган эди; у ўзининг бутун обрў-эътибори, ҳокимиятининг бутун куч-қудратини онажониси Бендисйон Алварадони муқаддаслаштиришга бағишлашга қарор қилди; илло, онасининг барча эзгу амаллари муқаддас аёлнинг эзгуликлари эканлигига рад этиб бўлмас исбот ва далолатлар мавжуд эди. Шу мақсадни кўзлаб у Римга ўзининг энг етук министрларини жўнатди, ўз ҳузурига эса папанинг нунцийини¹ бир финжон

¹ Н у н ц и й — (лат. nuntius — хабарчи, элчи), Рим папасининг ҳорижий давлатлардаги доимий дипломатик вакили (тарж.).

печениели шоколад ичишга чақирди. Уни очилиб ётган гул чамбараклари остидаги арғамчида ялангқат кўйлакчан ўтириб, иссиқдан шляпаси билан елпинганча жуда одми бир тарзда қабул қилди. Нунций эса унинг рўпарасига арғамчи кажава ўриндиққа ўтирди. «— Бу ўриндиғимни фақат сизга раво кўраман, ҳазрат ота!» У кўлига ванилли қайноқ шоколад солинган финжонни олди-да, уни бир маромда оҳиста хўплаб ўтирди. Нунций янги дазмолланган ридо кийган, ундан лаванданинг хушбўй ҳиди келар, ўзи ҳам бардам ва тетик, тропиклардаги хунобгарчиликлардан йироқ, на ҳавонинг бўғиқлиги, на чанг-тўзонга тўлганлиги ва на президентнинг онаси боқиб юрадиган қушларнинг тирик гулчамбарлар оралаб кумалоқлар ташлаб туришига эътибор қиларди.

У шоколадни хўплаб, қизчалардай қисиниб-қимтиниб печение тишларди, тахир шоколадни хўплаб тугатишга шошилмас, суҳбатни иложи борича орқароққа суриш пайида эди. Худди мана шу курсида бир яхши замонларда гулхайри қийғоч очилган пором кунларда бошқа бир нунций, соддафаҳмгина мўйсафид ўтириб, қаршисидаги ҳукмдорни насоро динига даъват этишга интилар, унга Фома Аквиний¹нинг ақидаларини талқин қиларди. «— Мен бугун сизни ўз динимга киритмоқчиман, ҳазрат падар. Ҳаётнинг ўйинларини қарангки, ҳеч охири йўқ! Мен ҳам энди диндор бўлиб қолдим... Энди мен ҳам диндорман», — дея тақорларди у пинагини ҳам бузмай. Ҳолбуки, у ҳамон на худога ва на шайтонга ва на, умуман, бу ёруғ оламда бирон нарсага ишонарди. Шунга қарамасдан, ўз онасини муқаддас аёллар сирасига киритилиши ва бунинг қонунийлаштирилишига қаттиқ ишонарди. Онам ўзининг чексиз фидокорлиги, мушфиқ-меҳрибонлиги, ўз роҳат-фароғатидан воз кечишга доимо тайёрлиги ва ҳаётда ҳамиша эзгуликка интилиб келганлиги билан шунга сазовор, деб биларди. Бироқ онанинг муқаддаслигига далолатлар келтираркан, у қора халқнинг тўпори афсоналарига тўхталиб ўтирмади. На гўё кутб юлдузи мотам қарвони юрган томонга юрди, на гўё муסיқа чолғу асбоблари мархума кўйилган масканларда ўзидан-ўзи жаранглаб чалиниб кетди, деганга ўхшаш гапларни айтди. Унинг бош далолати онаси жон берган пайтда тагига солинган чойшаб эди. У чойшабни худди елкан каби ёзиб кўрсатди. Токи август ойининг порлоқ шуълаларида нунций Бендисйон Алварадонинг акс тасвирини кўрсин, деди. Чойшабда қолган изларда Бендисйон Алварато ажойиб, ёш ва соғлом эди, мана шу нафис чойшабда ўлган яра босган қари кампирга сира ўхшамасди. Она ёнбошлаб кўлини юраги устига кўйиб ётарди, ўгли эса унинг тасвирини кўллари билан силаб-сийпалар, она терлашидан қолган намни ҳис қиларкан матодан чиқётган нафис гулларнинг муаттар ҳидини димоғига тортар, мўъжиза оханрабосидан жонсарақ бўлган қушларнинг ҳаприқиб сайрашлари, чагиллашларига қулоқ тутарди. «— Ана кўрдингизми, ҳазрат падарим? Мўъжиза! Ҳатто қушлар ҳам буни сезишади!..» У шундай деб нунцийга чойшабнинг тасвир қолган дам ўнг, дам сўл томонини айлангириб кўрсатарди; бироқ нунций жуда сезгир, зеҳнли, ҳар нарсага диққат-эътибор билан қарарди; худди мана шу фазилатлари боис у буюк рассомлар мўйқаламига мансуб асарлар акс эттирилган матоларда вулқон кулларига мансуб зарраларни фаҳмлай билар, у суратларнинг ёрилган чизикларига қараб санъаткорларнинг феъли-атворини аниқлар, ва ҳатто уларнинг диний йўлдаги иштибоҳлари ҳам назар-эътиборидан қочиб қутулмасди, зотан бу нарсаларни у рангларнинг қанчалар қуюқ ёки сустигидан илғаб оларди, у коинотнинг гўзаллиги ва уйғунлигини англаб етган эди, табиат эҳромиде Ернинг айланасини мушоҳада қилиб лаззат-фароғат топган эди, бунда осмон оламнинг ёлғиз ибодатхонаси устига ўрнатилган гўмбази даввор эди, бунда вақт ўтмас, фақат оҳиста сузиб борарди. Шунинг учун у ниҳоят чойшабдан кўзини узиб, ғоятда юмшоқ ва шу билан бирга қатъий қилиб деди: нафис матога туширилган аёл кишининг тасвири ҳеч қандай ҳолда тангримизнинг ваҳий осори, очиқ башорати эмас, ва шунинг учун манзури назар бўлолмайди. «— Ундай эмас экан, ҳазрати олийлари! Бу ўз ишигиз корифта ва алдашга ҳам жуда уста бир рассомнинг қўл хунари. Ўша косиб рассом ҳазрат олийларининг соддалигидан фойдаланибди, зеро булар

¹ Фома Аквиний — (Thomas Aquinas) — 1226—1274 — доминикалик файласуф ва диншунос, худо мавжудлигининг беш далолатини илгари сурган (тарж.).

ҳақиқий мойбўёқ эмас, қўлда тайёрланган ва жуда сифати паст, у билан фақат деворни оқласа бўлади, ҳазрати олийлари! Улар оддий скипидарга қорилган, яна табиий каучук ва ганч ҳам қўшилган... Мана унинг куриб қолган пўсти. Сиз оғангизнинг тери деб айтган нарса – матонинг доим намланиб туриши қора бўёқлар сурилган жойларга олдин олиф шимдирилганининг натижаси. Инчунин, мен бағоят таассуфдан, ҳазрати олийлари!» Чин дилдан хафа бўлган нунций киприк қоқмасдан ўз ҳалинчагидан қараб ўтирган тош-метин манов чолга бошқа ҳеч нарса деёлмади. Қандайдир англаб бўлмас оғир осийёча паришонликда хаёли қочиб, тубсиз бир сукунатга ғарқ бўлиб ўтирган чол унинг сўзларини бир оғиз ҳам бўлмади. Нунцийга эътироз билдириш учун ҳатто лабларини ҳам қимирлатиб қўймади, ҳолбуки ўзи, шахсан ўзи мўъжизага, чойшабнинг сирли тарзда ўзгариб қолганига гувоҳ бўлган эди. «– Мен ахир сени ўз қўлларим билан ўша чойшабга ўраб қўйган эдим, она, сен ўлим сукунатига чўмганингдан сўнг мен кўрқиб кетдим ва мўъжизани кўрдим, ўшанда ҳали тонг оқармаган эди, назаримда, дунё уммон остига чўкиб кетгандай эди ва мен мўъжизанинг гувоҳи бўлдим, онасини эмсин!» Лекин у нунцийга буларни гапириб ўтирмади, худди игуаналарга ўхшаб икки марта киприк қоқмай кўз қисди, заиф илжайди, хўрсиниб, оҳаси деди: «– Майлингиз, падарим, сиз айтганча бўлсин. Лекин сизни огоҳлантириб қўяй: сиз бир умр ўз сўзларингизнинг кулфатини тортасиз. Сиз ҳеч қачон ва ҳеч қайда унутмаслигингиз учун, менинг айтганимни то гўрга киргунча эсдан чиқармаслик учун сизга ҳарфма-ҳарф қайтараман: сиз бир умр ўз сўзларингизнинг кулфатини тортасиз. Мен сиз учун жавоб бермайман, ҳазрат падарим!» Дунё бир ҳафта мобайнида ёмон хавотирликлардан қарахт бўлиб қолгандай эди, у бир ҳафта ичи ҳатто туз тотмади ва ўтирган ҳалинчақдан тушмади. У, одатда, елкасига кўниб ўтирадиган, гавдаси атрофида ғужғон ўйнашадиган кушларни елпигич билан ҳайдаб ётарди. Мана шу бир ҳафта давомида у ҳеч қимни қабул қилмади ва биронта ҳам фармойиш бермади, аммо мутаассиб оломон Апостол нунций идораси саройига ҳужум қилди, жамоат тартибини сақлаш кучлари томошабин бўлиб турди, оломон саройдаги тарихий ёдгорликлар музейини талади, пешин чоғи ички ҳовлининг ҳовузида ўтирган нунцийни ушлаб яланғоч ҳолида кўчага судраб чиқардилар-да, бошлаб ясадилар. «– Тасаввур қилинг-а, жаноб генерал?» Аммо у ҳалинчақда ётган жойида бир қимирлаб ҳам қўймади, бу янгиликни эшитиб ҳатто қошини ҳам чимирмади, нунцийни эшакка яланғоч ўтқазиб бозор ичидан олиб юришибди, устидан мағзавалар тўкишяпти, «Ҳей, сен ватиканлик ойимча, иккиқат бўлиб қолибсан, туғиб қўя қол энди!» деб қичқиришарди. Бу хабарларни эшитиб ҳам у қилт этмади. Ниҳоят чала ўлик нунцийни бозор майдонидаги ахлатхонага элтиб ахлат уюми устига улоқтирдилар, деган хабар этиб келгандан кейингина у ҳалинчақдан тушиб, кушларини бошидан пашшадек қувганча кенгаш залига қараб йўл олди. Бу ерда у қўллари билан гўё юзидаги мотам тўрларини олиб ташлаётгандек ҳаракатлар қилганча пайдо бўлди, лекин барибир енгидаги қора латтани ечмади. У ҳаммага уйқусизликдан шишиб кетган кўзлари билан бир-бир қараб чиқди ва нунций учун сол ясашни, уни шу солга уч кунлик озик-овқат билан ўтқизиб, Европа кемалари ўтадиган очиқ денгизга чиқариб ташлашни буюрди. Бизнинг мамлакатимизнинг улуғворлигига қўл кўтарадиган бегоналарнинг ҳолига маймунлар йиғлашини бутун ер юзи кўриб қўйсин. «– Папанинг ўзи ҳам бундан буён яхши билиб қўйсин, папа бўлса, ўзининг Римда папа, ўзининг олтин тахтида папа, бу ерда эса мен – бу менман, падарингга лаънат танноз сўтаклар!» Бу огоҳлантириш жуда ўрнига тушди, ўша йилнинг охирларига бориб Бендисйон Алварадони авлиё санамлар қаторига қонуний қўшиш устида муҳокамалар давом эттирилди. Унинг чиримайдиган лошини яна одамлар зиёрат қила бошладилар, унинг тобутини бош ибодатхонанинг асосий залига қўйишди, хор ҳамду санолар ўқиб турди, Ватикан билан уруш ҳолатида бўлиш тўхтатилди, де Армас майдонида халойиқ худонинг номини улуғлаб салламно айтиб, тинчликни алқошиб қичқиришарди. Муқаддас маросим конгрегациясининг аудитори, диннинг прокурори ва постулатори, эритрейи¹

¹ Э р и т р е я – Ҳабашистондаги вилоят.

деб аталган монсейор Деметрио Алдоус дарҳол олий боргоҳда қабул қилинди. У Бендисйон Алварадонинг ҳаётини энг майда тафсилотларигача ўрганиш вазифаси билан етиб келган эди. Онанинг муқаддаслиги ҳақида ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин қолмаслиги керак эди. «— Бу ерда қанча хоҳласангиз, шунча тураверинг, — деди президент ҳабашга, унинг кўлларини кафтлари орасига олиб. Унда қора ҳабашга дарров ишонч уйғонди.

Чунки янги вакил дунёда ҳамма нарсадан ҳам ҳаётни яхши кўрар, игуана мойкларини ер, хўроз уриштиришга қизиқар, қорамағиз аёллар, ўйин-кулги деса жонини ҳам берар-э, нимасини айтасиз, жаноб генерал, бизга ўхшаб бу нарсаларга суяги йўқ экан-да! Шунинг учун бу дин шариятининг шайтони қаршисида барча ёпилган эшиклар очилди, унга ҳеч қандай тўсқинлик қилинмасин деган кўрсатма бўлди, майли, ўзи ўз кўзлари билан кўриб ишонч ҳосил қилсин, зероки бу поёнсиз ғам-ғусса салтанатида инсон кўзидан яширадиган ҳеч вақо йўқ, Бендисйон Алварадонинг табарруклигини шубҳа остига қўядиган бирон-бир нима йўқ — бу аёлнинг мубораклиги тақдири азалда ёзилган эди. «— Бутун мамлакат сизнинг ихтиёрингизда, ҳазрат падарим, — мана у — пойингизда!» Аскарлар Апостол нунцияси идораси саройини тартибга келтиришди, сарой олдида соғайган моховлар гурас-гурас бўлишиб тонгни кутиб олишар, уларнинг кети кўринмас, ўзларининг соғлом, тоза баданларини кўрсатишга ошиқшарди. Қалтироқ касалидан халос бўлганлар уларнинг тузалиб кетишганига ишонмай турганларга ипни игна тешигидан чаққон ўтказишларини намойиш этишарди, рулетка ўйнаб бойиб кетганлар ўзларининг ютуқларини кўз-кўз қилишар, Бендисйон Алварато тушимизга кириб, керакли рақамларни айтиб турди, шунинг учун ютуқ чиқди, деб овоза қилишарди. Нунцийлар саройига бедарак кетган кишиларини, чўкиб йўқолган яқинларини топганлар келишарди, илгари ҳеч нарсаи бўлмаган, энди эса ҳамма нарсага эришганлар ташриф буюришарди, келаётган одамларнинг кети кўринмас, улар ҳавоси дим хонадаги ўтишарди; хона бир маҳаллар одамхўрларни қириб ташлашда ишлатилган аркебузалар¹, сэр Уолтер Рейлиж қазиб олган тошбақаларнинг тош косалари билан безатилган эди. Бу хонада тиниб-тинчймас ҳабаш шариятпаноҳ кириб келаётганларнинг ҳаммаларининг гап-сўзларини миқ этмай эшитар, ҳеч нарсаи сўрамас ва ҳеч кимса билан баҳслашиб ўтирмас эди. У жиққа терга ботиб ўтирарди, одамлардан чиқаётган сассиқ ҳидларга эътибор бермасди, шусиз ҳам ҳаво етишмаган хонада арзон сигарасини тўхтовсиз тутатарди, Бендисйон Алварадонинг авлиё эканлигига гувоҳлик бераётганларнинг сўзларини оқизмай-томизмай ёзиб олар, кейин гувоҳликларига исмларини тўла ёздириб ёки белги қўйдириб, бармоқ босдириб тасдиқлатиб оларди. «— Худди сизга ўхшаб, жаноб генерал!» Ҳар ким билганича имзо қўяр, чиқиб кетар, кейин ундан ҳеч фарқ қилмайдиган бошқа биров кирар ва шундай деб гап бошларди: «— Мен сил билан оғриган эдим», — деб дафтарга ёзарди ҳабаш шариятпаноҳ, бу орада ҳалиги одам яна гапининг давомини айтарди: «— Мана энди ўзингиз эшитиб кўринг, мен қандай куйлапман!» Кейин бошқаси кириб шундай дерди: «— Мен жинсий заиф бўлиб қолган эдим, тақсир. Мана энди ўзингиз бир ускунамга қараб қўйинг. Кун бўйи мана шундай юраман». «— Мен жинсий заиф эдим», — деб ёзарди ҳабаш шариятпаноҳ ўчмайдиган сиёҳ билан. Токи инсоният тарихининг охиригача ҳеч ким бу сўзларни ўчириб юборолмасин дерди. «— Менинг қурсоғимда тирик махлуқ ўса бошлади, тақсир». «— Курсоғимда тирик махлуқ ўса бошлади», — деб ёзиб қўярди у куч-қувватини пича тиклаш учун ўтқири кофе дамлаб ичаркан, у навбатдаги сигарани ҳозиргина чекиб тугатаётганидан чўғ олдирад, чарчаш нималигини билмас, яланғоч кўксидан тер қуйиларди. «— Бу кашииш ҳақиқий эркак экан, жаноб генерал!» «— Ҳа, сенйор, ростакам ўғил бола экан, ўғил боланинг мунақаси кам топилади! Барака топсин!»

Аудитор дам ростламай тер тўкарди, ҳатто тушликка ҳам чиқмасди, то кечгача бир дақиқа вақтини бекор ўтказмасди, лекин кеч киргач ҳам дам олиб ётмасди, бир чўмилиб оларди-да, қирқ ямоқ тушган каноп ридосини

¹ А р к е б у з а — оғзидан ўқланиб, пилта ёқиб отиладиган эски милтиқ, пилта милтиқ (тарж.).

устига ташлаб порт қовоқхоналарига йўл оларди. Очликдан ўлар ҳолатда порт юкчилари билан бирга узун тахта столга ўтирар ва улар нимани есалар, шуни ерди. Суюқ ош ичар, қовурилган балиқни кўли билан бурдалар, ним қоронғуда ярқираб турган ваҳшиёна тишлари билан суякларни ҳам гажирлатиб майдаларди; суюқ ошни эса худди ҳиндуларга ўхшаб қошиқ солиб ҳўпламай, идиш-пидиши билан кўтариб ҳўриллатиб ичиб қўя қоларди. Сиз уни мана шу одамлар сиприндилари, елканли ифлос кемачаларнинг матрослари ичида бир кўрсангиз эди, жаноб генерал! Булар ўша маримонда¹ ва гвинеонинг кўк меваларини, ёш-ёш гўр фоҳишаларни Курасаонинг ойнавон отелларига, Гуантанамога² денгиздан маҳрум Сантьяго-де-лос-Кабалеросга³, дунёнинг энг гўзал ва энг маҳзун ороллариغا етказиб борувчи кишилар-да; биз бу оролларга боришни кеч оқшомдан то тонг оқаргунча орзу қилардик. «— Шхуна⁴лар денгизга чиққанда биз қанчалар бошқача бўлиб қолардик, эсингиздами? Матилда Арсеналеснинг уйидаги тақдирни айтиб берадиган тўти эсингиздами, суюқ ош солинган товоқлардан чиқиб келадиган қисқичбақалар эсингиздами? Эслайсизми аюла шамолларини? Узоқда чалинаётган ноғораларнинг гумбурлашлари, ўша ҳаётнинг барини бир эсланг-чи, ҳазрат падарим, ўша расвойи радди маърака, ҳаёт ўзингиз айтмоқчи, тақсирим, чунки сиз, падаримиз худди бизга ўхшаб гапирардингиз, худди Ит Жанжал Маҳалласида туғилгандек эдингиз!»

Ҳақиқатан ҳам, ҳазрат соҳил бўйидаги кумлоқда футбол ўйнар, жойлардаги устаси фаранглардан ҳам ўтказиб аккордеон чалар, кўшиқ айтишда барча ҳаваскорларни орқада қолдириб кетарди, у матросларнинг болохонадор сўкишларини ўрганиб олди, лотинча сўкиниб барча оғзи шалақларни ора йўлда қолдириб кетди; у бозор бузуқларининг кулбаларида матрослар билан ичишарди; ҳатто шаккоклик қилгани учун улардан бирови билан ёқалашди. «— Бир-бирларини тоза дўппослашяпти! Нима қилайлик, жаноб генерал?» Уларни ажратиб ўтирманглар, майдон очиб беринглар, уришаверишсин дейилди. Нима бўлди денг! «— Ҳазрат ютдилар, жаноб генерал!» «— Ҳазрат-а? Билган эдим-а. Ҳақиқий ўғил бола!» У ҳаммага содда бўлиб кўрингани билан асли ундай эмасди. У ўша шўх-суронли кечаларда шунчалар кўп нарсалардан хабардор бўлдики, Апостол нунциатураси саройида неча-неча кунлар абгор бўлиб ишлаб бунчалар кўп нарас билмаган эди. У чеккадаги хилват тумтайган кўрғонда ҳам бўлди. Лекин ўша кечаларда билганлари кўрғонда билганларидан ҳам анча ортиқроқ эди; бир куни кечқурун жала қуйиб турган маҳалда у биқиниб кўрғонга кириб борди, назарида доим сергак ва ҳушёр президент хавфсизлик хизматини чалғитишга муваффақ бўлди. У бутун кўрғонни охириги каваккача кўздан кечириб чиқди, уст-боши батамом шилтаи шалаббо бўлди, ташқарида бир сари, лекин уй ичида ҳам шиплардан сув оқиб, чакка ўтиб ётарди, айниқса захарли гуллар чирмашиб ўсган Бендисйон Алварадонинг серҳашам ётоқларига қадами етганда уни иродасизлик ўз комига тортгандай бўлди, юраги қўрқиб пўкиллаб қолди. Бир маҳаллар Бендисйон Алварато бу чиройли гўшаларни ўз ходима қизларига берган ва улар тоза хурсанд бўлиб мазза қилишган эди. «— Чунки у жуда ҳам меҳрибон хотин эди, падарим, чунки у гоятда камсуқум эди! У чўри қизларга нафис батис рўйжалар тўшаб берарди, ўзи бўлса қуруқ бўйра устида, ҳеч вақоси йўқ ҳарбий каравотда ётарди, қизларга ўзининг чиройли байрам либосларини кийдирарди, давлатнинг биринчи хонимининг либослари қандай бўлишини ўзингиз ҳам билсангиз керак; хизматчи қизлар ванналарда чўмилишганда унинг хушбўй тузларидан фойдаланишарди; чўяндан ишланган арслон панжаларда турадиган кенг-мўл гўзал ванналарни рангдор кўпиклар билан тўлдиришиб, қизлар қип-яланғоч бўлишиб, аскар болалар билан тўйгунча шўхлик қилишарди, бамисоли маликалардай яшашарди; биринчи хоним эса уззу кун ўз қушчаларини бўяб безатар, ўтин ёқиладиган ўчоққа ўз сабза шўрваларини қайнатар, қўшнилари керак бўлади деб, доривор,

¹ М а р и м о н д а — бир туп олхўри.

² Г у а н т а н а м о — АҚШ нинг Кубадаги базаси.

³ С а н т я г о - д е - л о с - К а б а л е р о с — Доминикан республикасидаги шаҳар.

⁴ Ш х у н а — елканли кема. Иккитадан еттитагача матчаси бўлади, елканлари қия ўрнатилади (тарж.).

шифобахш ўт-ўланларни парваришларди. Доим уни кечаси безовта қилишарди: «Қорним бураб оғрияпти, сенйора!» Шунда у бу одамга бақажўхори¹ уругини берар ва чайнашни буюрарди; «Чўқинтирган ўғлимнинг кўзи гилайлаяпти!» — шунда бу одамга эпсасоте қайнатмасини берарди; «Мен ўлиб қолай деяпман, сенйора!» — деб уйқусиде уйғотишарди уни, бироқ ҳеч ким ўлмас, нега десангиз, барча кўни-қўшнилариининг сиҳат-саломатлиги унинг кўлида эди. У ҳали ҳаёт чоғидаёқ авлиё эди, тақсир, ўзининг маъсумалигини турли ифлосликларга қалқон қилиб олди, манави гуноҳ шаҳоватга ботган боргоҳда унга бутунлай бегона бўлган хайлу ҳашам ичида ўзининг кичкина камсуқум ҳаётидан ташқари чиқмай яшарди.

Уни зўрлаб президент саройига кўчириб кетишгандан сўнг, бу кўрғон хароб бўлди, ҳаммаёқдан чакка ўтади, роялнинг устига дейсизми, ҳашамдор меҳмонхонадаги оппоқ стол устига дейсизми, ёмғир, жала ёғади, дарвоқе, Бендисйон Алварадо ҳеч қачон бу стол атрофида ўтирган эмас, бундай столда ўтириб овқат ейиш меҳробни булғаш билан баробар, деб айтарди. Бир ўйлаб кўринг-а, тақсир, ўзининг авлиёлигини олдиндан сезиб билганга ўхшарди, тақсир!» Бендисйон Алварадонинг кўни-қўшнилари қанчалар қизгинлик билан шохидлик бермасинлар, қора шайтон аудитор ўз билганидан қолмасди, у яна шу нарсаларни ҳам фаҳмлаб етдики, чеккадаги кўрғоннинг бекаси фақат камтар, камсуқумгина бўлиб қолмай, шу билан бирга ўзига ёт шароитдан жуда ҳам кўрқар экан, унга ўз-ўзидан буткул воз кечиш билан бирга руҳий қашшоқлик ҳам хос бир нарса экан, унга манави тезобланган болут оғочидан ясалган Нептунлар², аввалги рақс тушиладиган ҳувиллаган залларда учиб юрган ҳиндулар санамларининг парча-парчалари, ҳарбий мундирлардаги фаришталарнинг бари унга ёт ва тушунарсиз эди.

Шу билан бирга у ўзини олис Ҳабашистон жазирамаларидан бу ерга ҳақиқатни излаш учун йўллаган уч қиёфали ягона худони ҳам бунда ҳеч қайда учратмади. «— У ҳақиқатни у ҳеч қачон бўлмаган ердан қидириб юрибди, жаноб генерал, шунинг учун у ҳеч вақони тополмади, ҳеч нарса топмади мутлақо, ҳамма гап мана шунда!» Лекин монсенйор Деметрио Алдоус шаҳарда юриб билганлари билан қаноатланиб қолмади, у ясситоғнинг музлик пояларига ҳачир миниб чиқиб борди, у Бендисйон Алварадо сиймосининг ҳоқимият дағдағалари таъсирида бузилмаган соф авлиёлик қирраларининг табиий манбалари ва асосларини топиш ниятида эди. Аудитор қароқчиларнинг чопонига бурканиб олиб, ўзидан ҳам катта этик кийиб, худди иблис шарпасидай туманлар ичидан пайдо бўлар ва илгари ҳеч қачон териси бунчалар қора одамни кўрмаган ҳангоматалаб кишиларни аввалига кўрқитиб, кейин ҳайрону лол қолдириб, сўнг уларда бир қанча қизиқиш уйғотиб пайдо бўларди. Муғамбир хабаш одамлар мендан олтингугурт ҳиди келмаётганига ўзлари ишоничсин деб, тана аъзоларини ушлаб кўришларига таклиф этарди; қоронғуда тишлари қандай ялтираб туришини кўрсатиб, уларни хурсанд қилди, ҳамма қатори маст-аласт бўлгунча ичди, ҳамма қатори тотума идишидан чича ичимлигини хўриллатиб ҳўплади. У қишлоқларнинг кўримсиз қовоқхоналарида ерлик кишиларнинг ишончини қозонишга уринарди. Зеро ўзга бир замонларнинг тонгида бу ерларда қушларни бўяб сотадиган бир хотин бўлганини билишарди, бу қушчи хотин бир талай қуш қафасларини елкаларига ортиб оҳиста юриб борарди, қафаслар турли чулдираган сайроқи қушлар, олтиндай товланган туқанлар, думидаги патлари товусникига ўхшаган гаучарака³ — мурғийлар билан тўла бўларди. Худди мотам босгандай зерикарли бозорларда ясситоғларнинг ёввойи деҳқонларининг кўзини бўяш учун бу мурғийлар товусдай безатилар, чумчўққа ўхшаган кўримсиз қушчалар эса худди зарғалдоқнинг боласига ўхшатиб бўяб кўйиларди.

«— Тақсир, ўша қиз хув анави ердаги ўчоқ ёнига ўтирар, ўт алангасида исинар, қўвоқхонаниннг орқа томонидаги каталак уйда бўза солинган мешлар устида биронта раҳмдил йигит бирга ётишга рози бўлармикан деб, мунтазир

¹ Бақажўхори — тўп гуллиларга мансуб кўпийлик ёввойи доривор ўт (тарж.).

² Нептун — чашмалар, дарёлар, денгизлар илоҳи (тарж.).

³ Гаучарака — мурғийлар оиласига мансуб қуш, учиб бораётганда тинмай қичқиради.

кутарди. Тақсир, у ким бўлсаям ётишга рози эди, фақат унга овқат олиб бериб қорнини тўйдирса бас эди. Унга кераги фақат шу овқат эди, чунки ўзининг топгани овқатга етмасди, унинг бўяб-бежаб қўйилган қушчаларини сотиб оладиган аҳмоқ бу ёввойилар ичида топилмас эди. Нега десангиз, бир ёмғир ёққандаёқ қушларнинг бўёқлари ювилиб кетар, товус патлари эса уйга етмасданоқ тўкилиб тушарди. Тақсир, у жуда содда бўлгани учунгина шу ишни қиларди. У қушларнинг девонаси, ясситоғлар девонаси эди, тақсир, нима деб атасангиз, атайверинг, исмини сўрасангиз, ўша пайтларда уни нима деб аташганини ҳеч ким эслолмайди, ҳар қалай Бендисйон Алварато эмасди, бу ерларда бундай от қўйишмайди, бундай отларни денгиз томонларда қўйишади, ҳазрат падарим!»

Ана энди бу даҳмазани кўринг! Шайтон шариатпаноҳ ҳатто мана шуларни ҳам искаб топганини қаранг. У ёққа искаб боради, бу ёққа искаб боради, ҳеч ким билмаган-эшитмаган сирларни очади. Бўлмаса президент хавфсизлик хизматининг хуфия ходимлари роса ҳаракат қилиб, ҳамма ёқни ёлгоннинг ўргимчак уяси билан тўлдириб ташлашган, ҳабаш прокурорнинг йўлига турли тузоқ, тўсиқлар қўйишган эди. «— Нима қилсак экан, жаноб генерал, уни жар ёқасига олиб бориб суробини тўғрилаш пайти етмадимикин? Эшаги қоқилиб жарга қулаб кетмасмикин мабодо?» Бироқ яна кузатишни давом эттиришни буюрилди, ҳабашнинг шахсий хавфсизлигига таҳдид солинмасин, ҳаракатларига тўла эркинлик бериш қатъиян таъминлансин, барча вазифаларини тўсиқсиз адо этиш учун ҳамма шароитлар яратилсин. «— Мен шуни буюраман, шуни талаб қиламан, менинг энг олий амр-фармоним шу — бажаринглар!» У бундай буйруқ бериб таваккал қилаётгани, ўз онаси ҳақидаги, Бендисйон Алварато ҳақидаги ширин эртакни хавф остига қўяётганини тушунарди. Албатта ҳабашнинг саъй-ҳаракатлари туфайли онанинг олис-олис замонларда хиралашиб қолиб кетган чинакам қиёфаси рўёбга чиқади, ҳолбуки, буларни очиш мутлақо ман қилинган эди. Ҳақиқатан ҳам, у замонларда бу аёл ёш ва эҳтиросларга тўла эди, увринди-сувриндиларга чулғаниб яланг оёқ юрарди, оёқ андоми ҳисобига ўзини-ўзи боқишдан ўзга иложи йўқ эди, ўзи эса сўлқиллаган ва жуда содда эди, шунчалар содда ва камсуқум эдики, ҳаддан ташқари одми ва жўн тўтиларнинг думларини зотдор хўрозларнинг ялтироқ патларидан ясаб чиқар, ва уларни гуакамая¹ деб пулламоқчи бўларди.

Туллаган, касалга чалинган товукларни гулгул товукларнинг елпигичдек патлари билан безатиш пайида бўлар ва харидорларни булар жаннат қушлари деб ишонтиришга ҳаракат қиларди. Рост, ҳеч ким унга ишонмасди, салтисвой қуш сотувчи аёлнинг ҳийла-найранглари тузоғига илинаман дейдиган аҳмоқнинг ўзи йўқ эди, у эса якшанба бозорларининг туманларида чурқуллаб, битта қушимга бир песо берган одамга бошқа ҳамма қушларимни текинга бераман, дерди. Ясситоғларда бу ҳеч вақоси йўқ тентак қуш сотувчини ҳамма албатта эсларди, лекин алал-оқибат, унинг асли кимлигини ҳеч ким аниқ айтолмасди, нега десангиз, у чўқинтирилган монастирнинг кўҳна сандиқларида унинг туғилган вақти ҳақида ҳеч қандай маълумотлар сақланмаган эди, унинг черков берган шаҳодатномаси ҳам топилмади. Ҳолбуки, унинг ўғлининг бир йўла учта туғилиш шаҳодатномаси топилди, унинг туғилганлигини тасдиқловчи учта ёзув сақланган эди: бунга кўра унинг учта бошқа-бошқа номи бўлиб, турли вазиятларда уч маротаба она қорнида пайдо бўлган эди ва турли ҳолатларда уч бора вақтидан олдин туғилган эди. Диёримизнинг тарихчилари ва бизнинг тарихимизни тўқиб ёзувчилар туфайли, уларнинг ҳақиқат ришталарини каззоблик ришталари билан чамбарчас боғлаб юборганликлари туфайли шундай бўлган эди, унинг дунёга қандай келганлигининг сирини ҳеч ким билмасин деб ана шундай қилинганди. Бироқ ҳабаш шариатпаноҳ бу ҳақиқатга қарийб етиб борди, каззобликнинг қалин қатламларини тешиб ўтди, у сирнинг эшигини энди очаман деганда, жаноб генерал, бирдан милтиқ товуши гумбирлади ва унинг акс-садоси Кордилера тоғларининг бўздай оқарган тизма чўққилари ва даралари бўйлаб янгради, тубсиз зовга қулаётган эшакнинг бутун оламини бузган наъраси эшитилди; у барча иқлим минтақалари оша

¹ Г у а к а м а я — тўтиларнинг ноёб қимматбаҳо тури.

мангу қорлар билан қопланган чўққилардан, катта кемалар қатнайдиған улуг дарёларнинг сувлари бошланадиган музликлар яқинидан отилиб тушар, тик поялар ёнидан ўтар ва бу ерларда ботаника экспедициясининг олим докторлари ҳиндуларнинг ёлкасига миниб, ўзларининг сирли гербарийларини йиғишарди; бу ерларда — ёввойи магнолиялар чирмашиб ётган тоғликларда узун жунли қўйлар подалари ўтлаб юрар, улар мўл-қўл озиқ-овқат ва иссиқ кийимликлар етказиб берар ва шу билан бирга намунавий хулқ-ахлоқнинг мисоли бўлиб саналардилар; бу ер бўм-бўш айвонлари қоғоз гуллар чамбарлари билан безатилган қаҳва пайкаллари ва кўрғонлари яқинидан, жазирама водий ва шиддатли тоғ жилғаларининг мангу шовқин-суронлари ўртасида яшайтурган касалманд одамлар манзилгоҳи яқинидан ўтиб борар, водийдан эсаётган кечки шамол қакао плантациясида орқасидан пичоқ уриб номардларча ўлдирилган чолнинг мурдасидан анқиётган оғир ҳидларни атрофга ёярди, қакаоининг япроқлари катта ва бақувват, гуллари ва мева доналари қизил, данакларидан эса шоколад тайёрлашда фойдаланилади, у шунингдек, қимир этмай турган қуёш, қизиган чанг-тўзон, тарвузлар, қовунлар ёнидан, Атлантико вилоятининг ориқ ва маҳзун сигирлари ўтлаб юрган яйлов ёнидан ўтиб борар, бу ерда икки юз қақирим келадиган атроф-тумонотда бирдан-бир хайрия мактаби жойлашган, аммо ниҳоят шўрлик эшак шалолаб, худди шарбатга тўла гванабао меваси каби пақиллаб ерга қулади, даранинг қаърида у гвинео чангалзоридаги какликларни ҳуркитиб юборди ва оғир пишқирганча сўнги нафасини чиқарди. «— Уни ниҳоят қоқиб туширишди, жаноб генерал, Анима-Сола¹ дарасида уни йўлбарс отиладиган милтиқдан қулатишди». «— Ҳали сизлар унга муҳофаза варақаси берганимга қарамай шундай қилдингларми, ит эмганлар, менинг қатъий телеграммаларимга ҳам қарамадингларми? Падарига лаънат, энди сизга ким эканлигимни кўрсатиб қўяман!»

Зардаси қайнаб дўқ қиларди у. Лекин унинг газабга минганининг сабаби анов қандайдир ходимларнинг буйруққа бўйсунмаганидагина эмасди, унинг ишончи комил эдики, ундан ниманидир яширишяпти, зудлик билан юборган кўрсатмаларини инкор қилишяптими, демак, нимадир бор, қандайдир жуда муҳим нарса бор. У ҳатто рўй берган воқеа ҳақида маълумот баён қилганларнинг қандай нафас олаётганига ҳам диққат билан эътибор берди, зеро фақат ҳақиқатни биладиган кимсагина ёлгон гапиришга жасорат қилиши мумкин, деб ўйларди. У қайси бири хиёнат қилаётганини билиш учун олий зобитларнинг яширин ниятлари устида мулоҳаза юрита бошлади. «— Сени йўқ ердан топиб келиб одам сонига қўшмовдимми? Сен эмасмидинг қора тупроққа қоришиб ётган, энди эса мен туфайли олтин каравотда ухлаётган? Қайси биринг бу ишни қиялсан, валадизинолар? Қани ким, қайси биринг?» Ким бўлсам бир киши унинг телеграммаларига тупурганлиги равшан эди, ҳолбуки, бу шошилишч кўрсатмаларини шахсан имзолаб, қиздирилган сурғучга ҳукмдор узугининг мухрини босиб тасдиқлаб жўнатган эди. Шунинг учун кутқариш тадбирларининг тепасида ўзи турди ва ҳар қандай ақлни лол қиладиган буйруқ берди: «Буюраман, қирқ саккиз соат ичида Деметрио Алдоус тирик ҳолда топилсин ва ҳузуримга етказилсин, агарда у ўлик ҳолда бўлса, менинг олдимга тирик ҳолда олиб келинсин, агарда уни умуман топиб бўлмаса, ҳар қандай ҳолда у менга етказилиши керак». Буйруқ шунчалар аниқ ва кўрқинчли эдики, белгиланган муҳлатдан анча олдин югуриб маълумот кўтариб киришди: «Жаноб генерал, уни даранинг ичида буталар орасидан топишди! Ўша ерда ўсадиган тиллагулар туфайли унинг ҳамма яра-чақалари тузалди. У ҳаммамиздан кўра тирикроқ, жаноб генерал, ҳамма аъзолари бут ва соғ-саломат, бу бари онажонингизнинг барча гулларга сеҳрли шифобахш куч-қувват бахш этганлигининг натижаси, онангиз у кишининг хотирасига доғ туширмоқчи бўлган шаккокка ўз авлиёлигини кўрсатиб қўйди, яна бир карра раҳм-шафқат қилди!» Шаккокни тоғлардан ёғочга тортилган тўр арғамчига солиб ҳиндуларнинг сўқмоқларидан гренадерлар етакчилигида ерга туширдилар, бу карвоннинг олдида отлиқ жарчи борар ва худди байрам ибодатига чорлагандай шоду хуррамлик билан занг чалар, дунёни президентнинг амри фармони бажо

¹ А н и м а - С о л а — оромсиз дил.

келтирилганидан, Деметро Алдоус омон-эсон қайтиб келаётганидан хабардор этарди. Уни президент саройига олиб келишди, соғлиқни сақлаш министрининг шахсий масъулияти остида ҳурматли меҳмонлар хонасига жойлаштиришди. Бу ерда у етти жилд даҳшатли материал тайёрлаб ўз вазифасини охирига етказди. Ҳар бир жилддаги уч юз эллик саҳифанинг ҳар бирининг ўнг бурчагига куйидаги сўзларни битиб қўйди: «Мен, Деметрио Алдоус қадим маросим конгрегациясининг худонинг марҳамати билан аудитор, диннинг прокурори ҳамда постулатори жорий йил апрел ойининг ўн тўртинчисида заминда адолатнинг тантанаси парвардигори оламнинг бор шон-шарафи учун ўз имзомни чекиб ва муҳримни босиб шуни тасдиқлайманки, бу ерда нима ёзилган бўлса, бари ҳақиқат, фақат ҳақиқат ва ҳақиқатдан бошқа нарса эмас». «— Мана, тайёр, ҳазрати олийлари!» Ҳақиқатан ҳам, мана шу сурғучли муҳр билан тасдиқланган худди библия каби баҳайбат жилдларда ҳақиқат қайд этилган ва у шунчалар рост ва шафқатсиз эдики, уни, шу тирик ҳақиқатни тош-метин мўйсафидга ҳар қандай шошмашошарлик ва ҳовлиқмаликлардан, тамагирликлардан мутлақо холи, бегона одамгина баён қилиб бериши мумкин эди. Чол қажава курсида иссиқдан шляпаси билан елпиниб ўтирганча уни киприк қоқмай эшитди, ҳар бир даҳшатли фош қилишдан сўнг у билинар-билинимас хўрсинар ва ҳақиқат нури айниқса порлаб кетган чоғларда фақат бир оғиз «аҳа» деб қўярди. «Аҳа», — дерди у қолган-кутган овқатга учиб келган апрел ойи пашшаларни шляпаси билан қувиб. У янгидан-янги дам аччиқ, дам лаққа чўғдай ҳақиқатларни бус-бутун ҳазм қилар, улар кўнгул қоронғуликларини тарқатувчи олов парчасига ўхшарди. «— Булар ҳаммаси кўғирчоқ ўйин, лўттивозлик, ҳазрати олийлари, кулги томоша». — деганларини эшитарди у ва: «Аҳа», — дерди. Чунки бу ҳақиқатдан ҳам шундай эди, у ўзи истамаган ҳолда онасининг жасадини ҳаммага намойиш қилиш учун олиб чиқишни буюргандан кейин ўзи томоша қўйгандай бўлиб қолди. Тобутни муз ва қипиқ солдириб тўлдиртирди, Бендисйон Алварадо тириклай чириб кетибди деган мишмишлар барҳам есин, деди. Кейин бу отўйин томошасига айланиб кетди. Кейин у онаси ўлимидан сўнг мўъжизалар кўрсатаётганини эшитди. Шундан сўнг онанинг жасадини доврўкли карвон билан қўшиб бутун мамлакатни айланиб чиқишга жўнатди. Ахир, мамлакатнинг муқаддас нарсаси йўқ эди-да. У фақат бир нарсани истарди: шунчалар кўп жабру жафоларни бошидан ўтказгандан сўнг онаси авлиё даражасига кўтарилганлигини ҳамма билсин, дерди. Онасига ато қилинган валийлик — ёшлик чоғларида самарасиз ўтган йилларнинг ажри-мукофоти; ўша пайтларда у қушларни бемаъниларча бўяб юрарди, кейин бир умр қушларни ҳеч қандай мақсадсиз бўяб, безантириб ўтди. «— Мотам маросимини одамларни алдаш, лақимлатиш учун фойдаланадилар деб ҳатто ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим!» Маросимнинг бошидаёқ унга ёлгон, алдов ҳамроҳ бўлган эди — найранг ёлгон касаллардан бошланди, истисқо билан оғриган беморлар гўё ўз истисқоларидан оломоннинг кўз ўнгида халос бўлдилар — албатта, бунинг учун уларга пул-мул берилди. Аллаким икки юз песо пул олиб, гўё ўзини ўлибтирилгандай қилиб кўрсатди. Жуда ёмон чувриндиларга бурканиб гўр оғзидан чиқиб келди, оғзи-бурни тўла тўпроқ маросимга пешвоз борди. Бир лўли хотинга ўзини икки бошли бадрафтор бола туққандай қилиб кўрсатгани учун саксон песо беришди, бунинг маъноси шу эканки, лўли хотин мўъжизаларнинг ҳаммаси ҳукуматнинг найранг, кўзбўямачилиги деб кўча-қўйда маҳмаданалик қилиб юрган экан, унинг икки бошли мудҳиш бола туғиши оломоннинг назарида худонинг унга ўша абдирашлари учун юборган жазоси. Мўъжизаларга гувоҳ бўлганларнинг ичида битта ҳам пулга сотиб олинмагани чиқмади. Муҳими, буларнинг бари марҳуманинг ўғлига қилинаётган лаганбардорлик эмасди, монсейор Деметрио Алдоус ўзининг текширишлари аввалида шундай ҳаёлга ҳам борган эди. «— Йўқ, ҳазрати олийлари, булар ҳаммаси сафдошларингизнинг ифлос найранглари бўлиб чиқди!» Унинг ҳокимияти қаноти остида томир отиб, гуллаб- яшнаган каззобликларнинг энг куфронийси ва энг жанжаллиси ҳам мана шу эди. «— Мана шу барча мўъжизаларни тўқиб чиқариб, пулга гувоҳларни сотиб олаётганлар бари сизнинг ҳокимиятингизнинг энг ашаддий тарафдоридирлар, ҳазрати олийлари!» «— Аҳа!» «— Ўшалар онангиз Бендисйон

Алварадонинг кўйлак либосларини тикиб, кейин уларни парча-парча қилиб табаррук эсдалик деб сотганлар...» «— Аҳа!..» «— Ўшалар онангизни икона қилиб, унинг тасвирини медалга тушириб ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлар...» «— Аҳа!..» «— Онангизнинг тобутидаги сувни атир шишачаларга қўйиб тарқатганлар...» «— Аҳа!..» «— Раҳматли онангизнинг тасвирини жўн бўёқлар билан чойшабга тушириб, кейин ҳиндуларнинг бозордаги дўконлари орқа тарафидан юзта-юзталаб пуллаганлар ҳам ўшалар...» «— Аҳа!..» «— Марҳуманинг тобути жоме черковининг катта залига қўйилганда қатор-қатор бўлиб зиёратга келган одамларнинг ҳаммаси разилларча алданган эди; халққа қандай тушунтирмасинлар, марҳуманинг жасади чиримаётганлигининг сабаби у авлиё бўлгани учун эмасди ёхуд ҳукмдор ўғлига ёқиш, унинг шуҳратпарастлик торларини чертиш мақсадида мўм, шағам ва бошқа ула-элик пардоз-андозлар билан қоплаб чиқилганида ҳам эмасди; ҳамма гап шундаки, онангизнинг жасадини оддий тасқара-тулум қилиб ясашган эди, табиат музейларида махлукларнинг тулумларини, одатда, шундай усуллар билан ясаб қўйишади...» «— Аҳа!..» — деди у ва ниҳоят буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилиш имконига эга бўлди: «Мен тобутнинг шиша қопқоғини кўтардим у ичигаги мотам ленталари шабадамдан майдаланиб кетди, ўликнинг бошидан апелсин гулларининг чамбарақларини олган эдим, отнинг ёлига ўхшаш қалин сочларни кўрдим, уларнинг бари табаррук эсдалик деб сотиш учун таг-томири билан юлиб олинган эди, шунда мен сени қўлимда кўтардим, она, сенинг никоҳ либосининг парча-пурчаларига қўшиб сенинг қуруқшаган лошингни қўлимга олдим, она, сен офтобда қотирилган қовоқдан ҳам енгилроқ бўлиб қолибсан, она, сендан худди эски сандиқнинг ҳиди келарди, она ва нимадир сенинг лошингда бетиним виширларди, она, бунга сенинг бағриндан чиқаётган сасларингмикан дебман, она, лекин сени ич-ичингдан куя кемираётган экан, куянинг қайчиси сени тинимсиз қиймаларди, она ва сени қўлимда узоқ ушлаб туролмадим, чунки сен тўхтовсиз тўкилиб-сочилиб бормоқда эдинг, она, ахир сенинг бутун вужудинг шип-шийдон қилиб ташланган сендек бахтиёр онанинг вужудидан ҳеч вақо қолмаган эди, она, сен қўлингни юрагингга қўйиб ухлардинг, она, энди сендан фақат тўзгин губоргина қолган вужудингнинг мўрт пўстлоғи менинг қўлимда кул бўлиб совурилди, булут каби хокингда суякларингнинг ялтироқ чанглари тўзирди, она, сенинг ясама шиша кўзларинг эса жоменинг пол пилталарида худди бургадек сакраб-сакраб кетди, она, жоме шомнинг қирмизи яллиғларига чулганмиш эди ва сен фано губорига айландинг, она, моддий дунёларинг парчаланиб йўқолди ва даракчилар уларни курак билан йиғиштириб тобут ичига итқитдилар». Тош-метин мустабид буларни кўриб қилт этмади, унинг киприк қоқмас кўзлари на бу нарса рўй берганда ва на унинг рўпарасига ҳақиқатнинг ойнасини қўйишга журъат этган дунёдаги бирдан-бир одам билан яккама-якка қолганда ҳеч нарсани сездирмади. Улар ҳеч нарсаси кўзга ташланмайдиган, давлат туғроси туширилмаган каретада бирга ўтиришар ва дарпардалар оралаб йўқсилларнинг тўдаларига қарашарди, улар арк дарвозаси соясида иссиқдан нафас ростлашарди, бу ерда илгарилар кўрқинчли одам ўлдириш ва бахтсиз севги, пашшаҳўр ўсимликлар ва кишининг иродасини маҳв этувчи зироварлар ҳақида юпқа китобчалар сотиларди, бу ер энди майда-чуйда буюмлар, латта-путталар бозори бўлиб қолган, бунда доим ясама табаррук нарсалар — Бендсийон Алварадонинг либослари ва вужудининг парчалари сотиларди. Монсейор Деметрио Алдоус бозор оломонидан кўзини узиб, мен текшириб билган нарсаларнинг ижобий томони ҳам йўқ эмас, деб айтганида суҳбатдошининг ичидан ўтаётган фикрларни топди. «— Мен шунга амин бўлдимки, мана шу бечора одамлар сиз олий ҳазратларини худди ўзларини севгандек яхши кўрадилар». Ҳақиқатан ҳам, ахир маккорлик Деметрио Алдоус томонидан президент саройида фош этилди; у ҳокимият томонидан боши силаниб неъматларга фарқ қилинган, ҳар ишда омади чопган кишилар ўртасида авж олган маккорона хушомадгўйлик, тубан тамагирлик йўлидаги лаганбардорликни кўрди, қашшоқ авом, камбағал қавм ўртасида у ҳамма нарсадан маҳрум қилинган, ўз ҳукмдоридан ҳеч нарса кутмайдиган одамларнинг муҳаббатини кўрди, зотан улар ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмасдилар ва ўз

тепаларида гурган кимсани шунчалар эътиқод ва диндорлик билан бошларига кўтарар эдиларки, буни худди тупроқ каби сезиб қўлга олиб ушлаб кўрса бўларди. «— Шу даражадаки, бунга ҳатто худонинг ҳам рашки келиши мумкин, ҳазрати олийлари!» Аммо бу тан олишни эшитиб олий ҳазрат ҳатто киприк ҳам қоқмади, ҳолбуки бошқа бир пайт бўлса, юраги ҳаяжондан ширин гумуриб кетган бўларди, у лоақал хўрсиниб қўймади, лекин ичида яширин бир ҳаяжон билан шуларни ўйлади: «Нима, сиз мени ҳеч кимса яхши кўрмаслигини хоҳлармидингиз ҳазрат падарим, айниқса, мана энди сиз ўнаб кетасиз ва ёлгончи оламингизнинг олтин куббалари остида менинг шармисор бўлганим ва қайғу-ғамларим устидан кулиб юрасиз, мен эса сиз елкамга ағдарган ҳақиқатнинг оғирлиги тагида ёлғиз ўзим қоламан энди, мана, мушфиқ меҳрибон онам ҳам йўқ, у бу оғир юкни кўтариш учун менга кўмаклашган бўларди, ҳолбуки, манов ўлкани ўзим хоҳлаб танлаган эмасман, кошки уни дунёга келиб қандай бўлса шундайлигича, уни сиз қандай кўриб турган бўлсангиз шундай олганман, у азал-азалдан асли ўзи шундай эди, ҳамма нарсанинг баҳридан кечган эди ундан шундай нажосатнинг ҳиди анқиб туради, ўзининг тарихи бўлмаган бу одамлар ҳаётда ҳеч нарсага ишонмайдилар, бу мамлакат менга зўрлаб тиқиштирилган, ҳазрат падарим, ҳеч ким менинг розилигимни сўраган эмас, бу мамлакатнинг парда тутилган каретаси ичида иссиқнинг ҳарорати қирқ даражага боради, намликнинг даражаси эса тўқсон саккиз фойиз, бу ерда чанг-тўзондан бўғилиб ўласан ва бунинг устига маккор даббанг қайнаётган кофе идишидай енгил хуштак чалиб туради, қабул маросимларида сени доминода ютадиган биронта кимса йўқ ва ҳеч ким ҳақиқатнинг юзига қараб ўтирмайди, ўзингиз менинг қобиғимга бир кириб кўринг, ҳазрат падарим!» У билинар-билинемас хўрсинди, игуана сингари киприкларини зўр-базўр қоқди ва монсенйор Деметрио Алдоусдан бу оғир гап иккимизнинг ўртамизда қолсин, деб сўради. «— Сиз менга ҳеч нарсани айтмадингиз, ҳазрат. Мен ҳақиқатни эшитганим йўқ, билмайман, бўладими?» Шунда монсенйор Деметрио Алдоус ҳам ваъда берди: «— Албатта, ҳазрати олийлари, сиз ҳақиқатни билмайсиз. Бу гап орамизда қолади, сизга эр йигитнинг сўзини бераман». Бендисйон Алварадони илоҳийлаштириш ҳақидаги иш унинг авлиё эканлигига далиллар етарли бўлмагани боис тўхтатилди, Римнинг бу масаладаги хулосаси ҳукумат билан расмий келишувга мувофиқ черковларнинг баланд минбарларидан туриб эълон қилинди, ҳар қандай норозиликлар ва жамоат тартиб-қоидаларини ҳар қандай тарзда бузишларнинг қатъият билан олдини олиш, уларга йўл қўймаслик ҳақида расмий фармойиш чиқарилди. Аммо зиёратчилар оломони кафедрал жоме дарвозасининг тўсинларидан де Армас майдонида гулханлар ёқиб Апостол нунциатураси саройининг фаришталар ва гладиаторлар тасвирланган ранго-ранг ойналарини тош отиб чил-парчин қилиб ташлашганда мана шу тартибни сақлаш кучлари ўртага тушмай қараб тураверишди. «— Улар ҳаммаёқни вайрона қилишяпти, жаноб генерал!» Аммо у ўз арғимчоғида қимирлаб ҳам қўймади. «Улар бискай аёллар монастирини қамал қилишяпти. Роҳибалар очдан ўлсин дейишяпти! Улар черковларни, миссионерларнинг уйларини талон-тарож қилишяпти, диндор руҳонийларга тегишли ҳамма нарсаларни бузиб ташлашяпти, жаноб генерал!» Аммо у чаман бўлиб очилиб ётган гул буталарининг салқин соясида арғимчоқда ётганча миқ этмасди, токи олий мартабали офицерларнинг бари ғалаёнларни тинчитиш ва тартиб-интизомни қон тўкмасдан тиклаш, уларга буюрилган ишни бажаришга қобил эмасликларини тан олиб айтмагунларича у қўлини ҳеч бир нарсага урмади. Ана шундан кейингина у арғимчоқдан тушди-да, ўз хонасига йўл олди, бу ерда у бир неча ойдан бери ўй суриб юриб бўлмаган эди, бунда халқ иродаси талабини адо этувчи бирдан-бир киши сифатида бутун масъулиятни ўз зиммасига олди, у ишга киришиб кетиб ўз илҳом ташаббуси билан бир декрет чиқарди ва уни ўз министрлари билан маслаҳатлашиб ўтирмасдан, қуролли кучларни ҳеч нарсадан огоҳлантирмасдан таваккалига эълон қилиб юборди. Бу декретнинг биринчи банди — озод ва эгамен халқнинг олий хоҳиш-иродасига кўра Бендисйон Алварадони фуқаро сифатида муқаддас деб эълон қилди ва унга Миллатнинг Ҳомийси, Дардмандларнинг Дармони ва Қушларнинг Паноҳи деган унвонлар берди. Яна

шу банднинг ўзида Бендисйон Алварадонинг таваллуд куни миллий байрам каби нишонланиши қайд этилди. Декретнинг иккинчи банди у матбуотда чиққан кундан эътиборан ушбу миллат билан Ватикан ўртасида халқаро конвенциялар ҳамда ҳуқуқ нормаларидан келиб чиқадиган барча оқибатлар ҳисобга олинган ҳолда уруш ҳолати эълон қилди. Учинчи банд сенйор архиепископни, барча епископларни, апостол префектларини, черков руҳонийлари ва роҳибаларни, черковга алоқадор бошқа руҳонийлар ва турли дахлдор шахсларни, улар шу ерда туғилган-туғилмаганликларидан қатъи назар, мамлакатдан зудлик билан бадарға қилишни кўзда тутарди. Уларнинг ҳаммалари мамлакат ерлари ва унинг эллик қақиримгача бўлган денгиз сувлари доирасида қандай сабабга кўра бўлмасин, туриш ҳуқуқидан маҳрум этилдилар. Ва ниҳоят, тўртинчи банд бутун черков мол-мулкларини мусодара этилишини билдирарди. Ибодатхоналар, монастирлар, мактаблар, барча меҳнат қуроллари, қорамоллари билан биргаликда экин экиладиган ерлар, черков эгалигидаги қанд заводлари, фабрикалар ва устахоналар, шунингдек, гарчи дунёвий кишилар ҳисобида турса ҳам, аслида черковга тегишли мулкларнинг ҳаммаси мусодара қилинар эди. Буларнинг барчаси жам ҳолида декрет чиққан кундан бошлаб авлиё хотин Бендисйон Алвародо ва унинг барча қушларининг ўлгандан кейинги ажралмас мулки деб эълон қилинди ва буларнинг бари айтиб туриб ёздирилди ва олий ҳокимият эгасининг муҳри билан тасдиқланди. «Бўйсунинглар ва бажаринглар!» Бендисйон Алварадони фуқаролик йўли билан муқаддас деб қонунийлаштирилиши шарафига ёзилган шодиёна мусиқалар ва тинимсиз бонг садолари, қарсса-қарсса отилаётган мушакбозликларга алданиб ўтирмай, қандайдир мувҳам обрў-эътибор деб ҳеч кимга ҳеч нарсани ишониб топширмай унинг шахсан ўзи декретнинг ижро этилишини кузатиб турди, зотан яна бир қарра алдов қурбони бўлишни истамасди. У яна ҳокимият жиловини ўз қўлига олди, бир замонлар бўлганидек, шоҳи қўлқоп кийган қўлида қамчинни маҳкам тутди, ўша шонли замонларда одамлар уни пиллапоярларда тўхтатишар ва ундан шаҳар кўчаларида яна ит пойгалари ўтказишни сўрашарди ва у ўтказарди; ундан қопда югуриш бўйича мусобақалар ташкил этишни илтимос қилишарди ва у ташкил этарди; у пайтда ҳеч вақоси йўқ йўқсил кулбаларга кириб борар ва одамларга курк товуқни тухумга қандай ўтқишидан тортиб, буқачани қандай бичишгача тушунтирарди. У яна ҳамма нарсага ўзи диққат қиларди, черковлар мулкларини батафсил рўйхатдан ўтказиш актларини кўриш билан чекланиб қолмасдан, мусодара ишларининг бошида ўзи шахсан турарди, кўрсатмалари билан уларнинг қандай бажарилаётгани ўртасида ва озгина бўлсин ёриқ қолишига йўл қўймасди, расмий қоғозлардаги ҳақиқат билан ўзгариб турувчи ҳаёт ҳақиқатларини қиёслаб кўрарди. У охири вице-қиролнинг битмас-туганмас хазиначарини икки қаватли чамадонлар ва маккорона тикилган корсажларда яширин суратда олиб кетишлари мумкин деб гумон қилинаётган энг йирик черковлар жамоаларини ўзи назоратдан ўтказарди. Бу хазиначар камбағалларнинг қабристонларига кўмиб ташланган деган гаплар юрарди, лекин кўп йиллардан бери қаттиқ ағдар-тўнтар қилинганига қарамай улар Федерация учун бўлган урушларнинг йўлбошчилари томонидан ҳали ахтариб топилган эмасди. Шунинг учун у буйруқ чиқарди: ҳеч бир черков ходими бир марта алмаштириладиган кийим-кечакдан бошқа юк олиши мумкин эмас. Бундан ташқари улар кемага онадан қандоқ туғилган бўлсалар шундоқ, яъни яланғоч чиқишлари буюрилган эди. Буйруқ шундай адо этилди ҳам — улар кемага яланғоч кўтарилдилар: нималар бўлаётганига ақллари етмаган, фақат тинч қўйсалар ва ҳеч қайга кетишга мажбур қилмасалар, бир умр урэн юришга ҳам тайёр қўрс қишлоқ руҳонийлари, миссионерлик вилоятларининг безгакдан шалайим бўлган префектлари, бошида сочи қолмаган басавлат епископлар ва уларнинг изидан аёллар — уятчан шафқат ҳамширалари, табиатни худди ёввойи итдай жиловлашга ва чўл-сахроларда сабзавот етиштиришга ўрганган унниқиб, соддалашиб қолган миссионер хотин-қизлар, ўз клавиқорд¹ларидан айрилган бискай қизлар, қўллари ипдай тегманозик селеций² роҳиблари — ҳаммалари қип-яланғоч ҳолда

¹ Торли, клавишли уриб чалинадиган мусиқа асбоби.

² Роҳиблик уюшмаси.

кемага чиқиб боришарди. Уларни фақат дунёга келаётганда ато этилган таналарига қарабгина синфий келиб чиқишлари, ижтимоий аҳволлари ва машгулот турлари тўғрисида фикр ҳосил қилиш мумкин эди. Улар божхонанинг улкан биноси ичида какао тойлари ва багре деб аталадиган тузланган балиқ қоплари оралаб узун қатор бўлиб, худди кўрқиб кетган кўйлар мисол ҳалқа қуриб борардилар, шамолпаррақлар вужудларини елпир, худди тош ҳайкалдай қотиб қолган чолнинг ёнидан ўтишаркан, улар кўллари билан кўкракларини тўсиб, бир-бирларининг паналарига беркинишга ҳаракат қилардилар, у қотиб қолган игуана кўзларини олдинга тикиб, яланғоч аёлларнинг тартибсиз оқимига тўғри қараб турарди, унинг нигоҳи совуқ ва ҳеч нарсани ифодаламасди, лекин охирги хотин мамлакат тупроғини тарк этмагунча улардан кўзини узмади. «— Битта қолмай жўнаб кетишди, жаноб генерал!» У хотинлардан бири эсида қолганига эътибор берди. Хотинлар олдидан ўтиб боришаётганда хуркак роҳибалар орасида унга кўз қири тушди, назари уни бошқалардан ажратиб олди, ҳолбуки унинг бошқалардан ажралиб турадиган ҳеч нарсаси йўқ эди. У чийралгандай дуркун ва соғлом, болдирлари гўштдор, кўкраклари катта-катта, кўллари қовушмаган эди, сочлари катта боғ қайчиси билан текисланган, тишлари худди болтачалардай сийрак ва бақувват, бурни қанқайган, товони ясси эди — бошқалардан фарқ қилмайдиган одмигина роҳиба қиз эди, лекин мана шу яланғоч хотинлар издиҳоми ичида фақат угина ўзига ёққанлигини дарров сезди. Шу биргина қиз ҳатто қиё боқмай ёнидан ўтиб кетди-ю, худди ўрмондан чиққан махлуқдай ўз ортидан одамни ўртовчи, қитиқловчи ҳид қолдирди; унинг юраги ҳаприқиб кетди, бу хотинни яна бир кўриш учун кўзини андаккина қийиб қаради, шунда кемага чиқаётганларнинг рўйхатини қилиб турган офицер қичқирди: «Насарено Летисия!» Шунда бояги хотин ўғил болача овоз билан жавоб берди: «Шу ерда!» Ана шундай қилиб, бу исм «шу ерда» деган товуш билан бирга унинг ҳаётига то ўлгунча кириб келди, унинг охирги ғамгин хаёллари сўниб бораётган хотирасининг тубсиз ўрларига ботиб йўқолмагунча бу хотинни эсидан чиқармади; у эсдан оғиб бораётган шахаларида бу хотиннинг сиймосини хаёлида тиклади ва қоғоз қийтиғига шундай деб ёзди: «Кўнглимнинг Летисия Насареноси, кўргил — сенсиз не бўлди менга!» Бу қоғоз парчасини у асал яшириб юрадиган хуфия жойга беркитиб қўйди, атрофда ҳеч ким қараб турган бўлмаса, у қоғозни олиб қайтадан ўқир ва ўқиб бўлгач, уни думалоқлаб ўраб яна яширарди. Шунда у ўша нурафшон ёмғир ёғиб турган ҳеч унутилмас кунда бошидан кечирган онларни хаёлида яна қайта жонлантирарди, ўшанда у гарчи ҳеч кимга бундай буйруқ бермаган эса-да, Летисия Насаренони юртига қайтариб олиб келишигандан хабардор бўлган эди. Ўшанда у денгиз уфқларига сингиб бораётган юк кемасининг кетидан термулиб тураркан, ўзи билмаган ҳолда фақат: «Летисия Насарено» деб шивирлаган эди. Кейин бу исмни унутмаслик учун: «Летисия Насарено» деб овозини баланд чиқариб такрорлади, холос. Президентнинг хавфсизлик хизмати Летисияни Ямайкадаги монастирдан олиб қочиб она юртига қайтариши учун шунинг ўзи етарли бўлган эди. Уни монахлар либосида оғзига латта тикиб, қарағай яшикка солиб, ёғоч контейнерга жойлаштиришди, яшикнинг бурчақлари сургуч билан маҳкамланди, тепасига қора қатрон билан «Ойна. Усти. Думалатилмасин!» деб ёзилди. Контейнерга расмий рухсатнома бўлиб, президентнинг шароб омборлари эҳтиёжи учун шампан ичиладиган икки минг саккиз юзта биллур идишларни божхона тўловисиз олиб ўтиш ҳуқуқини берувчи лицензия олинган эди. Контейнерни кўмир ташувчи кеманинг энг пастки қаватида келтиришди. Кучли уйку дори бериб ухлатилган Летисия у ердан тўғри президент саройига келтирилди ва меҳмонлар учун мўлжалланган хосхонадаги устунлари шипга туташган каравотга яланғоч ҳолда ётқизилди — у кейин қизни шу ҳолатда кўп эслаб юрди — пешин чоғи соат уч эди, қиз чивинлардан тўсувчи парда ортида бўздай оқиш шуълаларга чулғаниб яланғоч ётарди. Турли вақтларда юзлаб аёллар бу ерда худди шундай ётиб ухлаган, унга бу аёлларни ўзи сўрамаса ҳам етказишарди, люминал ичиб беҳуш ётган бу аёлларни у ухлаб ётган чоғларида забт этар, лекин барибир енгилиб шарманда бўлар ва бундан ёмон ичи куйиб ўртанарди. Бироқ Летисия Насареного у тегмади. Унга қандайдир болаларча лол қолиб термулгани термулган

эди, энди у божхона залида кўрган хотинга сира ўхшамас, танаси, вужуди шунчалар бошқача бўлиб кетганди. Унинг сочларини турмаклаб тартибга келтиришди, маълум жойларини тозалашди, оёқ-қўлларининг тирноқларини қизил бўёқ билан бўяшди, лабларига қизил мой суртишди, ёноқларини қизартириб. упа-элик билан безашди, киприкларини узайтиришди, бутун баданини хушбўй моддалар билан ишқалашди, ундан энди косметиканинг чучмал бўйлари анқирди, олдинги ўзига ром этувчи, сирли моча ҳидининг оҳанрабоси энди йўқолган эди. «— Ҳаммасини расво қилишибди бу каллаварамлар, э, афсус!..» Қиз шунчалар ўзгариб кетган эдики, қават-қават упа-элик оотида энди яланғоч бўлиб туюлмасди... У оғули уйқуга чўмган қизга қараб тўймасди, унинг уйқу уммони қаърларидан аста-асталаб сузиб чиқаётганидан кўзларини узолмасди, оҳиста кўзини қимирлатиб очаётганига тикилар, қиз ҳам уни кўраётганини кўриб турарди. «У менинг ҳайроналикларимнинг Летисия Насареноси, она!» Қиз эса ҳарир парда оша ўзига тикилиб турган тош-метин чолни кўриб кўрққанидан тош қотиб қолди, унинг тош-метин тилсизлигининг сабабини тушунмас ва бундан янада даҳшатга тушарди. У ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди: бу чол ақл бовар қилмас даражада кексайганига, чексиз-чегарасиз ҳокимиятга эга эканлигига қарамай қиздан кўра кўпроқ кўрқиб кетган эди. Чол илк бора хотин кишига яқинлашишга уриниб кўрган пайтдагидан ҳам кўпроқ гаранг бўлиб қолган, ўзини ўта ожиз, қуролсиз ва ундан ҳам ортиқ ёлғиз сезарди. Бу рўй берган вақтдагидан ҳам ортиқроқ даражада нима қилишини билмасди. Ушанда у бир куни ярим кечаси дарёда чўмилаётган аскар суюқоёғини учратди. У чўмилаётган хотинни тузук-қуруқ кўролгани ҳам йўқ, фақат унинг сув тагидан шўнғиб чиқиб худди байталдай пишқириб парақлашинигина эшитиб турарди, унинг ана шу пишқириб пихиллашига қараб вужудининг қанчалар кучга тўлган, гумбази даввор эканлигини тасаввур қиларди. У қоронғуда хотиннинг ёлғиз ҳиринглаб кулганини эшитар, унинг чўмилишидан лаззат олаётган тани қанчалар яйраётганини ҳис қилар ва тикка турганча кўрқувдан қотиб қолган эди, чунки ҳали-ҳанузгача аёл зоти билан бирга бўлмаган, моҳпора эди. Ваҳоланки, мана учинчи урушни кўрапти ва унвони ҳам унча-мунча эмас, артиллерия лейтенанти. Аммо охир-оқибат хотин нималигини билмаган моҳпора йигит бўлиб қолиб кетавериш ваҳимаси бошқа барча кўрқинчларидан устун чиқди-да, қандай усти-бошида бўлса бари қурол-аслаҳа анжомлари — камарлари, шим-пимлари, юкхалтаси, ўроқ-қиличи ва милтиқ-пилтиғи билан ўзини дарёга отди. У ўзининг аслаҳа-анжомларига чалкашиб ич-ичини пўкиллаётган хуфий хавотирлари билан сув ичида шунчалар шовқин-сурон кўтариб шалоплардики, хотин аввалига қандайдир отлик дарёдан сузиб ўтаётган бўлса керак деб ўйлади, лекин шу заҳоти унинг кўрқиб кетган шўрлик бир эркак эканлигини кўрди-да, бечорагинага раҳми келиб, қўлини узатди ва батамом гаранг бўлган йигитни қоронғуда бошлаб кетди, зотан йигитнинг ўзи қоронғи сув ўртасида ҳеч нарсани кўрмасди. Қоронғилик ичида унга хотиннинг худди оналардай сўзлаётгани эшитиларди: «— Менинг елкамдан маҳкам ушлаб ол, бўлмаса оқиб кетасан. Бунақа чўнқайиб турма, тиззалаб ўтир ва бемалол нафасингни ол, эса оғзинга сув кириб кетади». Шундан кейин у нима деган бўлса, шуни қилди, унга худди боладай қулоқ солди ва яна шуларни хаёлидан кечирди: «Онагинам Бендисйон Алварадо, бу хотинлар ўзларини қандоқ тутишни дарров қайдан билишади, қандоқ қилиб ўзларини худди эркакдек тутишади!» У буларни калласидан ўтказиб тураркан, хотин эса сувдан кечиб ўтаётганда ҳеч қандай кераги бўлмаган, фақат урушгагина яроқли ҳамма аслаҳа-анжомларни ечиб ташлай бошлади; сув бўғзидан келар, кўрқиб кетиб дир-дир титрар, уни фақат қатрон совун ҳиди келиб турган хотиннинг баданигина сақламоқда эди. Хотин унинг барча камарлари ва тугмаларини ечиб, бирдан қўли сувда худди шишган қурбақадай балқиб турган жуда баҳайбат бир нимага тегиб кетди-да, кўрқиб сесканди. Хотин уни қўйиб юборди, ўзини орқага олди ва гўлдиради: «Бор ойингни олдига, сени бошқасига алмаштириб олсин, бу аҳволда ҳеч нарсга ярамайсан!» Мана энди Летисия Насаренонинг яланғоч жисмини кўрганда, уни яна ўша кўрқув, бу сафар яна ҳам қаттиқроқ қамраб олди ва шунда у қизнинг ўзи раҳм-шафқат қилиб кўмакка келмагунча, ўзи ўз ҳолича журъат

қилиб унинг сирли сувлари бағрига шўнғий олмаслигини сезди. Мана шу раҳм-шафқат, мурувватни кутиб, у қизни ўз қўли билан чойшабга ўрар, граммофон кўярди; билмайди қисматига отасининг ношаръий муҳаббати ёзилиб, бахтсиз бўлган Делгадина деган қиз ҳақидаги кўшиқ лаппагини неча марта қайта-қайта кўйдийкин, сийқаси чиқиб кетгунча; у Летисиянинг хобхонасидаги гулдонларга мато гуллар кўйишни буюрди; нега деганда, қизнинг қўллари тегса, тирик очилиб турган гуллар бирдан сўлиб қоларди. У қизнинг ҳар қандай истагини жон-жон деб адо этишга тайёр эди, шу билан бирга қиз манави қари кишининг ҳар томонлама таъминланган маъшуқаси бўлишдан бошқа иложи йўқлигини тушунгунча узлатда яланғоч ўтириши керак эди. Кўркувлардан бироз ҳуши ўзига келиб, қиз буни тезгина ва яхши англаб олди ва назокат билан гапни айлантириб ўтирмай, тўғридан-тўғри буйруқлар бера бошлади: «Генерал, деразани очинг, бўғилиб кетяпман!» Унинг амри дарҳол адо этилгач, яна амр этарди: «Ёпинг! Ой юзимга тушяпти!» У итоат билан қиз хоҳишини ва яна бошқа кўпдан-кўп хоҳишларини худди ишқ инжиқликларидай қабул қилиб бажарарди. У тобора итоатгўй бўлиб борар ва шу билан бирга тобора ўзига ишончи ортар ва ниҳоят бир куни нурафшон ёмғир севалаб турганда пардани шартта очди-да бутун уст-бошида қандай бўлса шундай, унинг ёнига кириб нафас чиқармай, қимир этмай ётди, қизни уйғотмади. У кўп тунлар қизнинг ёнида мана шундай ёлғиз ётди, унинг вухуш ҳидлари, жисмининг сеҳрли ҳидларини тўйиб-тўйиб ҳидлади, унинг тобора ҳарорати ортиб бораётган қайноқ нафасини жон қулоғини кўйиб тинглади. Бир куни қиз унинг ёнида ётганини ҳис қилиб кўрқиб уйғонди ва қичқириб юборди: «— Тушинг бу ердан, генерал!» У одоб сақлаб пастга тушди, лекин қиз ўзининг ёнида ётишга ўрганмагунча, у тутқун бўлган бир йил давомида унга қўл тегизмади; лекин қиз ҳокимият лаззатлари ва дунё роҳат-фароғатларидан унинг яланғоч жисмини томоша қилиш учун боз кечган бу тушуниб бўлмайдиган чолнинг ичидаги фикр-хаёли нимада эканлигини сира билолмасди. Бироқ нурафшон ёмғир севалаб турган яна бир кун келди, шунда тушуниб бўлмайдиган чол ухлаб ётган Летисиянинг кўйнига киришга қарор қилди ва бир чоғлар солдат беваси чўмилаётган дарёга ўзини қандай отган бўлса, шундай бир кийим-боши — белгилари бўлмаган ҳарбий дала либосида, камарлари, қиличи, шими чўнтакларидида бир талай қалит, олтин нағалли чавандоз этиги билан қизга ташланди. Бу тажовуздан Летисия кўрқиб уйғонди ва қари айғирни бутун абзал-аслаҳаси билан бирга устидан итариб туширишга уринди, аммо чол жон-жаҳди билан ёпишаётганини кўриб қиз ҳийлакорлик билан вақтдан ютмоқчи бўлди. «— Абзалингизни ечинг, генерал, — деди у, — бўлмаса манави темир-терсақларингиз кўкрагимга санчилади». У камарлари ва темир-терсақларини ечиб кўйгач, қиз яна талаб қилди: «— Нағалингизни ҳам олиб кўйинг, генерал, бўлмаса унинг юлдузи оёқларимни тилиб юборади! Чўнтагингиздаги қалитларни ҳам чиқаринг, биқинимни тешиб юборай дейди!» У қизнинг барча айтганларини адо этди, лекин қиличининг камарбандини юрак ютиб ечгунча орадан яна уч ой вақт ўтди. «— Улар нафасимни сиқяпти, генерал!» Унинг френчини ҳам ечтириш учун яна бир ой керак бўлди. «— Бу тугмалар юрагимни қон қияпти, генерал!» Бу кураш жуда узоқ чўзилди, қиз унинг жиғига тегмаган ҳолда бу курашнинг оқибатини иложи борица орқага суришга интиларди, у қизга ёқиш учун кўп нарсаларда унга ёнбосарди. Шу тариха Летисиянинг ўғирлаб келтирилганининг учинчи йили бошланганда ўрталарида охирги рўй берган нарса қандай қилиб бўлганлигини на у ва на қизнинг ўзи билмай қолдилар, нима бўлди-ю, бир куни кечаси унинг толе чизифи чизилмаган иссиқ, теп-текис юмшоқ кафти роҳиба қалбининг қандайдир нозик сирли торларини чертиб юбордики, қиз эҳтиросдан қалтираб уйғонди, у ўзига қапишиб ётган ваҳший махлуқдан қутулиш учун ҳаракат ҳам қилмади, фақат ёлворди: «— Этигингни ечсанг-чи, ахир. Менинг Голландиядан келган чойшабимни расво қиласан-ку!» Кейин у этигини бир амаллаб ечгандан сўнг, давом этди: «— Шимингни еч, белбоғингни ҳам еч, ҳамма нарсангни еч, жонгинам, бўлмаса сени ҳис қилмайман!» Шунда бирдан унинг кўзи ўзига тушди: бир маҳаллар онаси уни монастир дарвозаси тагида ёронгулларнинг хаёлий шуъалари кўйнида дунёга келтирган чоғда худди мана

шундай турган эди; шунда у ўзини азалий кўркувидан қутулгандай сезди, жанговар кўтосдай қаддини керди, ҳаммасини бир қудратли зарб билан остин-устун қилди ва сукунат қаърига юзтубан ташланди, бунда эса фақат Летисия Насаренонинг тиши ғижирлагани эшитилар, у кема мачталарининг шамолда қасирлашига ўхшарди. «—Насарено Летисия!..» «— Шу ерда!» «— Шунда қиз иккала қўли билан сочимдан чангаллаб ушлади, мен ўлиб ётган тубсиз гирдоб ичида бир ўзи ўлиб қолмаслиги учун маҳкам ёпишди...» Лекин барибир ҳар қалай у қизни бу гирдоб ичра ёлғиз қолдирди, поёнсиз зулмат қўйнида ўзи ёлғиз эди, кўзёшларининг шўроб сувларида ўз-ўзини қидирар, кўтосдек кўпик сочиб узун сўлакайларида чалкашиб ётар, ўз ларзаларидан ларзага тушарди. «— Онагинам Бендисйон Алварардо, қандай қилиб шунча йиллар бу ширин азобни бошдан кечирмай яшадим-а!» У ўзини бутун ич-ичидан ағдар-тўнгар қилиб ташлаган, вужудини қамраб олган сира ифода қилиб, англашиб бўлмас лаззатдан ўртаниб инграб, ичидан келаётган азобли-ширин ўртанишлардан лолу ҳайрон йиғларди. У қандай бир зилзала бутун аъзойи баданини ларзага солаётганини билмасди, нега ўзини сўйилган ҳайвондай сезаётганини билмасди, ҳарир парда остидаги тўшакда қандай маний голланд чойшабини ҳўллаётганини билмасди, нурафшон ёмғир севалаб турган ва бу биллур янглиғ ҳавога нима бўлганини билмасди ва бирдан ҳавода уфунат анқиди. — Сиз яхши билмай қолгансиз, жаноб генерал, аззий-баззий жий қилиб қўйгансиз!..

Кечга бориб саройдан қорамолларнинг чириётган тўшларини чиқариб ташладик, ақл бовар қилмайдиган жирканч қаровсизликни биров тартиб-саранжомга келтиргандек бўлди. Бироқ ўзимиз топган марҳумнинг жасадини ҳукмдоримизнинг афсонавий сиймосига мос бир қиёфага солиб, тартибга келтиролмай турардик; сувга чўккан эски кемалар босган моғор каби унинг жисми қатирма бўлиб кетган, биз уни балиқ тозалайдиган қирғич билан қиртишлаб чиқдик, баданига қатрон суртдик ва тузнинг намақобида уни ювдик, ўлик доғларини кеткиздик, биз каноп ва шамни крахмал билан қориштириб, унинг воситасида калхатлар мурданинг башарасини чўкиганда қолган ўйиқларни ямлаб тўлдирдик, рангига биров бўлса-да, тириклик нуқсини бердик, ёноқларига қизил элик сурдик, лабларини қизил бўёққа бўядик, унинг бўм-бўш кўз косаларига шиша кўз ўрнатдик, лекин юзига ҳукмдорона ифода бера билмадик, ҳолбуки бу уни кўпчилик назарига кўрсатишимиз учун зарур эди. Ишлар шу тариқа давом этаркан, давлат кенгашининг мажлислар залида асрий истибоднинг меросига қарши курашда умумий бирликка чақирдиқлар янграмоқда эди, марҳумнинг чангалидан тушиб қолган, кечагина баҳайбат чолнинг ҳеч ким дахл этолмайдиган ўлжаси ҳисобланган нарсаларни аҳиллик билан бўлиб олишга даъватлар эшитилмоқда эди. Агарчи унинг ўлими ҳақидаги хабарни ҳали-ҳануз маҳфий тутишга уринилаётган бўлса ҳам, бу хабар афсонавий бир тезлик билан тарқалмоқда эди, мамлакатга ҳамма, жумладан узоқ қувғиндилик гулхани атрофида бирлашиб, ўзаро даъводостонларини ҳам унутган либераллар ва консерваторлар ҳам қайтишди. Улар орасида ҳокимият нималигини унутган учта олий генерал, охири фуқаро министри, бош архиепископлар бўлиб, қари мустабид буларни ёнғоқ оғочидан ясалган узун стол атрофида машварат қилишини сира истамаган эди. Энди уларнинг ҳаммалари оломоннинг кўчаларга ёғилиб чиқиши, ғалаён-ғулувга келишининг олдини олиш учун президентнинг ўлимини халққа қандай тарзда маълум қилиш устида бир қарорга келишга интилишарди. Охир-оқибат иккита бюллетен эълон қилишга келишилди: биринчи бюллетен президентнинг бетоблиги, шу сабабли у расмий жамоат учрашувларида қатнаша олмаслиги, барча қабул маросимлари қолдирилганлигини хабар қилди. Иккинчи бюллетенда ҳазрати олийлари кексалик билан боғлиқ табиий тоб айнан ва ҳолсизлик туфайли хос бўлмаларини тарк этмаётганликлари айтилган эди. Ушбу хабарлардан сўнг бошқа қўшимча маълумот берилмади, фақат жазирама август ойининг сешанба куни тонгнинг олтин шафақлари оламга ёйилаётганда жоме жомлари ҳукмдорнинг қазо қилгани ҳақида бонг урди. Лекин ҳеч ким ўта ишонч билан ҳақиқатан унинг ўлганлигини айтолмас, кафолат бериб, айнан у ўлди деёлмасди. Қандай бўлмасин, биз бу ўлим олдида ўзимизни батамом

ношуд сездик, бу қўланса ҳид тарқатаётган мурда бизнинг қўл-оёғимизни боғлаб қўйди. Зеро, марҳумнинг ўрнини ким эгаллаши мумкинлигини ҳеч тасаввур қилолмасдик, бутун дунёнинг қорибориға яраб турган одамнинг ўрнини ким ҳам эгаллаши мумкин: ахир у кексаликнинг худбинлигига бориб, ҳаёт пайтида ўзига меросхўр тайинлашни хаёлиға ҳам келтирмади, ҳатто бу ҳақда эшитишни ҳам хоҳламасди, қариликнинг энгиб бўлмас қайсарлиги билан ўзидан кейин нима бўлишини маслаҳат қилишдан бош тортарди, бу мавзудаги ҳар қандай гапни йўққа чиқарарди, бу айниқса ҳукумат ойна ва бетондан қурилган янги биноларга кўчиб ўтгач, у ўз ҳокимиятининг хувиллаган боргоҳида якка ўзи қолгач кучайиб кетди. У боргоҳда худди туш кўраётгандек кезинар, сигирларнинг таппилари орасида сандироқлар, гулларнинг бутазорлари ораларида касал бўлмас ҳам қариб-қартайганлиги боис, ўлиб бораётган кўр-шоллар, моховлардан ўзга ҳеч кимга буйруқ беришга журъати етмасди. Лекин ҳар сафар ундан яна ўрнига ким ўтиришни зудлик билан айтиш, она юртнинг келажак тақдирини ўйлашни сўрашганда, у яна гапни қатъият билан чалғитар, мужмалликда маҳкам турар ва боз устига, жуда узоқни кўзларди. «— Мен ўлганимдан кейин дунё нима бўлади деб ташвиш қилиш — ўлимнинг ўзидан ҳам баттар муҳим иш! Сизга нима керак ўзи? Нимага ташвиш чекяпсиз? Мен ўлган заҳотим сиёсатдонлар йиғилишади: манави шимилтирикни, манов ўлкани ўз ўрталарида бўлишади, годони қувиб чиқарганимизда қандай бўлиб олиштани эсингиздадир? Мана ўзингиз ҳали кўрарсиз, бўлиб олгани ҳали поплар, бойлар, гринголар чопқиллашиб етиб келишади ва ҳаммасини талаб кетишади, камбағал бечораға яна ҳеч нарса қолмайди, аҳволлари яна ҳам бундан бешбаттарроқ бўлади. Уларнинг омади ўзи шунақа чопган: агарда пўкнинг бирон-бир қиммати бўлганда, камбағалларнинг бари орқасиз бўлиб туғилишарди! Худди шундай бўлади, мана кўрасиз!» Кейин у ўзининг жонли замонларидаги кимнингдир ҳикматли сўзини келтирарди, ўз устидан ўзини масхаралаб куларди, мен ўлганимдан сўнг жасадимни раббимизнинг тобути ёнида дафн этиш учун Байтул-Муқаддасга элтишга шошилманглар ва азият ҳам чекиб ўтирманглар, зеро мен фақатгина уч кун ўлик ҳолатда бўламан, дерди кула-кула. «— Умуман бу гапларнинг сариқ чақалик қиммати йўқ, бари шимилтирик. Сизга ҳозир ақл бовар қилмасдай кўринаётган нарса, вақт ўтиши билан ўз исботини топади. Мен мангуман!» Ҳақиқатан ҳам, ўша пайтлар ҳеч ким нимаики унинг тарихига тааллуқли бўлса, ҳеч бирини инкор этмас, у билан боғлиқ бўлган, эл оғзида юрган гапларни шубҳа остига олмасдилар. Ҳеч нарсани тасдиқлаб бўлмаганидек, ҳеч нарсани инкор этиб ҳам бўлмасди. Биз ҳатто бу жасад уникими ёки уники эмасми, комил ишончга эга эмасдик. Биз ўз ватанимизнинг ҳам унинг тарихидан бошқа ҳеч қандай тарихини билмасдик, биз унинг ўзига, ўз истагига монанд қилиб бино этган юртдан ўзга ҳеч юртни ҳам билмасдик, бу юртни яратаркан, у унинг макон ўлчовларини ҳам ўзгартирган, вақтнинг оқимини ҳам ўзининг муғлақ иродасига кўра оқишга мажбур қилганди. Ҳозирча у ўз боргоҳи пучмоқларида бебош сандироқларкан, бу тарихнинг манзаралари, бу диёрнинг қиёфаси олис-олис туманликларда, унинг хотираларининг ибтидо маншаларида қад кўтариб пайдо бўларди. Шуниси ҳам борки, у аргимчоғи тагига жўхори доналарини сочиб товувқларини донлатаркан, ўз хизматкорларини пайдарпай бемаъни, бевош буйруқлари билан гаранг қиларкан, бу боргоҳ даргоҳида доимо разиллик уя қурган ва бахт-иқбол деган нарса бирон марта бўлсин, бунда қўним топмаган эди. У гаранг қиларди хизматчиларни: у муз солинган лимонад сўрар, ҳолбуки унга лимонадни ҳозиргина олиб келишган, у эса ҳатто бир ҳўплаб ҳам қўймаган эди; манов курсини бу ердан олиб анов ерга қўйишни буюрар, ҳолбуки бир зум аввал курсини ўша ердан манов ерга келтиришни айтган бўларди. У ҳокимиятпарастликнинг ҳеч тўймас гулханига мана шу тариқа инжиқлик билан арзимас ўтин ташлаб турар, ташлаган ўтинлари ҳам қорайиб куйиб, тагигача ёниб битмоқда эди. У сейба дарахтининг қуюқ сояси остида мудроққа ғарқ бўлар ва қимир этмай ҳукм сурарди; пинакка кетган чоғларида олис болаликнинг хира суратлари хаёлида гавдаланарди, бироқ қандайдир сурат аён тортиб, болалар конструкторининг улкан, тушунарсиз, кўзга ташланиб турадиган, худди унғача бўлган ватанимизга ўхшаш бир бўлагига айланганди, у улкан, рўё каби хаёлий мамлакатнинг

суратига, мана шу поёнсиз тропик чангалзорлар ва ўтиб бўлмас ботқоқликлар, кўҳна тубсиз учурумларни кўраркан, уйғониб кетарди; бу ерларда эркаклар шунчалар жасур эдиларки, кайман¹ларни қуруқ қўлда фақат битта қозиқ билан овлашарди, қозиқ кайманнинг жағига шундай усталик билан тиқиб юборилардики, у оғзини ёполмайдиган бўлиб қоларди. «— Мана бундай!» — деб у кўрсаткич бармоғини оғзига тиқиб, танглайга ботириб кўрсатарди.

Унинг ҳикоя қилишича, бир куни жумайи муборақда шамол гувиллаётганини эшитиб, димоғига қасмоқ ҳидига ўхшаш ғалати ҳидлар урилибди. Бундай қараса бу шамол эмас, чигирткалар булутдай бўлиб ёпирилаётган экан, пешин пайти бўлишига қарамай, қоп-қоронғи бўлиб қолибди, улар йўлларида нима учраса ҳаммасини кемириб кетишар, орқаларида кемириб, қиртишлаб ташланган яланғоч дов-дарахтлар, қорайган ўт-ўланлар ва йиртилиб ташлангандай ҳурпайган осмон қоларди. Ер чигирткалар ўтгач худди энди яратилаётгандек бўлиб кўринарди, бу офатни у яхши эсларди, қишлоқ уйининг айвонида каллалари олинби оёқларидан сўрига осилган хўрозларни эсларди, ерга томчилаб оқаётган қон кўз ўнгига келарди; буни у путурдан кетган эски бир қишлоқда кўрган, бу ерда ҳозиргина қандайдир бир хотиннинг жони узилган эди; у таъзияда бор эди; эски-тускиларга ўраб-чирмалган маййитни чамбарга солиб олиб боришар, у онасининг қўлидан ушлаганча чамбар орқасидан пилдираб қадам ташларди; чигиртка булути эса худди шамолдай учгани учган, маййитнинг жасадига сонсиз-саноксиз қасмоқлар ёғиларди. «— Мана қандай эди ўша замонларда мамлакатимиз! Одамлар яқин қариндош-уруғларини ҳам тобутга солмай кўмишар, алалхусус, ҳеч нарсалари йўқ эди». У ўзини арқон билан осган бир одамни кўрди. Бу арқондан илгари бошқа бир ўз жонига қасд қилган кимса фойдаланган экан. Қишлоқ гузарининг ўртасида ўсган дарахтда бу арқон осилиб, шамолда қимирлаб турарди. Бояги кимса ўзини осганда арқон азбаройи чириганидан шу заҳоти узилиб кетиб, бадбахт инсон ерга қулаб, черковга кетаётган ханг-манг бўлиб қолган хотин-халажнинг кўз ўнгига тупроққа қоришиб ағдарилади. Аммо у ўлмади. Унинг кимлиги, нимага ўзини осмоқчи бўлгани билан ишлари бўлмади, калтак билан уриб-уриб ўрнидан турғазишди. Унинг бу ерларга бегона, келгинди эканлигининг ўзи кифоя эди — улар черковга қатнайдиган ибодатгўйлар танимайдиган ҳар бир кишини бегона деб қарашарди. Мана ниҳоят уни тўқмоқлаб турғизишди, оёғига хитой кишанини уришди ва бошқа бахтсиз кулфатзада шериклари қаторига шамол пилдираётган офтобрўяга ташлаб қўйишди. «— Годо замонларида аҳвол мана шунча эди, ҳукуматга қараганда худо қудратлироқ эди у пайтлар!» У ҳокимият тепасига келгач, одамларни яқшанба кунлари ўзини осувчилар кўрқитмасинлар деб, барча қишлоқларнинг гузарларидаги дарахтларни кестириб ташлади, хитой кишанлари билан азоблаш, сазойи қилишни тақиқлади. Тобутсиз кўмишни ман қилди, ўзи ҳокимиятга келгандан олдинги замонларни эслатадиган ҳамма нарсаларни тақиқлаб ташлади. У тоғларга темир йўл ўтказди, аҳмоқ эшаклар туфайли рўй берган фалокатлар бошқа такрорланмасин, деди. Қаҳвазорлари минтақасига рояллар олиб бораётган карвон ҳалокатга учраган эди. Ўшанда ўттизта эшакда заминдорларнинг мулкларига бал-маскарадлар ўтказиш учун ўттизта роял олиб бориш мўлжалланган эди. Бу фалокат ҳақида ҳатто ҳорижда ҳам жуда кўп ёзишди, шов-шув кўтарилди. Ҳолбуки, воқеанинг қандай бўлганини ёлғиз у аниқ биларди, зотан тасодифан очиқ деразадан ташқарига қараб карвоннинг охирида бораётган эшак муз босган сўқмоқда тийғониб кетиб, орқасидан бошқа ҳаммасини эргаштириб жарликка қулаганини бир зум ичида кўриб қолган эди. Буни фақат у кўрган эди, қулаётган ҳайвонларнинг даҳшатли ўкиришлари ва тубсиз зовга қулаётган карвон ваҳимасига жўр бўлиб роялларнинг даранг-дурунг гулдирашларини фақат угина эшитган эди; Австриядан сотиб олинган шу ўттизта роял кенг, унғача бўлган ҳамма нарсалар каби сирли ҳамда ақл бовар қилмас, даранинг тубида кундузми, кечами эканлигини ҳам ажратиш бўлмас, қояларнинг ўр-ўйлари узра оппоқ туманлар тошиб кўпираётган ушбу ўлканинг жаҳаннамга учиб, гумбирлаган овоз чиқариб чил-парчин бўлиб кетди. Унинг кўз ўнгига мана шу фалокатнинг

¹ К а й м а н — Жанубий Америкада тимсоҳларнинг бир тури.

рўёси пайдо бўларди, у нималигини ўзи ҳам ишонч билан аниқ айтиб беролмайдиган яна бошқа рўёлар кўз ўнгига келар — унинг ўз хотиротлари, ўз ҳаётининг манзаралари ёхуд бир замонлар безгакнинг алаҳсирашлари ичида эшитган воқеалари таъсирида туғилган суратлар гавдаланарди. Ёки буларнинг базини жамият ва сиёсатда тинчлик-осойишталик ҳукм сурган чоғларда соатлаб маъза қилиб томоша қилган саёҳат китобларининг ичидаги суратларда кўрдимикин? «Дарвоқе, бунинг нима ҳам аҳамияти бор? Ростми, ёлғонми — фарқи нима? Ҳаммаси, ҳар қанақа шимилтириқ вақт ўтгандан кейин ростга айланади!» — деб айтарди у ўзининг чин болалиги, ҳақиқий болалик пайти умуман тутаб турган қорамол чалпақларини кўрганда қандайдир боғланишлар, сабабиятлар боис пайдо бўлиб, сўнг изсиз йўқ бўлиб кетадиган хотираларининг тубсиз сирғанчиқ балчиқларида эмас, умуман анов узоқ-узоқларда Эмаслигини ўзича тушуниб етаркан. У ўз болалигини яккаю яғона қонуний хотини Летисия Насаренонинг хузурида илк бора бошидан кечирди. Летисия уни ҳар куни соат иккидан тўртгача чирмовуқ карнай гуллар очилиб ётган сўри тагида мактаб партасига ўтқазиб, ўқиш-ёзишга ўргатарди. Бу Летисиянинг жасорати эди, бу машғулотларда зоҳида ўзининг бутун матонати ва қатъиятини ишга соларди, у эса бунга қариликнинг бутун ҳайротомуз сабр-тоқатини кўрсатиб жавоб берарди, ўқишга жон-дилдан берилиб, даҳшатли иродасини сафарбар етарди. Дунёдаги бошқа ҳамма нарсани нутиб, у ҳижжа-ҳижжалаб талаффуз қиларди: «Ой-на ол-ди қа-ра-гай уй-ку-си-дан уй-ғон-гай». У ўзи-ўзидан маст бўлиб, нима деяётганини ҳам эшитмас ва умуман марҳума онажонисининг кушларининг тинмаган сайрашлари остида ҳеч ким ҳам эшитмас, у эса ҳеч тўхтамай такрорлагани такрорлаган эди: «Ҳин-ди и-диш-га сол-ди до-ри-ни... о-та та-ма-ки ў-ра-ди... Се-си-ли-я пиш-лоқ, са-лат, лав-ла-ги, қай-моқ, ба-лиқ, қант со-тар... Сесилия ҳамма нарсани сотади» — деб кула-кула қайтарарди у чирилқоқлар қўшиғи остида ҳозиргина зоҳида устоз ўқитувчиларга хос донандона қилиб ўқиб берган сўзларни; алоҳиҳоя бутун атроф-тумонат маконлар шу муаллима овози билан тўлди, ва бу уфқларга қадар ястаниб ётган ғам-ғусса диёрида ибтидоий маълум нарсалардан бошқа ҳеч нарса қолмади; фақат осмондаги ой, кўтон ва банан, дон Викторнинг ҳўкизи, Отилиянинг чиройли кўйлаги... — мана шуларгина мавжуд эди... У ўқиш дарсларини ҳамма ерда такрорлар, бўғин-бўғинга ажратилиб айтилаётган ибтидоий сўзлар ҳар қандай вақт, ҳар қандай ерда худди унинг суратлари каби одамларни ҳол-жонига кўймай таъкиб етарди. Голландиянинг молия вазири расмий тарзда президент қабулида бўлган пайтда фикрлари чувалиб нима дейишини билмай қолди, зеро бадқовоқ қария шойи қўлқоп кийган қўлини амрона силкиб ўзи билан бирга сўзларни такрорлаб айтишни талаб қилди: «Мен о-нам-ни се-ва-ман... Ис-мо-йил о-рол-ни из-ла-ди... Хо-ним о-йи по-ми-дор е-ди...» Буларни талаффуз қиларкан, у худди зангула каби бармоғини кўтариб гапни бўлақларга, бўғинларга ажратар, бармоғини у ёқ-бу ёққа олиб борар, унга шу сешанбага берилган ўқиш дарси вазифасини ҳафсала ва иштиёқ билан такрорларди, ниҳоят бу билан у ўз мақсадига эришди: Голландия тартиқ этилган ишқ-муҳаббатдан, кечикиб келган бахту иқболдан масту мустағрақ бўлиб, ҳар бир сўзни уч маротабадан такрорлаб чиқди. Бутун вақтнинг ўзи Летисия Насаренога айланган эди. «— Ҳаётим — борлиғимнинг Летисия Насареноси!» Туш чоғининг чавақ балиқларнинг ҳидлари ёйилган, эҳтиросларга тўлиқ, дим, ҳароратли, қуюқ хавосида, тер ҳидига фарқ тўшакда, худди тутқун кўршапалақларнинг қанотларига ўхшаш электр паррақлар остида Летисия Насарено билан яланғоч ётишдан бошқа ҳеч қандай хоҳиш йўқ эди. «— Сенинг нур сочган сонларингдан ўзга нур йўқ, Летисия, сенинг сиғиниладиган санамлар каби кўкрагингдан бошқа яна нима

бор дунёда, сенинг ясси товонларинг, райҳон бўйларинг, узоқ Антигуа оролида январ ойида бўладиган оғир димиқтирувчи ҳароратингдан ўзга не бор, ахир? Сен қачонлардир ўша олис оролда ёлғизликнинг эрта саҳарида ёруғ оламга келгансан ва чириган ботқоқларнинг дим ҳавосини шимиргансан!» Улар ҳурматли меҳмонларга мўлжалланган хосхонага кириб яшириниб олишарди, ҳеч кимсанинг ҳалал беришига ҳаққи йўқ, ҳеч ким хосхона эшигига беш қадам бери яқинлашишга журъат этмасди. «— Чунки мен жуда ҳам бандман — мен ўқиш ва ёзишни ўрганяпман!» Унга хатто сариқ безгак бутун қишлоқ аҳолисини ер билан битта қилиб ташлаётгани ҳақидаги хабарни ҳам етказишолмасди. У ўқиб-ўрганар, юрак зарблари зангула зарбларидан ҳам тезроқ урар, улар Летисиядан таралаётган ўткир моча ислари таъсирида янада тезлашарди, у ўқиб-ўрганар ва такрорлагани-такрорлаган эди: «Ли-ли-пут бир оёқ-да ўй-най-ди! Э-шак та-шир юк! О-ти-ли-я ю-вар рў-мол! Худди мол дегандай охирги бўгин «о» билан ёзилади!» Бу орада Летисия ишқий эрмаклар пайтида булга ташлаган чойшабларни алмаштириб янгисини соларди, уни илиқ ваннага тушириб, атирсовун билан совунлаб, чипта билан ишқалаб, шифобахш япроқлар ивигилган сувни бошидан куйиб чўмилтирарди. У билан бирга доналаб такрорларди: « «Х» ҳарфи мана бундай сўзларда ёзилади: хор, хин-зир, хип-чин! Кейин Летисия унинг гичирлаб қолган оёқ тўпикларига какао уруғларидан тайёрланган мой суртар, доим белбанд тақиб юрганидан ем бўлиб кетган терисига ёғ суриб ишқалар, унинг сўлғин орқасига худди ёш боладай талк кукунини сепарди ва яна оналардай шapatiлаб уриб-уриб ҳам кўярди: «Мана сенга Голландия молия вазирини майна қилганинг учун! Мана сенга! Мана сенга!» Шундан сўнг у шўрлик монахларнинг мазхабларини мамлакатга қайтаришнинг пайида бўлар, сен уларнинг қайтишига ижозат бериб ўз гуноҳингни ювишинг керак, деб қулоғига қуярди. Ахир кимдир етимхоналар, касалхоналар ва бошқа худо йўлига қилинадиган хайрли ишлар билан шуғулланиши ҳам керак-ку. Аммо бунда ҳўмрайган, ўла қолса ҳеч бир нарсани эсидан чиқармайдиган баттол кечки чолни кўндириш осон эмасди. «— Ҳеч қачон!» Ўзи шахсан қабул қилган бир қарорни бутун дунёнинг кўз ўнгида ўзгартиришга уни мажбур қиладиган куч дунёда йўқ эди, бироқ Летисия ишқий ўйинларнинг ҳансироқлари ичида ундан сўрашни кўймасди: «Фақат бир нарсани сендан сўрайман, ҳаётим, фақат бир нарсани! Мана шу шўрлик миссионерлар қайта қолишсин, улар ахир бир чеккада яшагган, сенинг ишларингга ҳеч қачон аралашиммаган!» Аммо у одатдагидай ўз хирсини апилтапил пихиллаб қондираркан, шундай деб жавоб берарди: «— Асло, асло, севгим, узун юбка киядиган бу шайтон галаларини қайтаришга рухсат бергандан кўра, менга ўлган афзалроқ, улар эшаклар ўрнига ҳиндуларни эшак қилиб миниб юрадилар, икки пулга қиммат шиша мунчоқларни олтин наригер¹ ва арракада² ларга алиштириб оладилар, йўқ, асло, асло рози эмасман!» Летисия бунга жавобан унинг хиралик билан қиладиган жинсий хоҳишларини адо этишгач, сира шошилмас, хирсини қондиришга йўл бермас ва ялиниб-ёлворишини тўхтатмасди, руҳонийларга ҳукумат мусодара қилган диний мактабларни қайтариб бериш, черков мол-мулкларини хатлаб кўйишни бекор қилиш, черковга унинг қанд заводлари ва казармага айлантирилган ибодатхоналарни қайтаришни сўрагани-сўраган эди.

Бундай пайтларда у жаҳл билан тескари ўгирилиб ётиб оларди: «— Сенинг тубсиз муҳаббатингнинг ширин азобларидан воз кечганим бундан кўра яхшироқ, лекин ҳеч қачон худонинг бу қароқчиларини кечирмайман, уларга ён босмайман, бу калхатлар ватаннинг жигар-бағрини неча асрлардан бери чўкиб ётади. Ҳеч қачон! Уларни қайтармайман!»

Лекин улар барибир қайтиб келишди, жаноб генерал!

Улар ўлкага энг тор, кўзга кўринмайдиган тирқишлардан кириб келишар, сизнинг овлоқ хуфия кўрфазлар орқали секин ҳамда яширинча қайтиш тўғрисидаги махфий кўрсатмангизни бажаришарди. Летисия кимни илтимос қилган бўлса, бари қайтиб келишарди, уларнинг ҳаммаларининг кўрган

¹ Н а р и г е р — бурунга тақиладиган булоқи.

² А р р а к а д а — осмали зирак.

зарарларининг ўрни ошиги билан тўланди, ундан сўнг черковга унинг мусодара этилган мол-мулклари қайтариб берилди, фуқаролик никоҳи ва ажралиш ҳақидаги қонунлар, мактабни черковдан ажратиш тўғрисидаги қонун бекор бўлди – умуман Бендисйон Алварадони – жойи жаннатда бўлсин! – авлиё деб таниш рад этилгандан кейин бунга қасдма-қасд қабул этилган барча қонунлар бекор бўлди. «– Сенга яна нима керак?» Бироқ Летисия Насаренога керак бўлган нарсаларнинг сон-саногини йўқ эди. У бир куни сўради: «– Қорнимга кулоғингни қўй, бағримда ўсаётган боланинг овозини эшит». Унинг ўзи ичидан, батнидан келаётган бу овоздан қўрқиб қолган эди. Унинг курсоғидаги гумонани ўраб-чирмаган муборак сувларда, гумонанинг сокин жаннатида янги бир ҳилқат гимирламоқда эди. «– Сенинг мағзинг», – деди Летисия ва у яхшироқ эшитадиган, камроқ шанғиллайдиган кулоғини унинг қорнига қўйди ва шунда ўз боласининг юраги қандай ураётганини эшитди. «– Бизнинг худо олдидаги гуноҳимизнинг меваси, – деди Летисия, – бизнинг гуноҳкор севгимизнинг боласи, бизнинг ўғлимиз, унга Эммануэл деб от қўямиз, зотан бу илоҳий от. Унинг манглайида асил зотининг белги нишонаси ярқираб туради, онасидан ўзини фидо қилишни мерос олади, падаридан – улугворликни ва у бамисоли отаси сингари бутун борлиқнинг номукамал етакчиси бўлади, шу билан бирга уни осмон қарғар ва она юрти бадном этажак валади зино каби агарда бузруквори шунча йиллар қабоҳат, ношаръий алоқа, шаккоклик бўлиб келган нарсани меҳроб олдида алқаб, табаррук айламан!» Шунда у тўшак узра тортилган парданинг тўрларини улоқтириб ташлаб, ўрнидан сакраб турди, унинг кўкси худди катта кеманинг қозонидай қайнаб-тошди, бағридан қаҳр тўла бир нидо отилди: «– Ҳеч қачон! Улсам ўламанки, уйланмайман!» У ўзига ёт бўлиб қолган боргоҳнинг залларида баҳайбат оёқларини дупур-дупур босиб чиқиб кетди. Аммо Бендисйон Алварадонинг вафоти муносабати билан тутилган расмий мотамнинг ниҳоясиз узун кечаларидан сўнг сарой яна аввалгилардай улугворлик касб этиб порламоқда эди. Деразалардан мотам дарпардалари чурук латтадай итқатилди, бўлмаларга ёруғлик оқиб кирди, очилган ойналардан денгиз еллари ёпирилди, айвонларда гуллар очилиб ётарди, ҳарбий машқлар чалинарди, буларнинг барига у гарчи буйруқ бермаганди, лекин буйруқ бермаса ҳам, бари унинг йўл-йўриғига мос эди: бунда албатта унинг вазмин қатъияти ва эътирозга ўрин қолдирмайдиган ҳукм-ҳуккаси зухур этарди. «– Розиман!» Бошқа бир буйруққа биноан – бу ҳам у томондан берилмаган, лекин унинг розилиги олинган эди – ёпилаёзган ибодатхоналарнинг эшиклари очилди, монастырлар ва мозорлар табаррук падарларнинг ихтиёрига берилди, черков байрамлари ва Буюк Рўза тикланди – айвонларнинг ланг очиқ эшикларидан сажда қилаётганларнинг қуйлаганлари баралла эшитиларди, улар яқин-яқинларда уни мадҳ этиб кўкларга кўтарар, эндиликда эса мамлакатга Раббим Лиқосининг кириб келиши муносабати билан шодиёна қилардилар. Раббим Лиқосини Летисиянинг кўрсатмасига қўра кемага солиб олиб келинди, бу Летисиянинг хосхона оғушида дунёга келадиган ва унинг ўз оғзидан эшитиладиган кўрсатмаларидан бири эди. У эса буларни худди ўзининг фармойишларидай кўрсатиб, ҳамманинг ўртасида маъқуллашга мажбур бўлар, бошқаларнинг кўз ўнгида ўз обрў-эътиборини сақлаш учун уларнинг бажарилишини талаб этарди. Летисия диндорларнинг бош-кеги кўринмайдиган юришларини ҳаракатга солиб турувчи яширин куч эди. Бузрук ўз ойнасидан туриб уларни ажабланиб томоша қилар, улар илгари Бендисйон Алварадонинг хоки пойига сиғиниш учун келган мутаассибларнинг тўдаларига қараганда, хийла гавжумроқ, хийла оммавийроқ тарзда ўтаётганлиги эътиборини жалб этарди. Бендисйон Алварадонинг хотираси ҳар турли йўллар билан ўчирдилари, яна ўша-ўша диндорларнинг галалари унинг никоҳ либосларининг чувриндилари ва суякларининг хокини шамолга соворишди, унинг номи ёзилган қабрининг лавҳаси мақбаранинг деворига тескари қилиб ўрнатилиб маҳкамлаб ташланди, ишқилиб, ҳеч нарса чумчуқ-мусичаларни худди заргалдоққа ўхшатиб бўяган ва умр бўйи мўйқаламини қўлдан қўймаган марҳума қушчи хотинни эслатиб юрмаса бас эди. «– Буларнинг бари сенинг буйруғинг, сенинг амринг, хоҳишинг билан бўлди, чунки сен менга бўлган муҳаббатингга бошқа биронта аёлнинг хотираси соя солишини истамадинг, сен – менинг оҳу надоматим,

манжалақининг қизи Летисия Насарено!» Уни Летисия Насарено инсон энди ўзгармайдиган ёшда ўзгартирди, бундай ёшда эҳтимол фақат ўлим одамни бошқача аҳволга солади, уйланиш масаласида ранг-баранг кўрпа-тўшак ўйинлари билан унинг қаттиқ қаршилигини синдирди, «ўлсам-ўламанки, уйланмайман», деганга ўхшаш болаларча қайсарлигини енгди. «Эскиси қоронғуда адашиб қолган кўзичоқнинг кўнғироғидай осилиб қолибди», деб янги белбанд тутишга кўндирди, гўзаллик маликалари билан биринчи билан тушганда кийган локланган ялтироқ этикларини кийдирди, унга Буюк Адмиралнинг ўзи совға қилган ўла-ўлгунча тақиладиган олтин нағални олий ҳокимият рамзи сифатида чап этигининг кўнжига қадаб юришга мажбур қилди, эполетлари худди тош ҳайкалкидай оғир, тилло иплар билан тикилган, позументлар билан безатилган, у аллазамонлардан бери киймай қўйган кителни зўрлаб кийдирди, эй, ўша замонлардаму у ҳали ёруғ дунёни айланиб юрарди, ҳали уни президент қаретасининг дарчасида ўй-хаёлга ботган юзини, маҳзун кўзларини, шоҳи қўлқоп таққан қайғули силкинган қўлларини кўз учида кўрса бўларди; ҳа, яна уни эркаклар атрини сепишга, жанговар қиличини белига боғлашга, барча нишонлари ва жумладан, черковга мусодара этилган мол-мулкларини қайтариб бергани учун Рим папаси тақдирлаган Раббимиз Тобути ордени кавалери лятасини тақшишга кўндирди. «— Сен мени худди ҳуққабознинг кўғирчоғидек ясагиб қўйдинг!» Мана шу алфозда уни эрталаб барвақт хира қоронғу кенгашлар залига етаклаб борди, бунда деразалардаги сўлиган апелсин шохчалари ва ёниб битган шағамларнинг мўмларида одам ўлган жойнинг ҳидлари анқирди, уни ҳеч бир куёв маҳрамлар ва гувоҳларсиз бир ўзи етаклаб борди, зоҳиданинг никоҳ рўмоли билан бўйнидан боғлагандай қилиб борди; у дўмпайган қорнини икки қават юбка остига яширган эди; остки қавати дағал, қалин, худди ганч шинаси каби қаттиқ канопо газмол, устки қавати — шилдироқ муслиндан тикилган эди. Курсоғидаги ношаръий гумонаси етти ойлик бўлиб қолган, шунинг учун у ўз шармисорлигини яширишга тиришарди. Нимқоронғу тантаналар зали атрофида кўзга кўринмас одамлар уммони у ёқдан-бу ёққа чарчаш нималигини билмай кезинар, оломоннинг яқинлигидан икковлари терга ботганча карахт бўлиб туришарди. Залга олиб борадиган барча йўллар тўсилган, барча чиқиладиган ва кириладиган жойлар беркитилган, деразалар давлат герби туширилган матолар билан тўсилганди — зал кимсасиз, ўлик бўлиб кўриниши керак эди, зеро никоҳ дунёдаги энг буюк сир бўлиб қолиши, у ҳақда бирон-бир зот билмаслиги керак эди. Летисия ҳаво етишмай бўғилар, курсоғининг қоронғу саёз сувларида сузиб юрган тезпишар гумонасининг сабрсиз тепки ва туртинишларидан беҳуд бўларди — бу унинг нишонаси, унинг ўғилчаси. «—Ахир сен ўзинг уни ўғил бола бўлишини хоҳладинг!» Кўрингки, ушбу ўғил болакай унинг батни қаърлари қоронғусида худди тантанали либослар кийган архиепископ Раббимизга ҳамду сано ўқийтгандек, сирли бир сас чиқариб куйларди — бу овознинг қаердан чиқаётгани, қаердан келаётганини билиб бўлмас, у шунчалар секин эдики, йўлақларда эшиклар олдида мудраётган тунқаторлар ҳам эшитишмасди. Шу билан бирга курсоғидаги болакайнинг қўрқиши — адашиб қолган ғаввоснинг қўрқиши — худди архиепископнинг қўрқинчи каби қоронғу эди; архиепископ ҳайбатли қариядан: «— Сен Летисия Мерседес Мария Насаренони хотинликка олишга розимисан?» — деб сўрашга мажбур бўлганда, юраги бамисоли кинидан чиқиб кетиб, омонатини худога топширишига оз қолди. У кимнидир хотин қилиб олишга рози эканлигини сўрашга шу пайтгача ҳеч ким журъат этмаган ва бундан кейин ҳам журъат этмайди! Алал-абад ҳеч ким! У жавобан кўзини оҳиста юмиб қўйди-да, деди: «— Розиман!» Шунда юраги бир гурс этиб урди ва кўксидаги нишонлар эшитилар-эшитилмас зингиллаб кетди. Аммо «Розиман!» деган сўз қатъий эшитилди ва шу заҳоти Летисия Насарено курсоғидаги баттол бола гумонани қуршаган сувларда ўзини дарҳол тўла ўнглаб олди-да, ёруғ дунё сари шошилди. Летисия бирдан етти букилиб қолди-да, ҳиқ-ҳиқ йиғлаб пичирлади: «— Э раҳмдил худойим, нафсоний эрмаклар учун сенинг муқаддас аҳкомларингни бузган мушфиқ банданга ўзинг раҳм эт. Неки жазо берсанг, розиман, худойим!» Шундай деб у қўл бармоқларига кийган тўр митайларни

¹ М и т а й — қўл бармоқларига кийиладиган икки томони очиқ аёллар қўлқопи.

шариллатиб йиртиб ташлади, шу билан тос суякларининг қисирлаган овозларини андак босгандай бўлди, чўнқайиб ўтирди-да, икки қават юбкасининг чалкаш этаклари орасидан ўзининг чала ҳаромзодасини пўрт этиб ташлади. Чақалоқ шунчалар ночор ва катта-кичиклиги чала бузоқчадай эди. Летисия чақалоқни ердан кўтарди, шошилишда бу ерга қўйилган меҳроб атрофида ёнаётган шамларнинг ёруғида унга диққат билан тикилиб қаради-да, чақалоқнинг ўғил эканлигини кўрди. «— Сизнинг айтганингиз бўлди, жаноб генерал — ўғил бола!» Чақалоқ ориқ ва қошиқдаккина эди, олдиндан ният қилингандай у Эммануэл деган илоҳий номни олишга муяссар бўлди, лекин уни ҳеч нарса билан шарафлай олмади. Бироқ шу ондаёқ барча ваколатлари ва имтиёзлари баробарида унга дивизия генерали унвони берилди, отаси уни қурбонлик тоши узра қўйиб, ўз қиличи билан киндигини кесаркан, уни бирдан-бир қонуний ўғли деб эълон қилди. «— Ҳазрат падарим, уни чўқинтиринг!»

Ушбу фавкуллда воқеа янги даврнинг дебочаси бўлиб, жуда расво замонларнинг бошланаётганидан дарак берди. Бу замонлар тонг қоронғисидаёқ тўсиб қўйиладиган кўчалар билан эсда қолди. Ҳарбийлар одамларни айвон ва деразаларни маҳкамлаб ёпиб қўйишга мажбур қилишарди, милтиқларнинг қўндоқлари билан уриб бозорчиларни ҳайдашарди, эшикларига олтин қабзалар ўрнатилган ялтироқ зирҳли лимузин қандай пайдо бўлиб, қандай учиб ўтиб кетишини бирон зот кўрмасин дейишарди, тақиқларга қарамай томбошига биқиниб чиқиб юрак ютиб мўралаб қараганлар бу ҳукуматга тегишли, президентнинг шахсий лимузини эканлигини кўрар, лимузин ичида эса ҳарбий кийимдаги кўҳна қария эмас, паст бўйли собиқ зоҳида ўтирганига кўзлари тушарди, у бошига ясама гуллар тақилган похол шляпа кийиб, бўйни ва елкаларига қорабурул тулки мўйнасининг бир нечасини устма-уст ташлаган бўларди — ҳаво жазирама иссиқ бўлса чикора! Ҳар чоршанба кuni эрталаблари бозор дарвозаси олдида унинг лимузиндан тушишини томоша қилардик — у қошиқдаккина дивизия генералини етаклаб бир тўп соқчилар қуршовида бозорга кириб борарди; ўша пайтлар ўғли уч ёшларга етиб-етмаган, олтин ҳаллар билан тикилган тантанали ҳарбий мундирда у худди қиз болага ўхшар, шунчалар нозик ва эрка эди. Мундир унга қўйиб қўйгандай ярашган, бамисоли она қорнидан мундир кийиб тушгандек эди. Бу мундир, бу либосларни у ҳали тиши чиқмасданоқ кия бошлаган, Летисия уни расмий маросимларга коляскада олиб келадиган ва бунда у падарининг вакили тарзида иштирок этадиган бўлгандан бери у онасининг тиззасида ўтириб ўз қўшинларини кўриқдан ўтказадиган бўлгандан бери шу кийимларни кия бошлаган эди; гандбол ўйинидан кейин онаси шовқин-суронга тўлган стадионда боши узра баланд кўтарганда ва томошабинлар навниҳол дивизия генералини гулдурос қарсақлар билан олқишлаганда, у мана шу либосда эди. Миллий байрам муносабати билан намоишда очиқ автомобил ичида она кўкрагини эмганда у мана шу либосда эди. Худди бузоқча каби сутга тўлган маммага ёпишган гўдаккина генерални томоша қилаётган ва ҳадеса кўз қисишиб, им қоқишиб қўйишаётган сарой аъёнларининг ришва кулгиларига Летисия эътибор бермасди. Бошқаларнинг ёрдамсиз ўзини эплайдиган бўлганидан бери у дипломатик қабулларда қатнашади, ушбу қабулларга у фақат мундирдагина эмас, жанговар нишонлар ҳам тақиб келарди, уларни отасининг орден солинган кутисидан ўзи танлаб оларди; бола жиддий, ғалатиноқ эди; олти ёшда жамиятда ўзини қандай тутишни билар, катталар билан ўзини тенг тутиб суҳбатлашар, қадаҳдан шампан ўрнига мева шарбатини хўплаб кўярди. Гарчи бу фазилат кимдан ўтганлигини аниқлаб бўлмас ҳам, у жуда ҳам назокатли эди. Рост, бот-бот шундай ҳам бўлиб турардики, гўё тантанали залга қора булут бостириб киргандай бўлиб, қабул маросимига бирдан совуқ тушарди: энг олий ҳокимият шарафига муяссар бўлган шахзоданинг ранги бирдан ўчарди-да, эснай бошлар, кўзини уйқу босар ва ухлаб қоларди... Шунда вақт таппа-тақ тўхтарди, гап-сўзлар ярмида узилар, ҳеч ким қимир этмас, зални шивирлаган овоз босарди: «Жим, кичкина генерал ухлапти!» Кейин адютант уни қўлда кўтариб ўзига зеб берган қотиллар, кеккайган димоғдор хонимлар орасидан олиб ўтиб кетарди: «Вой ёмон бўлди! Агар олий ҳазратлари билсайди!» — дея эшитилар-эшитилмас

шивирлашарди хонимлар истеҳзоли табассумларини укпар елпиғичлари билан яшириб. Генералнинг ўзи эса гўё ўзини ҳеч нарсани билмайдигандай қилиб кўрсатарди, майда турмуш икир-чикирларининг менга ҳеч қандай дахли йўқ, болакайнинг баъзи қилиқларига эътибор бериб ўтириш менинг обрў-эътиборим, улуғворлигимга ярашмайди, деб ўзини ишонтирган эди. Ўз пушти камаридан бўлган сонсиё-саноқсиз фарзандлар ичидан шу ўглини ўзининг бирдан-бир меросхўри деб эълон қилган эди, шунингдек, у Летисиянинг ҳаддан зиёда даъво-достонларига эътибор қаратиб ўтиришни ўзига номуносиб, ярашмайдиган иш деб биларди. Шундай қилиб, Летисия чоршанба куни эрталаблари ўзининг кўғирчоқ генералчасини етаклаб бозорга келарди, уни аскархонанинг ошпаз хотинлари ва деншик мундири кийган ашаддий каллакесарлар кузатиб, қўриқлаб боришарди. Булар эрта тонгнинг ғаройиб ёлқинларида Кариб денгизининг чексиз мавжларида кўёш чиқишидан бир зумгина олдин ҳаёлда туғиладиган аллақандай рўёлар, қандайдир шарпалар каби туюларди. Улар кичик кўрфазнинг сассиқ сувига тиззагача ботиб кириб боришар, елканлари ямоқ-ямоқ бўлиб кетган кичкина кемачаларга кўтарилишар, уларни талон-торож қилиб қийрата бошлашарди. Бу ер илгарилар кул савдоси ўтадиган порт бўлиб, кемачалар эндиги замонларда Мартиникадан гуллар, Парамарибодан зиравор занжабил келтиришарди. Бояги зердастлар йўлида нима дуч келса ва кўзи нимага тушса, барини талашар, ўлжага зўравонлик билан чангал солишар, балиқчиларнинг ҳамма ўлжаларини тортиб олишар, ҳатто сотиш учун келтирилган чўчқаларнинг олдига ташланган чиқинди балиқларни ҳам қўйишмасди, улар чўчқаларни кўндоклар билан уриб-суриб, анов алмисокдан қолган, жуда узоқ, ҳатто тарихдан ҳам илгариги ўтган замонларда куллар тортилган, лекин ҳали-ҳануз ишлаб турган тарозилар олдида мана шу ташлаб юбориладиган чавақ балиқларни ҳам олиб қўйишарди, э, булар бузруккача бўлган вақтлар эди, у даврларда Сенегалдан олиб келинган беҳад гўзал чўри қизни мана шу тарозуда тортишиб кимошди савдосида сотишган, унга тўланган олтиннинг вазни қизнинг вазнидан оғирроқ келган эди.

«Улар ҳаммасини шип-шийдон қилиб талашди, жаноб генерал! Мўр-малаҳдан ҳам баттар, тўфондан ҳам баттар!» Аммо бузрук айниқса манави ва ўтган чоршанба кунлар у ҳатто ўзига эп кўрмайдиган нарсаларга Летисия йўл қўйгандан кейин муқаррар суратда етилиб келаётган жанжал олдида ўзини сипо ва вазмин тутарди. Летисия товуклар ва сабзавот сотиладиган расталарга шитоб билан кириб борар, бир гала дайди ит лайчалар унинг бўйнидаги қорабурул тулки мўйналарининг шишадай йилтираган кўзларидан қаттиқ жазавага тушиб акиллашганча унга эргашардилар, бироқ Летисия уларга заррача эътибор бермай савдо залининг баҳайбат равоқлари остидан бурнини баланд кўтариб, кибру ҳаво билан юриб борарди. Равоқларни бадийий безаклар билан қуюлган темир устунлар тутиб турар, равоқлар остида эса темир шохаларига сариқ ойнадан ясалган улкан япроқлар, пушти ойнадан улкан олмалар ва зангори ойналардан тўкинлик мугузлари ясаб ўрнатилган, улар наботот дунёсининг фусункор ноз-неъматлари билан тўлдирилганди. У энг ширин, сара мева-чевалар ва энг диркиллаб турган сабзавотларни танлар, лекин қўлини теккизиши ҳамоноқ улар ўз таровати ва кўринишини йўқотар, ажабки, нимага қўл урмасин, бари ҳаромга чиқар — ҳар қалай унинг қўлида шундай хусусият бўлиб, бундан ўзи ҳам беҳабар эди. Унинг қўли тега, янги ёпилган нон могорлаб қолар, унинг тилладан ясалган никоҳ узуги ҳам қорайиб кетганди. Лекин унинг ўзи буни тан олмас ва сотувчилар билан жанжаллашарди, сизлар яхши, тоза молларингизни беркитиб, менга энг паст, эскирганларини кўрсатяпсиз, дерди. «— Шу ҳам манго¹ бўлдим, бор буни чўчқаларингга бер! Муттаҳамлар! Менинг бурнимга манов ауйамани² тиқиштиришини қаранг, мени эшитмаяпти дейсанми, бунинг машшоқнинг бўш калласидай хуштак чалапти!» Кейин бозорнинг нариги чеккасидан унинг шанғиллагани эшитиларди: «— Шуми ҳали мол гўштинг! Суюқлар! Гўшт эмас, қуртлаган таппи! Қайси аҳмоқ уни буқанинг қовурғаси, дейди, ўлат теккан эшак гўштининг нақ ўзи, итваччалар!»

¹ М а н г о, ² а у й а м а — тропик мевалар.

Ошпаз хотинлар ва хизматкорлар катта-катта саватлару тоғораларини йўлларида дуч келган нарсалар билан лиқ-лиқ тўлдирмагунларича, у шундай шовқинлай берар ва охири овози хириллаб бўғилиб қоларди. Летисиянинг худди қароқчилардай қичқириқлари ит галаларининг акиллашларидан ҳам ўткирроқ эди, улар Шаҳзода Эдвард оролидаги қор босган тулки уяларининг ҳиди келиб турган қорабурул мўйналарнинг думидан тишлаб тортиш пайида бўлишарди. Летисия қорабурулларни бу оролдан тириклай тутиб келишларини талаб қиларди. Летисиянинг сўкиш ва қарғашлари эса анов гапиришга ўргатилган нотиқ гуакамая тўтиларининг киноя-кесатиқли луқмаларидан ҳам оханжамалироқ ва сассикроқ эшитиларди. Тўтиларнинг эгалари уларга ўзлари Летисиянинг башарасига қараб жон-жон деб айтишни истаган сўзларни қичқириб айтишни ўргатишарди: «Летисия – ўғри хотин! Роҳиба – фоҳиша!»

Тўтилар бу сўзларни темир устунларнинг темир шохаларида, равоқлар остидаги чанг босган шиша япроқларда ўтириб бор овозларини қўйиб қичқирардилар, бу ерда улар ҳар чоршанба эрта тонгда канда бўлмай такрорланадиган, ўша қароқчилар босқини, ўша ваҳшиёна буканер самбапалоси¹дан амин эдилар, уларга буларнинг қўли етиб боролмасди. Жимит сохта генералнинг шўх-шаддод болалиги мана шундай ўтмоқда эди, у ўзини эр етган йигитдай қилиб кўрсатишга қанча кўп уринса, овози шунчалар ширин ва майин, хатти-ҳаракатлари эса шунчалар инжа ва нозик тортар, боз устига, ясама қироллар тақадиган кичкина қиличи ҳам ерда диринглаб судралиб борарди.

У мана шу талончилик рўй бераётган бозор издиҳоми аро ҳеч нарсани мутлақо парвойига келтирмас, ўзини вазмин, хотиржам, виқор билан тутар, унда туғма олижаноблик, оқсуяклик акс этиб туриши учун онаси шундай ўргатган эди. Ҳолбуки Летисиянинг ўзи эса айни пайтда қутурган қанжиқдек қаҳру ғазабга миниб ҳамма нарсаларни бозорнинг балчиғига отиб булғар, гулдор рўмол ўраган ҳаммасига парвойи палак боққан қари кампирларнинг кўз ўнгида оғзидан ҳадеса боди кириб, шоди чиқарди. Кампирлар унинг шанғиллаб қарганишларини бамайлихотир эшитиб ўтиришар, елпигичлари билан хотиржам елпинишиб унинг виждонсизларча қилаётган талончилигини кузатишарди. Тошсанамлар каби бепарво, лоқайд ўтирган бу кампирлар ҳатто кўзларини лоақал бир очиб ё бир юмиб қўймас, думалоқланган тамаки япроқлари, коки²данакчаларини тинмай кавш қайтаргандай чайнашаркан, чамаси, нафас ҳам олмаётганга ўхшардилар. Гўё шу тинчлантирувчи гиёҳни чайнасалар, бу шармандали талончилик, бу ҳаддан ошган шармисорликка сабр-тоқат билан чидашга, уни ўтказиб юборишга кўмаклашадигандай, дардларини энгил қиладигандай эди. Буларнинг бари ниҳоят шу билан тугардики, Летисия Насарено ўзининг бутун гумашталари қуршовида, нобакор жимит генералчасининг қўлидан етаклаганча туклари тиккайиб тинмай ириллаган итларга қарамай бозордан чиқиб кетар ва қичқириб кўярди: «— Ҳисоб қилиб беринглар. Пулини ҳукумат тўлайди!»

Кампирлар эшитилар-эшитилмас шивирлашарди: «Худойим-ей, буни генерал билсайди! Қанийди бир мард чиқиб унга айтса!» Бечора кампирлар бузрук ўла-ўлгунча ўзини бутун дунёга шармандаи шармисор қилган, ҳамма биладиган нарсалардан беҳабар кетди, деб ишонишарди: ҳар ҳолда Летисия Насарено ҳиндиларнинг дўконларидан хунук шиша оққушлар, зиҳи чиғаноқ парчалари билан жилолантирилган кўзгулар ва маржондан ясалган кулдонлар, шомликларнинг дўконларидан мотам ленталари ясаладиган тафта газламалар, шаҳарма-шаҳар юрадиган заргар бозоргонларнинг пештахталаридан эса ҳовуч-ҳовуч олтин балиқчалар маржонларини ва муштга ўхшатиб ишланган туморларни талаб олиб кетарди. Заргарларнинг унинг орқасидан қичқириб қолишдан бошқа чоралари қолмасди: «— Сен бўйнингда осилиб ётган қорабура Летисия тулкилардан баттаринроқ тулки экансан!» У тўймас кўзлари нимага тушса, барини йиғиштириб кетарди: бинобарин, зоҳида бўлиб юрган пайтларидан бери сақланиб қолган бирдан-бир нарса — эҳтиёжи бўлса-бўлмаса тиланчилик

¹ С а м б а п а л о — қўхна жазва рақс.

² К о к и — кокаин олинадиган ўсимлик.

қилишдек бефайз, фаросатсиз ҳирсини қондиришга интиларди. Лекин фарқи шунда эдики, агар илгари ёсуманлар очилиб ётган вице-қирол маҳаллаларида майда-чуйда нарсаларни тиланиб юрган бўлса, энди катта-катта ҳарбий фургонларни ўзига ёққан нарсалар билан лим-лим тўлдирар ва ҳисоб-китобини ҳукумат билан қиласизлар, деб кетаверарди. Бу «худонинг даргоҳидан оласизлар ҳақларингизни» дейиш билан баробар эди. Чунки анча вақтлардан бери ҳеч ким ўша ҳукуматнинг ўзи борми-йўқлигини билмас, зеро у шарпадай бўлиб қолган эди. Биз де Армас майдони олдидаги тепаликда қалъа деворларини кўрардик, бир маҳаллар тарихий балконида нутқлар сўзланган, деразаларига тўр дарпардалар тутилган, тоқчаларида гултуваклар ўрнатилган Ҳукумат Уйини кўрардик. Кечаси бу уй осмонда сузиб бораётган кемага ўхшар, у шаҳарнинг ҳар қандай нуқтасидан ва шу билан бирга денгизда етти чақирим наридан кўзга ташланиб турарди. Уни оқ рангга бўяб, таниқли шоир Рубен Дарионинг келиши шарафига дум-думалоқ фонарлар билан ёритила бошлагач, у мана шундай узоқ-узоқдан кўринадиган бўлиб қолган эди. Лекин буларнинг ҳаммаси бир бўлиб ҳам бизни президент мана шу оппоқ деворлар орқасида, ўша Ҳукумат Уйида, ўз саройида истиқомат қилаётганига унчалар ҳам ишонтиравермасди. Аксинча, буларнинг бари хўжакўрсинга қилиняпти деб айтишга бизда асослар бор эди, назаримизда ҳарбийлар девор орқасида ҳаёт бир маромда давом этяпти деган таассурот туғдириш ва урчиётган турли-туман миш-мишларни йўққа чиқариш пайида бўлардилар; ростдан ҳам, президент қариб-чуриб худо-олло деб хилватни ихтиёр этибдир, дунёю давлатдан, неъматлар ва имтиёзлардан воз кечибдир, ўз бўйнига кафорат олибдир: қолган умрини хокисорликда ўтказармиш, жун чакмонлар киярмиш, нафсини турли темир ускуналар ёрдамида тиярмиш; яна бир гап-сўзларга қараганда у фақат қора нон еб, фақат қудуқ сувини ичаётганмиш, бискай аёллар хонақоҳидаги бир хужрада қуруқ ерда ётганмиш; хотин кишини унинг хоҳишига қарамай алоқага зўрлаганининг оғир гуноҳини, роҳибадан бола орттиришдек зил-замбил гуноҳини юлмагунча шу ҳасратда кун кечирармиш; мана манжалақини қаранглар-а, фақат раббим-худойим йўл бермади, бўлмаса аллақачонлар барча олийнишон орденларни ҳам олиб бўларди! Аммо миш-мишлар ўз йўлига, бузрукнинг бепоён ғамзада салтанатида ҳамма нарсалар илгари қандай бўлса, шундай борар, чунки унинг ҳокимиятининг калити Летисия Насаренонинг қўлида эди, бинобарин, ҳисоб-китобингизни ҳукуматга беринг, деганида ҳар сафар президентнинг амр-фармони шундай, деб кўярди. «Ҳисоб-китобингизни ҳукумат билан қилинг!» Олдин бу гап қандайдир бир ҳақ олишга андак илинж уйғотар, лекин кун ўтган сайин умидлар бари сўниб битмоқда эди. «Ҳисоб-китобингизни ҳукумат билан қилинг!» Ниҳоят, кунлардан бир кун анча йиллар ўтгандан сўнг моллари қарзга олинганларнинг журъатли бир тўдаси президент саройининг қоровулхонасига бир чамадон ҳисоб-китобини кўтариб боришди. Энг ажойибини кўрингки, ҳеч ким бизга на «ҳа» деди ва на «йўқ». Навбатчи бизни одмигина қабулхонага олиб кирди, бу ерда бизни анча-мунча назокатли ва анча-мунча ёш бир офицер кутиб олди, у яхши одоб-икром кўрсатиб, табассум қилиб, илтифот билан бир қадаҳ қаҳвага таклиф этди. «— Бу президентнинг ҳосилидан, сенйорлар!» — деди у. Кейин у бизга деразаларига сим тўрлар тутилган ва шипига шамолпаррақлар ўрнатилган, яхши ёритилган оппоқ хоналарни кўрсатди: бу хоналар шунчалар ёруғ ва тоза, атрофимиздаги ҳамма нарсалар шу қадар инсонийлик билан йўғрилган эдики, ҳар биримиз ўз-ўзимиздан лолу ҳайрон бўлиб сўрардик: «— Қани ҳукуматнинг инқироз нишони? Қани унинг атир-упа сепилган уфунатлари? Ахир, ўз вазифасини шовқин-сурон солмай, шошилмай қилаётган, ипак қўйлақлар кийган амалдорлар ебтўймас юҳо ва раҳм-шафқатсиз жаллод бўлиши мумкинми?» Бу орада ёш офицер бизни яна нарироқларга олиб борди: у бизга мўъжазгина ички ҳовлини кўрсатди: бу ерда Летисия Насарено узоқ ғариб хоналарга жон таслим қилиш учун жўнатилган кўр-шол, моховларнинг оғир наҳс нафасидан эрталабки ҳаво ва эрталабки шудрингни тозалаш учун барча гулбуталарини қирқтирган ва қайчилатган эди. Офицер бизга яна бир маҳаллар чўри қизлар турган, худди товўқхонага ўхшаш дорилужизинни кўрсатди, занглаган тикув машиналари, темир каравотларни кўрсатди, уларда чўри қизлар иккитадан,

ҳатто учтадан бўлиб ётишганди, ёш офицер бу шармандали каталаклар, бу ожизлар уйи бузиб ташланиши, ўрнига мўъжаз ибодатхона қурилажагини айтди. У бизга президент саройининг энг қутлуғ ерини ҳам кўрсатди. Пешиндан оғган қуёшнинг олтин нурлари гуллар чаппар очилиб ётган сўрига тушиб турар, узун кўк тахтачалардан ясалган панжара ортида президент Летисия Насарено ва болакай билан бирга ҳозиргина тушлик қилган стол бор эди. Бу стол теграсида фақат улар овқатланишга ҳақли эди. У бизга афсонавий сейба дарахтини кўрсатди, унинг соясига худди икки рангли миллий байроққа ўшаган матодан ишланган аргимчоқ тўшак осилар, унда президент жазирама туш иссиғида дам оларди. У бизга сут фермаси, пишлоқ ясаладиган хона, асалари қутилари ўрнатилган жойни кўрсатди; президент ҳар куни эрталаб сут соғишни назорат қилиш учун фермага ўтадиган йўлқадан қайтаётганимизда, ёш офицер худди бошига чақмоқ ургандек таппа-тақ тўхтаб қолди ва биз билан ўзи кўрган нарсанинг хурсандчилигини ўртоқлашиб, бармоғи билан тупроқда қолган этик изини кўрсатди: «— Қаранглар, бу унинг излари!» Биз улкан товон зигига қараб қотиб қолдик. Бу издан улугворлик ва қудрат, ўзига ишонган вазмин куч ёғилиб турарди, у бизнинг димоғимизни ёлғизликка одатланган қоплоннинг ҳиди, ҳукмдорлик ҳиди билан қитиқларди. Биз бу изни мушоҳада қилар эканмиз, президент ҳузурига киришга ижозат этилган анов бировимизга қараганда унинг сирига ўзимизни кўпроқ ошно бўлгандек ҳис этардик. Бундай бўлганининг сабаби шунда эдики, барча олий мартабали офицерлар бутун олий бош кўмондонликнинг ҳокимиятидан каттароқ ҳокимиятга, ҳукуматдан ҳам кўпроқ ҳокимиятга, президентнинг ўзидан кўра ҳам каттароқ ҳокимиятга эга чиққан, ўроқда йўқ, машоқда йўқ — хирмонда ҳозир анов хотинга қарши бош кўтараётган эдилар. Шон-шухратига маст бўлиб кеккайган, ўзини қиролнинг маликаси деб тасаввур қилган Летисия Насарено шунчалар қуюшқондан ташқари чиқиб кетдики, бош штаб энди бунга ортиқ асло чидаб туrolмади ва таваккал қилиб бизнинг ичимиздан бировимизни ҳаммамизнинг тепамизда турган зотнинг қабулига киришга изн берди. «— Фақат битта одам киради, — деб айтишди бизга, — генералнинг орқасида нималар бўлаётганини имо-ишора қилиб бўлсаям айтсин». «— Шундай қилиб, мен уни кўришга муяссар бўлдим. У сутдек оппоқ кабинетида ёлғиз ўзи ўтирган экан. Деворларда инглиз учқур пойгачи отларининг гравюралари осилган эди. У юмшоқ ўриндикда ўзини бироз орқага ташлаб ўтирарди, тепасида шамолпарраклар айланарди. У мис тугмали, ҳеч қандай белгилари бўлмаган, гижимланган пахта газламали оқ кўйлак кийган эди, ипак қўлқопдаги қўлларини стол устига кўйган, столда кичикроқ учта бир хил тилла кўзойнақдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Орқа томонидаги жавонда китоб жилдлари чанг босиб ётарди, улар одам териси қопланган ҳисоб-китоб дафтарларига ўхшарди, ўнг томонидаги дераза очик, унга сим тўр тортилган эди. Ундан бутун шаҳар ва булутсиз бутун осмон кўринар — ва нақ бу ердан то денгизнинг нариги ёқларигача лоақал битта ҳам қуш кўринмасди. Мен ўзимни жуда енгил ҳис қилдим, чунки у менга аъёнларига қараганда жуда ҳам содда бўлиб туюлди. Унинг кўриниши қандайдир хонаки, жўн, суратларига сира ҳам ўхшамасди, унга раҳим келди, чунки у бениҳоя қартайган, оғир торган, касаллик уни бутунлай емириб ташлагандек эди, у шунчалар мажолсизланиб қолган эдики, «ўтиринг», — деб базўр пичирлади. У ипак қўлқоп кийган қўлини махзун силкиб мени ўтиришга ундади. У мени кўзларини четга тикиб, тинглади, бўғиқ хирқираб нафас оларди, унинг нафасидан хона ҳавоси аммиак иси билан тўлди. Кейин у ҳисоб-китоб қоғозларини камоли диққат билан кўздан кечирди. У мавҳумликни тушунмасди. Шунинг учун ҳаммасини мактаб боласига тушунтиргандай қилиб изоҳлаб бердим. Мен дастлаб Летисия Насарено биз ўтирган ердан то Санта-Мария-дел-Алтаргача икки марта бориб келса бўладиган масофа, яъни бир юз тўқсон денгиз чақиримига тенг келадиган узунликдаги тафта газламасига қарздор бўлиб қолганлигини айтдим. Шунда у худди ўзига ўзи гапиргандай: «Аҳа!» — деди. Унинг бутун қарзи сиз олий ҳазратларининг ҳурмати учун махсус чегириб ташлаганимизда, ўн йил мобайнида ўйналган лотереянинг олтига энг катта ютуғи миқдорига тенг, деб тушунтириб сўзимни тугатдим. У тагин: «Аҳа», деди ва ниҳоят

энди кўзимга тик қаради. У кўзойнагини тақмади, шунда унинг кўзларидан тортинчоқлиги ва надомат чекаётганлигини кўрдим. У тилга кирганда овози жуда галати эканлигини сездим, бамисоли кўксида най гижирларди. «— Далилларингиз ишонарли ва адолатли, — деди у менга. Ҳукуматга ҳисоб қоғозларингизни тақдим этинг!» Летисия Насарено уни ўз қолипига солиб ўзгартираётган, тош асридан қолган ёввойи кампир Бендисйон Алварадонинг моғор босган тарбияси сарқитларини ундан ситиб чиқараётган чоғларда у ҳа, баайни мана шундай эди, уни баайни мана шундай ҳолда кўрар эдилар. У бир қўлида қошиқ, иккинчисида товоқ у ёқдан-бу ёққа юриб ёки йўл-йўлакай, тик туриб овқатланишга одатланган, Летисия унинг мана шу столда ўтирмай овқатланиш одатини йўқотишга тиришарди. — Эндиликда улар учовлон чаппор очилган чирмовуқ гуллар остидаги чодирда кажава стол атрофида ўтириб овқатланишарди. Овқат пайти у болакайнинг рўпарасида ўтирарди. Летисия эса ёнларида ўтириб, ҳар икковларини ўзини қандай тутиш, яхши хулқ-одатларга, овқат яхши ҳазм бўлиши учун уни қандай ейиш қоидаларига ўргатарди; Летисия уларни стол теграсида тик ва тўғри, елкани стул суянчиғи билан баробар қилиб ўтиришга одатлантирди; уларни санчкини чап, пичоқни эса ўнг қўлда тутишга, ҳар бир луқмани оғизни очмай, бошни баланд кўтариб ўнг жағида ўн беш маротаба ва сўл жағида ўн беш маротаба яхшилаб чайнаб ютишга кўниктирди; эри буларнинг ҳаммаси аскархонадаги машқларга ўхшаб кетяпти, деб тўнғилласа, Летисия бунга заррача эътибор бермасди. Кейин Летисия уни тушликдан сўнг «Ҳукумат хабарлари» газетасини ўқишга ўргатди, бу газетага унинг ўзи васий бўлиб, фахрий бош муҳаррир ҳам ҳисобланарди. У тушлик қилганларидан сўнг бир пас мудраб тин олиш учун хос ҳовлидаги улкан сейба соясидаги арғимчоқ тўшакка чўзилгани ҳамон Летисия бу газетани унинг қўлига тутқизарди. «— Давлат бошлиғи дунё воқеаларидан хабардор бўлиб туриши керак!» Летисия унинг бурнига кўзойнагини ўрнатиб қўярди-ю у ўз нашрининг сувга сероб саҳифаларида сузиб кетарди. Бу орада Летисия ўзини монастирда ўргатишгандек, ўғлининг спорт машқлари билан шуғулланар, уни коптоқ ўйнашга ўргатаркан, олий ҳазратлари ўзининг газетада босилган суратларини томоша қиларди; суратлар шунчалар эски эдики, уларнинг аксариди унинг ўзи эмас, шериги тушган эди; у бечора бунинг ўрнига ўлиб кетди, бунга ҳам не-не замонлар бўлди, шунчалар эскики, ҳатто унинг отини ҳам эслай олмайди. У ўтган сешанба куни министрлар кенгашининг мажлисида ўзини раислик ўрнида ўтириб мажлисни бошқараётгани тасвири туширилган суратларни томоша қилди, ҳолбуки у комета учиб ўтган замондан бу ёғида ҳали бирон марта ҳеч қандай мажлисда қатнашмаган эди; у ўзининг юксак маълумотли министрлари унга тегишли қилиб айтаётган доно ҳикматли гаплар ва тарихий аҳамиятга эга фикр-мулоҳазалар билан танишаркан, кўзи пинакка кетганини сезмай қоларди, булут босган августнинг иссиқ ҳавосида димиқиб, пешин чоғининг таффотига оҳиста ботаркан, минғирлаб қўярди: «— Падари қусур, пўққа арзимайдиган газета экан! Одамлар қандай чидашаркин-а бунга!» Бироқ ушбу зерикарли ўқишдан кейин унда нималардир қолар, қандайдир бир тарзда унинг калласида янги фикрларнинг туғилишига сабабчи бўларди ва ҳушини элитган қуш уйқусидан кўзини очаркан, Летисия Насарено орқали ўз министрларига турли-туман фармойишлар берарди; министрлар бу хоним баён қилган унинг фикрларидан фикр ўқишга уринишиб, яна шу Летисия орқали унга ўз жавобларини етказардилар. «— Зеро сен менинг кароматгўйим эдинг, мен ўйлаган нарсаларни бошлаб ифода этардинг, энг юксак ғояларимни саёз шаклга киритардинг, менинг устимга ҳамма томонлардан бостириб келаётган, олов селларидай оқаётган оламнинг тинимсиз гулдурослари ва қалдироқлари остида нима қилиш кераклигини бехато илғаб олувчи менинг эшитгувчи қулогим эдинг!» Бузрук шундай дерди, лекин аслида эса ҳаётда у ҳамма фойдаланадиган сарой бадрафхоналарининг деворларига ёзиб ташланган, кимники эканлиги номаълум ёзувлардан энг ишонарли манба сифатида ўз ишида фойдаланарди; мана шу ёзувларда у

ҳеч ким унга айтишга — «ҳатто Летисия сен ҳам» — журъат этмайдиган ҳақиқатларни топарди; эрталаб сигирлар соғиб бўлингандан сўнг, ҳали ходимлар уларни ўчириб ташламасларидан бурун тонгда барвақт туриб уларни ўқирди. У бадрафхоналарнинг деворларини ҳар куни оппоқ қилиб оқлаб туришга буюрди, зотан кимки кўнглини бўшатгиси келса, бўшатсин, кимки оппоқ деворга ўз гизли қахру ғазабини сочгиси келса, сочсин, марҳамат; мана шу исмсиз ёзувлардан у олий кўмондонларнинг ғам-аламларини билди, унинг ҳукмронлигининг тожи остида баланд мартабаларга эришган, аммо ичида уни ёмон кўрадиган кимсаларнинг қаёққа қараб ўрмалаётганликларини англади; у инсон юрагининг энг яширин қаърларига кириб боролгандагина ўзини мавжуд ҳол-аҳвол устидан тўла ҳукмрон деб ҳис қиларди; юракнинг сирли қаватларига киришга эса анов-манов шумтакаларнинг халажой деворларига ёзиб кетган сўзларини ўқигандагина, худди фош этувчи ойнага қарагандай бўлиб, тикилиб-тикилиб разм солгандагина муяссар бўларди. У яна юраги тўлиқиб хиргойи қила бошлади, анча йиллардан бери куйлаш эсидан ҳам чиқиб кетган эди. Пардапўшнинг тутагандай майда тўрлари орасидан саёзга чиқариб ташланган моча китнинг тўшига — ўзининг уйқуда ётган хотини Летисия Насаренонинг лошига қараркан, у куй куйларди: «— Тур ўрнингдан, Летисия, юрагимда тонг отди! Буни ҳаёт дейдилар! Қирғоқдан чиқмас уммон!»

Давоми келгуси сонда.

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАҒУРОВ
таржимаси.*

Афанасий ФЕТ

Гўзалликнинг лаблари ширин

Д* * *
еразам олдида
Бир ғамгин оқ қайин,
Совуқнинг дастидан
Кийинган у қалин.

Узумнинг бошидай
Осилган шохлари,
Кўз қувнар боқишда,
Гўзал уст-бошлари.

Жимжима шафақ хуш
Ўзгартар тусини.
Кўнмасин бирор қуш,
Бузмасин ҳуснини.

* * *

Кеча ойдин, аёзли, ҳайҳот,
Қор ғирчиллар, чиқа қол сен ҳам.
Совқотмоқда шатакдаги от,
Ўз жойида турмас мустаҳкам.

Ўлтирайлик ёпиб ёпинчоқ,
Кеча ойдин, йўллар равондир.
Сен чурқ этмай, мен ҳам этмай чурқ
Йўлларимиз бош оққан ёндир.

Учқур чана қиш кечасида,
Ойдинликдир учар қор пуркаб.
Мен қалбимни очаман сенга
Ва сўзлайман битта-битталаб.

---

*Азиз Абдураззоқ
таржималари.*

Ўн тўққизинчи аср рус адабиётининг энг гуллаган даври бўлди. Бу даврдаги рус шеърияти ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Хусусан лирик шоир Афанасий Фет ўша даврнинг сермахсул шоирларидан бири. Унинг ою юлдузлар, рус табиатининг гўзал кўринишлари бўлмиш ўрмонларга, дарёга, кўлларга бўлган ошуфталиги чексиз. Унинг шеърларини кунт ва синчковлик билан ўқиган китобхон буни тушуниб етади, албатта.

* * *

Мендан нари кетмагил зинҳор,
 Мен билан қол дўстим, дўстгинам!
 Мендан узоқ кетмагин зинҳор,
 Сен-ла йироқ мендан ғам-алам...

Бир-бировга биздек яқинлик
 Бошқаларга этмагай nasib.
 Покизаю кучлик ва жонлик
 Севмоқни биз билмаймиз, афсус.

Қошимда сен бўлолсанг ҳар дам.
 Бошинг эгсанг гўё хору зор,
 Йироқ қочар мендан ғам-алам,
 Мендан нари кетмагин зинҳор!

* * *

Жим-жит кеча, юлдузли кеча...
 Ой нур сочар титраб ва титраб.
 Гўзалликнинг лаблари ширин,
 Жим-жит кеча, юлдузли кеча.

Қизгинадир севги қувончи!
 Юлдузлардир сенинг кўзларинг.
 Осмонда ҳам, сувда ҳам ой бор,
 Гўё қайғу ҳамда муҳаббат.

Юлдузларни севаман, дўстим!
 Узоқмасман қайғудан ҳеч ҳам,
 Севимлисан менга яна ҳам,
 Жим-жит кечам, юлдузли кечам.

* * *

Қачонким нурафшон сочингдан ўпиб,
 Қайноқ нафасимни кўксингга урсам.
 Нечун сен ўзга қиз ҳақида тўлиб
 Сўзлайсан висолдан бўлмасдан хурсанд?

Оқшом яқин, лекин қўрқмагин, эй қиз,
 Сени ўраб олай ёмғирпўшимга
 Ой туман ичида юлдузлар миж-миж,
 Уларнинг биттаси ёқар ҳушимга.

Қалбимга ишонмай, майли, майлими?
 Нигоҳим, ҳаяжон, сўзимни тушун,
 Қайноқ бўсаларим тушун майлини,
 Сен шошқин қизгина, ўзимни тушун.

* * *

Биз иков борардик хачирга миниб,
 Бир текис ва қувнаб борарди хачир.
 Индамай хиёбон ичра биз кириб
 Борганда товланар эди нур бир-бир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

84

Қоронғу хиёбон ёришди нурдан,
 Чироқ зулумотга айтди алвидо.
 Ёндилар нур сочиб чироқлар бирдан,
 Биз иков соялар қўйнида аммо.

Қўрқмангиз эй хоним! Мен борман бу чоқ
 Хонимнинг қўлини олдим қўлимга.
 Лабларим қўйганча узоқ ва узоқ
 Бўса олдим қараб ҳисли кўнглимга.

* * *

Абадий бахтимиз ораси билсанг
 Тугамас бўшлиқлар, бизгамас боғлиқ.
 Қасам ичма менга, бўлмагин дилтанг,
 Содиқлигинг сенинг мақтовга лойиқ.

Мен сени севаман ва эркалайман,
 Сочларинг ажойиб, сочларинг қилвир.
 Кўзларингда ишонч! Дейманки чиндан:
 Ўзга ёр керакмас этгувчи дилгир.

Ёлғон сўз на ҳожат? Сўзлайлик бурро,
 Керакмикан бизга мағрур кеккаймоқ?
 Абадий бахтимиз ораси асло
 Тугамас бўшлиқдир узундан-узоқ.

* * *

Қимир этмай турдим мен узоқ,
 Юлдузларга тикилиб зордай.
 Менинг билан юлдузлар аро,
 Қандайдир бир алоқа бордай.

Ниманидир ўйладим – билмам.
 Эшитилди сирли бир қўшиқ
 Ва юлдузлар титради бир-бир,
 Юлдузларга ошиқман, ошиқ.

* * *

Гулчамбаринг ғоят муаттар,
 Унда бутун гуллар мужассам;
 Кокилларинг гўзал жуда ҳам,
 Гулчамбаринг ғоят муаттар.

Гулчамбаринг ғоят муаттар,
 Қамаштирар кўзларни ғоят:
 Севмаслигинг мумкинмас фақат,
 Гулчамбаринг ғоят муаттар.

Гулчамбаринг ғоят муаттар!
 Бахтга кўнгил жуда ҳам мойил,
 Ёнгинамда қўшигинг айтгил,
 Гулчамбаринг ғоят муаттар.

* * *

Кўл уйқуда, қора ўрмон жим,
Сув париси чиқар бепарво.
Осмонда Ой оққушдай жим-жим,
Акси берар сувларга оро.

Балиқчилар кетди уйқуга,
Оппоқ елкан силкинмас ҳамон.
Гоҳ-гоҳ балиқ ўхшаб кўзгуга,
Ялтирайди кўл узра бу он.

Эшитилар шарпа овози,
Тун сукутин бузган сарсари.
Бузмаса ҳам булбул навоси,
Ўйнасинлар сув парилари.

БАҲОР

Самбиттоллар момик тус олди,
Ҳаммаёқда гул-гул самбиттол:
Яна баҳор муаттар бўлди,
Кулоч ёйди қувноқ ва хушқол.

Оқ булутлар сузар осуда,
Ҳаммаёқда илиқлик ҳоким
Ва кўнгилга сингишиб тезда,
Элитади уйқулар муқим.

Ҳаммаёқда ранг турфа-туман,
Кўз қувонар боққанинг сайин.
Байрам қилар одамлар хурсанд,
Ҳаммаёқда хурсандлик, сайил.

Ҳаммаёқда минг-минг болалар.
Не бўлгани эмасдир равшан.
Саломлашар, йўқдир нолалар,
Ёқилгандай муборак гулхан.

Гўё ҳаёт негадир чанқоқ,
Ҳаёт тўлиқ истамасанг ҳам.
Ҳар бир юрак ичида чақноқ
Кезиб юрар кутилган кўклам.

* * *

Куз нақадар совуқдир, аммо
Мумкин қадар иссиқроқ кийин,
Қарағайлар устида гўё
Ёнғин ёнар, ўчирмоқ қийин.

Шимол тунин ёғдуси, жонон,
Ҳар қачон ҳам сенга яқинроқ.
Нур сочмоқда кўзлар нурафшон,
Улар мени истамас бироқ.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Қалб уриши, лаблар нафаси,
Булбул навоси,
Кумуш рангли сув ҳафсаласи
Жилға жилоси.

Тун ёруғи тунги шарпалар,
Узлуксиз соя;
Ўзгаришлар сеҳри қанчалар,
Пояма-поя.

Атиргулнинг ярқирашлари,
Сўзсиз имолар.
Бўсалар ва кўз ёшлари,
Тонгги иболар.

ОҲАНГ

Қандайдир товушлар янграйди,
Ёстиғим, қулоғим қошида.
Фироқдан далолат беради.
Титрайди севги-ла ошуфта.

Ой, йиллар ўтди-ку! Кўп замон
Ҳисларга берилмас эди дил...
Энди қалб дард ила андармон,
Ёзилмас ундаги дард чигил.

Менимча не бўлди? Янгради
Охирги эркалаш оҳанги.
Кўчада чанг-тўзон тўзғиди,
Арава гириллаб ўтганди.

Фироқнинг оҳанги ошуфта,
Беҳуда ҳазилга мойил ишқ.
Ёстиғим, қулоғим қошида
Қандайдир товушлар тўлар лиқ.

ЧЎЛДАГИ ОҚШОМ

Булутлар қизариб турар осмонда.
Далалар шудрингдан эрка ва гўзал.
Сўнги аравакаш ошиб довондан
Йўқолди чанг-тўзон кўтариб бу гал.

Ҳеч ерда кўринмас бошпана, айвон,
Олида на бир чўғ ва на қўшиқ бор.
Ҳаммаёқ денгиздай сўнгсиз, бепоён
Жавдарзор тўлғонар куйлаб беозор.

Булутлар ортидан ой боқиб аранг,
Хирароқ нур сочар кундуз кунгидай.
Қайдадир бир кўнғиз гинғиллар тажанг,
Ёввойи куч учди қанот силкитмай.

Экинзор далалар тилла тусларда
Сайради бедана кайфлари хушдай.
Тинглайман, шабнамлик дала-тузларда
Сайрайди қушчалар ярим товушда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Синчков кўз алданар ним қоронғуда.
Кечқурунги салқин тушмоқда бу дам.
Ярқирар оймома, юлдузлар кўкда
Дарёдай ярқирар қаққашон йўл ҳам.

ЖўКА ТАГИДА

Жўка ости мақтовга лойиқ,
Жазирама етмас бу томон.
Бошим узра осилган ёйиқ
Елпиғичлар елпир ҳар замон.

Узоқларда иссиқ ва сароб,
Мудрагандай туюлар ҳаёт.
Жазирама у ерда сероб,
Чигирткалар сайрашар, ҳайҳот...

Мовийланар осмон бир пасда,
Тутун мисол кўринар осмон.
Булутлар ҳам сурилар аста,
Хаёлингда жамлангансимон.

ХОНАНДА ХОНИМГА

Қалбимни олиб кет узоқ-узоққа,
Чакалак ортида қолган фироққа.
Ушбу овоз, қайноқ кўз ёш устига
Нур сочиб муҳаббат ярар ҳуснига.

Кўринмас мавжларни оралаб ҳар он,
Хонишинг сеҳрига маст бўлмоқ осон.
Сувларнинг кумушранг мавжларида нақ
Юксакка сузаман оққушдай мутлоқ.

Узоққа таралар овозинг — оҳанг,
Гўёки тун кетиб келгандайин тонг.
Гўё қайдандир келгандай овоз
Оҳангдор бир овоз, жавоҳирдай соз.

Қалбимни олиб кет узоқ-узоққа
Чакалак ортида қолган фироққа.
Тушаман кумушранг мавжларда йўлга,
Гўёки липиллаб турган бир кўлка.

Мирпўлат МИРЗО

Муҳташам кўприклар диёри

Мен Тошкент—Сеул уоғига ўтирганимда деярли ярим кечаси эди. Етти соат училади. Икки шаҳар орасидаги вақт фарқи — тўрт соат. Демак, Сеулга бориб кўнганимда аллақачон тонг отган бўлади.

Жанубий Корея, расман Корея Республикаси, ҳали мен кўрмаган мамлакат. Лекин кўпдан у юртда бўлишни орзу қилардим. Бу орзуимга биринчи сабаб — бу мамлакат шоирларини (қадимгилари-ю, ҳозиргиларини ҳам) таржима қилган бўлсам, иккинчи сабаб — бу давлатнинг жаҳон миқёсидаги иқтисодий парвози (“Осиё йўлбарси” деб бежиз айтишмайди) шу юрт билан танишиш иштиёқини уйғотган эди.

Корея адабиёти бизда кам ўрганилган адабиётлар сирасига киради. Лекин шеърятини билан анча-мунча танишмиз десак хато бўлмас. Утган асрнинг 50-йиллари охирида Корея шоирлари ижодидан намуналар кичик бир китоб ҳолида чоп этилган эди, чамамда...

Умуман олганда, корейс, хитой, япон шеърятининг келиб чиқиши сарчашмаси битта. Бу, асосан, улардаги образлар тизими ва фикрлаш тарзининг ўхшашлигида кўзга ташланади.

Хитой шеърятини ҳам бизга нотаниш эмас. Лекин япон шеърятини ўтган асрнинг 80-йилларида ўзбек ёш қаламкашларини нимаси биландир ўзига мафтун этди. Улар орасида хокку, танка ва бошқа шу каби усулларда шеър битадиганлар ҳам пайдо бўлди.

Япон шеърятига бўлган дунёвий эътибор бу мамлакатнинг ўтган аср иккинчи ярмида эришган кучли тараққиёти билан боғлиқ эмасмикин, деган ҳаёлга бораман беихтиёр. Бу билан айтиш мумкинки, қайси бир мамлакат ривожланиш йўлига кириб, ўзининг илму фандаги, ишлаб чиқаришдаги ютуқлари билан бошқа мамлакатлар эътиборини торта бошладими, унинг тарихига, маданиятига, адабиётига дунёда ўз-ўзидан қизиқиш уйғонаркан.

Корея адабиётининг бадиияти, қадр қиммати, аслини олганда, японники ва хитойникидан қолишмаса-да, юқоридаги сабабларга кўра, дунё назаридан бир қадар четда бўлган.

Учоқда ўтириб, бир пайтлар эълон қилинган таржималаримга кўз югуртираман.

Ҳаёт бўлса агар ўз ота-онанг,
Ўрнига кўя бил улар иззатин.

Бу ёруғ дунёдан кетишганида
Юрагингда армон қолмасин сира.

Дунёда эзгудир ёлғиз шу нарса:
Ўз ота-онангга буюк эҳтиром.

Ушбу шеър корейс мумтоз адабиётининг йирик намояндаси Сон Кан (1536—1539) қаламига мансуб. Унинг ижодини ўрганишим ҳамда таржима қилишим жараёнида корейс ва ўзбек маънавий-эстетик мезонларининг ниҳоятда яқин эканлигидан ҳайратланган эдим. Қуйидаги шеър муаллифи эса — Ли Хван (1501—1570). У ҳам мумтоз шоир. Унинг теран туйғули сатрларига қулоқ тутинг-а.

Туманларга сингиб кетсайдим,
Шамол, ой-ла тутинсайдим дўст.

Қарши олсам қарилликни мен,
Турфа дардсиз, азобсиз, сокин.

Бир нарсани истайман яна —
Соф асрасам исмимни ҳаргиз.

Шаъни гардсиз сақлаш, исми соф асраш... Бу ҳам бизнинг энг муқаддас ақидаларимиздан эмасми?! Зеро устоз Миртемирнинг бир шеъридаги лирик қаҳрамон севгилисига: “Тоza исмингизга ғубор қўнамсин!” дея қалб тилагини изҳор этади. Бундан юксакроқ, бундан эзгуроқ туйғу бўлиши мумкинми?

Қўлимдаги журнални ёпиб, тайёра ичига нигоҳ ташлайман. Юзлаб йўловчиларни бағрига олган салон ниҳоятда кенг ва муҳташам. Кимдир мудраб, кимдир газета ўқиб, кимдир плейар тинглаб кетмоқда. Йўлнинг ярмидан ўтдик, чамаси. Ёнимдаги шеригимга қарайман. “Ўзбекистон” ёзуви туширилган махсус либосда. Қизиқсиниб сўрайман. “Кореяга ишга кетяпмиз, — дейди. — Отрядда ўттизтамыз, ҳар хил вилоятлардан йиғилганмиз. Мен ўзим Андижонданман. Уч йиллик шартнома билан кетяпман.”

Мен қачон етишимиз, қандай манзараларга дуч келишим ҳақида ўйлай бошладим. Ахир, дунёнинг бир чеккасига бир ўзим кетаётибман. На тил биламан, на таржимоним бор. Мени кутиб олувчилар билан фақат телефон орқали гаплашганман, холос. Мабодо кутиб олишга ҳеч ким чиқмай қолса, унда нима бўлади?

Бир пайт тайёрамизнинг чиройли ва хушқомат бекаларидан бири қўлимизга бир парчадан қоғоз тутқазиб кетди: “Миграция қайдномаси” экан. Ундаги ёзувлар корейс ва инглиз тилида ёзилган. Каловланиб қолдим. Нега тилни ўрганмаганман, дея ўзимни койидим. Орқа-олдимга алангладим. Яхшиям, орқа ўриндикдаги бир қиз инглиз тилини билар экан. Қайднома сўровларидан бирида Сизни қайси ташкилот ёки идора кутиб олади, деган савол бўлиб, унинг манзили кўрсатилиши керак экан. Йўл тарадудлари чоғида вақт тиғизлигидан ҳаприқиб, номимга юборилган таклиф қоғозидан нусха ҳам олмай, уни элчихонага топшириб юборибман. Бахтимга, ён дафтарчамда кўп марта гаплашганим Корея Ёзувчилар уюшмасининг телефон номери бор экан. Манзил деган сўроққа дарҳол шу телефонни ёздим. Тўғрироғи, қоғозни бошдан-оёқ инглиз тилини биладиган қиз тўлдириб берди. Кўнглим жойига тушгандек бўлди. Лекин тил билмаслигимдан яна ўзимни ўзим койирканман, эсимга бир ҳазиломуз ҳолат тушди. Бундан беш-олти йил илгари, ҳечдан кўра кеч деганларидек, инглиз тилини ўрганишга астойдил аҳд қилиб, уч ойлик курсга қатнагандим. Лекин ишим кўплигидан ўқиш ҳам ўлда-жўлда бўлганди. Имтиҳон топшириш пайтида эса ҳаммамизга хос бўлган усулни қўллаб, яъни домлаларга хушомад қилиб, “аъло” баҳолар олгандим.

Бир куни таҳририятда ўтирганимда дўстим Шодмонбек (Отабоев) кириб келиб (у ҳам курсларга қатнаётганди), мени “имтиҳон” қила бошлади. Мен у сўраган оддий сўзларни ҳам билмай ғудранарканман, курсни “аъло” баҳоларга тугатганим ҳақидаги ҳужжатни унинг олдига қўйгандим-да, аввал мана бунга қараб қўйинг, мен билан кўп ҳам ҳазиллашманг, дегандим.

Учоқ пастлай бошлаганда кўзим иллюминатордан мовий денгизга ва ундаги ям-яшил оролларга тушди. Кореянинг денгизга туташ ҳудудларида уч ярим мингга яқин орол борлиги ҳақида ўқигандим. Бу мамлакат ўз халқи тилида Чосон деб ҳам номланади, бу — Тонгги тароват деганидир. Биз қўнганимизда бу заминга тонг бутун тароватини ёйиб бўлганди.

Аэропортнинг беҳад кенг биноси ичида текшириш жойларидан ўтиб бўлгач, жомадонимни олиш учун ҳаракатланувчи йўлқалардан юриб кетдим. Бутун фикру зикрим ташқарида эди: ким кутиб оларкин?

Ташқарига чиққанимда, кўзим “Жаноб М. Мирзаев!” деган ёзувга тушди, уни қорачадан келган, мендан ёшроқ бир йигит кўтариб олганди. Кўзим яшнаб кетиб, қўлимни силкитиб уни алқадим. У пинагини бузмай турарди. Яқинлашганимдан кейин ёнидаги қизга нимадир деб, менга пешвоз чиқди. У Корея Ёзувчилар ассоциациясининг масъул котиби, таниқли шоир Ким Нам

Ил бўлиб, ёнидаги қиз таржимон экан. Таржимон қиз унинг нима деганини кулиб-кулиб таржима қилиб берди: “Узр, дафъатан у сизга эътибор қилмабди, ўзимизникилардан деб ўйлабди. Бизнинг одамларга жуда ўхшаб кетар экансиз”. Унинг гапини мийғимда кулиб эшитарканман: “Устозимни кўрсанглар, отам, деб югуриб чиқаркансизлар-да!” деб қўйдим ичимда.

Аэропорт жойлашган шаҳарнинг номи Ин-Чан экан. У Сеулдан 40 чақиримлар нарида жойлашган.

Йўллар кенг, равон. Бир муддат юргач, постларга дуч келдик. Уларда кассалар жойлашган бўлиб, ҳар бир ҳайдовчи ўз машинаси русумига қараб йўл ҳақи тўлаб ўтаркан.

Бу заминда дастлаб менинг эътиборимни тортган нарса — ҳашаматли — кўприклар бўлди. Улар шаҳар баланд-пастликларини денгиз қирғоқларига ҳам қурилган. Машинада кетаётганингизда, йўлда кетаётибсизми ёки кўприк устидами, сезмайсиз. Ўтган йўлингизда ёнбошдан кўзингиз тушиб қолганда, унда тикланган маҳобатли кўприкларни кўриб, ҳайратдан ёқа ушлайсиз.

Ҳали кўприкларга кўп мартаба дуч келамиз, шекилли. Уларнинг таъриф-тавсифига яна ўрни келганда тўхталарман.

Таржимон қиз кўп нарса билар ва русчада бийрон сўзларди. Мен, “рус тилини қаерда ўргангансиз?” — деб сўрадим. “Мен русчанигина эмас, ўзбекчани ҳам биламан, — деди ва кулиб қўшиб қўйди. — Тошкентда — ота-онам ёнида (улар ишга боришган, ҳозир ҳам сизнинг шаҳрингизда яшашади) 6 йил бўлиб, русча мактабда ўқидим. Ўзбеклар мени — Марҳабо деб чақиришарди, руслар — Мария деб, асл исмим эса — Ким Ха Ин. Ҳозир Сеулдаги университетда магистрантман”.

Меҳмонхонага етиб келганимизда мени қозоғистонлик адиб Султон Қалиули қарши олди. Бир кун олдин келибди. У асосан болалар шоири бўлиб, “Улан” номли республика болалар рўзномасида бош муҳаррир, айна чоғда Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси котиби ҳам экан. Бир зумда апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

Эртасига эргалаб, дастурга кўра, пойтахтнинг тарихий қадамжоларини зиёрат қилишга чиқдик. Сеул жуда қадимий шаҳар бўлиб, “Биринчи шаҳар” деган маънони билдиради экан. Чанг Док Гунг саройига бордик. Бу қалъа XV асрда япон босқинчилари томонидан илк марта босиб олинган экан. Томлари арча шаклини эслатади. Сопол билан ёпилган ва қизилга бўйланган. Деворлари ёғочдан. Чорқирра устунларига бежирим нақшлар туширилган. Бўғотлар пасти турфа хил нафис гуллар расми билан зийнатланган. Бу — оилага фаровонлик ва кўп фарзанд тилаш рамзи экан. Томнинг бурчак қирралари бўйлаб ва бўғот чеккаларига турфа жонзотларнинг шакли кўндирилган. Улар хонадонни ёвуз кучлардан ва инсу жинслардан ҳимоя қиларкан.

Саройнинг асосий қисми ўша истило пайтида ёндирилган экан. Қолган қисмлари чиройли таъмирланган. Кираверишдаги ҳашаматли дарвоза бетакроп салоҳият касб этиб турибди.

Ичкарига кириб тош майдондан ўтгач, шоҳ ва малика истиқомат қилган қасрга дуч келасиз. Ундаги шоҳона хобхоналар ҳам аввалги давр ҳолатига келтирилган. Бу зарнақш хобхонага шоҳ ҳар доим ҳам киравермас экан, йилнинг мунажжимлар белгилаб берган тунларидагина бу ерга ташриф буюраркан.

Сарой бир неча қисмдан иборат бўлиб, атрофини қадимий боғлар ўраб турибди.

Биз боғни мезбон адиблар билан биргаликда сайр қилдик. Сайр давомида адабиётга доир қизгин суҳбатлар кечди. Даврамаздаги камсуқум ва тортинчоқ йигитни (ўзимизнинг фарғоналикларга ўхшаб кетади) Тянь Чол-Мун деб таништиришди. У, асосан, болалар учун ёзаркан, болалар нашриётида бўлим мудирини экан.

Доим жилмайиб турадиган 30 ёшлардаги адиба бизга ҳамроҳлик қилди. Исми — Ким Ди У. Эркин ижодкор. Яқинда романи нашрдан чиқибди. Суҳбатлардан аён бўлдики, ҳозирги кун корейс адабиёти асосан модернистик оқимлар таъсирида экан. Айна чоғда уларнинг Фарб, Россия, Америка замонавий адибларини кўп ҳам билавермаслиги мени ажаблантирди.

Бугунги кунда дунёнинг деярли ҳар бурчидан бу услуб мутаассиблари топилади. Модернизм ҳар бир халқ адабиётига кириб, кўп ҳолларда у асл ижодга эмас, кўпроқ тажрибага ўхшаб кўринмоқда. Баъзан тажриба даражасида қолиб ҳам кетади. Бироқ унга неба кўплаб ёшлар эргашади? Бунинг тагида классик услублар

заҳматидан бўйин товлаш майли ётмасмикин? Мен ҳақиқий модернизм моҳиятига мутлақо путур етказмаган ҳолда гапирмоқдаман буни. Зеро чинакам модернизм тафаккурдаги янгилик демакдир. Бу юксакликка ҳар ким ҳам эришавермаслиги шубҳасиз. Шу боисдан модерн услубда оммага манзур ижод намуналарини яратиш бошқа йўналишларга қараганда ҳам мушкулроқдир. Чунки техника тараққиёти турмушдаги ва ҳатто ижоддаги кўп мураккабликларни, қийинчиликларни осонлаштириб қўйди. Ҳамма нарсада осонлик табиийликка айланди. Тер тўкиш ва заҳмат нотабиий туюлиб бормоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ёшлар ижоднинг осон йўли модернизмга ружу қўйишмаяптимикиан. Чунки анъанавий услуб қофия заҳматию бошқа мукамалликларини талаб қилади. Модернизмда эса гўёки тўрт томонинг қибла...

Боғ ичини айланиб юрганимизда чиройли бир ҳовузга рўпара келдик. Унда нилуфарлар очилиб турарди. Шунда Ли Хён Бонинг ушбу сатрлари ёдимга тушди.

Эгилиб қарасанг — кўм-кўк теран сув,
Теваракка боқсанг — ям-яшил тоғлар.

Нобакор дунёнинг гардлари асло,
Етиб келмагайдир ушбу муҳитга.

Нилуфарлар яшнар мовий сув узра,
Юракда қайғу йўқ шунинг учун ҳам.

Боғ сайридан чиқиб, адиба Ким Ди Унинг машинасида тушлик қилиш учун йўл олдик. Рулда унинг ўзи эди. Мен маҳобатли “Жип” шаклидаги машинанинг ҳозир қанча туришига қизиқдим. Ҳозир арзонлашган, лекин олинган пайтда 30 минг доллар эди, деди.

Ҳаммадан тушлик “маросими” аломат бўлди. Бир ошхонага кириб бордик. У кенг бўлиб, бир неча тақялар жойлашганди. Ҳар бир тақяда — хонтахта. Хўрандалар пойабзалларини ечиб, кимдир чордона қурган ҳолда, кимдир чўккалаб ўтириб олган. Бизлар ҳам шу тақлид тақяларнинг бирига жойлашдик. Хизмат қилаётган чиройли ва чаққон, хушқомат жувон дастлаб хонтахта ўртасига ихчам газплитасини келтириб қўйди. Уни ёқиб, устидага товага қўйилган ёғни қиздира бошлади. Айни чоғда хонтахта усти бир зумда турфа тақсимчалардаги таомлару кўкатларга тўлиб кетди. Това қизигач, унга паррак-паррак қилиб қирқилган қип-қизил гўшт ташланди. Пазанда жувон товага тушган гўштни шу сония олиб ҳар кимнинг тақсимчасига жойлаб берарди. Бу паррак гўштлар қарам баргига ўраларкан ва кейин ейиларкан. Бу таомнинг номи — “шабу-шабу” экан. Халқда “Чингизхон” деб ҳам аталаркан. Чингизхоннинг доим жанг тарадудидида юрган аскарлари шу таом билан кун кечиришган экан. Шабу-шабудан кейин шарбатсимон яхна ичимлик — секе тортилди. Чой ҳам ичиларкан, нон эса умуман қўйилмади.

Тушликдан сўнг Кё Бо деб номланувчи шаҳарнинг энг йирик китоб дўконига бордик. У сугурта жамияти ҳомийлигида ташкил этилган бўлиб, номининг маъноси — “Маърифат кафолати” экан. Ичининг майдони — 2500 км² Дўконнинг бир чеккасидан қарасангиз, иккинчи чеккаси кўринмайди. Бамисоли — китоб уммони. Эҳ-ҳе, унда қанақа китоблар йўқ дейсиз! Ҳаммасидан бор! Каттасидан ҳам, мўъжазидан ҳам, қимматидан ҳам, арзонидан ҳам! Расталардан Ким Ди У ўзининг чиққан китобини топиб кўрсатди. Эртага уйдан олиб келиб, тақдим қиламан, деди.

Дўконни айланиб юриб, бир ажойиб манзарага дуч келдик. Бир чеккадаги каттагина майдончада ота-оналар ва болалар йиғилиб олиб, турфа китобларни ўқиб ўтиришарди. Тўғрироғи, ота-оналар болаларига, буви ва бувалар набираларига турли рангдор, чиройли безакли китобларни ўқиб беришмоқдайди. Бу мутолаа бепул бўлиб, ўқиб бўлинган китоблар дўконларга қайтариларкан. “Биз ҳам китоб дўконларимизда шу усулни қўлласак-чи”, деган фикр кечди хаёлимдан.

Дўконни айланиб бўлгач, яхна ичимлик ичиш учун бир чеккадаги курсичаларга ўтирдик. “Ажойиб китоб дўкони экан! Катталигини қаранг!” дедим. “Уша катталиги китоб савдосига акс таъсир ҳам кўрсатмоқда, шаҳардаги бошқа майда дўконларни синдириб ташлади”, дея ўз мулоҳазасини айтди адиба Ким Ди У.

– Эркин ижодкор экансиз, – дедим мен унга юзланиб, – бозорбоп, харидоргир китоблар ёзиш фикри туғилмаганми сизда?

– Зинҳор-базинҳор! Оч қолсам қоламанки, фақат ўзимга ёққан мавзулардагина ёзаман, – деди у қатъий.

“Уттиз минг долларлик машинангиз бор, оч қолмасангиз кераг-ов,” дедим мен ичимда.

Султон оға билан меҳмонхонада бир бўлмада яшаганлигимиз учун роса мошимиз очилди. У 63 ёшда бўлиб, биринчи мартта чет элга чиқиши экан. Менинг қозоқ адиблари орасида дўстларим, яқинларим, танишларим жуда сероб. Шу боис суҳбатларимиз у ердаги адабий жараён, ўзаро муносабатлар, ёзувчиларнинг турмуш шароитлари ҳақида бўлди. Биз суҳбатларимизни кўча-кўйда ҳам, дастурхон устида ҳам давом эттирдик. Бундан ажабланган мезбонларимиз сўраб қолишди:

– Иккинглр икки мамлакатдан бўлсанглр, бир-бирларингни тилларингни қандоқ тушунапсизлар?

Султон оға астойдил деди:

– Қозоқ тили ҳам, ўзбек тили ҳам туркий тиллар оиласига киради. Шунинг учун бемалол тушунаверамиз.

– Жудаям бемалолмас, – қўшимча қилдим мен. – Бунинг учун иккимиз ҳам бир-биримиз тушунадиғанроқ қилиб гапиришга ҳаракат қиламиз. Яъни Султон оға қозоқчани чиройлироқ қилиб гапирса, мен бемалолроқ тушунавераман, у бемалол тушунишлари учун мен ўзбекчани бузиброқ гапиришимга тўғри келади...

Юмор туйғуси борлар жилмайишди. Мен “Ҳазил бу, ҳазил!” деб, Султон оғага беғараз қарадим. У, албатта, ҳазилимни кўнглига олмади.

Кечки пайт меҳмонхонага қайтганимизда, гап ижодкорларнинг турмуш аҳволи ҳақида борди. Шўролар даврида қаламқашлар бизда амал-тақал қилиб яшарди, деди Султон оға ва аломат феълли бир журналист дўсти ҳаётидан латифабоп ҳангомаларни гапириб берди. Бир куни ошнаси Қозоғистоннинг шимолий вилоятларидан бирига ижодий сафарга чиқибди. Бир туманда бўлиб, унинг раҳбари билан анча суҳбатлашибди. Раҳбар манзиратдан йироқ одам экан, соатига қарабди-да, мен тушликка кетдим эса, дебди. Мухбир ҳам сир бой бермай, жиддий туриб дебди:

– Машинангизни бериб турсангиз....

– Бирон ерга бормоқчимисиз?

– Олмаотага бориб тушлик қилиб келаман...

Сал кам минг қақирим келадиган Олмаотага бориб келиш қийинлигини англаб, райком котиби уни уйига олиб кетибди...

Раҳбар, уни кечки таомга ҳам уйига қақирибди. Дастурхон йиғиштирилгач, ётишга ҳозирлик кўришибди. Мезбон меҳмоннинг хурмати учун ўз жойини ҳам у билан алоҳида бир хонага қилдирибди. Меҳмон кийимларини бир-бир ечиб ёнига тахларкан, энг устига сўнги либосини ҳам ечиб қўйибди.

Мезбон сўрашга мажбур бўлибди:

– Кечирасиз, ялонғоч ётишга ўрганган экансиз-да?

– Камбағаллик қурсин, келинингизнинг ич иштонини кийиб келувдим, ечиб қўймасам, уриниб қолади...

Райком котиби қочиримни жиддий қабул қилиб, раҳми келганидан эртасига уни кийим дўконига олиб бориб бошдан-оёқ кийинтирган экан...

Яна йўлдамиз. Хань дарёси соҳили бўйлаб кетмоқдамиз. Яна ақлни шоширувчи кўприклар. Улар устидан машиналар, поездлар қатнаб ётибди. Эни бир километрли бу дарёда бундай кўприклардан 26 таси бунёд этилган экан. Мен уларнинг салмоғини ўзимча қилиб, ҳар бирига биттадан шаҳарча қурса бўлади, дея чамалайман.

Дарё 12 миллионли аҳолига эга пойтахтни қоқ иккига бўлиб ўтаркан. Жанубий томонда асосан аҳоли яшайдиган уйлар жойлашган, шимолий томонда эса – ишлаб чиқариш корхоналари, маъмурий бинолар... Чиройли манзаралар кўриниб турганлиги учун дарё бўйидаги уйларнинг баҳоси жуда юқори экан.

Шаҳар ҳаёти, одамларнинг турмуш шароитига қизиқдик. Ишга яроқсиз оиланинг ҳар бир аъзосига давлат томонидан 420 доллардан нафақа ажратиларкан. Мактаб ўқитувчиларининг маоши – 1,5 минг доллар атрофида, лекин уларга жуда катта имтиёзлар бериларкан; олий ўқув юртларининг домлалари 3 мингдан

5 минг долларгача маош олишаркан. Олий ўқув юртлари даргоҳи жамиятдаги энг тоза, порадан холи муҳит экан. Унда кимдир бу киноятга қўл ургудек бўлса, қаттиқ жазога тортиларкан.

– Шаҳарда жуда кўп одам яшаркан, прописка масаласи қандоқ? – сўрайман таржимондан.

– Прописка масаласи деганингиз нимаси? – таажжубланади у.

– Масалан, мамлакатнинг исталган жойидаги фуқаро Сеулга келиб ишлай оладими?

– Яшашга жой топса бўлди. Лекин уй-жой бизда қиммат...

– Мана, Олимпиада стадиони олдидан ўтаётимиз, – кўринган улкан иншоотга ишора қилади таржимон. – 1988 йилда ўтказилган олимпиада мамлакатимизни иқтисодий жиҳатдан жуда кўтариб юборди. – ДАН ходимлари кўринмайди кўчаларингизда?

– Уларнинг ҳожати ҳам йўқ. Чунки ҳамма йўллар бўйлаб суратга олувчи камералар ўрнатилган. Кимки қондани бузса, бу ҳақда дарҳол ҳайдовчининг манзилига жарима қоғози жўнатилади. Ундан ҳеч ким бўйин товлай олмайди. Чунки жаримани вақтида тўламаган шахс машина сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқидан маҳрум қилинади.

– Биздаги ўткир муаммолардан бери, – гапида давом этади таржимон, – туғилишнинг камлиги ва ёшларнинг қора ишларга бўйни ёр бермай қўйганлигидир.

“Шу боисдан ташқи мамлакатлардан ёлланма ишчилар чақирилар экан-да”, ўйладим мен.

Кўчага қарайман, кўприклар устига назар ташлайман, бир-биридан чиройли машиналар “ғиз-ғиз” ўтиб турибди.

– Наҳотки шуларнинг ҳаммаси ўзларингизники бўлса?, сўрайман таржимондан.

– Мамлакатдаги 95 фоиз енгил машина ўзимизда ишлаб чиқарилади, – дейди у гурур билан. – “ДЭУ”, “Самсунг”, “Киа”, “Хундай” автомобиль заводларини эшитган бўлсангиз керак?...

– Мен беш йилдан бери “Нексия” ҳайдайман. Ажойиб машина. Лекин бу ерга келиб кўрдимки, ундан ҳам ажойиблари кўп экан...

Мамлакатнинг йирик киностудияларидан бирида бўлиб, ундаги ижодий ходимлар билан учрашдик. Киностудиянинг турфа заллардан иборат музейида бўлдик. Айниқса суратга олиш майдони ҳаммамизда катта таассурот қолдирди.

Бу майдоннинг бир қисмида тарихга доир детектив фильм тасвирга олинаётган экан. Таниқли режиссёр ва актёрлар билан бирга суратга тушдик.

Майдоннинг бошқа бир қисмида қадимги кўрғон барпо этилган. Яна бошқа қисмида бир-бирига рўпара тарзда Жанубий ва Шимолий Корея вакиллари музокара ўтказадиган улкан биноларнинг нусхалари тикланган. Икки мамлакат ўртасини битта сариқ чизик ажратиб турибди. Қайси бир фильмда суратга олинишича, икки мамлакат чегарачилари ўша сариқ чизик олдига келишганда, соянг менинг еримга тушяпти, деб бир-бирларига дўқ уришган экан.

XX асрда коммунистик сиёсат вужудга келтирган мураккаб муаммолардан бирини корейс миллати тақдири мисолида яққол кўришимиз мумкин. Бу халқ ҳам немис миллати сингари II Жаҳон урушидан сўнг иккига бўлинганди. Немис миллати шўролар тузуми инқирозидан кейин бирлашган эса-да, корейс халқи ҳали бу муроасага етиб келгани йўқ. Тарихнинг ҳам табиатники сингари ўз азалий қонунлари бор. Тарих оқимини сохта ўзанларга буриб, бирор жамият ўз муддаосига эриша олмаган. Фоя ҳеч қачон қоринни тўйдирмаган ва тўйдирмайди. Биз бугунги кунда Шимолий ва Жанубий Корея ҳаётини бир-бирига таққослаган ҳолда бунинг шоҳиди бўлиб турибмиз.

Дастурга кўра, Корея Езувчилар уюшмасида бўладиган учрашув-анжуманда мен “XX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабий жараёни” мавзусида маъруза қилишим керак эди. Учрашувга боришдан олдин уюшма раҳбари олдимга келиб, телевидение мухбирлари сиз билан қизиқишмоқда, интервью бериш ниятингиз борми, деб сўради. Мен “мутлақо йўқ” дея жавоб бердим. Ундоқ бўлса, учрашувда берилиши мумкин бўлган саволларга қандай қарайсиз, деди. Мен, ҳар қанақа саволга жавоб беришга тайёрман, дедим. Гап “Анджон воқеалари” борасида кетаётганди. Ҳали бу воқеаларнинг содир этилганига икки ҳафта ҳам бўлмаганди.

Мен йўлга тушишим арафасида Сеулдан телефон қилишиб: “Келадиган бўлдингизми? Тошкентдан учоқлар учаяптими?” дея сўрашганди. Бундан мазкур воқеалар хабари дунёга цунами янглиғ тарқалиб, умуман бошқача тус олиб кетганлигини тушундим. Шу боисдан, телевидение орқали бирон гапни айтиб, ҳақиқатни уқтириш кулги бўлишдан бошқа нарса эмасди.

Учрашувда ижтимоий аҳволимизга, турмуш шароитимизга, шунингдек, албатта, “Андижон воқеалари”га ҳам доир саволлар бўлди. Адиблардан бири, Россиядан ажралганинлардан кейин қандоқ яшяпсизлар, деб сўради. Россия деганда у шўролар тузумини назарда тутганди. Бошқа бир ёш ижодкор, шахсан ўзингиз Андижон воқеалари борасида нима дея оласиз, деб савол берди.

Мен саволларга жавоб берарканман: — Биз ҳеч кимга қарам бўлмаган давлатни — Америкасиз, Россиясиз, халифатларсиз мамлакатни барпо этмоқчимиз, — дедим ва сўзимда давом этдим. — Ўзбекистон ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Албатта, бу танлаган йўлимиз мураккаб ва машаққатли. Шу боисдан бизга таҳдид қилувчилар аввал ҳам бўлган, кейин ҳам бўлиши мумкин. Андижон воқеалари шунинг бир мисолидир.

Ўзбекларнинг ўзига ҳос менталитети бор. Агар ўзи ўсган муҳташам ҳовлида ёш бола олов кўтариб у ёқдан-бу ёққа югурса, уйнинг каттаси, у нима каромат кўрсатаркин деб томошабин бўлиб турмайди. Балки боланинг қўлидан оловни тортиб олиб, сабоқ бўлсин деб, юзига тарсаки ҳам туширади. Бутун дунё ана шу “тарсаки”ни муҳокама қилиб турибди....

Сўзларим унча эътиборсиз қолмади, шекилли, мезбон ижодкорлар Ўзбекистон ҳақида самимий фикрлар айтишиб, уни кўриш орзусида эканликларини изҳор қилдилар.

Мамлакатнинг йирик шаҳарларидан бири Кванжуга эрталабки нонуштадан кейин йўлга чиқиб, туш пайти етиб бордик. У пойтахтдан анча олисликда жойлашган. Унга соатига уч юз километргача тезликда юрадиган поезд қатнаркан.

Бизни мамлакат Маданият ва Спорт ишлари вазирлигига қарашли шаҳар маданият бошқармасининг директори Юнг Жин Ли қарши олди. У ҳам шоир экан. Шаҳарнинг қадимги ва ҳозирги тарихига оид қизиқ воқеаларни гапириб берди. Бу шаҳар ўзининг алоҳида мардонаворлиги билан ажралиб тураркан. Унинг жасур ўғлонлари қадимда босқинчиларга қаттиқ қаршиликлар кўрсатиб, катта исёнлар кўтарган экан.

— Кванжу шаҳри ажойиб табиати билан ҳамиша ижодкорларни ўзига жалб этиб келган, — деди Юнг Жин Ли ва сўзида давом этди. — Шу боисдан биз шаҳарда Осиё халқлари маданияти ва адабиёти вакиллари учун марказ ташкил этмоқчимиз. Бу марказ мунтазам ишлайди. Уйлайманки, турли мамлакатдан келган вакиллар бу ерда бир-бирлари билан учрашиб, ўзаро дўстлик ришталарини боғлайдилар. Бу тadbирларда кўпроқ ёш ижодкорлар иштирок этишса, айти муддао бўларди...

Мезбонимиз шоиртабиатли (шоир-да ўзи) бўлиб, мутойибага ҳам уста экан. Даврада ўтирганимизда кимдир одамнинг ёшига боғлиқ хасталиклардан сўз очиб қолди. У ҳам буни тасдиқлаган бўлиб деди:

— Менда ҳам бир қанча хасталиклар бор. Ва улар шунчалик қадрдон ва садоқатлики, қаерга борсам, ҳамиша мен билан бирга бўлишади, бир зум ҳам ёнимдан жилишмайди...

— Улар сизга нима сабабдан ёпишиб олишган? — сўрадим мен дафъатан содалик билан.

— Хотин туфайли-да!.. Ҳар куни “у йўқ, бу йўқ” деб нолийверганидан кейин, бошқа нимаям бўларди?..

— Наҳотки?! Йўғ-е?! — деб юборганимни билмай қолдим. Ва кўнглимдан “Хотин ҳамма жойда бир хил қичқиради”, деган “мақол” (“Хўроз ҳамма жойда бир хил қичқиради” мақолига тақлидан ўзим тўқиганман) тўғри экан-да, деган фикр кечиб улгурмасидан у кулиб юборди.

— Ҳазил бу, ҳазил!.. Хотиним асло унақа эмас, аксинча, ниҳоятда меҳрибон!

Гап шу муҳит адабиёти ва халқ оғзаки ижоди ҳақида кетганда, бу ерда шундоқ бир эртақ-нақл бор, эшитасизларми, дея уни гапириб берди. Бир чол ўғилларини қошига тўплаб, ҳар бирига биттадан чўп берибди-да: — Қани, синдириглар-чи, — дебди. Уғиллар чўпни синдиришибди. Кейин чол унга чўпни даста қилиб, ўғиллари қўлига тутқазибди. Уғиллар энди уни синдира

олишмабди. — Мана, кўрдингизми, ўғилларим, доимо бирга бўлсанглар, сизларни ҳеч ким енга олмайди, — дебди мўйсафид ота.

— Бу эртақ-нақл бизда ҳам бор, — деди Султон оға.

Албатта, бу ҳаммага маълум эртақ. Л. Толстой ҳам қоғозга туширган. Лекин мезбонимиз уни худди ўзиникидек қилиб гапириб берди.

Менинг ҳам мутуйиба қилгим келиб: — Шу эртақнинг латифага айлангани ҳам бор, айтиб берайми? — дедим.

— Бажонидил.

— Уша чол ўғилларини йиғиб, боя Сиз айтгандек, ҳар бирига бир донадан чўп берибди ва синдириглар-чи, дебди. Ўғилларининг ҳаммаси қўлларидаги чўпни синдиришибди. Кейин чол, боя сиз айтгандек, ўнтасини даста қилиб, тўнғич ўғилга тутқазибди ва қани, синдириб кўр-чи, дебди. Ўғил кучли, забардаст экан. Бир даста чўпни шақирлатиб синдириб ташлабди. Мўйсафид отанинг эса бирдан фиғони чиқиб:

— Эртақниям расво қилдинг-ку, хумпар! — дермиш.

Таржимон латифани бор таровати билан чиройли таржима қилиб бераркан, у бирам яйраб кулдики, ҳузур қилганидан нукул эгилиб-букиларди.

Яқунловчи анжуманимиз Кванжудаги дорилфунунда домлалар, ижодкорлар ва талабалар ҳузурда бўлиб ўтди. Биринчи сўз хитойлик адиб Во Минга берилди. У ўз ижоди ва асарларига ишланган фильмлари билан Кореяда ҳам машҳур экан. У асосан яратилган асарлари тарихи, ижодий лабораторияси ҳамда ёзувчилик бурчи ҳақида ҳеч кимнигина ўхшамаган фикр-мулоҳазаларини баён этди.

Россиялик адиба Вера Галактионова маърузасида асосан ижтимоий мавзуларга урғу берди.

— Бу анжуманда машҳур ёзувчи В. Распутин ҳам иштирок этишни ният қилган эди. Лекин бетоблиги туфайли келолмади, — дея у сўзини бошлади. — Мен яқинда прозаик дўстим В. Личутин билан Архангельскда ташкил этилган ёш ижодкорлар семинарида иштирок этдим ва Россиянинг чекка ўлкалари ниҳоятда қашшоқлашиб кетаётганлигига яна бир марта амин бўлдим. Ҳатто ёш ижодкорларга егуликка арзирлик нарса топилмади. Семинар кунлари давомида улар фақат қуруқ нон ва сув билан кун кечирдилар...

Адибанинг ўз мамлақати турмушига оид шу каби ҳолатларни бутун икир-чикирлари билан баён қилиши, яъни дардини дастурхон қилиши ҳаммани бир қадар ажаблантирди. Менинг кўнглимдан: “Уйдаги гап кўчага чиқса ғалати бўларкан”, деган фикр кечди. Яна у сўзида рус миллатининг миллат сифатида таназзулга кетаётганлигини куюниб гапирди. Бу аҳволга давлатимиздаги раҳбарлик тизимлари лоқайд, дунё ҳамжамияти эса мутлақо бефарқ, деди ва дунёда глобаллашув ҳаракатлари кучаяётганлигидан қаттиқ ташвишда эканлигини билдириб, маърузасини якунлади.

Менга навбат берилгач, сўзимни Ўзбекистон ва Кореянинг мустақкам иқтисодий алоқалари борасида бошлаб, бу мамлакатнинг кўркамлиги ва ундаги иншоотларнинг муҳташамлигидан ҳайратда эканлигимни айтдим. Дунёга яхшилик истаган халқгина кўприк қуради, ёмонлик истаган одамлар бўмбалар ихтиро қилади, дедим. Рус адибасининг глобаллашув ҳақидаги хавотирлари тўғри, дедим сўзимда давом этиб. Лекин наҳотки унга чора бўлмаса?! Чора бор! Ёвуз кучлар глобаллашувига қарши дунёдаги эзгу ниятли инсонлар бир-бирларига қўлларини бериб, қарши чиқишлари керак!..

Буюк Будданинг ҳаёт ҳақидаги таълимотларидан бирида, кўнглинг кенгликларни истаса, саёҳатга чиқ, руҳинг янгиланади, дейилади. Мен бу ҳикматни ушбу сафарим давомида теран ҳис этдим. Ҳаётимда ксчган шу бир ҳафтани турмуш ташвишларига кўмилиб ҳам ўтказишим мумкин эди. Лекин сафарим боис олам-олам таассуротларга эга бўлдим. Ажойиб шоир Ким Нам Илдай самимий дўст ортдирдим.

У мени аэропортга кузатишга олиб чиқаркан, зимдан чехрасига нигоҳ ташлайман. Офтобда нурдан ўзга нарса бўлмаганидек, унинг ҳам юзида меҳрдан бўлак туйғу йўқ эди.

Мен ушбу сафарим асносида дунёнинг кенглигига ва яхши одамларнинг кўплигига яна бир қарра амин бўлдим.

Александр ГОРБОВСКИЙ,
Юлиан СЕМЁНОВ

Мангулик қопқасин қоқиб кўрганлар

Агар инсонларнинг ҳамма истаклари рўёбга чиқса,
ўзлари учун унча яхши бўлмас эди.

Гераклит.

Борлиқнинг ҳукмдори, жумла форсларнинг фармонбардори, шаҳаншоҳ Ксеркс кўклам мавсумининг нишон ойида, Янги ойнинг иккинчи куни ўзининг маҳобатли кўшинининг кўригини ўтказишга шайланди. Учқур чопарлар бу хабарни мағлуб билмас форс лашкари турган барча шаҳар ва қалъаларга тарқатдилар: кўплар шодландилар, ундан-да ҳам кўплари хавотирландилар.

Туман бойликлар, зафарли олқишлардан умидвор бўлганлар шодландилар. Бундай маросимда эгарининг тортмаси узилиб, найзани тўғри ушлай олмай, оти тўғри йўлда қоқилиб йиқилганлар жазога тортилишини тажрибада кўрганлар қайғуриб хавотирландилар. Қайғурганлар ҳам ўзларини хурсанд кўрсатишга интилардилар, негаки, ҳар ерда ҳозир айғоқчилар, чақимчилар чақимидан изтиробга мубтало бўлмаслик учун эҳтиётини қилардилар.

Кўпчилик интиқиб кутган, ундан ҳам кўпи чўчиб кутган ўша кун ҳам етиб келди. Подшоҳнинг виқорли чодирини ўрнатилган тепалик теварагига сонсиз лашкар тўпланди, чодирдан шаҳаншоҳ чиқиб кўринганида осмону заминни ларзага келтирган сурон қоплади. Ушбу сурон олдида қора булутлар момақалдиросиё, бўронли денгиз шовқини бир “тиқ” этгандай ёхуд салқин шабада эсгандек эди. Минглаб аскарларнинг мис қалқонларига пўлат қиличлари билан уришидан ҳосил бўлган сурон эди бу.

Шаҳаншоҳнинг ўнг томонида сал орқароқда турган лашкарбоши ҳукмдор юзида қониқишлик ифодасини уқдики, бу шафқат аломати эди. Подшоҳ қўлининг ишорати билан бу сон-саноксиз лашкар ҳаракатга келганида, бутун ер юзи — уфқдан уфққача қимирлагандай бўлди, чунки қир устида турганларга на камончилар, на суворилар, на қалқончилар бор эди, қурол-яроғини ярқиратиб силжиётган минглаб кишиларгина бор эди, холос. Ва буларни тўхтата оладиган бирон-бир пурвиқор қалъа, бас келадиган бирон кўшин оламда йўқ эди. Ушбу зафарли салоҳиятга дохиллиликдан сурур ҳисси шаҳаншоҳнинг ўнг қўл ва чап қўл томонида турганларнинг қиёфаларида ҳам акс этган эди.

Бироқ улар Ксеркснинг юзини кўра олмас эдилар. У юзини улар томон бурганида, шоҳлар шоҳининг бетидан ёш оқаётганлигини кўрганларида даҳшатдан қотиб қолдилар.

Шунда подшоҳ шоҳона амр оҳангида эмас, балки оддий бир инсон овозида деди:

— Инсон умрининг ниҳоятда қисқалиги мени ҳақиқатан ҳам ларзага солди. Атиги юз йилдан кейин ушбу турганларнинг лоақал бирортаси ҳам ҳаёт кишилар орасида бўлмайди. Шундай деб, подшоҳ ҳеч кимга боқмай чодирига кириб кетди. Сарой аъёнлари нима дейишини ва нима қилишини билмай лол эдилар. Лашкар эса йўлида давом этар, кўкнинг у бошидан бу бошигача тебранар, бу тебранишнинг сўнгги йўқдай эди.

Форслар фармонбардори, шоҳлар шоҳи ўша куни чодирдан қайтиб чиқмади. Бу сафар кўриқдан кейин на мукофотлар берилди, на дорга осишлар бўлди... Худди мана шундай, жуда бўлмаганда, шунга яқин ҳикояни юнон тарихчиси Геродотда ҳам кўриш мумкин. Бу воқеа кўклам мавсумининг нишон ойида, ойнинг иккинчи кунида, икки ярим минг йил аввал содир бўлган эди.

1. ЙЎЛГА ТУШГАНЛАР

Инсон доим ўз қисматидан нолиган; Яратган унга жуда қисқа умр ато қилибгина қолмай яна уни ўлимга маҳкум ҳам этган. Уша Ксерксга қадар анча замонлар олдин ҳам Дажла ва Фрот дарёларининг бўйларида яшаган қадимги Шумер аҳолиси бу борада қайғуриб бош қотирганлар. Инсонга ақлдай бир улуғ неъматни ато қилган Худолар унга абадийликни ҳам тақдир этсалар бўлмасмиди? Беш минг йиллик тарих қаъридан миҳхат белгилари билан безалган сопол тахтачалар орқали ҳайронлик ва ачиниш ҳислари билан йўғрилган мисраларга тўқнаш келамиз:

Сасим чиқмасинми, йўли нечук таскиннинг?
Қора ерга қоришиб ётибди дўстим менинг,
Дўстим—Энкиду тупроққа айланмиш!
Мен ҳам бўлдим сенингдек, дея ёстанмасманми
Қайтиб зинҳор турмаслик учун.

Агар одамзот фақат нолишлару йиғлаб-сиқташ билангина ўтиб кетганида, ҳеч қачон ўз зуваласига лойиқ бўлолмасди. Шунинг учун ҳам дастлабки дostonнинг қаҳрамони Гилгамиш яшартириб, умрни узайтирадиган “тоғолчага ўхшаш” чечакни излаб топиш учун денгизлар оша хатарли сафарга отланади. Йиллар, ҳатто минглаб йиллар ўтаверди, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурлар ҳам ўзгараверди, эски худолар ўлиб, янгилари туғилаверди. Бироқ бу умидбахш орзу — мангу яшаш истаги, унинг йўлини топиш иштиёқи ҳеч вақт армонга айланмади. Барча замонларда, инсоният шарафининг ҳимояси учунми, ҳарҳолда, ушбу йўлни изловчи девоналар топилиб турган. Гилгамиш изидан юришга таваккал қилиб йўлга тушган, манзилга етолмай йўлни йўқотиб адашган, нобуд бўлган исми номаълум, донғи чиқмаган қанчадан-қанча кимсалар бу дунёдан ўтганлигини ким билади дейсиз?

Гилгамиш дostonида мангулик бахш этувчи гул ҳақида гап кетади. Қадимги Ҳиндистоннинг “Моҳабхорат” дostonида бир дарахтнинг киши умрини 10 000 йилга узайтирадиган сели ҳақида гапирилади. Қадимги юнон тарихчилари Мегасфен ва Страбонлар ҳам бу ҳақда эслатадилар. II-III асрларда яшаган румик Элиан қандайдир бир дарахтнинг меваси ёшартириш фазилагига эгаллиги борасида ҳикоя қилади. Мозийнинг бошқа матнлари ҳам “мангулик суви” — “оби ҳаёт” ҳақида ишонч билан сўзлайдилар. “Мангулик суви” тушунчаси анъана тарзида африкалик элатларда, америкалик қавмларда, славянларда мавжуд бўлган. Рус дostonлари “мангулик суви” булоғини уммонлар ўртасида жойлашган Буян оролига жойлаштиради. Уммон аҳли эса, мазкур сув маконини куруқликда “кўп кунлик йўл”дан кейин етиб бориладиган манзилда, деб биладилар.

Худди шундай, Хитойга қўшни бўлган қавмлар мангулик суви Чашмасини Хитойда деб кўрсатсалар, хитойликлар эса айнан мана шу мантиқ асосида, бошқа жойларга, имкон қадар ўз мамлакатидан йироқ ўлкаларга ишорат қиладилар ва оби ҳаётни излаб йўлга тушадилар.

Ана шундай сафарлардан бирини хитой императори Цин Шихуанди (мил.авв.259-210 й.)номи билан боғлашади. Цин Шихуанди мамлакатни бирлаштирган ва Буюк Хитой деворини қуришни бошлаган император эди. Девор мамлакатни кўчманчилардан тўсиб туриш билан бирга, императорни ўтмиш ҳукмдорлар қисматидаги доимий ҳарбий таҳликадан қутқариши ҳам назарда тутилган эди. Бироқ дунё ташвишлари туганмасдир, биридан қутулсанг, иккинчиси пайдо бўлади. Шихуандининг ниятини бошқа императорлар хаёлига

ҳам келтира олмасди: у абадий яшаб қолмоқчи эди. Ушбу ниятига эришиш йўлида ҳеч нарса: вақтини ҳам, ҳаракатини ҳам аямади...

Император қароргоҳи жойлашган Ясоқ шаҳарига бирон-бир бегона кимса йўлай олмас эди. Ҳеч нарсадан ҳайқмайдиған қизиқувчилар, агар дарвоза ёнига жуда яқин келиб қолса, шу ердаёқ боши кетарди. Ҳатто, қушлар ғафлат босиб шаҳар теварагини ўраб турган кенг сатҳли сувоқар ҳандақдан учиб ўтса, уларни камончилар қизил узун ўқлари билан отиб туширардилар. Бу тadbир жуда ҳам ҳаддидан ошган тadbир эмасди, зотан, ёмон руҳ ялмоғиз қушга айланиб императорга яқинлашиб зарар етказиши мумкин эди. Ёмон руҳ тўғри ёки тўғри бурчакли ҳаракат қилади, деб ҳисобланарди. Шунинг учун императорнинг Ясоқланган шаҳрига кирар ҳамма ўтақлар, йўлақлар шундай қилинган эдики, бирон-бир тўғри чизиклиси йўқ эди. Ҳатто қаср томларининг учи ҳам ундан ёмон руҳлар ўта олмаслиги учун букик шаклда қурилган эди. Ушбу эҳтиёт чораларига қарамай, яна бир даҳшатли “ташрифчи” бор эдики, уни ҳеч нарса ва ҳеч қачон тўхтата олмасди. Император ҳар ону ҳар соатда уни эсдан чиқармаслиги даркор эди.

Шихуанди давлатининг энг доно, билимдон инсонлари билан қурган суҳбатлари зое кетди. Улар ҳокимиятни эгаллаш ва қўлда олиб қолиш борасида, урушлар ва солиқларни ундириш юзасидан устаси фаранг эдилар-у, бироқ уларнинг ҳеч бири ўз ҳукмронига табиатни бўйсундириб, ўлимдан сақланиб қолиш йўлини айта олмасдилар. Шундан кейин император қасрининг хилват жойларига бориб, истагига жавобни оламдан аллақачон ўтиб кетганларнинг китобларидан излай бошлади.

“Айтишларича, Шарқий денгизнинг ўрталарида учта ғалати орол бор эмиш. Улар рубъи маскундан унча йироқ бўлмасалар ҳам, у ерга бирор қайиқ, кема яқин келса, қаттиқ шамол туриб, уни узоқ-узоқларга улоқтириб ташлар экан. Агар рост бўлса, қадимда бу оролчаларга қадами етган кишилар ҳам бўлган эмиш. Бу оролда ўлмаслар яшайди, уларни ўлимдан асрагувчи моддалар бор. Бу ердаги барча жонзотлар, ҳатто қушу ҳайвонларнинг ранги ҳам оқ. Ривоятга кўра, ушбу оролчаларнинг бирида нефрит рангидаги шароб қайнаб турадиган булоқ бор. Кимки ўша шаробдан ичса мангуликка дохил бўлади”, — деб ёзган экан жуда қадимги донишмандлардан бири.

Цин Шихуанди буни ўқиб, уни тақдирнинг ўзига қаратилган бир ишорати деб билди. Ўша кундан эътиборан, император буйруғига биноан катта денгизга чиқа оладиган ўнлаб йирик кемалар қурилиши бошлаб юборилди. Бу кўз кўриб қулоқ эшитмаган флотни нима учун қурилаётганини ҳеч бир киши — на оддий фуқаро ва на бир сарой аъёни билмас эди. Бироқ кемалар қурилиши қанчалик чўзилиб борса, императорнинг шубҳалари ҳам шунчалик ортиб бораверди: Ясоқ шаҳрини, ундаги қасрини ташлаб кетиши салтанатни қўлдан чиқишига олиб келмасмикан? Кемаларнинг бирида императорнинг борлиги аломати бўлмиш сариқ ипак елканли флотилия уфқда кўздан ғойиб бўлар-бўлмас пойтахтда исён кўтарилди. Ясоқ шаҳридаги бўшаб қолган тахтни тўлдириш учун узоқ-узоқ вилоятлардан тўда-тўда даъвогарлар ёпирилди. Император шундай бўлишини билганлиги учун ҳам кемалар қурилишини турли-туман баҳоналар топиб ўзи орқага сурарди. Унга тўсатдан аёнлар бўлмаси ёқмай қолар ва дурадгорлар уни қайта қураб, баъзан эса, кема учудаги безак аждар унинг кўнглидагидек бўлмагани учун уни ясаган наққошнинг калласи олинарди. Аммо, барибир, қурилиш давом этар, у қачондир тугаши ва император бир кун охир бир қарорга келмай иложи йўқ эди.

Қурилиш ниҳоялаб қолган бир паллада бош назоратчи Су Ше исмли императорга нотаниш кимса унинг ҳузурига киришга изн сўрагани айтиб муддао бўлди. Су Ше император ҳазратларининг муборак оёқлари остига ўзини ташлаб: “Бир тўда йигит-қизлар зарурий поклянишлардан сўнг мангулик ороллариини излашга отланиши учун ижозат беришингизни сиздан ўтиниб сўраймиз” — деди. Император тақдир яна менинг ишимни ўнглади, деган хаёлга келди. Белгиланган куни йигирма кеманинг бари сувга туширилди. Ёмон кўз, ёмон фикрлардан сақловчи сурнай навалари остида эшкакчилар эшкак эшиб, уч

минг ёш-яланг ва ундан бошқа турли ишчилар, хизматкорлар ва усталарни ортиб олган кемалар Шарқий денгиз томон суза бошлади.

Кунлар ўтди, ҳафталар ўтди, ойлар ҳам ўтди. Су Шедан дом-дарак йўқ. Император кўп вақтини қирғоқда уфққа термулиб ўтказди. Кемалар қайтмади.

Ушбу сайёҳлар гуруҳи тақдири ҳақида бир хитой тарихчиси шундай, деб ёзди: “Су Ше денгиз саёҳатига чиқди. У янги ерларни очдики, у ерлар серҳосил, аҳолиси ювош эди. Ўша ерда қолиб, подшоҳлик қилди, қайтиб келмади”.

Су Ше ва унинг одамлари қайтмаслиги аниқ бўлгач, император ўлмасликнинг бошқа йўллари излай бошлади. Махсус кишилар мамлакат бўйлаб қидириб, излаб қадимги билимларни яхши биладиган донолару сеҳргарларни топишга тушдилар. Бу соҳада у даос монахларини қадрларди, чунки, ўлмаслик сирларини улардан кўп ким билиши мумкин, ахир!

Императорнинг бундай хулоса чиқариши учун асоси бор эди. Қадимги Хитойда кўплар “мангулик хапдориси” сирларини даос монахлари қаттиқ яшириб юрадилар, деган миш-мишга ишонар эдилар. Бу дори киши умрини чексизликка қадар чўзиш қудратига эга, деб ҳисобланарди. Бу ҳақда ишонч билан ёзилган матнлар ҳозиргача сақланган. Бироқ бирортаси ҳам “хапдори” таркиби ҳақида ёзмайди. Биргина манбада нотайин бир тарзда, унинг таркибида бошқалари қатори “саккизта қимматбаҳо унсур” бор деб кетилади. “Мангулик хапдорисини” тайёрлаш узоқ давом этадиган мураккаб жараён экан: “Қуёш, Ой ва Юлдузлар ўз доирасида етти марта айланиши ҳамда йилнинг тўрт фасли тўққиз марта қайтарилиши керак. Сен қўшилгани оқаргунча ювиб туришинг ҳамда қизаргунча туғишинг лозим. Ана шундагина ўнг минг даврга тенг умр берадиган оби ҳаётга эга бўласан”.

Цин Шихуанди фармонига мувофиқ саройнинг ертўласи галати, индамас кишиларни жойлаш апартаментга айлантирилган эди. Улар император учун сири-асрори фақат ўзларигагина маълум бўлган дорилар тайёрлашарди. Император энг доно кишиларни йиғиб, ўзини мангу яшайдиган қилиш иложини топишни буюрганлигини мамлакатнинг етти яшаридан етмиш яшаригача биларди. Императорлик худудида ҳукмдорининг истагини муқаддас деб ўйламайдиган инсон зоти топилмас эди. Оддий подачидан тортиб, вазиргача барчада бу истакни муқаддаслигига шак-шубҳа туғилмаслиги учун Цин Шихуанди ўзининг узоқ йиллар давом этган ҳукмдорлиги даврида, кимда бунга шубҳа ҳосил бўлган бўлса, унинг калласини сапчадай узиб турди.

Ана шунинг учун ҳам ажали етиб император ўлган вақтда унинг фуқаролари ва аёнлари қийин бир танлов олдида қолдилар: абадий яшамоқчи бўлган императорнинг муқаддас истаги тўғрими ёки кўз олдиларида содир бўлган арзимас ўлим воқеасими. Иккиланиши узоқ давом этмади. Император истаги ютди, у тирик деб қабул қилинди. Унинг жасадини тахтга маҳкамлаб ўтқазиб қўйдилар, парда ортида ўтириб кўп кунлар маҳаллий ҳокиму сиёсатчилар билан сассиз қабул маросимлари ўтказди.

Тахтда индамай, қимирламай ўтирган ҳолда мамлакат бўйлаб саёҳат қилди. Фақат ойнинг охирига бориб яқинлари ва аёнлари тахтда ўтирган ва қачонлардир император бўлган нарсани ерга беришга журъат этдилар. Тарих асарларида ана шундай ёзилган.

Цин Шихуанди ҳам, жўнатган сайёҳ кемадагилар ҳам мангулик сувини топа олмадилар. Кейинроқ Кўк остидаги императорликдан отланиб мангулик суви топиш учун интилганларни кўпгина бошқа мамлакатларда учратиш мумкин эди. Улар бу нарсани, айниқса, Ҳиндистондан излашга мойил эдилар.

Ўзлаб йиллар ўтаверди, энди улар йўлида европалик иезуитлар ва католик миссионерларни ҳам учратиш турадиган бўлишди. Ана шундай миссионер-саёҳатчилардан бири 1291 йилда Ҳиндистондан жўнатган хатида кўп йиллик машаққатлари зое кетганлигидан нолийди. Айтгандай, ўша замонларда руҳонийларнинг мангулик суви қаердалиги борасидаги фикрлари бир хил эмасди, баъзилари уни Ҳиндистондан излашни маслаҳат берсалар, бошқалари ноаниқ жойларга ҳавола этардилар. Аниқ номлари аталган жойлар қаторида Цейлон ва Ҳабашистонлар ҳам борлигини айтиб ўтмоқ керак.

Жаноби олийлари, адмирал Христофор Колумб баҳри муҳит ортидаги ерларни кашф этгандан сўнг, ўлмаслик учун интилиш савдогарлар ва конкистадорлар воситасида Фарбга тарқалди.

Буюк денгиз сайёҳининг замондоши, уни шахсан таниган италян инсонпарвари Педро Мартир Рим папаси Лев X га бундай хат ёзган экан: “Эспаноладан шимолдаги ороллар орасида, уни излаб топганларнинг айтишича, ушбу ороллардан уч юз йигирма мил узоқликда яна бир орол бор экан. Бу оролда тинимсиз қайнаб турадиган бир булоқ бўлиб, суви ажойиб бир сифатга эга экан. Агар кекса киши унинг сувидан ичиб, муайян парҳезга амал қилса, бир муддатдан сўнг ёш болага айланиб қолар экан. Ҳазрати олийлари, ўтинаман, ўта аҳмоқлик қиляпти ёки лақиллатяпти деб ўйламанг, бу миш-миш саройда аниқ бир ҳақиқат сифатида тан олинган, бунга фақат қора халқ эмас, балки ақли идроки ва бойлиги жиҳатидан ундан юқори турадиганларнинг аксарияти ҳам ишонади”.

Мангу яшатувчи булоқ борлигига ишонувчилар қаторида кастилиялик таниқли (идэлго) Хуан Понсе де Леон ҳам борлигига нима дейсиз? Эликдан ошган бир чоғида Пуэрто-Рикода яшовчи ҳинду чоллардан шимолдаги қайсидир бир ўлкада мангу ёшликка қайтарувчи булоқ борлигини билиб олади. Айтишларича, бундан бир қанча йиллар олдин Куба оролидан кўплаб ҳиндулар ўша булоқни излаб кетишгани бўйича бадар кетибдилар. Улар ўша ўлкани топганликлари ҳақида бошқа далилга ҳожат борми?!

Ҳиндуларнинг баъзилари бу фикрга қарши чиққанлар. Багам ороллари орасида ҳам айнан шундай бир булоқ бор бўла туриб, шунча узоқ сафарга чиқишга нима ҳожат.

Понсе де Леон мазкур миш-мишларни эшитган ягона испан эмасди. Бироқ ушбу хатарли ва таваккалли саёҳатга отланган ягона испан эканлиги аниқ. Агар гап олтин ҳақида бўлганида маблағ ҳам, кема ҳам ва кўнгиллилар ҳам шу заҳоти топиларди. Лекин гап олтин ҳақида эмас, балки арзимас бир мангу ҳаёт ҳақида кетаётган эди, ахир. Тўғри, Понсе де Леоннинг ёши бир ерга бориб қолган ва олтин билан мангу яшашнинг нисбий қимматини ҳис эта олар эди.

Шунинг учун ҳам, бор пулига учта кема сотиб олиб, денгизчилар ёллаб, 1512 йилнинг 3 мартида тўплардан ўқ отиб, лангар кўтаришни буюради. Куёш омад ваъда қилгандай ярқираб нур сочар, елканларга тонгги еллар урилар, кемалар манзил сари еларди. Ўша кезларда не-не кемалар янги ерлару, олтин излаб йўлга чиқмаган дейсиз! Лекин буларнинг йўриғи бошқа эди. Буларнинг йўлбошчисини шуҳрат ҳам эмас, олтин ҳам эмас, салтанат ҳам эмас, балки абадий ҳаёт — мангу ёшлик чорларди. Уларнинг излагани ана шундай нарса эди! Кемалар уфқда кўзга зўрға илғанадиган нуқталарга айлангунча қирғоқда бир тўда кишилар сукут билан, термулиб кузатиб қолди.

Омад юришган экан, об-ҳаво ҳам сузишга ёрдам берди, тез орада Багам архипелагининг яшил ороллари кўзга ташланди. Оролларнинг ҳар бирида кемалар тўхташи учун жуда қулай жойлар кўп эди, бунинг устига ҳар бир орол улар истаган, излаган орол бўлиши ҳам мумкин эди. Эрта тонгдан кемалардан туширилган шлюпкалар қирғоқ томон интиларди. Кемада қолганлар ушбу кун бахти чопиб мангулик сувига кетганларга ҳавас қилишарди. Аммо ҳеч бир кимса уларнинг қайтишини капитанчалик интиқиб кутмасди. Кечқурунлари шлюпкалар кемага келиб жимгина тақалиб турар, қийшиқ Хуан — боцман оролда учраган барча чашмалар сувларидан тўлдирилган мис, шиша идишларни бирма-бир қабул қилиб оларди.

Команда ором ола бошлаган, навбатчилар ўз ўрнини эгаллаганига ҳам анча вақт бўлган бўлишига қарамай, капитан бўлмаси чироғи ўчмас эди. Понсе де Леон идишлар олдига қатор қилиб териб қўйиб, навбат билан ҳар биридан шошмасдан хўплаб кўрарди. Эмишки, икки хўпламнинг ўзи ҳам кишида кескин ўзгариш содир бўла бошлашига етаркан.

Эртаси тонгда бошқа денгизчилар — қуръа ташланганда омади юришганлар — бўш идишларни олганича, чайқалиб турган шлюпкалардан ўрин олардилар. Сўнг эса капитаннинг осмонга, куёшга қарайвериб, кеч бўлишини сабрсизлик билан кутиши бошланар экан, денгизчилар тент остидаги сояга йиғилиб

олишиб, қирғоққа бориб келганлардан эшитган гапларини бир-бирига қайта-қайта сўзлаб беришдан эринмас эдилар. Агар ер юзида жаннат бўлса, у албатта, шу ерда, мана шу оролларда. Ўрмон тўла овладиган ҳайвонлар, сокин сойлар ғиж-ғиж балиқ, қўлинг билан истаганча тутишинг мумкин. Энг муҳими, бу ерлар жуда унумдор, мевалар тиқилиб ётибди, ундан ҳам муҳими эгаси йўқ. Испанлар қораси кўриниши билан ин-инига қочиб кириб кетган ҳадикчи ҳиндуларни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Андалусиянинг тошлоқ жойларидан Куёш қовжиратиб ташлаган Кастилия ерларидан келганлар учун бундай ерлар орзудагина бор эди!

Қийшиқ Хуан бундай қуруқ гапларга аралашмасди. Уларнинг ёнгинасидан ўтганида қулоқ солиб ҳам кўрмасди. Бу Қийшиқ Хуан улар нима ҳақида гаплашаётгани, уларнинг барчасини нима кутаётганлигини билмаслигидан эмасди, албатта.

Яна капитан бўлмасида тун ярмидан оған бўлишига қарамай, чироқ ўчмаган. Бутун команда ухлаб қолган бўлса ҳам, идишнинг “қулт-қулти” тўхтамаган. Қийшиқ Хуан оёғини қанчалик эҳтиёт бўлиб босмасин, у ёнидан ўтганида “қулт-қулт” тўхтаб қолади. Қоронғида Хуан мийиғида кулиб кўяди. Эртага эрталаб ҳамма нарсани, ҳаммасини билиб олади. Бурнининг шундоққина тагида бўлаётган нарсани кўролмайдиган бўлса, бекорга ўн етти йил денгизма-денгиз сузибдими, уч марта дорга осилишга осон чап берибдими, кўрган-кечирганларидан чиқарган яна бир хулосаси борки, бу бошқа яна ўнлаб умрларга етарли эди: ҳеч қачон шошма-шошарлик қилмаслик — тақдир тарозиси палласи қайси томонга оғишини охирги, энг сўнгги дақиқаларигача холис туриб кутиш. Ана шу сўнгги лаҳзани, тақдир танлови онини Қийшиқ Хуан барчадан олдин пайқаши лозим. Худди шу сонияда у тўппончасини чиқариб, жуда кўп марталаб бўлгани каби — “Яшасин капитан” ёки “Капитан шлюпкага ўтқазилсин” дейди. Бу ғолиб томонида бўлишнинг энг муҳим шарт.

Ўзига бино қўйган Қийшиқ Хуан бечора, нодон капитаннинг қисмати равшанлашиб қолган бўлса-да, бу гал ҳам шошилмади.

Алқисса, улар оролдан оролга силжийвердилар, бироқ ҳеч кимда нолиш эшитилмади, чунки ҳар бир янги орол олдингисидан кўра ажойиброқ эди. Хуан ҳис этган, ҳамма нарсани алғов-далғов қилиб юборадиган ҳодиса ҳам бўлай-бўлай деб қолган эди.

Кечқурун капитан ҳар доимгидек, идишчаларини олиб ўз каютасига кириб кетганида, Қийшиқ Хуан бир идиш етмаслигини пайқаб қолди. Демак, кимдир қайтиб келгач, идишини бермаган. Нега? Капитан буни сезиши даргумон. Бутун кема бўйича фақат Хуангина буни билади. Бу унга қарта ўйинидаги бир ортиқча қарта берган имкониятни беради.

Идишчасини топширмаган киши кўп хавотирланмаса ҳам бўларди. Бироқ, наҳотки ўша киши қилган ишини Қийшиқ Хуан ҳам пайқамайди, деб ўйлаган бўлса?

Хуан эрталабоқ ким бу ишни қилганини аниқ билиб олган эди. Буни аниқлаш қийин эмас эди, қирғоққа кетишдан олдин идишчалар олиш учун келганларни бирма-бир билишнинг ўзи кифоя эди. Тулкича лақабли Родриго деган кимсалиги маълум бўлди. Бироқ Хуан ишни шоширмади. Фақат ушбу кун Тулкича бошқалар кўзидан нари — орқа бортда бўлишга ҳаракат қилди. Арқонларни ўраш, айниқса, тепангда тик офтоб иссиқ нурини сочиб турса, соя берадиган нарса бўлмаса, унча енгил ишлар сирасига кирмайди. Хуан матчанинг сояси тентакнинг ақли мисоли калта бўлгунича сабр қилди ва кейин у томон юра бошлади. Тулкича боцманнинг яқин келиб қолганини дарров сезмади, сезиб қолгач, мумланган арқонни янада шашт билан ўрай бошлади. Хуан унга шу даражада тақалиб келдики, ораларида ҳеч қандай оралик қолмади, деса бўлади. Хуан нима қилишни биладиганлардан:

— Иссиқ эканми, кичкинтой?

Шундагина Тулкича гавдасини ростлашга ҳадди сиғди.

— Иссиқми? — Хуан тиржайди, ҳар қандай аҳмоқ тушунадиган қилиб тиржайди. — Бир қултум сув қолгандир? — деб Тулкичанинг белида осилиб турган идишчага чап қўлини, ҳа, чап қўлини чўзди. У ҳамон тиржайарди. Зарбга

чап бериб, бутун гавдаси билан бир томонга чайқалди. Шу ондаёқ унинг ўнг қўли гўё ўз-ўзидан юқорига кўтарилди ва у урган пичоқ палуба тахтасига қадалди. Тулкича ундан анча ёш эди. Шу кезде у боцмандан чаққонлик қилди. Борт ортдан “шалоп” этган товуш эшитилди, Тулкича қўлларини катта-катта отиб қирғоқ томон сузиб кетарди. Қирғоққача анча олис бўлиб Тулкича айни маромда охиригача суза олмаслигини Хуан биларди. Бундай хаёл унинг миясидан кечар-кечмас, хаёлига уни эрталабдан роса ишлатгани эсига тушиб қувонди. Яна бир зум ўтиб, Хуан палубада бақариб-чақира бошлади ва борт ёнида ичида бир неча денгизчи билан шлюпка пайдо бўлди. Хуан то уни тутмагунларича идишча ҳақида ҳеч нарса демаслиқни маъқул кўрди.

— Бу аблаҳ мени ўлдирмоқчи бўлди, — деб изоҳлашга чоғланди-ю, бироқ капитан лабларини очмагунча, жавоб бермади. Хуан йўл қўйган хатосини англади, катта гап бошламагунча мурожаат қилиш шу вазиятда ноўрин эди.

Боцманга қўл кўтаришнинг ўзи Тулкичанинг оёғига кишан уриб, галерада ишлатишга етарли эди. Шунини яхши билгани учун ҳам жон-жаҳди билан сузарди. Шлюпка билан сузувчи қочоқ ораси тобора қисқариб борарди. Айни чоғда қирғоқдан кўриниб турган сариқ кум йўлклари билан сузувчи қочоқ оралиғи ундан ҳам тезроқ қисқарарди. Понсе де Леон капитан учбурчагини пешонаси томон суриб, кўзини қуёшдан паналади. Ана шунда шлюпка орқада қолаётгани, эшкакчилар эшкак эшмай қўйгани кўриниб қолди. Хуан кўзини қисиб, қошини чимириб кўрдик, капитаннинг анча жаҳди чиққан. Тўғри, у катта, донг чиқарган киши, бироқ ўзи билан бирга сузаётган йигитлар нима қилаётганини тушунмаяпти. Мутлақо тушунмаяпти. Шунинг учун ҳам Хуан эҳтиромли оҳангда:

— Жаноб капитан, у қочиб кетолмайди. Йигитлар у билан ўйнашапти. Бироз ўйнағиси келиб қопти-да йигитларни, — дейишга ўзида куч топди.

Бироқ капитан қиё ҳам боқмади: у яна кўполликка йўл қўйган эди.

Йигитлар ростдан ҳам қочоқ билан ўйин қилишаётган эди. У қирғоққа энди етдим деганида, эшкаклар шиддатли эшилиб, бир лаҳзада Тулкича билан қирғоқ ўртасида пайдо бўлишди. Бироз тўхтаб туриб, кейин қирғоқ томондан юриб, Тулкича очиқ денгиз томон суза бошлади. У буни англагани учунми, унинг қўллари зўрға, фақат чўкиб кетмаслик учун ҳаракат қилаётгандай эди. Бироқ шлюпканинг тезлиги ошгандан ошаверди, оралиқни кескин қисқариб кетишига йўл қўймаглик учун қочоқ ҳам сузишни тезлатишга мажбур бўлиб қолди.

Кейин шлюпка яна орқада қолгандай бўлиб, Тулкича уларни ёнлаб қирғоққа йўналмоқчи бўлади. Бу ҳолат бир неча марта қайтарилиб, қочоқнинг силласи қуриганлигини ҳатто кемадан туриб ҳам пайқаш мумкин эди. Шлюпка ушбу ўйинни яна бир такрорламоқчи бўлганида, у чўка бошлади. Эшкакчилар бор кучи билан эшиб, Тулкича чўкаётган жойда пайдо бўлганларида, Тулкича сув юзасида охириги марта кўриниб, қуёш нурида ярқираган нарсани отиб юборди. Яна бир лаҳзада қайиқ ҳозиргина Тулкича сувдан бош чиқарган жойда пайдо бўлди, бироқ Тулкича бошқа кўринмади.

Капитан Хуанга савол назари билан ўгирилиб қаради. Энди у тушунтириши ёки елкасини қисиши керак эди. Хуан тушунтиришни танлади ва бу унинг қисматини белгилади:

— Жаноб капитан, бу денгизчи кеча идишчасини яшириб олиб қолди, мен ундан талаб қилганимда...

Кишини бирданига бундай бўзариб кетишини Хуан умрида ҳеч кўрмаган эди.

— Шлюпка келтирилсин, — қуруқшаб қолган лаблари қимтилди.

Кемада шлюпка қолмагани. Фақат икки ўринли ботик бор эди. Хуан ўзи эшкакка ўтирди.

Уларни кутиб турган шлюпкадаги денгизчилар булар етиб бориши билан ҳаммаси Тулкича идишчани отиб юборган жойни бирваракайига шовқин билан кўрсатишди.

— Топган кишига эллик реал!

Бундай оҳангда айтиш учун, бой бўлиб туғилиш камлик қиларди, яна ота-боболаридан қолган бойлик кўри ҳам бўлиши керак эди.

— Эллик реал? — қайтарди Хуан. Хуан ҳозир оддий денгизчи бўлиб, бошқалар қатори сувга шўнғиб кета олмаслигига ўқинди. Шунча пулни у қўлига

ушлагангина эмас, кўзи билан ҳам кўрмаганди. Аслида ҳаётида кўп нарса кўрган одам эди.

Идишча охири топилди. Топган киши икки қўлида топилдиқни капитан ва бошқа денгизчилар аниқ кўрадиган даражада кўтариб бақирди (бошқалар унинг қўлидан тортиб олиб қўймаслигининг олдини олди).

Хуан идишчани капитанга беришдан аввал бир лаҳза қўлида ушлаб туришининг ўзиёқ, унинг ичида нима борлигини фаҳмлашига етарли бўлди. Фаҳмлагач эса, капитан унинг билишини пайқаб қолишидан хавотир олди. Бу хавотир уни бир ҳолатга солдики, қўллари ўзига бўйсунмай қўйди, базўр кемага етиб олди. Бироқ капитан ўз ташвишлари билан бўлиб, бунга эътибор ҳам бермаганди.

Ўша кечаси денгизчиларнинг пичир-пичири ҳар тунгидан узоқ чўзилди. Хуан бошқа икки кемада ҳам шу ҳолат эканлигини биларди. Тонгда капитан елканларни ва лангарни кўтаришни буюрганида, учала кемада ҳам фитна кўтарилди. Денгизчилар сузишни давом этдиришга қарши эдилар. Бу ерларда қолиб току зайтун, буғдой экиб, ҳосил олиб ҳар бири таниқли сенйорлардан бўлмоқ ниятида эдилар. Ким истаса, мана бу тентак капитан билан сузиб кетаверсин, лекин биз истамаймиз, дерди улар. Қийшиқ Хуан ўзи улар билан қолишини дилига тутиб қўйган эди. Лекин у бу ерда экин экиб ҳосил йиғиш ёки қўйлар бошини кўпайтириш учун қолмайди. Бу ерда у бошқа нарса билан машғул бўладикки, буни қолганлар қанча кеч билса, шунча яхши. Сув тубидан олинган идишга қўли тегиши биланоқ, у унда нима борлигини фаҳмлаган эди, унинг қўллари адашмайди! Сувнинг салмоғи ҳеч қачон шунчалик бўлмайди, бу олтин!

Хуан бошқалар билмайдиган, ақли етмайдиган яна бир нарсани фаҳмларди, биларди; агар улар бу ерда муқим қоладиган бўлсалар, уларга гувоҳ бўладиган кишининг кераги йўқ эди. Тақдир тарозуси ишга тушадиган палла яқинлашиб қолган лаҳза етиб келганлигини ҳис қилди. Бу кишиларнинг йўл кўрсатувчиси йўқ.

Бир неча ондан кейин ўзи шу мавқега эга бўлади. Ана шу лаҳза келганида, денгиз бўрони пайтидагина қаттиқ бақириб бериладиган буйруқ каби бутун шовқин-суронни босиб кетадиган қилиб:

— Капитанни дорга! — деди.

Олдинига ҳамма жимиб қолди, сўнг бир неча жойдан:

— Дорга! Капитанни дорга! — деган овозлар пайдо бўлди.

Кейин барча бараварига бақира бошлади:

— Капитанни дорга!

Ҳаммага аён эдики, бу гапдан кейин орқага қайтиб бўлмайди. Демак, турли иккиланишу шубҳаларга ўрин қолмасди. Кимдир арқонни шошилинич олиб, йўл-йўлакай сиртмоқ қилар, кимдир йиртиқ ва гижим камзулдаги капитанни бочка устига торта бошлаган эди. Энди ҳамма нарсани бир лаҳза ҳал этади. Агар сиртмоқ кимдир иккиланиб, бирор киши қарши ун чиқаргунгача тортилса, марра Хуанники бўлади. Балки арқон ушлаган денгизчи имилламаганида шундай ҳам бўлар эди. Шу аснода капитан қўлини кўтарди. Сув қуйгандай бўлди. “Сиртмоқ бўйнига осилганда ҳам буларга у капитан бўлиб қолаверган экан-да” деб ўйлаган заҳоти унга яна бир фикр келди: “Уни гапиртирмаслик керак”.

Бироқ капитан гапни бошлаб улгурган эди. Унинг овозида осойишталик ва хукмронлик оҳанги борлигидан Хуан ўзи ютқизиб қўйганлигини пайқади.

— Кимки ер чуқилаб кун кечирмоқчи бўлса, шу ерда қолаверсин, демак у бундан ортиғига лойиқ эмас, — деди капитан.

— Дорга — дея Хуан яна бир бақириб кўрди, унга ўқрайганларини кўриб тилини тишлаб қолди.

— Денгизчилар, Мен — Понсе де Леон, шундай қиламанки, собиқ хўжайинларингиз, сизларга таъзим қиладиган, оёқ остингизга йиқиладиган бўлади. Оламда сизлардан бойроқ инсонлар бўлмайди. Айтинг, каютадаги идишчани олиб келишин...

— Қаранг, яхшилаб қаранг, бу олтин, — деди у идишчани боши узра кўтариб. — Мен учун арзимас нарсалар. Турган жойидан палубага оёғи остига майда олтинчаларни соча бошлади.

— Вақти келиб сиз ҳам олтинчаларни кераксиз бир нарса сифатида сочасиз. Ёшликни тиклайдиган сувнинг ҳар бир ютуми учун ҳамёнларингизга сиғмайдиган миқдорда олтин беришади. Денгизчилар...

Қийшиқ Хуан охисталик билан трап томон силжимоқчи бўлганди, бир неча бақувват кўллар уни маҳкам ушлаб турганини билди.

— Капитанга баракалла! — деб бақирди кимдир. — Баракалла, — деди бир овоздан омма.

Бир неча дақиқалар ўтиб, Хуан кишанланган ҳолда қуйидаги нам ва биқик бир зиндонда ўтирарди. Унинг учун тундан фарқи йўқ кунлар кетма-кет ўтаверди. У барча умиди узилган бир ҳолга келган эди. Энди навбатчи денгизчи унга овқат олиб келганидан, жиғига тегиш учун унинг қўли етмайдиган жойга қўйса ҳам жиғибийрон бўлмас кўйга тушган эди. Ҳар замонда, уни осибми ёки бўйнини узибми, қандай қилиб ўлдиришга ҳукм чиқаришар экан деб ўйлаб кўярди. Лекин бу ўй кўрқув ёки қайғудан эмасди, чунки у бўлиб ўтган воқеалар ўзи билан эмас, қандайдир бир бегона қисмати унга уланмаган бир киши билан содир бўлгандай тутарди ўзини.

Шунинг учунми, кунларнинг бирида (балки тунларнинг бирида) люк кўтарилиб, унинг олдига келишганида ҳам нима учун келганликлари уни қизиқтирмади. У узоқ муддат давом этган қидирув ишлари поёнига етганлигини билмас эди. Сабрсизлик сиқуви билан капитаннинг ўзи ҳар бир оролдаги булоқларни текшириб чиққанлигини, капитан инончига маҳлиё бўлиб қолган денгизчилар ҳам ҳар гал омадсизликдан тушкунликка тушмадилар, балки омадсизлик улардаги умидни кучайтирди: бугун топилмаса, эртага, албатта, топилади, деб ўйлади улар.

Бироқ капитан энди бу фидойилик ва ишончнинг қийматини англаб етган эди. Энг ишончли йўл Пуэрто-Рикога қайтгунча фитначилардан қутулиш, деб билди. Бу кунгача бир неча фитначини йўл-йўлакай оролларда қолдириб ҳам келган эди. Кезак Хуанники эди.

Денгизчилар уни қайиқдан олиб, қирғоқдаги қумликка ирғитдилар. Қайиқ қайтиб анча жойга етгандагина, капитан амрига мувофиқ яшиқдаги емак ва икки пичоқни ташлаб келмаганликларини эслашди. Қайтиб боришга эринишди ва ўша юкларни денгизга ташлаб юборишди.

Шунга қарамай, Хуан ўлиб кетмади. Тирик қолдигина эмас, уч кеманинг эгаси, капитан Понсе де Леондан кейин ҳам анча яшади.

Ўлмаган эса йўлида давом этиб, бир куни тонгда яшнаб турган бир оролга дуч келдики, аввалги кўрган ороллариининг бирортаси ҳам бунга тенглаша олмас эди. Бу кун Исо Масихнинг Қуддусга кирган куни (“Паскуа флорида”) бўлганлиги учун бу оролни (ярим ороллигини билмаган ҳолда) Флорида, деб атадилар.

Юзлаб сойлар, irmoқлар билан безалган бу ерлар қанчалик осойишта ва хушманзара бўлса, бу ерда истиқомат қилувчи ҳиндулар шунчалик жанговар ва бўйин эгмас бўлиб чиқишди. Келгиндилар нима излаб, қандай ниятда келганлари билан уларнинг ҳеч вақолик иши йўқ эди. Оқтанли бегоналарни тажрибаларидан келиб чиқиб, уларнинг овлоқлари ва капаларини тортиб оладиган душманлар сифатида қарши олди. Тўқнашувларнинг бирида капитан ҳам жароҳат олди...

Ўша чоғлар кемаларида дунёнинг турли томонларига чиққан испанлар жуда кўп саргузашт ва фожиаларга дучор бўлдилар. Душманлар билан кураша-кураша, охири, ўзлари кўп ойлар олдин сафарга отланган бандаргоҳига қайтиб келишди. Понсе де Леон кемаларни сотиб, бироз кимим қилиб, Испанияга қайтиб келди.

Мадридда унинг мангулик суви йўлида мардона изланишларидан хабардор эдилар. Меҳмонхонага жойлашиб бўлар-бўлмас, қирол саройидан чопар келиб чақиртирди. Қирол омади чопиб кетиши ҳам мумкин бўлган бу инсонга қизиқсиниб тикилди. Ҳа, шу киши қўлида мангу ҳаёт суви қуйилган идишни қиролига тақдим қилмоқ учун келган ҳам бўлиши мумкин эди. Ва у, яъни Испания қироли Фердинанд Арагонский носаро қироллари орасида биринчи (балки, ягона) мангу яшовчи бўлиб қоларди.

Шундай бўлса ҳам, бу гал иши юришмаслигида капитаннинг айби йўқ. Қирол унинг саргузаштини эътибор билан тинглаб, катта эҳтиром кўрсатди.

Қабулдан қайтаётган Понсе де Леон бу ҳашаматли саройга илк қадам қўйган чоғидаги киши эмасди. Қирол қўли ишорати билан у “жаноби олийларига”, ўзи очган “Флорида ороли” ҳокимига айланди. Мангу яшаш истаги борасида Испания қироли якка эмасди, жуда кўп ҳокими мутлақлар пинҳона шунини орзу қилганлар. Наҳотки, қолган кишиларга кўп жиҳатларидан ўхшамас ҳукмдор, ўлим соҳасида бошқалар билан тенг бўлиши керак? Ҳаётнинг қатъий бу қонунига қарши боришга интилганлардан биринчиси Хитой императори Цин Шихуанди бўлса ажаб эмас. Тарих абадий яшаш учун, ўзини мангу деб эълон қилиш учун ҳар бири ўз билганича уринган кўплад подшоҳларни билади. Фарбий Римнинг императордошлари Аркадий ва Гонорий (395-408) кўл остидагилар уларга “улуғлангайсиз” деб эмас, “мангулангайсиз” деб мурожаат этишлари ҳақида фармон чиқаришган. Бу фармоннинг асосий изоҳи қуйидагича эди: “Кимки бизнинг шахсиятимизнинг илоҳийлигини инкор этишга ҳадди сифса, амалидан ажралади, мол-мулки мусодара қилинади”.

Фуқаролар учун бу изоҳлар етарли эди, бироқ табиат буни қабул этмас эди.

Ўз вақтида император Августиннинг кўл остидагилар ҳам унинг мангулигига ишонар эдилар. Ундан ҳам илгари эса, Александр Македонскийни у босиб олган ерлардаги аҳоли ўлмас инсон деб билардилар. Тақдир ҳазилига қаранг: жасур капитан Понсе де Леон мангулик истаб отланган Пуэрто – Риконинг туб аҳолиси уларни босиб олган испанларни ўлмас кишилар деб билишган экан. Шунинг учун ҳам мағрур ҳиндулар конкистадорлар содир этган тазйику жинояту хўрлашларга чидаб келганлар. Ростдан ҳам, ўлмасларга қарши кўзғалишнинг ўзи нодонлик эмасми, бекорчи чираниш эмасми?

Одатдагидек, кашфиётлар шубҳалардан бошланади. Шафқатсиз оқ танли худолар ўлмаслигига ишонишни истамаган маҳаллий йўлбошчи топилди. Бу шубҳани текшириб кўриш учун жиддий бир тажриба ўтказишга жазм этилди. Ўша йўлбошчи ерларидан бир испан ўтмоқчи бўлибди ва унга йўлбошчи маълум кўрсатмалар топширилган кузатувчилар ажратибди. Кўрсатмани бажариш учун ҳиндулар бир дарёдан кеча туриб, тахтиравондаги испанни сувга ботириб, то типирчилаши тўхтагунча ушлаб турадилар. Сувдан чиқариб олиб, қирғоққа судрайдилар ва “оқ худолари” олдида ҳар эҳтимолга қарши узоқ вақт кечирим сўрайдилар, тасодифан ерга тушириб юборганлари учун гуноҳини ўтишни илтижо қиладилар. У қимир этмас, гуноҳларидан ўтган-ўтмаганлигини билдирмас эди. Бу бир айёрлик ёки уларни синаш учун қилинаётган усул эканлигидан чўчиган ҳиндулар бир неча кун жасаддан назарини узмайдилар: ўтлар орасидан, дарахт устидан, танага яқинлашиб, узоқлашиб кузатадилар.

Ана шундан кейингина ҳиндулар уларни босиб олганлар худди ўзлари каби ўладиган мавжудот эканлигига қаноат ҳосил қилдилар. Ишонч ҳосил бўлгач, бир куннинг ўзида бутун орол бўйлаб кўзғолон кўтарилиб, испанларнинг барчасини қириб, қувиб солдилар.

Тўғри бу испанларнинг узил-кесил қувилиши эмасди. Ўлмасликни ахтарган Понсе де Леонга қайтсак, у охир-оқибатда Флоридада ҳиндулар етказган жароҳатдан вафот этди.

“Шу тариқа, — деб ёзади қадимий испан солномаларида — тақдир инсон режаларини чил-парчин қилади: Понсе де Леон умримни узайтиради, деб ўйлаган кашфиёт, оқибатда, унинг умри қисқаришига сабаб бўлди”.

Қийшиқ Хуанни эса, бир неча йилдан сўнг ўша оролча ёнидан тасодифан ўтиб кетаётган кема қутқаради. Унинг саргузаштларига ҳеч ким ишонмади. Аммо ўша кезларда Понсе де Леоннинг донғи таралган бўлиб, Хуан у билан бирга сузганлиги учун Хуанга бир қанча кекса (ва бой) кишилар қизиқиб қолишди. Ана шу бой қариялар уюштирган экспедицияларда Хуан йўлчи сифатида қатнашганлиги маълум. Хуаннинг шўри шунда эдики, унда хаёл кучи (фантазия) йўқ бўлиб, кўрганигагина ишонар эди. Шунинг учун ҳам мангулик сувини қаердан излаш ҳақидаги унинг ҳикоялари, хабарларининг умри қисқа бўлди. Ўзи ҳам тез орада Янги Дунёнинг қовоқхоналари гўшаларида кўздан ғойиб бўлди. Хуан ва унинг капитани каби нодонлик ва мулоҳазасизлик билан абадий ёшликни излаган кўпларнинг исми абадий йўқолиб кетди. Лекин бу изланишлар шу даражада нодонликмикан?

2. ЎЛМАСЛИК ДАЪВОСИ (ОБИ ҲАЁТ)

Инсон танасининг 70 фоизи сувдан иборат. Бир машхур биолог жонворларни “жонли сувлар” деб бежиз айтган эмас. Инсон саломатлиги, умри узун бўлиши учун унинг вужуди қандай сув билан озукланаётганининг аҳамияти катталиги аниқ. Сўнгги йиллардаги тадқиқотлардан маълум бўлдики, сувлар кимёвий аралашмаси билангина эмас, балки изотоп таркиби ва бошқа хусусиятлари билан ҳам фарқланар экан. Агар сув оҳанрабо (магнит) кутблари орасидан ўтказилса, унинг хоссалари ўзгариши маълум. Биологик нуқтаи назардан сув фаоллашиши мумкин, бу қариш жараёнида яққол кўринади. Сувнинг — танамизнинг асосий ташкил қилувчи қисмининг хоссалари ҳақида ҳали билимимиз тўлиқ эмас.

Ҳозирги кунимизда Ер юзининг турли минтақалари суви инсон умри ва саломатлигига таъсири ҳақида қадимий ривоятлар ва афсоналар эмас, илмий тадқиқотлар сўзлапти.

Кариб ҳавзасидаги айрим ороллар, жумладан, Гваделупа ороли аҳолиси ўзининг оврупалик тенгдошларига нисбатан анча ёш кўриниши маълум ҳодиса. Улардан ёшликнинг умрини қандай узайтирасиз, деб сўралса, одатда, улар бундай жавоб берадилар: “Оролимиздаги булоқлардан чиқадиган сувлар кишини яшартиради...” Цейлон (Шри Ланка) ороли маркази кишилари ҳам соғломлик жиҳатидан ажралиб турадилар. Шри Ланка аҳолиси бунга сабаб деб иқлимни ва орол тоғ булоқлари сувини кўрсатадилар. Қадимгилар ҳаётбахш сувни айнан мана шу оролдан ҳам излаганликлари бежиз эмас, шекилли.

Тоғликлар ҳамда Шимолнинг баъзи қавмлари узоқ яшашликлари боиси улар истеъмол қиладиган сув билан боғланади, деб ҳисоблайди олимлар. Буни моддалар алмашинувига яхши таъсир этиб, шу билан тананинг “яшаришига” хизмат қиладиган “оқсув (қор сув) самараси” деб аташади.

Ҳозирги кундаги изланишлар узоқ ороллар ёки номаълум ерларда олиб борилаётгани йўқ. Изланишлар йирик илмий марказларнинг ўнлаб лабораторияларида, сувнинг хоссалари ва унинг инсон вужудига таъсирини ўрганиш билан амалга оширилмоқда.

Инсонлар ўз умрини имкон қадар узайтириб, бадавлат ва ҳукмрон ҳаёт кечириш учун муттасил қайғуриб келадилар.

Бу борада энг қисқа йўлни ахтарганлар. Бундай қисқа йўл бўлган ҳам шекилли. Қадимий ривоят ва афсоналар уни “оби ҳаёт” деб атаб, уни илоҳий ҳисоблаганлар. Турли мамлакат ва халқларда у турли хил номланган. Қадимги юнон худолари “амброзия” ичиб, эрон худолари “хаом” ичиб абадий ҳаётга дохил бўлганлар. Фақат Қадимги Миср худоларигина камтаринлик қилиб, бу борада оддий сув билан қаноат қилганлар. Лекин бу сув ҳам абадийлик суви эди.

Оддий бандалардан аслида олтин ҳосил қилиш учун заҳмат чеккан алкимёчилардай ҳеч ким “оби ҳаёт”га яқин келмаган. Бунинг ҳам ўз мантиғи бор. Ўлмаслик — ўзгармаслик ҳолатига эришиш. Олтин ҳамма нарсалар орасида ташқи таъсир билан ўзгартириб бўлмайдиган нарса эмасми, ахир? Сирка ҳам, аччил ҳам, емирилиш жараёни ҳам олтинга ҳеч бир таъсир эта олмайди. Ҳатто вақт ҳам унга таъсир эта олмасдай кўринади. Ушбу маънада уни ўзгармас қилиб ушлаб турадиган нарсанинг борлигидан дарак эмасмикан? Ундаги ўша моддани ажратиб олиб ёки олтиннинг ўзи билан ўша моддани киши танасига юборса бўлмасмикан? “Кимки олтин ютса, олтин каби узоқ яшайди” — дейилади қадимий Шарқ матнларининг бирида. Қадимги динлар анъанавий асосига кўра: лочиннинг кўзини есанг, лочиндай ўткир нигоҳ бўласан, арслоннинг юрагини есанг, арслон қувватига эга бўласан...”

Оби ҳаётнинг турли кўринишларининг барчасида олтин иштирок этган. Рим папаси Бонифаций VIII нинг шахсий табиби тайёрлаган “оби ҳаёт”нинг таркиби куйидагича бўлган: олтин, инжу, зумрад, кўк ёқут, ёқут, сариқ олмос (топаз), оқ ва қизил маржон, фил суяги, сандал дарахти, буғу юраги, алоэ илдизи, мушк ва анбарлар майдаланиб аралаштирилади (ушбу таркибни азиз ўқувчимиз шошилиб қўллашдан ўзини тияди, деган умиддамиз).

Шарқнинг қадимий бир китобида анча содда таркибни кўрамиз “10000 йил яшаган бақа, кўршапалаклар олиниб сояда қуритилади, толқон қилиниб ичилади”. Қадимги форс матнига ҳам эътибор беринг: “Сариқ, сепкилли бола танлаб олиниб 30 йил тар мева билан боқилади, кейин у ичи асал ва бошқа моддалар билан тўлдирилган тош хумга туширилади, хум гардиш билан зичлаб ёпилади; 120 йилдан кейин унинг танаси мўмиёга айланади”. Ундан сўнг хум ичидагиларни, яъни мўмиёга айланган танани ҳам дори, умрни узайтирадиган дори сифатида истеъмол қилинади. Инсон ҳаётининг барча соҳаларидаги адашишлар ўз мевасини бергани каби, мазкур йўналишдагиларининг ҳосили ҳам кам бўлмади. Шу ўринда ХУ асрда яшаган бир француз олимани эслаш ўринли. Оби ҳаёт тайёрлаш учун у 2000 тухумни пишириб оқсил қисмини сариғидан ажратиб олиб, сув билан аралаштирган, сўнг уни қайта-қайта ҳайдаш билан ҳаёт гавҳарини чиқариб олмоқчи бўлган.

Бундай дориларнинг бемаънилиги изланишлар бемаънилиги дегани эмас, албатта. Одатда, кераксиз нарсалар юзага кўпроқ чиқади. Агар бошқа фанлардаги муваффақиятсиз тажрибалар тарихи билан, амалга ошмаган кашфиётлар билан чоғиштирилса, унда биз барча фанларда тахминан бир хил манзарани кўрамиз.

Улмаслик соҳасидаги тажрибаларни бошқа соҳалардагидан ажратиб турадиган ҳолат бор — бу натижаларнинг мутлақо махфий сақланишидир. Тасаввур қилинг, кимдир бу борада муваффақият қозониб, умрини бир оз бўлса-да, узайтиришга эришди, у киши ўз муолажасини бутунлай сирли қолишига интилган, тайёрлаган дориси уни ҳаётдан эрта кўз юмишига сабаб бўлса, у ҳам сирларини ҳеч кимга айта олмаган. Тахминан шундай қисмат хитой императори Сюанцзун (713-756) бошига тушган. Бу зот аждодлари сафига ажалидан беш кун бурун отланиши, сарой табиби тайёрлаб берган оби ҳаётни нафси ёмонлик билан истеъмол қилиши натижасидир.

“Оби ҳаёт”дан ичишга мушарраф бўлиб, энди мангу яшайман, деб ҳисоблаган санокли бандалар қаторида XIX асрда Москвада яшаган ўта бой, шинаванда инсон бўлиб, уни ҳамма жўнгина қилиб Андрей Борисович деб атаган. Кексайган чоғида мангулик суви билан боғлиқ ишларга берилиб кетади, лекин у бунда фақат ўзининг ҳиссига суянади. Инсон ҳар қандай улуғлардан ҳам кўпроқ ўз-ўзига ишонишига мойиллигини ҳисобга оласак, Андрей Борисович, ниҳоят оби ҳаёт таркибини топдим, деб ишонганлигини тушуниш мумкин; Оби ҳаётни топдим, деб ҳисоблаган кўплар қатори, у ҳам ўз топилмасини ўзгалардан пинҳон тутган. Топган оби ҳаёт дорисига шунчалик ишонганки, ўзини анча яшариб қолдим деб ҳисоблаб, тансаларга қатнай бошлаган... Ўлимига бир неча сония қолганида ҳам у ўзининг мангу яшашига шубҳа қилмаган.

Бу воқеа иккинчи бир шунга ўхшаш рус бойининг “мен абадий яшайман” деган ишончини эслатади, бу зот ҳам аввалгиси билан замондош бўлган.

Йигитлигида Парижда юрган паллада машҳур башоратчи Ленорман қабулига киради. Келажакда уни кутаётган яхшиликлар ва ёмонликларни айтиб бериб, Ленорман яна бир қўшимча қиладики, бу қаҳрамонимизнинг бутун келгуси ҳаётида катта из қолдиради.

— Мен Сизни огоҳлантириб қўяй, сиз ўрин-тўшақда ётган ҳолда жон берасиз. — Қачон? Қайси вақтда? — жон ҳолатида сўради бўзариб кетган йигит.

Башоратчи елкасини қисди.

Ўша ондан бошлаб у ҳаётининг асосий мақсади қилиб, тақдир тақозосидан қочишни, четлашни танлади. Москвага қайтгач, хонадонидаги каравот, диван, кўрпа-ёстиқларни чиқартириб ташлади. Кундузи уйқусираб қалмоқ чўриси, икки хизматкори ва тиззасида ўтирадиган кучуги кузатувида қаретада шаҳар кезарди. Ўша кезлардаги кўнгилочар маросимлардан унга энг хуш ёқадигани кўмиш маросимида қатнашиш эди. Шунинг учун унинг аравакаши Москва бўйлаб жансза жараёнини излар, топилган заҳоти хўжайини улар сафига қўшилиб оларди. Қизиқ ушбу жараёнларда у нимани ўйлар экан? Балки у тўшақда ётмаганим учун, башорат қилинган нарса содир бўлмайди, демак мен ўлмайман, табиийки, бундай маросимлар менга тегишли эмас, деб ўз-ўзича қувонар.

Роппа-роса эллик йил у ажал билан бекинмачоқ ўйнади. Кунлардан бир куни у черковда уйқусираб, кимнингдир жанозасида турибман деган хаёлда

экан, хизматкор чўриси уни ўзининг қари бир таниши билан никоҳдан ўтказиб кўйишига сал қолди. Бу унга шу даражада таъсир этдики, асаби мутлақо ишдан чиқди.

Шол рўмолга ўралган касал креслода аранг ўтирар, табибнинг ўринга ётиш керак, деган гапини кескин рад этар эди. У мутлақо силласи қуриганидан, қаршилиқ қилишга мажоли қолмаганидан сўнг, хизматчилари уни мажбурлаб тўшакка ётқизишади. Ўзини тўшакда кўрган заҳоти жон таслим қилади. Башоратга ишониш кучини қаранг!

Адашишлар, хатоликлар, муваффақиятсизликлар, афсуслар қанчалик бўлмасин, мангу яшаш, лоақал умрни узайтириш учун кураш ҳеч қачон тўхтаб қолмаган. Хатоликлар, жоҳилликлар, омадсизликлар ўз вақтида кинояларга дучор қилинди. Айни чоғда, муваффақиятнинг кичик бир қадами ҳам сир бўлиб қолаверди.

Ана шунинг учун ҳам ушбу йўлдаги омад ва муваффақият ҳақидаги дараклар бир-иккита, улар ҳам узук-юлуқ;

Жумладан, тарихан тайинли бир инсон бўлган епископ Аллен де Лисле (1278 йилда ўлган). Воқеомалар у тиббиёт билан шуғулланганлигини, билим доираси кенг табиб бўлганлигини таъкидлайди. Айтишларича, унга “оби ҳаёт” таркиби, жилла қурмаса, умрни чўзиш сирри аён экан. У қариб-чириб ўладиган бўлганида, ўша оби ҳаёт ёрдамида умрини яна 60 йилга узайтира олган экан.

Хитойда дао фалсафасига асос солган, тарихий шахс Чжан Даолин (34-156) ҳам ўз умрини тахминан шунча чўза олган. Кўп йиллар қатъият билан ўтказган тажрибалари самарасида у оби ҳаётга ўхшаш афсонавий халдори тайёрлаган. Йилномаларда ёзилишича, 60 ёшида у ёшлигига қайтган ва жамъи 122 йил умр кўрган.

Аристотел ва бошқа муаллифлар критлик донгдор шоир, роҳиб Эпименидни эслаб ўтганлар. Мелоддан олдинги 596 йилда у Афинага покловчи қурбонликлар қилиш жараёнига таклиф этилган. Ривоятларга кўра, Эпименид умрини 300 йилгача узайтира олган экан. Бироқ бу узун умр ҳам охири нуқта эмас экан. Португалиялик сарой тарихчиси ёзишига кўра, ўзи кўриб гаплашган бир ҳинднинг ёши 370да эмиш. Туринда 1613 йилда чиқарилган китобнинг Гоада истиқомат қилувчи салкам 400 ёшли киши таржимаи ҳолига оид қисмини ҳам айтилаётган мавзумизга дахли бор, дейиш мумкин. Ҳиндистонда яшаган бир мусулмон авлиёнинг умри давомийлиги ҳам қайд этилган рақамларга яқиндир (1050-1433). Ҳиндистондаги Ражастхан ўлкасида Мунисадха деган дарвеш XVI асрда Дхаспура атрофидаги горга узлатга кетгани ва у ҳануз тириклиги ҳақида миш-мишлар бор.

Ўрта асрларнинг йирик олими, файласуфи Рожер Бекон ҳам инсон умрини узайтириш билан қизиққан. “De sekretis opergalus” номли асарида сарацин (араблар) қўл остида кўп йиллар тутқунда бўлиб, қандайдир халдорини тайёрлаш сирини ўрганиб олганлиги бис 500 йил яшаган Папалиус деган бир кимса ҳақида ёзади. Катта Плиний аллақандай бир иллириялик ҳам умрини 500 йилга узайтира олгани ҳақида шоҳидлик беради.

Замон жиҳатидан бизга анча яқин бўлган хитойлик Ли Цанюн 1936 йилда ўлади. Ёзма ҳужжатлар тасдиқлашича, у ўлганида 24 нафар хотини бева қолган. Таъкидлашларича, Ли Цанюн 1690 йилда туғилган, демак, у 246 йил яшаган.

Мана шунга ўхшаш хабарлар сирасида энг ғайриоддий ва афсонавий маълумот 186 йил умр (1770-1956) кўрган Топасвижи исмли ҳинд билан боғлиқдир. Патиала рожаси бўлган бу киши 50 ёшида, инсон ташвишларининг нариги томонида бўлиш учун Ҳимолайга йўл олади. Кўп йиллик тажрибалар, машқлар натижасида “самадхи” ҳолатига туша оладиган бўлди. Бу ҳолатда ҳаёт танани тарк этгандай бўлиб, узок муддат емак-ичмак эҳтиёжи қолмайди. Бундай амалиётлар ҳақида Ҳиндистоннинг мустамлака маъмуриятида хизмат қилган инглиз зобитлари кўплаб хабар беришган; Ичак ва ошқозонларни барча нарсалардан фориг қилиб, қулоқ ва бурунларига мум чаплаб, қишда ҳашоратлар тушадиган ҳолатга кира оладиган йоғлар ҳақида ҳам кўп ёзишган. Мана шу ҳолатда улар бир-икки кун эмас, ҳафталаб, ҳатто ойлаб қолганлар, кейин уларни иссиқ сув ва уқалаш ёрдамида ҳаётга қайтаришган.

Тапасвижининг умри жуда ҳам ҳайрон қоларли эмасдир. Зотан, 140-148 йил яшаган умрзоқлар миқдори талайгина. Тапасвижими ёки бошқа бировми, парҳез ва шунга ўхшаш воситалар билан умрини ўн, бир неча ўн йилга чўзиши мумкин бўлган ҳодиса. Гап Тапасвижи гувоҳлик берган нарса ҳақида.

Кунлардан бир кун, дейди Тапасвижи, Ҳимолой тоғи тармоқларининг бирида бир дарвешни учратдим. У фақат мевалар ва сут билан овқатланар экан. Кўринишидан ғайрат ва тийраклик уфуриб турарди. Қизиғи шундаки, дарвеш ҳозирги ҳинд тилларининг биронтасини билмас экан. У фақат санскрит тилини — Қадимги Ҳиндистонда тарқалган адабий тилни билар экан. Демак, у бу ерга келганига 5 000 йил бўлган! Умрини бу қадар узун бўлишининг сири фақат ўзи биладиган дори ичиб туришида экан. Тарихий йилномалар, ривоятлар ва афсоналарда ҳам ҳеч ким ҳали 5 000 йил яшамаган.

Бироқ, бу қанчалик афсонавий бўлмасин, эллик аср қанча катта муддат бўлмасин, барибир, бу абадийлик эмас, балки мангулик томон бир қадамдир, холос. Ана шунинг учун ҳам олимлар ва мутаассиблар, файласуф ва девоналар оби ҳаётни — мангу ҳаёт сувини излаганлар. Шу йўлга умрининг бир қисмини, баъзилари барини сарфлаганлар.

Тош ётқизилган кўчалар, анъанавий қизил сопол ёпилган томлар ва готик услубдаги немис чекка шаҳри. Ушбу шаҳар кўчаларидаги уйларнинг бирида теvaraгида қолба, бўйни узун шиша хумлар тўлиб-тошган мансардда бир йигит ўтирибди. У атрофини ўраб турган нарсалардан ҳам афсонавийроқ нарса билан — оби ҳаёт излаш билан овора. Лекин энг ажабланарлиси шуки, бу киши унақа ёки бунақа бир инсон эмас, балки Гёте — ёшгина Гётедир. У ёшлигида бирмунча вақт оби ҳаёт излаш билан банд бўлган. Ўтганлар хатоларини такрорламаслик, улар кириб қолган ўрамга кириб, бир доира ичида айланавермаслик эҳтиётини қилиб, алхимикларнинг унутулиб, яшириниб қолган ишларини ҳам топиб синчиклаб ўрганеди..

“Тушунмаслик оқибатида олимларнинг бир тўдаси унинг олдида таъзим қиладиган, бир тўдаси унинг устидан куладиган буюк китоблардан жичча бўлса ҳам маълумот олишга пинҳона ҳаракатдаман, нозик таъбли донишмандлар ушбу китоблар сирларини англашдан лаззат оладилар“, деб ёзган эди у ўша кезларда.

Шундай қилиб, буюк шоир мангулик сувини изловчи, алхимёгар сифатида ўша ғалати кишилар билан бир сафда туради. Ана шундай ғалати кишилардан бири буюк шоирнинг замондоши Александр Калиостро эди. Инсоният тарихида ўтган энг улуғ ёлғончи, қаллоб, деб ҳисоблайди уни замондошларининг баъзилари, бошқалари эса чексиз билим ва салоҳиятга эга бўлган шахс, деб таъкидлайдилар.

Агар биз бу кимсанинг барча кирдикорлари ва қилмишларини санасак, сиз билан биз ўйлагандан анча кўп саҳифаларга жой бўларди. Унинг насли номаълумлиги, бойлиги қаердан пайдо бўлганлиги ноаниқлиги устига яна бир сири ҳам бор эди. Ўша замон газеталаридан бирида шундай сатрларни ўқиймиз: “Айтишларича, граф Калиостро асрорнинг барчасидан бохабар бўлиш билан бирга, оби ҳаёт тайёрлаш йўллари ҳам очган экан“. Мана шу миш-миш Калиострони қироллар саройларида жуда катта аъёнга айлантириб қўйган бўлса нима дейсиз? Унинг обрўси шу даражага етган эдики, француз қироли Людовик XVI, бу кишининг шаънига ҳар қандай ҳурматсизлик ва ҳақорат қиролга қилинган ҳақорат билан баробар жазоланади, деб эълон қилган эди.

Калиостро Петербургга келганида олий табақа хонимлар унинг хотини Лоренциянинг ёшлиги ва гўзаллигига бир ҳайрон қолган бўлсалар, ундан ёши қирқдан ошганлиги, тўнғич ўгли голланд лашкарида капитан лавозимида хизмат қилаётганлигини эшитиб яна бир ҳайратга тушдилар. Узаро сураб-суриштиришлар орасида Лоренция эрим ёшликка қайтариш сирларини билади, деб гуллаб ҳам қўйган экан.

Калиострога хос мафтункорлик, унинг устида юрган сирли гаплар рус саройи аъёнлари диққатини тортмаслиги мумкин эмасди. Рус аёл императорининг шахсий табиби англиз Робертсон унда ўзининг рақибини кўриши бежиз эмас эди. У Саройдаги мулозамат доирасидан чиқмай, графни тахтга яқин бўлган кишилар наздида қоралашга интилди. Саройнинг анойи табиби Калиостро билан ўзи энг яхши ўзлаштирган қурол — иғво воситасида беллашмоқчи бўлди. Бироқ

граф ҳам курашни ўзи яхши эгаллаган восита асосига кўчиришга интилди. У Робертсонни дуэлга чақирди, бу дуэл ғайриодатий, яъни заҳарлар воситасида амалга оширилди эди. Ҳар бири рақибни тайёрлаган заҳарни ичиши, кейин эса истаган зиддизаҳарни ичиши мумкин эди. Ўзига тўлиқ ишонган киши сифатида Калиастро ана шундай шартни қаттиқ туриб талаб қилди. Ундаги ишончдан кўрққан Робертсон чақириқни қабул қилишдан бош тортди. Дуэл бўлмади. Рақибда ўлмаслик ҳақдориси — оби ҳаёт борлиги ҳақидаги миш-мишларга аксарият замондошлари каби Робертсон ҳам ишонган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Тақдир эркатойи бўлмиш Калиастро, эркаловчисига жуда кўп эркаликлар қилиб юборган эди. Ниҳоят, унинг ҳам ошиғи пукка тушиди ва бу унинг охириги ошиқ ташлаши бўлиб чиқди. Калиострони инквизиторлар тутқулаб, қамоққа ташлади, хабарларга кўра, 1795 йилда ўша қамоқдаги чуқур бир қудуқнинг тошига занжирбанд ташланган ҳолда мангуга кўз юмди.

Бундай ҳолатларда бўлгани каби, Калиострога тегишли барча қоғозлар оловга берилди. Унинг фақат бир вараққа битилган ёзмасининг Ватиканда кўчирилган нусхаси сақланиб қолган. Унда “ёшликка қайтиш — регенерация баён қилинади: уни истеъмол қилиб (икки донга туркона дори заррасини), киши уч кунгача ҳушидан кетади, нутқини йўқотади, ўша вақт давомида тутқаноқ тутатади, ўттиз олтинчи кун охириги — учинчи заррани ютади, сўнг қаттиқ ва ширин уйқуга кетади. Уйқу асносида пўст ташлайди, тишлари тушади, сочи тўкилади. Бир неча соат давомида уларнинг барчаси қайта ўсиб чиқади. Қирқинчи кун тонгида мижоз хонадан янги инсон, тўла яшарган инсон бўлиб чиқиб кетади”.

Ёшликка қайтаришнинг ушбу усули қанчалик хаёлий бўлишига қарамай,, ҳиндларнинг “кайя колпа” деган яшартириш усулини эсга солади. Тапасвижининг ўзи айтишича, у ўзи кайя колпани икки марта қўллаган: биринчи марта 90 ёшида бу усулни ишлатган. Қизиғи шундаки, унинг даволаниши қирқ кун давом этган бўлиб, шу кунларнинг кўпини уйқуда ва медитация ҳолатида ўтказган. Қирқ кундан кейин ундан ҳам янги тишлар ўсиб чиққан эмиш, оқарган сочлари аввалги рангига қайтиб, вужуди ёшлигидаги каби куч-қувватга тўлган эмиш. Қадимги матнлар, ўрта аср ва кейинги замонларга оид битикларда “регенерация” ҳақидаги фикрларни учратиш турсак ҳам, уларнинг бирортасида ҳам дорининг таркиби ҳақида батафсил маълумот йўқ.

Бунинг ажабланишлик томони бормикан?

3. МАНГУ ЯШОВЧИЛАРМИ?

Номи билан жуда кўп ажойиб воқеалар боғлиқ бўлган граф Сен.Жермен ҳақида эшитганмисиз?

А.С.Пушкин “Қарғахоним”.

Ўлмаслик учун интилганлар саноғи шунчалик кўп эдики, улар ўзларининг афсоналарини яратмаслиги мумкин эмас эди. Ривоятларга кўра баъзи бировлар мангуликка элтадиган эшикни топган эканлар. Бу дегани, ўша топганлар ҳозиргача ўз сирларини маҳкам яшириб — бизнинг орамизда яшамоқдалар деганимикан?

Ҳақиқат билан хомхаёл аралашиб кетган афсоналар пайдо бўлиши зарурий бир нарсадир. Инсон идроки тарихи жараёнида қанотлар кўмагида кўкка кўтарилиб парвоз қилган Дедал ва Икарлар ҳақидаги афсоналар қанчалик қочинилмас бўлса, булар ҳам шундайдир. Агар кимдир мақсадга етиб, мангуликка эришибди, деган овозлар тарқалмаса, ўлмаслик сувини излаш ҳам кенг ёйилмас эди. Жумладан, афсонавий олтинлар мамлакати — Элдорадо ҳақидаги ҳикоялар кўплаб таваккалчиларнинг ўша мамлакатни излашга ундаган. Кишилар кимдир ўлмасликка эришганига ишонадилар, инонишни хоҳлайдилар. Мана шу ишонч умид туғдирарди, омадни синашга туртки бўларди.

Машҳур араб (ўзбек) олими Беруний, 1000 йилдаёқ, қадим замонларда Илёс (Элиас) деган киши абадийлик йўлини топганлиги ва Беруний замонида ҳали тирик эканлигини ёзади. Беруний уни “Мангу яшовчи“ деб атайтиди.

Мавзумиз билан боғлиқ бошқа кишилар тилга олинганида, биринчи галда Пифагор мактабилиқ файласуф Апполоний Тианский (мил. I асри) эсга келади. Ёш болалиқ чоғидаёқ “ҳаром ва ақли хиралаштиради“ деб гўштдан воз кечади, жун кўйлақ киймайди, оёқяланг юради... Беш йил давомида лом-мим деб оғиз очмайди.

Ўша замонларда дарвешлари, олимлари, сирли илмлари билан машҳур бўлган Ҳиндистонга Апполоний Тианский олий илмларини эгаллаш учун йўл олади. Йўлда унга аллақандай Дамид деган кимса кўшилади:

— Йўлдош бўлайлиқ, Апполоний. Сенга зиён эмас, ҳаён етказишимга ўзинг амин бўласан. Йўллар борасида унчалиқ билимдон бўлмасам-да, Бобил йўлини ва ундаги шаҳарларни биламан. Қанча ёввойилар бўлса, уларнинг барчасининг тилини биламан. Баъзилари арман, бошқалари мидян ва форс, яна бирлари кадуян тилларида гаплашади, мен уларнинг барини биламан.

— Мен ҳам, азизим, бу тилларнинг барчасини биламан, гарчи биронтасини ўрганмаган бўлсам ҳам.

Дамид ажабланиб боқди.

— Жумла инсон шевалари менга тушунарли эканлигидан ҳайратга тушма, зеро, мен инсон сукутини ҳам англай оламан.

— Ҳиндистондан қайтган Апполоний ўз юртида юртдошлари эсидан чиқмайдиган кўп ажойиботлар намойиш қилди. Нерон замонасида у Римда бўлди, Мисрга борди, Сицилия ва Гибралтарларни кезди.

У ўн нафар император ҳукмдорлигини кўрди, ўн биринчиси даврида — етмиш ёшида Римга қайтди. Бу шаҳарда император Домициан буйруғига мувофиқ тутуқланади ва қамоққа ётқизилади. Ўзидан ўзгача фикрловчиларни жузолаш, ҳокимиятининг чексизлигини намоён қилиш учун император файласуфни суд қилишга фармон берди. Тайинланган кун, тайинланган соатда, топ-тоза қилиб йиғиштирилган саройга шаҳарнинг казо-казолари йиғилишди. Кучайтирилган кўриқчилар қуршовида Апполонийни олиб келадилар. Суд жараёни авжига чиққан бир паллада — сохта гувоҳлар императорга хурматсизлиқ, диний куфр китоблар ва сеҳргарлиқда оғиз кўпиртириб туҳмат ёғдираётган кезде у ҳаммининг кўз ўнгида . . . лиқ тўла зал назаридан ғойиб бўлади.

Ўша кун, тахминан бир неча соатлардан кейин Апполонни уни яхши танийдиганлар Римдан уч кунлик йўлда кўрганлари ҳақида гаплар тарқалди.

Римдаги маҳкама залидан сирли тарзда ғойиб бўлганидан кўп ўтмай у Юнонистонда пайдо бўлади ва ибодатхоналарда яшаб юради. Бизга ушбу файласуфнинг на ўлган ери, на вақти маълум. Буни унинг замондошлари ҳам билмас эди. Тарихий воқеаномаларда у “бедарак кетган“лар сирасида саналади. Шунинг учун ҳам унинг ажойиб хислатлари ва амаллари ҳақида эсланар экан, булар ёнига яна бир сифатни — ўлмасликни қўшиб қўядилар.

Кўп юзйилликлар Апполонийни ўлим ҳукмидан қочиб қаерлардадир кишилар орасида яшириниб юрибди, деб ҳисобладилар. Кейин минг йил ҳам ўтди, бирдан ўша миш-миш тасдиқланади. XII асрда ўзини Артефиус деб атаган файласуф ва алхимик яшаган. Унинг кўп замондошлари бу исм билан Апполоний Тианский яшириниб юрибди, деб тахмин қилганлар. Артефиус имзоси билан бизгача иккита асар етиб келган: фалсафа тоши ҳақида ҳамда умрни узайтириш усуллари ҳақида. Буюк Апполонийдан бошқа яна кимнинг ушбу соҳалар ҳақида ёзишга ҳадди сиғади! Бу фикр фақат замондошларигагина келган десангиз янглишасиз. Вақт ўтиб китоблар нашр этилиши йўлга қўйилгач, навбат Артефиуснинг умр ҳақидаги асарига ҳам етиб, босиб чиқарилади. Унинг сўзбошисида нима деб ёзилганини биласизми, мана ўқинг! “Муаллиф ушбу китобни ёзишга алоҳида асосга, ҳақга эгадир. Зотан, бу китобни ёзгани пайтида унинг ёши 1025да эди”. Ушбу иш мужмал ишора ва ғализ ифодаларга тўла, муаллиф гўё оми халқ орасидаги айрим уни англай оладиганларгагина мурожаат этаётгандай тасаввур туғилади. “Бечора нодон, наҳотки, бизнинг ҳар бир сўзимизни тўғри маънода деб ўйлайсан, наҳотки,

биз сенга барча сирларнинг энг азизини ошкор этади деган хаёлдасан?" — деб ёзади ўқувчисига мурожаат қисмида.

Тўғри, бизнинг замонамиздан туриб, қачонлардир яшаб ўтган инсонларни соддалик ва гўлликда айблаш қийин эмас, чоғи. Бундай қилишга ошиқмайлик. Биздан кейин яна шунча юзйилликлар ўтиб, насларимиз ҳам бизни нималарда айблар экан? Ўша замон кишилари учун ҳозир бизнингча, ишонилмас нарсалар одатий бўлиб кўриниши ҳам мумкин-да! Апполоний Тианский бу борада ягона бир мисол эмас. Тарих ўз замонасида унга ишонишга тайёр бўлган, унинг ишларига ўта қизиққан, ишонилмас нарсаларига ишонган жуда кўп шахсларни билади.

...1750 йил мобайнида Парижда, фақат, граф Сен-Жермен ҳақида гап кетган, десак лоф бўлмас. У киши ғалати бир шахс эди. Граф ўлмаслик сирларини билади, деган миш-мишлар ҳам тарқалган эди.

Сен-Жермен бирданига саҳнда пайдо бўлди: ўтмиши билан боғлиқ ҳеч нарса маълум эмас эди. Гўё бир девор ёрилгану унинг ичидан Сен-Жермен чиққан — Сен Жермен шундан бошланади. Вақти келиб, яна ўша деворга оҳиста кириб кетиш учун чиққандай, Худди Калиостро каби, бунинг ҳам битмас-туганмас бойлиги-ю, ўзининг келиб чиқиши ҳақида биз ҳам замондошлари каби жуда оз нарса биламиз.

Граф ўзи ҳақида гапиришни истамасди, лекин баъзан тасодифан “гапириб юборгандай” бўларди. Шунда унинг гап-сўзидан Афлотун ва Сенекалар билан суҳбатлашгани, Ашшурбанипал базмида иштирок этгани, пайгамбарларни танигани маълум бўларди. Бирда граф Дрездендалик чоғида, унинг аравакашидан бир кимса, ростдан ҳам хўжайинингнинг ёши 400 дами деб сўраганида, у соддадиллик билан “аниқ билмайман” деб жавоб берган экан, кейин ўша оҳангда давом этибди:

— Бироқ жанобларига 130 йиллик хизматим чоғида у киши заррача ҳам ўзгармади.

Ушбу ғалати баён, ундан ҳам ғалатиروқ тасдиғини топганига нима дейсиз?

Энг обрўли бой хонадонлар меҳмони сифатида граф теварагидагиларни ўзининг муомаласи, донолиги, ўтмишни яхши билиши билан қойил қолдирарди. Хусусан, қари зодагонлар уни кўрганларида ўзларини йўқотиб қўяр, ҳаяжонга тушиб ҳайрон қолар, тўсатдан болалик чоғида, буви-бувалари меҳмонлари даврасида бу кишини кўргани эсларига тушгандек бўлаверарди. Қариялар ҳайрон бўлишининг яна бир боиси, бу кишининг ўша чоғлардан бери ташқи қиёфасининг ўзгармаганидир. Бу киши тўсатдан Парижда Сен-Жермен исми билан пайдо бўлгунга қадар, уни дам Англияда кўришган, Голландияда билишган ва дам Италияда учратишган экан. У ҳар ерда ҳар хил унвон ва номлар билан яшаганлиги маълум. Агар уни яхши танийдиган инсонлар гувоҳлик беришмаса, маркиз Монтфера, граф де Беллами ва таниқли Сен-Жерменлар бошқа-бошқа инсонлар деб ўйлаш мумкин бўларди. Бу киши турли ерларда, ҳар хил вақтда турли лақабу исмлар шодасини ҳосил қилган. Генуя ва Ливорнода Солтиков деган русчага уйқаш фамилия остида ўзини рус аскарний генерали деб таништирган.

Баъзилар уни испан десалар, бошқалари француз ё португал ҳисоблайдилар, яна бирлари ҳатто рус ҳам дейдилар. Ҳамма нарса графнинг ёшини аниқлашга қарши хизмат қиладиган. Унинг замонида тарих ҳали ўлмаслик ҳақдориси — “оби ҳаёт” изланишлари билан алоқадор воқеаларни унутмаган чоғ эди. Шунинг учун ҳам граф ўлмаслик дорисини тайёрлашни билар экан, деган кўча гапи тарқалганига ажабланмаса ҳам бўлади. Ушбу сир ҳақида Сер-Жерменнинг Лондонга ташрифи муносабати билан “Лондон хронике” газетаси 1760 йилнинг 3 июнида эҳтиром ила ёзиб чиқарган эди. Такаллуф билан ёзилган мақолада графнинг фазилатлари, хислатлари саналади, донишмандлиги уқтирилади, донолиги туфайли “оби ҳаёт” сирлари унга аён бўлганлиги гапирилади. “Франциянинг маликаси” маркиза де Помпадур ҳам, ана шу оби ҳаётдан қирол хушторига ҳам бир оз улуш беришини ўтиниб сўраган эди. Калиостро билан Сен-Жермен замондош эдилар. Инквизация суди баённомаларидан Калиастро сўзи қайдларидан у Сен-Жермен билан

учрашганлигини билиб оламиз. Калиастро бир идишда Сен-Жермен “ўлмаслик суви”ни сақлаганлигини таъкидлайди.

Франциядан Сен-Жермен кутилмаганда ва нима сабабдан кетганлигини аниқлаб бўлмайди. Маркиза де Помпадур қўллаб туришига, қиролнинг ўзи жуда катта икром кўрсатишига қарамай, бу ғалати инсон тўсатдан Париждан чиқиб кетади. Қаерга ва нима учун денг! У бехосдан Голштинияда пайдо бўлиб, у ердаги қасрида танҳоликда бир неча йил умр кечиради. Айтишларича, 1784 йилда ана шу қасрда оламдан ўтади.

Аммо-лекин бу ўта ғалати ўлим эди. Графнинг танишларидан бири бу ўлимни “шамғалат ўлим” деб атади. Яна шу атрофдаги бирон-бир қабристонда Сен-Жермен исми қайд қилинган қабртош йўқлигини ҳам ёзган.

Бир йил ўтиб, Парижда франкмасонлар йиғини бўлади. Ўша йиғинга қатнашганлар рўйхати сақланган. Унда Месмера, Лафертлардан кейин Сен-Жермен исми қайд этилган.

1788 йилда, яъни яна уч йилдан кейин, Франциянинг Венециядаги вакили граф Шалон Сен-Жерменни Авлиё Марк майдонида учратиб у билан суҳбат куради.

Француз инқилоби йилларида эса, зодагонлар ётқизилган қамоқларнинг бирида Сен-Жерменнинг ҳам борлиги аниқланади. “Граф Сен-Жермен — деб ёзилади 1790 йилги қамоқ битигида — ҳалиям бу дунёда яшаяпти, ўзини яхши ҳис этмоқда”.

30 йиллар ўтгач, графни ёшлигидан яхши биладиган Жанлис исмли аслзода хоним уни Венада учратади. У мутлақо ўзгармаган эди, кекса хоним хурсандчиликдан ҳаяжон билан унга интиганида, у иззатини жойига кўйиб муомала қилади, бироқ кутилмаган учрашувни чўзмасликка ҳаракат қилади. Бундан кейин Венада унинг қораси кўринмади.

Бир истеъфодаги амалдор бошқалардан зийракроқ чиқиб қолди. Луи Филипп салтанатининг сўнгги йиллари бўлиб, Сен-Жерменни шахсан таниган-билган кишилардан деярли ҳеч ким қолмаган замон. Париж хиёбонларининг бирида у ўзининг ёшлигини энтиқиб эслатадиган бир кимсани кўриб қолади. Бу Сен-Жермен эди, унинг ташқи қиёфаси мазкур амалдор ёшлигида кўрганидай, орадан бир кўп ўн йиллар ўтганига қарамай, ўзгармаган эди. Аммо чол графни бағримга босай, деб унга қараб ҳаяжонланиб югурмади. Файтунда уни кутиб ўтирган хона хизматчисини чақириб, ўша кишини сурункасига пойлаб юриб, кимлигини аниқлашни буюрди. Бир неча кундан кейин чолга маълум бўлдики, у киши ўз танишлари орасида майор Фрезер номи билан маълум экан, бироқ фамилияси инглизча бўлса-да, ўзи инглиз эмас, ёлғиз яшайди, аравакаш, икки нафар уй хизматчисидан бошқа хизматчилари йўқ.

Чол ниҳоятда эҳтиёткор бўлиб, орачи киши ёрдамида хусусий изкувар ёллайди. Бироқ изкуварнинг аниқлаганлари “майор”нинг бойлиги ҳисобсиз, бойлиги ва ўзининг келиб чиқиши ҳақида ҳеч нарса билиб бўлмайдидан нари ўтмади.

Ўша кишининг кечқурунлари қай чоғда хиёбонга чиқишини билиб олгандан сўнг, чол у билан тасодифан танишиб қолиш чорасини қўллади. Икки марта кечлик овқатни ҳам бирга қилишди. Кўпгина қари кишиларда бўлгани каби бу чол ҳам қайси мавзуда гап бошламасин, барибир, беихтиёр охири ўтмишга келиб тақаларди.

— Ҳа, укам, бир вақтлар бу қаҳвахона гуркираган эди. Мен емагини эмас, ҳатто мижозлар миқдорини ҳам эмас, бу ерга келувчилар ҳақида айтяпман.

— Конвентдан кейин ҳаммаси ўзгариб кетди.

— Ҳа-да, Конвентдан кейин бошқача бўлиб қолди. Якобинчилар бу ерда ўз клубини курмоқчи бўлганларидан бошлаб деворлар ҳам ўзгача бўлиб қолгандай. Бу ерда бир пайтлар маркиз де Буафи деганни кўрдим. У амакиваччаси билан бирга келарди.

— Маркизнинг икки амакиваччаси бор эди. Анрисини айтяпсизми?

— Йўқ, каттасини. Ҳалиги, отасими, бобосими, испан ворислиги учун урушда қатнашганини.

— Унинг буvasи эди. Виконт де Пуатье. Ажойиб чавандоз эди. Ўз вақтида тенги йўқ эди. Афсус, охири бахайр бўлмади...

Собиқ амалдор қошини сал чимирди. Ўша замонларда, ўша давраларда бу саволни ифода этар, бироқ бу саволга жавоб бериш ҳам, бермаслик ҳам одоб доирасида ҳисобланарди. Суҳбатдоши жавоб беришни лозим топди.

— Гап шундаки, Виконтнинг отаси — у қирол Людовик XIV га хизмат қиларди — ахлоқан тайинсиз бўлиб, ундан бирон яхши нарса кутиш амримаҳол эди. Масалан, сизни у ўз мулки ерларидаги овга чақирса, сиз икки-уч кун Париждан унинг қасригача йўл азобини тортиб етиб борсангиз, у ўзи Нантми ёки бошқа бир ерга жўнаб қолган бўлиши мумкин эди...

— Аммо бу ҳали ҳаммаси эмас, — давом этди чолга ўзини “майор Фрезер” деб таништирган кимса — саройдаги аллаким Виконтга Саксониядан уй хизматчиси ёллашни тавсия этибди. Қанақа уй хизматкорлигини биласизми, бутун француз қироллигида бундан ўтган малла бўлмаса керак. Виконт шу билан ҳам мағрурланарди...

Гапларини тинглаб, воқеага шоҳид бўлмаган киши бундай баён қила олмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Суҳбат ҳам ғалатиноқ бўлиб, ўтганларни эслаб гапиришдан чол киши эмас, ёш йигит кўпроқ лаззат олаётган эди. Гап анча замонлар олдин ва узоқ мамлакатлар устида кетганида ўзи кўриб, эшитган кишигагина хос ҳиссиётлар билан баён этарди. Ўз вақтида Сен-Жермен билан суҳбат кўрганлар ундаги бу баён қилиш хусусиятларини кўп бор таъкидлаб ўтган эдилар. Чол бу ғалати кимсанинг юзларига тикилиб ҳикоясини тинглаб экан, ярим аср орқага қайтиб боргандай бўлди. Чолнинг ўзини эса вақт аяб ўтирмаган, шунинг учун унинг бир устунлиги бор эдики, рўпарасида ўтирган бу ёш йигит бир вақтлар уни яхши таниган бўлса ҳам, энди таний олмас даражада ўзгариб кетган эди. Ҳар бир нарсанинг қиррасида юришнинг ўз хатари бўлади. Кунларнинг бирида учинчими, тўртинчими учрашувда чол ўзини ушлаб тура олмади. Замонасининг улуғ кишилари сирасидан Сен-Жерменни билиши ва у билан учрашганлигини айтиб қўйди.

Суҳбатдоши елкасини қисди ва бошқа нарсалар ҳақида гапириб кетди.

Ушбу учрашувдан улар одатдагидан кўра эртароқ тарқалишди ва майор кейинги учрашувларга келмади.

Собиқ мансабдор чол сўраб, суриштирганида маълум бўлдики, хизматкорларини олиб номаълум томонга жўнаб кетибди.

Қолган умри давомида чол ўша суҳбатдоши яна қайтиб келган-келмаганлигини суриштириб юрди. Бироқ у Парижга қайтмади.

Бундан кейин Сен-Жермен билан боғлиқ яна икки дарак бор. У 1934 йилда яна Парижда бўй кўрсатган эмиш. Сўнгги бор эса 1939 йил декабрида пайдо бўлган экан. Бироқ бу кезларга келиб, Сен-Жерменни таниган инсонлар ёруғ оламда қолмаганлиги боис, бу хабарларни ишончли томони йўқ. Айтгандай, бундай ваз фақат Сен-Жермен учунгина дохил деб ўйламаслик керак.

Келинг, бўлиши мумкин бўлмаган нарса бўлди, деб фараз қилайлик. Оби ҳаётни излаган ўнлаб, юзлаб, минглаб кишилардан бир нафари умрни узайтирадиган илож топди ҳам дейлик (Умрни узайтириш мумкинлигини ҳозирги замон фани рад этмайди.) Энди савол туғилади: ўша инсон ўзини қандай тутиши мумкин? Унинг олдида аниқ, лекин қийин икки йўл бор: ўзига маълум бу сирни бошқалардан пинҳон тутиш ёки уни ҳаммага маълум қилиш. Бизга маълуми шуки, сўнгги ҳолат рўёбга чиқмади.

Тўғри, биз яна бир ҳолатни эътиборга олмадик, бу ўлмасликдан воз кечиш ҳолати. Бир қараганда бундай бўлиши мумкин эмасдай бўлиб кўринади. Лекин ривоятлар бўйича, Сулаймон подшо ана шу йўлни туган. Унга мангу ҳаётни таъмин этувчи дорини таклиф қилганларида, у яқинлари, севганларидан кейин қолиб яшашни истамаганлигидан, дорини қабул қилишни рад этади. Бу ривоят: ўлмаслик — аянчли бир қисмат, ҳатто тавқи лаънатдир, деган бир қайғули фикр асосида ҳосил қилинган, балки Агасфер ривоятига замин ҳам бўлгандир.

Ривоятга кўра, Исони азоб-қийноқ билан ўлдириш учун элтганларида, азоб бериш воситаси бўлмиш оғир тахта хочни ҳам ўзига кўтартиришган экан. Хочлаш манзилига элтувчи йўл ёмон ва узоқ экан. Ҳолсизланган Исо Масиҳ бир деворга суяниб нафас ростламоқчи бўлганларида, уйнинг эгаси бўлмиш Агасфер руҳсат бермабди.

— Юр, юр, — дебди у, мунофиқлар олқиши остида. — Дам олиб нима қиласан?!

— Яхши, — қақраб кетган лабларини очди Исо. — Сен ҳам бутун умринг давомида юриб ўтасан. Сен дунё бўйлаб санғийсан, ҳеч қачон сенда ором бўлмайди, истаб ўлим топмайсан...

Ушбу ривоят балки аллақачон унут бўлиб кетарди, балки, балки агар асрлар бўйи дам у ер, дам бу ерда бир киши пайдо бўлмаса ва кишилар уни Агасферга ўхшатмаса...

У ҳақида Данте ўзининг “Илоҳий комедия”сида дўзахга жойлаштирган италиялик мунажжим Гвидо Бонатти ҳам ёзган. Бонатти Агасферни 1223 йилда испан саройида учратган. Унинг гапича, бу киши Исо Масихнинг қарғишига қолган, шунинг учун у ўла олмайди.

Шундан беш йил ўтиб у ҳақда Англиянинг Албана аббатлиги йилномасида тилга олинади. Унда ёзилишича, аббатликка Арманистон архиепископи келган экан. Ундан, ўлмас қаландар Агасфер ҳақида бирор нарса эшитдингизми, деб сўрашганида: эшитдимгина эмас, бир неча бор учратиб сўзлашдим ҳам, деб жавоб берган. Агасфер, ўша арманнинг гапига кўра, ўша замонда Арманистонда экан. У доно, жуда кўп нарсани кўрган бўлса ҳам, камгап экан, бирор савол билан мурожаат этилсагина жавоб қайтарадиган инсон экан. У зот минг йил олдин бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни, ҳаворийлар ташқи қиёфаси, ҳаётининг тафсилотларини ҳамон жуда яхши хотирасида сақлаган бўлиб, буларни ҳозирги тириклардан биронтаси билмайди, деб сифатлайди архиепископ.

Навбатдаги дарак 1242 йилга, ўша киши Францияда пайдо бўлган чоғига тааллуқли. Кейин эса узоқ муддатли суқунат бўлиб, икки ярим асрга чўзилади.

1505 йилда Агасфер Богем оролларида, бир неча йил ўтиб араб Шарқда, 1547 йилда эса яна Оврўпода-Ҳамбургда пайдо бўлади.

У билан учрашиб гаплашганлиги ҳақида епископ Шлезвиг Паулфон Эйтзен (1522-1598) ҳам ёзиб қолдирган, унинг гувоҳлик беришича, ўша инсон барча тилларда ҳеч қандай гидирсиз гаплаша олади. Унинг турмуши хилватга мойил, дарвешнамо ҳаёт бўлиб, устидаги кийимидан бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Кимдир унга пул берса, у охирги тийинигача бева-бечораларга улашиб бераркан. 1575 йилда уни Испанияда кўришган, бу ерда испан саройида папа вакиллари Кристофор Краузе ва Якоб Холстайн билан суҳбатлашган. 1599 йилда Венада кўришади, бу ердан у Польшага, ундан Москвага бормоқчи бўлган экан. Тез орада, ростдан ҳам, Москвада пайдо бўлиб, бу ерда кўп кишилар уни кўришган ва суҳбатини олишган.

1603 йили Любекда унинг ҳозир бўлганлигини бургомистр Колерус, тарихчи ва диншунос Кмовер ва бошқа расмий кишилар тасдиқлайди (“Утган 1603 йилнинг 14 январиди машҳур ўлмас яҳудий, яъни Исо Масих хочлашга олиб кетилаётганида, каффорат ўташга маҳқум этган киши пайдо бўлди”).

Бу галати инсонни 1604 йилда Парижда, 1633 йилда Ҳамбургда, 1640 йилда Брюсселда дараги чиқади. 1642 йилда Лайпцигда, 1658 йилда Стамфорда (Буюк Британия) пайдо бўлади.

XVII юзйиллик сўнгида бу мангу дайди яна Англияда бўй кўрсатади. Шубҳага тушган инглизлар унинг чиндан улар ўйлаётган инсонми ёки йўқ эканлигини аниқлаш учун синов уюштирадilar. Оксфорд ва Кембриждан келган профессорлар уни синчковлик билан имтиҳон қилишади. Унинг ўзи бўлган ёки бўлганман деган Ер юзидаги жойларнинг энг қадимги тарихи ва жуғрофиясидан билими ҳайратланарли даражада эди. Тўсатдан уни араб тилида сўроқ қилишганида, у ҳеч қандай хатосиз ана шу тилда жавоб қайтаради. У Шарқнинг ва Фарбнинг деярли барча тилларида гаплаша оларди. Ундан кейин бу инсон излари Дания ва Швецияда учрайди, сўнг бу излар йўқолади.

Зотан, мазкур галати инсон ҳақида кейинги дараклар ҳам учраб туради. 1818, 1824 ва 1830 йилларда Англияда ўша киши ёки ўзини ўша киши деб кўрсатмоқчи бўлган кимса яна пайдо бўлган.

Агасфер ҳақидаги ривоят заминидаги дастлабки ҳодисани биз ҳозир билолмаймиз, айта олмаймиз. Урта асрларнинг таниқли олими ва шифокори Парацелс рисолаларининг бирида бундай деб ёзган эди: “Ўлимлик танани ўлимдан қутқариб қолувчи нарса бўлиши мумкин эмас, бироқ тана ҳалокатини орқага сурувчи, ёшликка қайтарувчи, инсоннинг қисқагина умрини узайтирувчи нарса бўлиши мумкин”.

4. ВАҚТ ТЎСИҚЛАРИ ОША

Инсон умрининг имкон қадар узайтириш муаммосини ҳозирги кунда кўпроқ илм-фан билан боғлайдилар. Ушбу фикрга келганларнинг биринчиларидан бири Рожер Бэкон эди. “Инсон танасини, — деб ёзади у, — барча қусурлардан озод қилиб, унинг умрини бир неча юз йилга чўзиш мумкин”. Р.Бэкон инсон танасига англандан, йўналтирилган таъсирни назарда тутган эди, албатта.

Вақти келиб инсон баданига шундай таъсир ўтказиш мумкинлигига мозийнинг улуғ олимларидан бири Бенжамен Франклин ҳам ишонар эди. У келажакда инсон минг йил, ҳатто ундан ҳам кўп яшай олади, деб айтганди. Бу гаплар ҳали кишилар шам ёқиб, фойтунларда юрган бир кезде, замонанинг энг улуғ мутафаккирлари ҳозирги мактаб болаларига маълум нарсалар ҳақида тасаввурлари ҳам йўқ бир чоғда айтилган эди.

Илм-фаннинг имкониятлари борасида XVIII юзйиллик француз инсонпарвар олими Кондорсе янада некбинроқ бўлган. Унингча, инсон умри асрдан-асрга тобора узайиб бориб, чексизликкача, яъни ўлмасликкача етиб боради.

Инсоннинг ўлмаслиги муаммоси К.Циолковскийни ҳам қизиқтирган “Умрининг аниқ бир ўлчами йўқ, у минг йилгача узайтирилиши мумкин, — деб ёзган эди. — Фан бунга эртами-кечми эришади”. Инглиз олими Ж.Бернал ҳам, вақти келиб инсонлар мангу яшаш сирларини очишига умид қилган.

Ушбу умид заминда эртами кеч мазкур муаммони амалга ошириши мумкин бўлган фанни, илмни жўнгина илоҳийлаштириш эмас, ёки инсоннинг узоқ яшаш учун кўр-кўрона интилиши эмас, балки алоҳида олинган бир шахснинг умрини чексиз узайтира олиш имконияти ҳақидаги мушоҳадалар ётади.

XIX аср охири немис зоологи Август Вейсман, яқка шахснинг вафоти унинг биологик табиатидан келиб чиқадиган муқаррар яқун эмас, деган хулосага келган эди. Унинг фикрича, агар бир ҳужайралилар амалда ўлмаслиги мумкин экан, демак, бу аслида инсон ҳам эриша олиши мумкин бўлган бир ҳолатдир. Америкалик Нобел мукофоти совриндори, физик Р.Фейнманнинг қарашича, агар инсон абадий ҳаракатланувчи нарса ихтиро этмоқчи бўлса, физика қонуни каби тўғаноққа дуч келган бўларди. Биологияда эса, ундан фарқ қилиб, ҳар бир шахс умрининг охири бўлиши мажбурий деган қонун йўқ. Ана шунинг учун ҳам, инсон танаси ўлимга маҳқумлиги масаласи вақти келиб ҳал бўладиган ҳодиса, деб ҳисоблайди.

Машҳур совет олими В.Ф.Купревич ҳам инсоннинг ўлмаслиги муаммоси ҳал этиладиган масала деб ҳисобларди.

Баъзилар, ҳатто бу муаммо ҳал этиладиган вақтни ҳам мўлжаллаб айтишга журъат қиладилар. Инглиз олими ва ёзувчиси А.Кларк бу маррага 2090 йилда етилади, деб ўйлайди. Бу жуда жиддий бир башорат. Чунки, муаммо ечилади дейиш бир бошқа, фалончи вақтида ҳал бўлади, дейиш бир бошқадир. Тўғри, журъат ҳамма нарсадан ҳам фанда зарур. Ўлмаслик муаммоси эса, яқка-яқка шахсларнинг изланишларидан, тобора бутун фаннинг муаммосига айланиб бормоқда. Ана шунинг учун ҳам ҳозирнинг ўзидаёқ бу изланишларнинг асосий йўналишларини айтиб бериш мумкин.

ТАШҚИ ОМИЛЛАР

Бирмунча олимлар киши умрининг давомийлигини унинг яшаш муҳити, касби ва турмуш тарзи каби омиллар билан боғлайдилар.

Уларнинг баъзилари узоқ умр кўрган инсонлар турмуш тарзи, мойиллиги кабиларни тадқиқ этиб, муайян қонуниятлар кашф этишга интилишяпти. Ҳақиқатан ҳам, жуда қизиқ фактлар намоён бўлганлигини кўрамиз. Жумладан, 100 ёшдан ўтганлар орасидаги эркакларнинг 98 фоизи, аёлларнинг 99 фоизи оила кўрган инсонлар экан, 61 фоизи қишлоқ ҳўжалигида баиц бўлса, 16 фоизи саноатда экан. Умрузоқларнинг 4 фоизигина ақлий меҳнат аҳли бўлиб чиқди. Мана шу рақамларнинг ўзиёқ ер ҳайдаб тирикчилик қилиш, шеър ёзиш ёки олий математика билан шуғулланишга нисбатан бадан учун фойдали эканлигини аниқ кўрсатиб турибди.

Аслида ҳам шунақамикан? Рақамлар ростдан ҳам белгили қонуниятларни акс эттиради, бироқ бу манзара кўпроқ бундан бир аср олдин ҳозирги умрузоқлар касб танлаган чоғдаги касбий бандликни намоён этмаётими? Бошқача айтсак, ўша вақтда 100 кишидан 61 нафари қишлоқ хўжалигида банд бўлса, 4 нафари ақлий меҳнат билан машғул бўлса, бу нисбат умрузоқларда тўғри акс этган бўлиб чиқади. Шундай қилиб, бу рақамлар умрузоқликнинг сабаби нима, деган асосий саволга жавоб бера олмайди.

Ўздан оциб кетган кезида замондошлари Демокритдан қандай қилиб умри бунча узоққа чўзилганлигини сўраганларида, у доим асал еб, баданига муттасил ёғ суриб турганлигини айтган эди. Демокритга унинг замондошларининг аксарияти шундай парҳезга амал қилганига қарамай, барчаси узоқ умр кўра олмаганлигини ваз қилиб кўрсатиб, эътироз билдириш ҳам мумкин эди. Юқоридан келтирилган мисолдан ҳам билиниб турибдики, демак, турмуш тарзи билан умрузоқлик ўртасидаги боғланишни илғаш анча мушкул.

Емак истеъмоли билан умрузоқлик орасидаги боғланишни кузатишга ҳам уринилган. И.И.Мечников қаришнинг сабаби, ичакларда яшайдиган микроорганизм воситасида бадан ўз-ўзини заҳарлаши, деб тушунтирган. Ана ўша оғу организмларнинг ҳалокатли ҳаракатларини биров бостириш учун муттасил равишда ётишдан олдин бир пиёлача қатиқ (простокваша) ичишни тавсия ҳам этган.

Овқатланиш билан қариш ўртасида муайян алоқа ростдан ҳам борга ўхшайди. Буни Украинанинг Физиология институтида ўтказилган тажрибалар ҳам тасдиқлайди. Муайян парҳез билан овқатлантирилган қари — икки ёшли қаламушлар муайян муддатдан сўнг, ўзларини ёш — уч ойлик қаламушлардек тута бошлаганлар. Энг муҳими, уларнинг организмида қариш жараёнини намоён қилувчи, бирон-бир ўзгариш кузатилмаган.

“Парҳезли овқатланиш ва бир неча хил дармондорилар ёрдамида қаришни секинлатиш ва киши умрини йигирма йилгача чўзиш мумкин” — деб ишонтиради Нобел мукофоти совриндори Лайнус Полинг. Жониворлар билан ўтказилган тажрибалар, бундан ҳам умидлироқ башоратлар қилинишига тўлиқ имкон беради.

Корнелл университети доктори Клинт Маклей чорак асрдан буён шунга ўхшаш тажрибалар ўтказиб келади.

Сичқонларни ҳафтада икки кун оч қолдириб, уларнинг умри бир ярим баравар узайишига эришди. Уларнинг кундалик емишларини учдан бирга қисқартириш билан эса, умри узунлигини икки баробар узайганлигини кўрди.

Лабораторияларнинг мазкур натижалари умрузоқларнинг турмуш тарзи билан айнан уйғун келади. Совет геронтологлари саломатлиги ҳали кўнгилдагидек бўлган жуда кекса кишиларнинг 40 000 нафарини сўроқладилар. Маълум бўлишича, уларнинг ҳаммаси емак борасида нафсини жиловлаб олганлар экан. Айнан шундай натижа Анд минтақасидаги жанубий америкалик умрузоқларни ўрганган америкалик геронтологларда ҳам акс этган.

Умрузоқларнинг яна бир муҳим хусусиятини, яъни уларда меҳрибонлик туйғуси ва ижобий ҳаяжон ҳисси кучли эканлигини тадқиқотчилар алоҳида ажратиб таъкидлайдилар. Жаҳл, алам ва нафрат билан яқин ошна эмаслар. Уларда ичиқоралик, ҳасад йўқ. Уларнинг кўнгли ўтган кунга шуқр билан, турмушнинг хурсандчилик томонлари билан тўлган бўлади. Улар ўзгаларнинг бахти, омади, муваффақиятидан ўзиники каби лаззат ола билади.

Шунинг билан бирга, овқатланиш ҳам, ҳаяжон ҳам, машғулот тури ҳам умрузоқлик билан алоқаси йўқ деб ҳисобловчилар ҳам бор. Ҳар бир инсон баданида биологик соат мавжуд, биз ҳар қанча ҳаракат қилмайлик, барибир, у соатни на тезлаштира оламиз, на секинлаштира оламиз. Кўнғироқ чалинишини кўрсатувчи милнинг ҳар бир инсонда олдиндан белгиланган аломати бўлиб, у бировда олдин, бировда кейин чалинади. Мана шу “олдин”, “кейин” тугилишдаёқ тақдир қилинган бўлади.

Умр узунлиги аввалдан тақдир қилинганлиги, яъни генетик эканлиги ҳақидаги мулоҳаза айрим кузатувчилар томонидан ҳам тасдиқланади. Баъзи оилаларнинг узоқ умр кўриши наслдан наслга ўтишини кишилар кўпдан бери билишади. Ушбу мавзу ҳақида гап кетганда геронтологлар қуйидаги ҳикояни

эшлашади. 1654 йилда д' Арманьяк деган кардинал кўчада кетаётиб 80 ёшлардаги чолнинг йиғлаб ўтирганини кўради. Сабабини сўраганида, отаси урганлигини айтади. Ҳайрон бўлган кардинал унинг отасини кўрмоқчи бўлади. Унга 113 ёшдаги тетик ва бардам бир чолни рўпара қиладилар. “Ўғлимни бобосининг ҳурматини бажо қилмагани учун урдим. Бобоси ёнидан унга таъзим қилмай ўтиб кетибди”. Кардинал бу уйда 143 яшар яна бир чолни ҳам кўрган экан.

Умрнинг наслий тақдир эканлиги илмий тажриба орқали ҳам тасдиқ топган. Қаламушлар орасидан узоқ яшаганлари танлаб олиниб, улардан максимал узоқ яшайдиган қаламуш зоти етиштирилди. Бу хусусият наслий эканлиги ўз тасдиғини топди.

Ростдан ҳам танамизда биологик соат бўлиб, бизга ажратилган вақтни — кун, ой, йилни санаб борар экан, аслида буни аниқлашнинг, унинг моҳиятига етишнинг ўзи қийин. Етиб борилганда ҳам уни тўхтатиш ёки секинлатиш амри маҳол. Буни аниқлашга ҳаракат қилинган, фақат тажриба инсон устида олиб борилган эмас.

Саккизоёқнинг модаси тухум кўйгач, унинг саноқли кунлари қолади. Тобора иштаҳаси йўқолиб, бўшашиб қолади ва 42 кун ичида ўлади. Бунинг ҳаммаси ўзгартириб бўлмас бир кетма-кетлик асосида рўй берадики, чиндан ҳам қандайдир бир соат механизми бошқариб тургандай бўлади. Ана шу механизм аниқланди. Саккизоёқнинг кўз чуқурчасидаги бир без бўлиб, унинг вазифаси кейинги вақтларгача номаълум бўлиб келган. Маълум бўлдики у “ўлим бези” экан. Бир бези олиб ташланган саккизоёқнинг умри икки ойга узайди. Иккала бези ҳам олиб ташланган саккизоёқнинг умри биратўла ўн бир ойга чўзилди.

Ушбу кашфиёт, олимлар фикрига кўра, инсон умрини узайтириш учун ҳам йўл кўрсатса ажаб эмас, бироқ табиат у қадар жўн нарса эмаски, унинг сирлари осонгина қўлга киритилса. Аслида ҳам, инсон ҳужайраси организмда ҳам, пробиркада етиштирилгани ҳам муҳлатли умрга — 50 марта бўлиниш умрига эга, ундан кейин у ўлади. Бўлиниш миқдорини кўпайтириш учун кетган барча уринишлар чиппакка чиқди. Мана шу тажрибалар геронтологларни, инсон умрини санаб турадиган, ҳеч бир таъсирни тан олмайдиган соат хромосомаларда, ҳар бир ҳужайранинг ядросида жойлашган, деган тўхтамга олиб келди.

ЎЛМАСЛИКНИНГ ЯНГИ БИР ОБИ ҲАЁТИМИ?

Ўлмаслик муаммоси билан рус олими В.М.Бехтерев ҳам машғул бўлган. И.И.Мечников ҳужайралар фаолиятини яхшилайдиган зардоб топиб, унинг ёрдамида бутун организмни яшартириш устида қаттиқ иш олиб борган. Моҳиятан бу ингилиш ҳам ўша тутқичбермас “оби ҳаёт”ни излаш эди, фақат энди бу фан доирасидаги ҳаракат эди. Шунга ўхшаш бошқа бир зардобни академик А.А.Богомолов тайёрлаган. Бу дори организмни қаришга қаршилиқ қилишини кучайтириб, ҳақиқатан ҳам бир оз яшартириш хусусиятларини намоён қилган эди.

Айнан шундай йўналишда швейцар шифокори П.Ниганс ҳам иш олиб борди. У организмга янги туғилган чақалоқлар тўқималаридан олинган зардобни юбориш билан яшартирмоқчи бўлган.

Турли унсурларда яшартириш хоссалари ҳар хил бўлар экан. Масалан, Москва II тиббиёт институтида сичқон танасига асалари сути юборилганда, тажрибадаги сичқонлар умри икки баравар узайди!

Совет олимлари НРВ (нефтли ўстирувчи модда) дорисини ишлаб чиқдилар. Бу дорини ичган кишиларда ишлаш қобилияти кучайди, оқ сочлар қорайди, тўқима алмашинуви яхшиланди. Бироқ бу “яшартириш дориси” узоқ муддатли синовдан ўта олмади. (Ҳозир НРВ га фақат ташқи истеъмол учун рухсат этилган).

Умрни узайтириш ва яшариш борасида энг катта умид ва натижа гормонлардан кутилган эди. Кекса кишилар баданига қалқонсимон без гормони юборилгандаги самара ҳайрон қоларли даражада бўлган: бутун организм яшариши бошланган. Бироқ бу ажойиб таъсир узоққа чўзилмаган.

Мазкур соҳада ишлаётган америкалик шифокор Роберт А.Вилсон ўз олдига қийин, лекин олижаноб вазифа — аёлларга ёшликни қайтариш вазифасини қўяди. У даволашнинг мураккаб муайян парҳез, аёллар жинсий эстроген гормони

инъекцияси, дармондорилар ва тузлар истеъмол қилиш йўнатиimini ишлаб чиқади. Маълум бўлишича, Вилсон қариш жараёнини тўхтатишгагина эмас, балки унга тескари жараён беришга ҳам муваффақ бўлган. Энг муҳими, бу ўзгаришлар фақат умумий ҳолатгагина тегишли бўлмай, аёллар жиддий аҳамият берадиган ташқи қиёфада ҳам ўз аксини топган.

Бир неча йиллардан бери швед клиникаларидан бири тимозин гормони устида муваффақиятли иш олиб бормоқда. Сичқонлар устида олиб борилган тажрибалар натижаси кутилганидан ҳам яхши бўлиб чиқди. Гормон уларга гўё вақт жойида тўхтаб қолгандай таъсир этди. Гормонни мижозларга ҳам юбордилар. Уша клиникада бўлган мухбир кўринишидан 60 ёшларда бўлган бир аёлни учратади. Кейин билса, унинг ёши 89 да экан. Ушбу тажрибаларни ўтказувчи шифокорнинг ишончига кўра, гормонни мунтазам юбориб турилса, умр узунлигини 130 ёшга бемалол етказиш мумкин экан.

Ушбу маълумотлар доирасида, айрим ҳашоратлар учун лабораторияларнинг бирида “яшартирувчи гормон” ишлаб чиқарилгани ҳақидаги хабарда ҳеч қандай лоф йўқ бўлиб кўринади. Ана шу гормонни ҳашорот танасига юбориш билан уни чексиз муддат “ёшлиқда” ушлаб туриш мумкин. Бу кашфиёт ва юқорида зикр этилган маълумотлар инсон учун ҳам эртами, кечми шундай гормон ишлаб чиқилади, деган умид туғдиради.

Гормонларнинг бу масалада ҳеч қандай аҳамияти йўқ бўлса-чи, дейди баъзилари. Биз илдизларига боқмай, бутуқларини қирқмоқдамиз Қаришнинг илдизлари бошқа томонда: йил ўтган сайин организмимизда “эркин радикал” деб аталадиган катта электрик имкониятга эга бўлган молекулаларнинг қолдиқлари йиғилиб қолади. Ана ўшалар организмда ёқимсиз ва қайтарилмас ўзгаришлар келтириб чиқаради. Уларни таъсирсизлантириш иложи топилса эди...

Бу борадаги илк қадам ҳақида ҳам маълумот олинди. Жуда бир жўн восита — саноатда ёғнинг бузилмаслиги учун ишлатиладиган консервантлар ишлатиб кўрилди. Назорат остидаги сичқонлардан тажриба учун олинганлари бошқаларидан бир ярим марта кўпроқ яшади. Буни инсонга татбиқ этсак, инсониятнинг ўртача ёши 105 га етиши мумкин. Натижа чакки эмасми? Ҳа. Бироқ бу ҳали бошланиши. Агар биз “эркин радикаллар”ни таъсирсизлантира олсак, инсон умрини бир неча юзйилликка етказиш мумкин, деб ҳисоблайди айрим олимларимиз.

Бошқа йўналишлар ҳам бор. Улар бундан ҳам кўпроқ самара ваъда қилиши мумкин.

Бошқалардан фарқ қилмайдиган, ҳатто мутлақо фарқланмайдиган бир инсонни олайлик. Унинг кўлига тасодифан тегиб кетсангиз, ғайриодатий бир совуқни сезасиз. Сезасиз, бироқ эътибор бермайсиз. Лекин бу нимани ифода этишини англасангиз диққатингизни тортади. Агар сиз ҳозирги кунда инсон баданидаги ҳароратни пасайтириш борасида тажрибалар ўтказилаётганидан бохабар бўлсангиз, албатта эътибор берасиз.

Танамиз ҳароратини бошқариб турадиган гипоталамусга натрий ва кальций эритмалари юборилса бутун вужудимиздаги ҳароратни муайян даражада изга солиб туриш мумкин. Маймунларда мана шундай синов ўтказиш натижасида унинг тана ҳароратини 6° даражагача пасайтиришга муваффақ бўлинди. Маймунларда совқотиш, уйқусираш, бўшашиш каби асоратлар мутлақо сезилмади.

Навбат инсон баданида ўтказиладиган тажрибага етди.

Бироқ нега, нима учун, бундан не маъни бор? Маъниси инсон умрини узайтиришдир. Агар инсон танаси ҳарорати бор-йўғи 2° пасайтирилишга эришилса, унинг ўртача умри 200 йилга етади. Мабодо инсоннинг мўътадил ҳарорати 33° бўлгудай бўлса, унинг умри 700 йил бўлиши кутилади. Мутахассислар фикрига кўра ҳароратимиз пасайтирилганида ҳам 37° даги ҳароратда ўзимизни ҳис қилишимиз, ташқи ҳарорат ўзгаришига мослашишимиз қандай бўлса шундайлигича қолади.

Ҳароратни пасайтирувчи восита оддий ҳапдори сифатида ишлаб чиқарилиб, ҳар бир инсон сотиб олиш имконига эга бўлиши кутилади. Қачон экан?

Дори кашф этилишидан то унинг оммавий сотувга чиқарилиши учун, одатда, 5-6 йил кетишини ҳисобга олсак ҳамда бу кашфиёт ихтиёрий

талабгорларда синалиб, самара берса, унинг оммавий чиқарилишига оз муддат қолди деб умид қиламиз.

Янги “оби ҳаёт” изланишларининг йўллари кўплигидан ажабланмаслик керак. Бир йўналишдаги изланиш иккинчисининг йўлларини ёритиб туришини назардан қочирманг. Баъзи футурологлар 2 000 йиллар бошларида амалда 40 тача умрни узайтирувчи дорилар қўлланила бошланишидан башорат қилмоқдалар.

Сўнги ўн йилликларда ўтказилган тажриба натижалари қадимги ота-боболаримизнинг “оби ҳаёт” ва “яшартирувчи воситалар” ҳақидаги муждалари жудаям эртақ эмаслигидан далолат эмасмикан? Бизгача етиб келган овозалар асл ҳақиқатнинг акс садоси ҳам бўлиши мумкин-ку!

БЕГОНА БАДАНДА

Чет эллардаги бир илмий-текшириш институтининг лабораториясида олимлар ғалати бир бақани намойиш қилдилар. Ғалатилик унинг ташқи кўринишида, эмас, балки хатти-ҳаракатида эди. Бошқа барча бақалар каби олдидаги сув ҳавзасига сакрашдан кўра бу бақа ердан ин излаб унга яширинишга уринарди. Унинг бошқа хатти-ҳаракатлари ҳам ўзгача эди. Мазкур бақанинг тушуниш қийин бўлган қилиқлари қутилмаган тарзда изоҳланди.

— Биз бақанинг миясини қурбақаники билан алмаштириб қўйдик. — Натижасини кўриб турибсиз, бақа қурбақа каби ҳаракатлар қилмоқда. Бу тажриба 1963 йилда ўтказилган. Уша кезлар кўпчилик қуйи жониворларда амалга оширилган тажрибалар юқори даражада ривожланган жониворларда керакли самарани бермайди, деган фикрда эди. Бу янглиш қараш совет олими В.Н.Демиков бир итнинг калласини иккинчи ит гарданига ўрнатишга муваффақ бўлганидан кейин рад этилди. Икки жонивордан ташкил этилган бу жонзотга одатдаги итларга хос рефлекслар ўзгармаган эди. Тўғри, у узоқ яшай олмади, атиги икки-уч кун умр кўрди.

Профессор Демиковнинг тажрибаси илм оламида катта шов-шувга сабаб бўлди. Америкалик нейрохирург Р.Уайт: “Ҳозирча бундай тажрибани инсон устида ўтказишнинг имкони йўқ, бироқ ана шундай имкон борлиги тан олинмоғи, эътироф этилмоғи даркор”, деб ёзган эди.

Бу имконият инсоннинг бошқа муҳим аъзолари — буйрак, жигар ва юрак кабиларни кўчириб ўтказишнинг қай даражада муваффақиятли амалга оширилиб бориши билан чамбарчас боғлиқ. Агар тўқималар чиқишмаслиги муаммоси узил-кесил ҳал этилса, бу соҳадаги тажрибаларга кенг йўл очилади. Ҳатто ҳозир мутахассислар бошни тўласига кўчириш афзалми ёки фақат мияними, деган баҳсни бошлаб юборишганлиги масалага жиддий киришилганининг аломатидир. Р.Уайт фикрича, миянинг ўзини кўчириб ўрнатиш мақбулдир. “Литературная газета”га берган мулоқотида шундай дейди: “Мия инсоннинг энг нозик аъзосидир, деган қараш мавжуд, демак, энг нозик аъзода ўздан итариш жараёни (бегонасираш), бошқа унча нозик бўлмаган аъзолардагига нисбатан анча кучсиз бўлиши керак”. Назарий жиҳатдан, келажакда киши шахсиятини белгилувчи бўлмиш мия бир танадан иккинчисига, учинчисига кўп марта ўтказилган бўлишини тасаввур этиш мумкин.

Фазовий ракеталар маконнинг имкон қадар узоқ нуқтасига кичик бир капсулани етказиш учун парвоз пайтида бирин-кетин ўз қисмларини ажратиб ташлайди. Инсонда ҳам шунақа. У ҳам бирин-кетин қариган, эскирган, ишдан чиққан аъзоларини ажратиб ташлаши мумкин бўлади. Инсон унинг ҳар бир бундай ҳаракати унинг замон уммонида асрдан-асрга, минг йилдан иккинчи минг йилга томон етаклайди.

Бир кишининг умри ва хотирасида инсоният тарихининг бир неча даврлари жой олади. Бундай инсонларнинг тафаккури ва тасаввури ҳозирги замоннинг атиги бир неча ўн йил умр кўрадиган инсонлариникидан анча фарқ қилади.

Аввал бўлиб ўтган барча ҳодисалар: сиёсий курашлар, урушлар, дипломатик ўйинлар, унинг назарида инсоният тарихидан олдин содир бўлган воқеаларга айланади. Ана ўша тарихдан олдинги замоналарнинг бир бурчидан ўз меҳнати ва улуши билан инсоният келажакига замин солган насллар ўрин эгаллайди. Уша келажакни қанақа бўлишини аниқ айтиб бера олмасак ҳам, ўтмиш

аждодларимиз биз ҳақимизда башорат қилганлари даражасида биз ҳам келажакни тасаввур қилишимиз мумкин. Бундан икки минг йил бурун “Апокалипсис” муаллифи “Ўлим бўлмайдиган, йиғию қайғу кўрилмайдиган, касалга чалинмайдиган кунлар” ҳақида ёзганида ўша биз айтаётган келажак ҳақида ёзмаганмикан?

Инсон миясини, яъни онгини бир танадан иккинчисига кўчириш билан шахс умрини чексизликка қадар узайтириш мумкинлиги ҳақида айтдик. Бироқ қачонлардир инсоният табиат унга инъом этган танадан воз кеча олиш имконига эга ҳам бўлиши мумкин. Яқин келажакда инсон баданининг барча аъзоларининг сунъий кўринишини яшаш мумкинлиги ва бу ўпка, юрак кабилар табиийдан кўра анча пухта бўлиши ҳамда биотоклар воситасида бошқарилиши ҳақида анча дадил фикрлар билдирилмоқда. Москвадаги илмий-текшириш институтларининг бирида биоток ёрдамида бошқариладиган сунъий қўл ва оёқлар қолипи (моделли) яратилиб бўлди. Агар қўлингизни қиссангиз ёки қўйиб юборсангиз ундаги импульслар сунъий нусхага йўналтирилади ва сизнинг ҳар бир ҳаракатингиз, ишорангизни қайтаришга мажбур этади. Бир кунлар келиб инсон танасидаги нозик ва вақтинчалик аъзоларини алмаштириш имкони тўлиқ туғилган вақтда, ўз вужудига ҳайвонлик ўтмишидан қолган ортиқча матоҳ сифатида қаралса, не ажаб! Вақти келиб “мен”ликнинг ортиқча воситаси бўлиб қолган бадандан, ҳозирги кунда кўричакдан қутулгандай қутулиш мумкин бўлар. Шахсиятнинг, онгнинг макони бўлмиш мия бора-бора анча мустаҳкам ва ишончли қоқиққа эга бўлади. Бундай тана аъзолари синтетик моддалардан ташкил топган бўлиб, унинг орасида жойлашган инсон мияси буйруқларига бўйсунди. Бу “тана”нинг айрим қисмлари ва аъзолари вақти-вақти билан алмаштириб турилганлиги учун амалда у абадийлик кашф этади.

Инсон ва машинанинг бу чатишмасини ифода этиш учун америкалик М.Клайпе ва Н.Клайнилар “киборг” деган махсус атама ҳам ўйлаб топишган. Айримлар эса, идрокли ҳаёт Ердан оламнинг турли нуқталарига айнан шу кўринишда тарқалади, деб ҳисоблайдилар.

Ҳақиқатан ҳам кусурли танага эга бўлмиш инсонлардан киборгларнинг устунлиги яққол кўзга ташланади. Биринчидан, энг муҳими умрнинг чексизлиги. Иккинчидан, киборглар учун атмосферанинг кераги йўқлиги учун ҳам, улар ҳавосиз жойларда: ойда, астероидларда ҳамда атмосфераси метан, аччил кўмир, газлар билан қопланган сайёраларда танаси талабидан келиб чиқиб, инсонлар бир дақиқа ҳам яшай олмайдиган ерларда бемалол ҳаёт кечира оладилар. Учинчидан; киборгларга емакнинг ҳожати йўқ. Улар учун энг зарур нарса бу миянинг биологик мавжудлигини таъминлаш учун керак бўлган қувват бўлиб, уни ташқи қандайдир бир манба таъминлаши кифоядир.

Танадан ташқарида миянинг мавжуд бўла олиши ҳозирги кунда ҳаёлий бир нарса эмас. Лабораторияларда маймун ва итларнинг ажратиб олинган миялари устида тажрибалар ўтказилди. Мияга ҳаётлий фаолиятни давом эттира оладиган шароит яратилди. Ушбу шароитдаги мия фаолияти кўрсатмалари билан табиий муҳитдаги мия фаолияти ўртасидаги фарқ ниҳоятда кам бўлиб чиқди. Демак, ушбу ажратилган мияга ахборот етказиш уддасидан чиқилса, тананинг турли аъзоларига юбориладиган импульслар сунъий қолип йўли билан (бу усул мавжуд) берилса, киборгнинг дастлабки нухаси яратилди деб ҳисоблайверинг.

Танани бемалол йиға олиш имконияти инсон умри ва фаолияти борасида чексиз истиқбол ваъда қилади. Ростдан ҳам, икки оёқ юриш учун энг қулай тузилишми? Иккитагина қўл етарли деб ўйлайсизми, бутун баданда пайпаслагичлар каби ўнлаб қўллар бўлиши ёмонми? Инсон ўта гунафша ва ўта қизил рангларни фарқламаслиги, фақат олдини кўриб, орқа ва тепасини кўра олмаслиги табиатнинг қусури эмасмикан? Мулоқотни олайлик. Радио ва телефонни ҳисобга олмасак, инсон овоз найчалари имкон берган доирадагина алоқага кириша олади. Булар ниятлар, истакларнинг бир қисми, холос. Киборглар эса, ўта қисқа тўлқинлар каби воситалардан фойдаланиб, жуда олис масофалардан туриб алоқага кириша олсалар керак. Табиат эволюция йўли билан юзлаб асрлар давомида эришган нарсага, лабораторияда санокли йиллар, ҳатто ойларда эришиш мумкин.

Мазкур йўналишдаги ишлар анча шиддатли олиб борилаётганига қарамай, биз чизиб берган манзара қачон аниқ ҳаётий ҳодисага айланишини айтиш мушкул. Р.Уайтнинг фикрича, инсон миясини кўчириб ўрнатиш учун ҳали бир неча ўн йил керак бўлади. Бу жуда эҳтиёт бўлиб айтилган гап. Ажабланарлиси шуки, гап очилиши кутилаётган кашфиёт ёки ихтиро вақти ҳақида кетганида кўпчилик олимлар фикр айтишдан тийиладилар ёки шубҳа билдирадилар. Атом ядросини эркинлаштиришга яқин юз йилликда эришиш мумкинми, деган саволга, бошқа бир олим эмас, А.Эйнштейндай олимнинг ўзи:

— Бу мутлақо мумкин эмас! — деб жавоб берган эди. Бу гап атом бомбасининг дастлабки портлатилишидан атиги ўн йил олдин айтилган эди.

ЎЗИДАН НУСХА КЎЧИРУВЧИЛАР

Атайлабми, йўқми, воқеаларнинг боришига кўра, инсоннинг мангу яшаш орзуси йўлидаги интилишларида анъанавий ёрдамчи жонзот маймун ва ё денгиз чўчқалари эмас, балки бақалар муҳим ўрин эгаллайди. Мияни кўчириб ўрнатиш биринчи марта айнан бақада амалга оширилди. Улмаслик манзилига бошқа бир йўлни — ўзидан нусха кўчиришни ҳам бақа бошлаб берди.

Жониворни ташкил этувчи ҳар бир ҳужайра ўз ядросида янги организмни ҳосил қилиш учун лозим бўлган наслий хабарни сақлаб келади. Бу хабар гўёки мудраб ётади, кўп йиллар уни фаоллаштириш учун қилинган ҳаракатлар зое кетган. Бир неча йил аввал олимлар ниҳоят бунга эришишди. Бу Англиянинг Оксфорд университетида содир бўлди. Вояга етган бақанинг ичаги ҳужайрасидан тажриба давомида янги ҳужайра яратилдики, бу биринчисининг гўё биологик қўшоғи эди. Бу асл нусхасидан фақат ёши билангина фарқ қиладиган нусха эди.

Тажриба катта шов-шувлар келтириб чиқарди. Газеталардан бирининг ёзганига кўра, “демак, лоақал назарий жиҳатдан ана шундай қўшоқларни, жумладан, инсон қўшоқларини яратиш мумкин”. Неаполдаги генетика ва биофизика бўйича халқаро лаборатория директори А.Бузатти-Траверсонинг гапларига қараганда, “ушбу усулни қўллаш билан, яъни вояга етган ҳар қандай инсондан ҳужайра ядросини олиб (бунинг миқдори сон-саноқсиздир), ядросиз ҳужайраларда ўстириб, истаган миқдордаги биз билан генетик жиҳатдан айнан бўлган шахсларни яратиш мумкин. Бу билан муайян маънода ўзимизнинг абадийлигимизни таъминлаган бўламиз. Бинобарин, бундай операцияларни хоҳлаганча қайта-қайта ўтказиш имкони бўлади”.

Бу 80-90 ёшга борган қари киши ўзини янги туғилган инсон сифатида такрорлаши мумкин демакдир. Бироқ, биологик ва ташқи қиёфа жиҳатидан айна нусха бўлишига қарамай, қўшоқнинг ўз онги мавжуд бўлади; ушбу маънода бу бошқа бир шахс бўлиб, унинг хотираси, қувонч ва ғамлари, севгиси, нафрати асл нусханикидан анча йироқ бўлади.

Тўғри, совет олими П.К.Анохин бошқа бир фаразни илгари сурди. Бунга биноан, инсон умри давомида олган ахборотини қўшоғига ўтказиш имкони бор. Бу ҳолда кўчирилган нусха — қўшоқ асл нусха бошидан кечирганларни хотирасида сақлаб қолади ва ўз умрининг тарихи деб ҳисоблайди. Шу тарзда ана шу шахсларнинг тўлиқ айнанлиги таъминланади. Шахс онгининг занжири бадандан баданга ўтиш билан узилмайди. Қариб, чириган тана борасидаги хотира ҳам узлуксиз бўлиб, ўтган йил, ўтган ой ёки кечаги воқеалар хотирамизда қандай бўлса, у ҳам шундай бўлади.

АБАДИЙЛИКНИНГ АЁЗЛИ ЙЎЛИ

Қолима олтин изловчи ишчиларининг ўша куни топиб олган нарса ёмбига ҳам унча ўхшамасди. Бироқ топилма теварагида олиб борилган баҳс, тарқалган миш-мишлар олтин хазинасига учрагандан ҳам каттароқ бўлди. Ун бир метр чуқурликдан чиқариб олинган тиниқ муз парчаси ичида қотиб қолган бир нарса олтин изловчиларга қадалиб тикилиб турарди. Атиги 10 сантиметр бўлган бу нарса худди тирикдай эди.

Энг кутилмагани эса, музи эриганида бўлди. Бу махлуқ — уларга сувда ва қуруқликда яшовчи Сибир арратиши бўлиб кўринди — қимирлади, мунчоққа ўхшаш кўзларини очиб, уни ўраб олган кишилардан қочмоқчи бўлиб кўрди.

Фаройиб топилма ҳақида Украина академиясининг Зоология институтига хабар берилди. Абдий музликдан ташриф буюрган меҳмон тез орада, тирик, соғлом ҳолатда Киевга келтирилди. Арратишнинг умри, одатда, 10-15 йилгача етади. Агар ушбу нусха бу ёшдан кўпроқ яшаганлиги аниқланса, демак, бир неча йил ана шу муз парчасида ер остида яшаган бўлиб чиқади. Яхши йўлга қўйилган радиоуглерод усули бу сўроққа жавоб топиш имконини берди. Колимадан келтирилган бу арратишнинг ёши 100 га яқинлашиб қолган экан. Демак, 85-90 йил муқаддам бу жонзот ўша муз парчаси ичида яхлаб қолган, ҳамда унинг учун вақт ҳам тўхтаб қолган.

Бундай ҳолда яшаб қолиш учун 100 йил чегара эмас экан. Хидорус қисқичбақачаси 20 000 йил абадий музликда ётганидан сўнг, уни тирилтириш имкони бўлди! Яқин-яқинларгача кўпчилик бундай ҳолат фақат совуққонлиларга хос, сут эмизувчилар, хусусан, инсонлар билан бундай ҳодиса содир бўлиши мутлақо мумкин эмас, деб ҳисоблардилар. Бироқ бундай ишончга собит қолиш тобора қийинлашиб бормоқда.

“Яхлаб ўлишдан” кейин тирилиш мумкинлигини тасдиқлаш мақсадида америкалик тадқиқотчилар итлар устида тажриба ўтказишди. Ўн икки ит музлатилди ва икки соат шу ҳолатда ушлаб турилгач, улар ҳаётга қайтарилди. Тирилгандан 30 дақиқа ўтгач, юра бошлашди, кейин сув ичдилар, бир неча соатдан сўнг овқат ҳам едилар.

Бунга ўхшаш тажрибалар бизнинг ихтиёримизсиз инсонлар билан ҳам бўлиб туради.

...Тун ярмида Василий Ш деган ҳайдовчи уйига қайтади. Кимсасиз кўчада кетаётиб, мазаси қочади, ҳушидан кетиб қор устига йиқилади. Ҳарорат эса — 30° эди. Эрталаб “шошилинич ёрдам” келганида унинг томири уришдан тўхтаб қолган эди. Энгаги, бармоқлари, панжаларини муз қоплаган ҳолда экан. Ҳатто оғзининг яхлаб қолганлиги сезиларди. Шифокорлар “совуқдан музлаб ўлган” дебдилар.

Шунга карамай, уни ҳаётга қайтариш учун имкон борича ҳаракат қилинди.

“Ш.ни энг олдин илиқ ваннага солишди, кейин юракка малҳам бўладиган, тинчлантирадиган дорилар юборилди, кейин эса электр чироклари йўналтирилган каравотга ётқизишди. Мана шундай шиддатли иситишлардан кейин ўзига кела бошлади, “Бемор ҳозир ўзи юра бошлади, ўзини ҳис этиши яхши” — деб мухбирларга ҳикоя қилади профессор Л.Ф. Волков.

Бу ягона ҳодиса эмас. Бундай ҳодисаларнинг жуда оз қисми матбуот юзини кўради. Ундан ҳам кам қисми кишилар эътиборини тортади, эсларида қолади.

1987 йилнинг қишида мўғул чўлларида бир бола яхлаб қолади. 34° совуқда 12 соат давомида қор устида қолиб кетади. Бутун бадани қотиб муз ҳайкалга айланиб қолади. Томири урмас, нафас олмас, ҳаёт нишонаси қолмаган эди.

Воқеа жараёнидан билинадикки, мўғул шифокорлари бундай ҳолда нима қилишни яхши билишар экан. Бироз вақтдан кейин боланинг томири ура бошлайди; биласизми қанча — бир дақиқада икки марта. Нафас олиш тикланиб, боланинг кучсиз ингранишини реаниматорлар эшитгунга қадар кўп соатлар ўтди. Бир кеча-кундуздан сўнг бола бармоқларини, кейин қўлини қимирлата олди. Юрак тобора тез ва бир маромда ура бошлади. Яна 24 соат ўтиб у кўзини очади. Идрок қилабошлайди. Даволаш ва кузатиш бир ҳафта давом этгач, қуйидагича тиббий ҳулоса билан уйига қайтарилади, “Патологик ўзгаришлар йўқ”.

Музланиш ҳолатида қотиб қолган ҳужайралар заминида, қотиб қолган мушаклар қатлами остида ҳаётнинг илиқ бир учқуни макон топади. Асосий вазифа ўша учқун ўчмаслигига эришишдан иборатга ўхшайди. Агар у ўчмаса инсонни бир неча соат ёки кунлардан кейин эмас, балки йил, ҳатто юзлаб йиллардан сўнг ҳам ҳаётга қайтариш мумкин.

Назарий жиҳатдан боқилса, анабиоз ҳолатидаги киши ўзининг уйғонишини йигирма тўртинчи, йигирма саккизинчи, ўттизинчи асрларга мўлжаллаши мумкин. У истаса, минг йилни, ўн минг йилни ҳам танлаши мумкин. Агар ўша

кимса ҳозир тузалмас хасталикка чалинган бўлса, ўша касалликни даволаш усули ишлаб чиқилган замонда уни муздан олишини шарт қилиб қўйиши ҳам мумкин.

73 ёшли америкалик психология профессори Жеймс Бедфорд ана шундай қилган эди. Унинг танасидан қонни чиқариб олишиб, ўрнига махсус суюқлик юборилган ва мунтазам равишда совутилган суюқ азот айланиб турадиган музхона камерасига жойлаштириб қўйишган. Профессорнинг яхланган қиёфада келажакка отланиш борасидаги қарорига турлича ёндошишлар бўлди. Баъзи журналистлар: “Тирилмай қолса, Бедфорд жуда афсусланса керак” деб ҳазил ҳам қилишди. Шунга қарамай “музлаб келажакка сафар қилиш”га АҚШ ва Японияда юзлаб кишилар бирин-кетин жазм этишди.

Профессор Пол Сигал вақти-соати тугаб қолган “мижоз”лар клиник ўлим бошлангунча музлаткич камерага ўзларини қамаш методини ишлаб чиқди. “У ерда, — дейди профессор, — то фан унинг касалини енгиб, унга янги ҳаёт бағишлайдиган замонгача тураверади”.

Бир талай французлар ушбу йўлни танладилар. Уларнинг ҳар бири қуйидаги матн ёзилган османи бўйнига тақиб юрадилар: “Камина имзо қўйиб тасдиқлайманки, мен ўлсам танам шу заҳоти музлатилиб, имкон қадар қуйи ҳароратда сақлансин”.

Муҳими, анабиоз ҳолатига кириш, узоқ замон масофасини босиб ўтиб, турли асрлар, ҳатто мингйилликларда яшаш эмас, албатта. Ушбу вақт саёҳатига музхоналарда отланган кимса, инсон абадийлиги муаммосини ҳал этган ёки этаёзган бир замонга тушиб қолиш мақсади ҳам бор.

Бундай саёҳатта барчанинг ҳам кўрби етмайди. Жумладан, Францияда яхлатилишнинг нархи 128 000 франк. Дастлаб бу таваккалга жазм этган 40 французнинг ҳаммаси миллионерлар эканлиги бежиз эмас.

Қадимги инсонлар нариги дунёдаги ҳаёт, бу дунёдаги кундалик турмушнинг давоми ва тақдори, деб билганларидек, музлатилишга шайланганлар ҳам келажак жамиятни ҳозирги жамиятнинг бир нусхаси деб биладилар.

Қадимгилар ўлганлар билан бирга гўрига нариги дунёда керак бўлади, деб ҳисоблаган нарсаларини қўшиб қўмганлар. Айнан шундай музхона орқали келажакка отланганлар ҳам банкда катта миқдордаги маблағи бўлишга интиладилар. Қаранг-а, 300 йилдан кейин миллионер бўлиб тирилиш учун ҳозир банкка 1 000 доллар қўйиш кифоя қилар экан.

Аммо, лекин, ўша узоқ келажакда яшаш учун ғамлаб мўлжалланган пул, қадимги аждодларимиз жасад билан қўшиб қўмган тош, болта, найзалар қийматига эга бўлиши ҳам мумкин. Ўз қийматини йўқотиб бўлган пулдан воз кечиш қийин эмас. Бироқ музхоналардан узоқ келажакка кириб келган кишининг атавистик руҳоний-ахлоқий сармоясини масаласи қандай ҳал бўлар экан?

Келажак жамиятини фақат илмий-техник ва ижтимоий жиҳатдангина эмас, балки ахлоқий жиҳатдан ҳам кўз кўриб қулоқ эшитмаган шиддатли ўзгаришлар жамияти деб тасаввур этилади; Бу жараён қанчалик шиддат билан амалга ошса, ҳар бир авлод олдингисидан шунчалик фарқ қилиши, табиий. Мана шу ўзгаришлар натижасида инсоният ўлмаслик ниятига эришди, деб тасаввур қилайлик. Авлодлар алмашиниши тўхтади... Бундан яқка шахснинг мангу яшаш орзуси ва инсоният эволюцияси бир-бирига зид деган хулоса чиқарса бўладими?

Ўз вақтида Шуролар мамлакатига 1224 кишидан “Сиз мангу яшаб қолсангиз, лекин натижада Ер юзиде тараққиёт тўхтаеса, нима дейсиз, деб сўроқланганда, уларнинг 90 фоизи, бундан кўра ўлимга рози эканликларини билдирганлар.

Бундан келажакда айнан шундай фикрли кишилар кўпайиб боради, деган хулоса чиқармоқ керак. Улар бунинг инсониятнинг ақлий ва ахлоқий равнақи чўққисига чиқиши учун шахсий умрлари абадий бўлишидан воз кеча оладилар. Зотан, инсониятнинг узлуксиз ривожининг маънисини ҳам шундадир. В.М.Бехтерев “Жамият эволюциясидан мақсад олий ахлоқли инсонни яратишдан иборатдир”, деб ёзган эди. Балки, умрнинг неча йиллиги, давомийлиги асосий ўлчов ҳам эмасдир. Тропик оролларида бирида Чарли Чаплин қизиқ бир суҳбатнинг шоҳиди бўлади. Бир америкалик маҳаллий чолдан унинг ёшини сўраб аниқламоқчи бўлади.

— Зилзила қачон бўлган эди? — деб сўради чол.

— Ён икки йил олдин, — жавоб берди америкалик.

— Ҳа, ана, ўша кезде менинг уч нафар уйланган ўғлим бор эди.

Сухбатдоши жавобидан қоникмаганлигини пайқаган чол давом этди:

— Мен икки минг долларлик яшаб қўйдим, — деди-да, умри бўйи сарфлаган пули шунча эканлигини айтди.

Бу манзарада ҳисоб мавҳум самовий тушунча: Ернинг Қуёш атрофида қанча айланганидан эмас, балки тайинли бир инсон умридаги воқеаларга суянади. Бундай қараш оврўпаликлар учун ёт, бироқ бошқа маданият вакиллари учун кўникимлидир.

Инсоний маданиятларнинг яқинлашуви натижасида бундай назарлар кўпчиликка тушунарли бўлиб қолиши мумкин. Ушанда кишидан унинг ёши сўралганида у ўзи эришган ютуқлари, яхши амалларини айтади, биологик мавжуд бўлиш санасини унутарди. Ростдан ҳам, инсоннинг маънавий камолоти унинг ҳақиқий умридир, балки.

Ўша кезларда кишилар юқоридаги саволга:

— Мен минг беморни тузатдим.

— Эллик бора ҳосил кўтардим.

— Уч болани ўстирдим, — деган жавоблар берарлар.

Биздан жуда олис келажақда, инсон камолот чўққисига эришиб, абадий яшашнинг маънавий ҳаққига эга бўлса ажаб эмас. Ўша пайтда мангу яшаш инсон ақл-заковатининг ҳийласи эмас, балки ахлоқий мақомининг биологик чўққиси ҳисобланади.

Масала шундай экан, яъни инсон мангу умрга ўз эволюциясининг юқори чўққисига, маънавий ҳаққа эга бўлган чоғда мушарраф бўлар экан, унда ҳозир ва ҳозиргача бўлган изланишлар, кашфиётларга не ҳожат? Буларнинг барчаси бемаънилик эмасми?

Бундай юзаки саволлар туғилиши табиийдир. Айни чоғда барча юзаки нарсалар каби булар ҳам алдовчидир.

Маълумки, Спартак қўзғолони қулдорликка барҳам бера олмади. Викингларнинг Атлантика бўйлаб сузишлари Американи очмади.

Шунга қарамай, жуғрофий кашфиётлар тарихи, инсониятнинг эрк учун кураши тарихида нега мазкур ҳодисаларни эслаймиз, ўрганамиз? Давом эттирилмаган ҳодисаларгина ҳеч қандай натижага олиб бора олмайди.

Уларнинг ҳар бири муайян самара билан якун топмаса ҳам, инсоннинг руҳоний ва ахлоқий тақомилида бир босқич эди. Ана шунинг учун ҳам Спартакнинг қони бежиз тўкилган эмас, унутилган ёки инкор этилган кашфиётлар беиз йўқолмади.

Ўлмаслик йўлидаги изланишлар ҳам аслида ана шундай поғоналардандир. Мангуликка эришиш ёки ундан бутун инсоният камолоти, ҳаёти учун воз кечиш ҳам ўша поғоналардандир. Агар инсон эволюция йўли билан табиий мангуликка етишар экан, бу абадийлик ўша чоғда ҳозиргидай қизиқиш уйғотмаслиги, унчалик керакли бўлиб кўринмаслиги ҳам мумкин. Чунки баркамол инсоннинг баҳолари ва ўлчовлари бизнинг ҳозирги тасавурларимиздан анча-мунча фарқ қилади.

Қадимги инсонлар умрни узайтириш, ҳатто анча муддатга чўзиш воситаларини билган ҳам дейлик. Замонамиз фани ахир бир кун инсон умрини бир неча ўн йилга, ҳатто асрларга узайтириш иложини топди ҳам дейлик. Бироқ иккинчи бир ҳақиқат ҳам мавжуд — бу инсон мангу яшаш воситаларини излашига ҳожат йўқ, зотан инсон гавҳари табиатан абадийдир деган фикр. Бу фикр мажозий ёки кўчма маънода эмас, балки тўғри маънода эканлигини ҳисобга олинг.

Оҳанрабо кўзимиз билан қабул қилинадиган оддий темир маъдан парчасидан фарқланадиган, бошқа бир маъдан бўлгани каби, инсон ҳам биз кўзимиз билан қабул қиладиган вужуддан кўра қийматлироқ бир мавжудотдир. Биологик тузилмага эга бўлган танамиздан ташқари, тадқиқотчилар фикрига кўра, бизни таналаримизни ўраб турадиган, унга кириб уни тўлдириб турадиган биомайдон (В.М.Инюшин “биоплазма” деб атайди) тизилмаси ҳам мавжуд.

Н.К.Манеевнинг “Фандаги антиномиянинг фалсафий таҳлили” китобида ушбу масалага катта бир боб бағишланади. Гераклитнинг “Тафаккурнинг қуввати танадан ташқарида бўлади” деган гапини келтиргач, муаллиф унинг фикрлари силсиласи билан таниш бўлмаган ўқувчини таажжубга соладиган ғояларни ўртага ташлайди: фикрни ҳосил қилувчи тизилма биомайдондир. Демак, инсоннинг барча ҳаётий тажрибалари, у тушган вазиятлар, оғзидан чиққан барча сўзлари, ҳамма эшитган сўзлари ўша биомайдонда қайд этилади ва ўзига хос голограммлар тарзида сақланади.

Бошқача айтганда, биомайдон тизилмаси бизнинг хотирамиз қазноғи, тафаккуримизни ҳаракатта келтирувчиси бўлиб, ҳар биримизнинг “мен”лигимизни таъминловчи ҳамдир. Булардан жуда муҳим хулоса чиқариш мумкин.

Нурланган майдон, ўз манбаидан мустақил равишда мавжуд бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди Манеев. Радионгиз ўчиб қолганида, радиотўлқинлар ўзларига юкланган ахборотни олиб макон бўйлаб тарқалишда давом этаверади ёки аллақачон сўниб бўлган юлдуздан келаётган нур фазолар оша йўқ бўлиб кетган самовий жисм ҳақида ахборот ташиб тарқатишда давом этади ва у кузатувчи томонидан мавжуд жисм сифатида қабул қилинади. “Худди шундай, тана ҳалокати чоғида “нурланган” биомайдон, ўша тана ҳақидаги ахборотларни тўлиқ сақлаган ҳолда мавжуд бўла олади. Бошқача қилиб айтилса, биологик тананинг ҳалокати, инсон хотираси ва шахсиятини белгиловчи унинг биомайдони йўқолишини аңлатмайди.

Мавзумиз ўлмаслик, унга етишишнинг қадимда ва ҳозирда, ҳатто келажакдаги изланган, изланаётган, изланадиган йўллари ҳақида. Бундан ташқари, инсоннинг абадийлиги бизнинг интилиш, уринишларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда қандайдир бир шаклда мавжудлиги борасида ҳам тўхталдик. Кейинги фикр ҳам тўғрилигини тасдиқловчи яна бир далилга мурожаат этсак.

Маълумки, Борлиқ кенгаймоқда. Бу жараён бундан 15-22 миллиард йил аввал, ҳали Борлиқнинг массаси бир нуқтага йиғиштирилган — “коинотнинг илк томчиси” ҳолида мавжуд бўлган кезде бошланган эди.

Бу ҳолат нима сабабдан ўзгарган-у, ҳозир “буюк портлаш” деб аталадиган жараён бошланганининг сабаби бизга аён эмас. Ҳар томонга учиб, кенгайиб, материя йўқликни суриб борган ҳамда маконни, вақт ҳисобини бошлаб берган. Ҳозирги замон оламшунослиги Борлиқнинг шаклланишини шу йўсинда тушунтиради.

Лекин Борлиқнинг кенгайиб бориши чексиз давом этиши мумкин эмас. Бу жараён қачондир тўхтаб, тесқари жараён бошланади: галактикалар яқинлаша бориб, яна илк нуқтага тортила бошлайди. Макон бир нуқта томон қисилиб кела боради. Оқибатда, астрономлар “Борлиқнинг йиғиниши” дсб атайдиган ҳодиса содир бўлади.

Борлиқ “илк гавҳар” ҳолига қайтганидан сўнг нима бўлади? Бундан кейин янги давра — навбатдаги “буюк портлаш” бўлиб: “янги материя гавҳари” ҳар томонга сочилиб, макон ҳосил қилиб, галактикалар, юлдузлар туркуми, сайёралар, ҳаёт пайдо бўлади. Америкалик мунажжим Ж.Уиллер олам пайдо бўлиш тарҳини юқоридагича шарҳлайди. Ушбу тарҳни таниқли олим Курт Гедел математик жиҳатдан асослаб берган.

Бу жараёнлар қандай кечишини Нобел мукофоти совриндори С.Вайнберг куйидагича баён қилади. Қисилиш жараёни бошланганидан минг, миллион йиллар ўтганда ҳам, бизнинг узоқ наслларимизни ҳавотирга соладиган ҳеч нарса юз бермайди. Бироқ Борлиқ ҳозирги миқёсининг 100 дан бирига қисқарганида, кечалари Ерга ҳозир кундузи қанча иссиқлик таралса, шунча иссиқлик етиб келади. Яна 70 миллион йил ўтиб, Борлиқ бир неча ўн марта қисқарган бўлади ва бизнинг зурриётларимиз (агар улар мавжуд бўлса) осмоннинг ҳалдан ташқари ёруғ эканлигини кўришади. Яна 700 000 йил ўтгач, коинот ҳарорати 1 миллион даражага етиб, юлдузлар ва сайёралар нурланиш “электрон ядро портлашлари натижасида коинот “шўрва”ларига айланади.

Бир нуқтага йиғинаётган ва яна кенгаётган Борлиқ, ўтилган давраларни такрорлармикан? Айрим оламшунослар бу шарт эмас, деб ҳисоблайдилар. Янги Борлиқ шаклланиш жараёнида, олдингисидан салгина ҳам фарқ қиладиган

физик шароит бўлса, навбатдаги Борлиқда углерод каби ҳаёт учун зарур бўлган модда бўлмаслиги мумкин. Бирин-кетин давралар алмашилиб, ҳаёtsiz Борлиқ пайдо бўлиши ва барбод бўлиши мумкин. Кўплаб қарашларнинг бири ана шундай.

Яна бир қараш Борлиқнинг даврдан даврага эволюция қилиб боришини назарда тутаяди. Ж.Уиллер ҳар гал қисқариш чоғида Борлиқнинг сифатий жиҳатдан сакраши рўй беради, деб ишонтиради.

Учинчи бир қараш, ҳар бир давра ўзидан олдинги давраларни уларда бўлган барча ўзгаришлар билан қўшиб айнан такрорлайди, деб таъкидлайди.

Аввалгисини қайтариш...

Агар материя йўқ бўлмаса, унда уни акс эттирувчи, ўзида ташувчи ахборот ҳам йўқ бўлмайди. Бу хабарлар галактикалар, юлдузлар ва сайёралар ва уларда макон тутганлар ҳақидадир. Янги Борлиқ пайдо бўлишида, у организм пайдо бўлишидаги дастлабки ахборот гавҳари ўтаган вазифани ўташи керак бўлади. Бошқача айтсак, тақдир ролини ўйнайди.

Абадий қайтарилиш, инсонларнинг доим қайтарилиши, воқеа ва ҳодисаларнинг такрорланиши ҳақидаги фикр инсон онгида доим бўлган. Бунга мисол бўладиган маълумот Шарқда эранинг II асрига оид хитой матнида учрайди. Бундан анча олдин эрдан олдинги IV асрда родослик файласуф Евдем ўз шогирдларига: “Агар пифагорчиларга ишонилса, қачонлардир худди ҳозиргидай кўлимдаги таёқча билан, айнан атрофимда ўтирганлар билан, айнан мана шу суҳбатни яна қайта бошдан бошлайман...” деган эди. Бошқа бир файласуф бундай деб ёзган: “Бошқа бир Афинада бошқа бир Сукрот туғилади ва бошқа бир Ксантиппага уйланади”. Ҳамма бўлиб ўтган нарса абадий такрорланиб туради, ҳаммаси ўз доирасида айланади “яна қайтадан янги урушлар бошланади, яна қудратли Ахилл Трояга отланади”. (Вергилий).

Бирор содир бўлаётган ҳодисани аввал ҳам кўргандай бўлиш ҳисси сизга танишми? Баъзан бегона бир шаҳарда, сиз ҳеч қачон бўлмаган ерда майдонми, кўчами сизга жуда таниш кўринади. Кўпгина мамлакатларда ўтказилган сўроқламалар натижасига кўра, сўралганларнинг 75 фоизи “аввал кўриш” ҳиссини бошидан кечиришган экан.

Ов чоғида Л.Толстой кўен кетидан отлиқ қувиб бораётиб отнинг боши оша йиқилади. Чайқалиб ўрнидан тураётиб, бундай ҳодиса унинг бошидан қачонлардир кечгандай бўлади. Толстойнинг айтишича, ўша вақтда ҳам у отлиқ бўлган, кўен қувган ва отдан йиқилган.

Страсбургдан Друзенгеймга сафар чоғида Гёте ўзини самнамбулик ҳолатда — тўсатдан танасини ташқаридан туриб кўргандай бўлади, лекин ўзини ҳеч қачон киймаган кўйлақда кўради. Саккиз йилдан сўнг Гёте яна шу ердан ўтар экан, эгнидаги кўйлаги ўша кўзига кўринган кўйлақ эканлигига ҳайратланиб эътибор беради.

Бу ва бунга ўхшаш далилларни кўплаб келтириш, ҳамма нарсани такрорланишини исботлаш учун етарли эмас. Бундай далиллар кўпроқ мулоҳаза учун озуқа бўла олади. Бундан ташқари ушбу далиллар бошқа ёндош ҳодисалар билан бир қаторга тизилиб занжир ҳосил қилади. Бу занжирга Исо Масиҳнинг хочланиш арафасида “Буларнинг ҳаммаси бўлиб ўтган” деган гапи ҳам бир ҳалқа бўлиб бирлашади.

*Рус тилидан
Бахтиёр ИСАБЕК
таржимаси.*

Мигел Анхел АСТУРИАС

Лотин америкаси романи – давр шоҳиди

Нобел мукофоти топишириш маросимидаги нутқ

Ушбу учрашув бизни қизиқтирган масала ҳақида фикр алмашиш бўлиб қолишини истардим. Умуман Лотин Америкаси адабиётининг манбааларини таҳлил қилишдан бошларканмиз, роман жанрига яқин бўлган асарларга алоҳида эътибор қаратамиз. Минг йилларча илгари ўтган учта улуғ маданият – майя, ацтек ва инклардан қолган манбааларга мурожаат этайлик.

Энг аввало, мана бундай савол қўндаланг туради: “Ҳинди адабиётида романга яқин жанр бўлганми?” Менимча, ҳа. Тушунишимизча, маҳаллий маданиятларда қадимшунослик тарихдан кўра романга яқин бўлган. Масалан, ацтеклар ва майяларда тарихий китоблар – романлар деб ҳам атасак бўлади – шакллар воситасида сақланиб қолган, яъни инкларга ҳали маълум бўлмаган расмлардан иборат. Уқувчи – ҳикоячи (ҳиндулар учун ўқиш ва ҳикоя қилишнинг фарқи йўқ) шартли белгиларни овоз чиқариб ўқиган ва қўшиқ ҳолда тингловчиларга етказган.

Уқувчи – айни вақтда афсонадан куйловчи, айтганларидек, “улуғ тил” - шартли белгиларни тушунадиган одам, уларга маъно бериб, ўз санъати билан тингловчиларни баҳраманд қилган. Чизиб қолдирилган бу афсоналар тингловчилар хотирида қолиб, авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб келган; испанлар эса, шартли белгиларни ерли аҳолининг енгил-елпи лотинлашган тили ёки тўппа-тўғри кастил лаҳжаси билан ёзма кўринишга айлантирганлар. Шундай йўл билан ҳинду битиклари йўқолмасдан бизгача етиб келди. Шу ҳужжатларни ўраниб, Америка ерли аҳолининг қадимшунослигида тарихийликдан кўра роман аломатлари кўпроқ, деб хулоса чиқардик. Бу асарларда реал воқелик чаплашиб кетади, чиройли безакларга ўраниб, тўқима афсонага айланиб қолади, бироқ таҳайюл шундай ҳаққоний кўриниш касб этадики, ўзига хос воқелик бўлиб кўринади; биз уни сюрреалистик воқелик деб атаган бўлардик. Воқеликнинг таҳайюл туфайли бундай чаплашиб кетиб, супер воқелик яратилишига ҳақиқий макон ва заминнинг муттасил емирилиб туриши қўшилади. Ва ниҳоят, яна бир муҳим ва ўзига хос хусусият: кўпинча битта нарсани, битта фикр ё ҳис-туйғуларни ифода этиш учун турли сўзлар ишлатилади. Фарб маданиятини олган одам учун бундай параллеллик маънисиз сўз ўйини бўлиб кўринади, лекин ҳиндулар юксак поэтикликни эгаллашига ёрдам берди, сеҳрли деб саналган руҳий мувозанат яратишига имкон яратди.

Американинг абориген халқлари маданиятида романга яқин адабий жанр юзага келиши масаласига қайтиб, бу романчилик жонли туғилиш босқичида эпопеяга тенг бўлган, дейиш мумкин. Уйдирмага асосланган қахрамонлик афеоналарини сайёр қўшиқчилар - қабилаларнинг “улуғ тили” шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб, одамларга куйлаб бердилар. Америка ҳиндуларининг адабиётида кенг тарқалган, аммо бизга жуда кам маълум бўлган бу эпик

Мигел Анхел АСТУРИАС (1899-1974 йй.) гватемалалик журналист, ёзувчи ва шоир: олий юридик маълумот олган. “Сеньор Президент”, “Маис одамлар” номли романлари бор. “Лотин Америкаси ҳиндиларининг удумлари ва анъаналарига қизиқиш билан йўғрилган ёрқин ижодий ютуқлари учун” 1967 йили Нобел мукофотига сазовор бўлган.

қўшиқларга “роман фитнаси” деган нарса хос бўлиб, уни испаниялик монахлар ва уламолар “уйдирма” деб атадилар.

Роман тусидаги афсоналарнинг илдизи қадим ўтмишга чуқур кириб боради ва шарафли қаҳрамонликлар хотирасини сақлаб, тингловчиларни ҳам шундай жасоратлар кўрсатишга ундайди. Ҳақиқий воқелик билан бирга уйдирмаларни ҳам ўзида акс эттирган бу адабиёт испанлар ҳиндуларни қул қилиб олгандан кейин ривожланишдан тўхтаб қолди, шундан кейин, унинг бўлаклари ҳалок бўлган цивилизацияларнинг тупроқ остидан топиладиган идиш парчалари каби бизга етиб келди. Бироқ, шунда ҳам у ўша ҳужжатлар кўринишида мавжуд, фақат, энди улугворлик эмас, инқироз намунаси бўлиб, озодлик эмас — қуллик, ҳукмдорлар эмас — қуллар рамзи бўлиб мавжуд; юзага келаётган янги, америкача адабиёт ўша даврларнинг соқов бўшлиқларини тўлдиришга ҳаракат қилапти. Иберия ярим оролида ривож топаётган реалистик роман ва драма, деб аталган адабий жанрлар Америкага сингмайди.

Биринчи ва улуг Америка романини ёзган испаннинг калласи ҳиндуларнинг наъраси, куч ва қон, дарёлар, денгизлар ва сароблар билан тўлган эди. Ахир, Бернал Диас де Кастильонинг “Янги Испанияни босиб олинишининг ҳаққоний тарихи” китобини роман деб ҳисоблаш керак-да. Балким аскар Бернал Диаснинг ўзи оддийгина “тарих” эмас, балки “ҳаққоний тарих” деб атаган асарни мен “роман” деб янглишаётгандурман? Романлар ҳам кўпинча ҳақиқий тарих асосига қурилган бўлади-ку... Бироқ, савол туғилади: хроникачининг асарини роман, деб аташ кўполлик бўлмасмикин? Ким шундай деб уйласа, ўша аскарнинг талвасалаб, нафаси тўкилиб ёзган прозасини ўқишни маслаҳат бераман: ҳеч қаёққа чалғимамай унинг ичига кирсангиз, ҳақиқатда ҳам бўлган воқеалардан ҳикоя қилинаётганини унутасиз, китоб фирт уйдурма бўлиб туюлади. Бунинг нимасига ҳайрон қолиш керак, ахир Берналнинг ўзи Теночтитланнинг деворлари тагида туриб, “Буларнинг ҳаммаси Амадис ҳақида китобдаги мўъжизаларга ўхшайди-я!” дея хитоб қилиб турибди-ку.

Бу хроникани испан ёзган, дея менга эътироз қилишлари мумкин, лекин унинг испанлиги — Испанияда туғилганлигида холос, асарни эса қўҳна кастил лаҳжасида ёзган. Яратилган жойи Сантьяго де Кабалерос де Гватемага бўлиб, машҳур қўлзма ўша ерда сақланади. Ҳатто классик испан адабиётининг билимдонлари ҳам бу насрни нафис деб ҳисоблайдилар, муаллифи оддий аскар эканлигидан ҳайрон бўладилар. Улар ўйлаб кўрмайдиларки, бу Бернал деганлари ҳиндулар адабиёти ҳақида фақат эшитибгина қолмай, унинг таъсирини ўзида сезган.

Бернални Америка билан яқин қилган бошқа, янаям яққол нарса бор. Қул қилинган ҳиндулар ўзларининг кейинги ғамгин қўшиқларида адолат талаб қиладилар; Бернал Диас де Кастильо ҳам бағрини кенг очиб, қисқа ғазабнок хроникасида дилидаги қаҳрига эрк бериб, шуни талаб қилиб чиқди.

Шу вақтдан бошлаб, бутун Лотинамерикаси адабиёти — наср ҳам, назм ҳам ўз даврининг ҳужжатли гувоҳи бўлибгина қолмай, венесуэлалик шоир Артуро Услара Пьетрининг сўзи билан айтганда, “кураш қуроли”га айланди.

Жанубий Америка кимларни етказиб берапти? Бор бўйи билан соф метис, Американинг энг биринчи қувғини Инки Гарсиласони. Ўз ватанини ташлаб кетган бу креол — Америка қитъасида туғилган европалик, Перунинг золимларини фош қилиб, ҳиндуларнинг баралла янграётган овозига жўр бўлди. Инкининг улугвор прозаси, унинг адолатгалаблиги фақат америкача ё испанча, муқаддима бўлиб қолмай, балки халқлар руҳан аралашиб, бир-бирига сингиб кетишининг бир кўринишидир.

Ўша пайтда Инкининг прозасида ҳеч ким “ғоя” деган тушунчани сезмаган. “Ғоя” мустақиллик учун курашларда юзага келди. Айнан ўша даврда кўрдиларки, Инки испан босқинчисидан устун турган ҳинду сифатида икки ханжар ҳокимияти, яъни фуқаролик ва черков цензураси устидан кулди. Кейинчалик испан ҳукмдорлари унинг киноя, хаёлот ва аламга бой асари аҳамиятини сезиб қолдилар ва тушуниб етганларидан кейин Инки Гарсиласонинг ҳаёти тарихини синчиклаб ўргандилар ва жуда кўп “номуносиблик”ларни топдилар.

Бизнинг қувғинга учраган, бундан кейин ҳам ўз даврининг ҳужжати бўлиб қоладиган адабиётимизни турли ёзувчилар шакллантирган. Масалан, бизнинг

гватемалалик шоир Рафаэл Ландиварнинг ўз исёни шакли бор. Унинг норозилиги сўзсиз, барча испанларни у ҳеч қандай изоҳ бермасдан “гиспани” деб атайти. Гарчи Ландивар кўпчиликка номалум шоир бўлса-да, мен унинг ижодига тасодифан мурожаат этмаяпман, чунки бизнинг ерлар, табиат ва одамлар руҳини ҳаққоний ифодалашда уни америка адабиётининг байроқдори дейиш мумкин. Бу ҳақда Педро Энрикес Уренья бундай ёзади: “Колониал даврнинг америкалик испан шоирлари орасида Ландивар – манзаранинг энг устаси, Уйғониш даври адабиётининг тамойилларидан биринчи бўлиб кескин воз кечиб, Янги Дунёнинг ўзига хос табиатини, флораси ва фаунаси, тоғлари ва далалари, кўллари ва шаршаралари билан ҳисобга олган ҳолда кашф этган. Америка халқларининг одатлари, ҳунармандчилиги ва кўнгилхушликлари тасвири латиф тийрақлик билан йўғрилган, бунинг устига унинг поэмасида, бошдан охиргача ҳинду маданиятига чуқур хайрихоҳлик ва уларнинг ҳаётга бардошлилигини тушуниш кўринади.

Рафаэл Ландиварнинг 3425 лотин гекзаметрларидан иборат поэмаси 10 қўшиққа ажратилган ҳолда, биринчи марта 1781 йили Италиянинг Моден шаҳрида “Қишлоқ Мексикаси” номи билан чоп этилди. Бир йилдан кейин Болоньяда яна нашр қилинди. Менендес-и-Пелайо шоирни “Замонанинг Вергилийси” деб атади ва европаликлар олдида Америка ерларининг қадр-қимматини, одамларининг комиллигини кўкларга кўтарди. У Эски дунёнинг одамларига бир нарсаларни эҳтирос билан тушунтириб бермоқчи бўлди. Чунончи, Везувий ва Этнага Мексиканинг Хорульо вулқонини, Касталия ва Аретузаннинг машҳур фавбораларига Гватемаланинг Сан Педро Мартир деган жойидаги ёрлар ва шаршараларни рўпара қўйиш мумкин, “томоғида 400 хил товуш бор бўлган қуш” - сенсонтле шон-шухрат салтанатида булбулдан устун туради, демоқчи бўлди.

У ўзлаштирилмаган ерларнинг бойликларини, қимматбаҳо тангаларнинг соф олтинию кумушини, қироллар дастурхонига қўйиладиган калла қандларни кўкларга кўтарди.

Шоир, оврупаликларнинг кўзларини қамаштирадиган америка бойликларини ҳисоблашни ҳам унутмади. У йилқилар уюрини, кўй сурувларини, кўтос, эчки ва тўнғиз подаларини, шифобахш булоқларини, Европада номаълум халқ ўйинларини (масалан “учар таёқча” деган ўйинни эслайти) санаб чиқади, гватемала шоколади ва какаосини мақтайди. Яна бир муҳим нарсани таъкидлаш лозим: бу – шоирнинг ерлик аҳолисига меҳри. У ҳинду ирқининг барча олийжаноблигини мақтайди, аборигенлар яратган сузувчи боғларни тасвирлайди, ҳиндуларни кўнгилчанлик ва қўли гуллик намунаси қилиб кўрсатади, шу билан баробар, уларнинг сон-сановсиз азоб-уқубатларини ҳам ёддан чиқармайди.

Эксплуататорлар ерликларнинг қаҳрли, ишёқмас ва худбин образларини Америкада яратиб, Европага тарқатишларига қарши Ландивар, ҳиндуларнинг бошқа бир портретини – елкасидан оғир меҳнат тоши босиб турган одам портретини намоиш қилади.

Бу ўринда мен ўз фикримни шунчаки тантанали равишда эълон қилмаяпман. Уни қабул қилмаслик ҳам мумкин. Поэмада ҳақиқатда ҳам ҳиндулар ҳаёти бятафсил кўрсатилган: биз, ҳинду қандай қилиб ўзининг ихчамгина қайиқчасида сайр қилаётганини ёки товар ташиётганини кўрамиз, қимматбаҳо тўқ қизил ва кармин бўёқларини тайёрлашини, ипак қуртидан ипак тортаётганини, соф атиргул рангини берадиган қимматбаҳо чиғаноқни узиб олиш учун ғояларга тирмашаётганини, нил бўёгини чидам ва тоқат билан тайёрланаётганини, чуқур қонлардан табиий кумуш олаётганини, олтин томиларини қидираётганини кузатиб ҳайратларга тушамиз. Ландиварнинг поэмаси, “Халқ ўзининг ҳашаматли ерларида оч-яланғоч яшаса-да, Американинг улғу адабиёти пассив рўл билан келишолмайди” - деган фикримизни тасдиқлайди ва бу ғоя поэтик қиссагўйлик шаклида ўз аксини топган. Эллик йилдан кейин Андерс Бельо ўзининг машҳур “Америка сильваси” асари билан америка адабиётини янгиледи. “Дароз қабиланинг мағрур йўлбошчиси” каби турган бу мукамал ва ўлмас асарда Янги Дунё табиати манзаралари янгидан пайдо бўлади; унда ҳамма нарса - маисдан тортиб кабеса деб аталувчи ва муқаддас ҳисобланувчи кактус туригача

ўз аксини топган; коралл қутичаларига солинган какао ҳақида ҳам айтилган, соборлар билан бир қаторда бананлар, тропик ерлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг бутун куч-қудрати тасвир этилган; “Бой ўлка”ларнинг бундай улуғвор манзарасига маҳаллий аҳолининг қашшоқлиги аралашиб кетади.

Бельо ўз ватанидан узоқда яшаши билан Инка Гарсиласони эслатади; у келиб чиқиши бўйича Ландивар сингари америкалик; иккала шоир дунё адабиёти тарихида “Америка куни”ни ҳеч тортинмасдан, дадил бошлаб бердилар.

Шундан бошлаб Янги Дунё табиатининг образи Европада қитъага нисбатан айрича қизиқиш уйғотди, лекин бу қизиқиш ҳеч қачон Ландивар ва Бельодаги каби ўтли бўлолмади. Европаликлар нигоҳида бизнинг борлиқ мўъжизали, осойишта жаннатмонанд кўриниб бузилиб тасвирланди. Шатобрианнинг “Атала” ва “Натчезлар” китоби бунга мисол.

Европа адабиётига ҳос бўлган, табиат манзараларини, ҳеч қанақа юки йўқ безак сифатида ишлатиш одати, кейинчалик Лотин Америкасида туғилган европаликлар яратган креол романтизмга юқди. Ўша давр шоирлари ва романтик ёзувчилари асарларида табиатни тасвирлашга албатта ўрин бериларди. Масалан, Хосе Мариа Эредиа дунёдаги энг катта шовва – Ниагарани куйлайди, Эстебан Эчеверриа “Асира” номли шеърида саҳрони тасвирлайди. Бошқа романтикларни айтмаса ҳам бўлади.

Америка романтизми на фақат адабий йўналиш, балки ватанпарварлик байроғи ҳам эди. Тарихчилар, шоирлар, прозаиклар сиёсий фаолият билан ўз ижодий таҳайюли орасида зир қатнаб, оввораи-сарсон бўлдилар.

Илҳом парисини Ватан ғояси мафтун этган шоирлар орасида Америкада энг кўп ўқиладиган роман “Амалия”нинг муаллифи Хосе Мармо ажаблиб туради.

Марказий Америкада диктатуранинг емирувчи кучларни тотиб кўрган бизнинг ўзимиз бу китобни титрамасдан варақлай олмаймиз. Мармолнинг романини таҳлил қилиб чиққан танқидчилар кўпинча уни нотекис, пала-партиш ёзган дейдилару бунақа китоб ёзилаётганида юрак кўкрак қафасидан чиқиб кетгудек бўлишини, ҳар бир сўз ва ибора, ҳар бир саҳифада ватан учун чекилаётган изтиробдан нотекис уриши ўз асоратини қолдиришини ўйлаб кўрмайдилар. Лотин Америкаси романлари орасида “Амалия”ни даврнинг энг аччиқ хужжатларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. У – диктатурага отилган лаънат тоши, ҳатто ҳозир ҳам ўқувчини ларзага солади, кўплар учун эътиқод тимсоли бўлиб қолди.

Айни шу пайтларда “варварлик ёки цивилизация” деган мангу дилеммани кўтариб чиққан ёзувчи Сармьентонинг овози янгради. Унинг “Факундо” романи креол Америкасининг ҳақиқий ифодаси бўлди. Бу Америка ҳалок бўлишни истамди ва у “варварлик ёки цивилизация” деган схематик қарама-қаршиликни синдира оладиган ва бу иккита бирёқламалик ўртасида ҳар бир ҳалқнинг ўз қадриятларига путур етказмасдан ва ўзига хосликни сақлаган ҳолда, уларни бирлаштириш учун таянч нуқтасини топишга қурби етадиган даражада куч тўплаган эди.

Ўтган асрнинг ўрталарида Гвателамада янаям эҳтиросли романтик – Хосе Батрес Монтуфар пайдо бўлди. Унинг тийрак ва тили ўткир ҳикоятларига шўнқиб кетган ўқувчи, шоирнинг овозига маҳлиё бўлиб, кўнгилхушликни унутиб қўяди. У ўз даврининг энг муҳим муаммолари ичига қандай нафислик ва алам билан кириб кетади-я!

Яна бир овоз иккала қитъага эшитилди. Бу –Хосе Мартининг овози. Ўз ватанидан қувғин бўлган бу шоир ва публицистнинг ўтли сўзлари, ўз жонини фидо қилгани сингари ҳозир ҳам долзарб.

XX асрнинг бошланиши кўплаб юзаки шоирларни етиштириб ташлади. Нодир исмлар бундан мустасно. Булар орасида ўлмас шоир Рубен Дарио бор, гондураслик Хуан Рамон Молина бор. Қолган кўпчиликнинг ижоди сафсатабозликдан нарига ўтмади. Улар хориж поэзиясига беҳуда тақлид билан қониқиш ҳосил қилиб, ҳинду баҳшиларининг анъаналарини инкор этдилар, бизнинг улуғ адабиётимиз асосчиларини унутдилар, озодлик учун курашчиларни куйлаганларни маҳаллий ватанпарварликда айблаб, устидан кулдилар.

Ва фақат биринчи жаҳон урушидан кейингина бир гуруҳ санъаткорлар ҳинду маданияти ва испанча она ибтидони ёқлаб, ўзига хосликни қўлга киритиш

учун майдонга чиқишди; улар бу юришдан келажакка қаратилган ғояларни олиб чиқдилар.

Лотинамерика адабиёти поэзия туғи билан эмас, кўпқийёфали ва танқидий проза туғи остида қайтадан туғиляпти. Унинг биринчи қадамлари воқеликка шўнғиб кетиш бўлади. Айнан шўнғиб кетиш, шунчаки объектив акс эттириш эмас. Ёзувчилар ҳодисаларнинг моҳиятига етиб бориб, улар ортида турган инсоний муаммоларни тушуниб етишлари лозим бўлади.

Воқеликка ёндошиб шаклланган замонавий Лотинамерика адабиёти учун инсонга хос барча нарсалар, ҳар қандай воқелик бегона эмас. Бу аввало, роман жанрига тегишли. Бизнинг романчилик шу жанр соҳасида бутун дунё бўйича етакчи ўрин эгаллаётганига ҳеч ким шубҳа қилмайди. У бизнинг ҳар бир мамлакатда, турли йўналишдаги ёзувчилар ижодида гуллаяпти ва шу билан бирга, Америка воқелигига асослангани туфайли тарихимизнинг ҳужжатли акси бўлиб қоляпти. Ва биз, замонавий лотинамерика романнавислари адабиётимизнинг халққа хизмат қилишдек қадимги анъанасини давом эттириб, ерларни камбағалларга, шахталарни ер остида ишлаётганларга беришни, далаларда ҳалок бўлаётган ва банан плантацияларида азоб чекаётган миллионларнинг ҳуқуқларини ёқлаб чиқишимиз керак. Шунинг учун ҳам, назаримда, ҳақиқий лотинамерика романи асрлар қаъридан келаятган ва юзлаб саҳифаларга қўйилаётган дарду аламлар фарёдидир. Ҳақиқий лотинамерика романи халқнинг руҳини акс эттиради ва ҳуқуқларини овози борича ҳимоя қилади; ахир бепоён ерларимизнинг қони ва шарбати янгидан-янги метрополиларни бойитиш учун яна денгизлар томон оғиб кетаяпти-да.

Онглими, онгсизми, ишқилиб, бизнинг романчилик ярим сақланиб қолган ҳиндуча битикларнинг қудрати ва мусаффолигини ўзига сингдираяпти, колониал даврларнинг туяярмида туриб шафақни кузатаётган креолнинг кўзларидаги ғамгинликни сингдираяпти. У даврларнинг ярим туни ҳозир бизга таҳдид солаётган зулматдан ёруғроқ эди. Бироқ, аввало, романчилик, инквизицияга қарши чиқиб, одамлар онгида раҳна очган ва уларни жангчиларга айлантирган ёзувчиларнинг кўтаринки ва ёрғин руҳини ўзига сингдираяпти.

Инжил амрларига тақлидан мен бундай деган бўлардим: Агар сен кўнгилхуши учун роман ёзаётган бўлсанг, уни ёқиб ташла! Уни ўзинг йўқотмасанг, вақтнинг шиддати йўқотади ва икковиңглари — сениям, романингниям халқнинг хотирасидан ўчириб ташлайди! Ўтмишда қанчадан-қанча кўнгилочар романлар ёзилмади!

Ҳамма даврда шундай бўлди. Ҳозир ким уларни эслайди? Ва, аксинча, ўздан биронта васият қолдириш учун ёзган бизнинг ёзувчилар исмини айтиб чиқиш нақадар осон! Ҳаворий Павел мажусийларга юборгани каби, романнавис ҳам нома ёзади. Айнан ҳаворий Павел мол-дунёдан воз кечишни кўзлаб, атрофдаги дунёнинг наъраларига, ҳозир мамлакатларимизда бизни бўғаятган ва кўзимизни кўр қилаётганга ўхшаш воқелик билан дуч келган эди. Бироқ биз, бу воқеликдан узилиб чиқолмаймиз, чунки у Мариана Асуэло, Яньес, Жуан Рутьо асарларидаги мексика инқилоби исёнчиларининг образларида ҳам (Бу ёзувчиларнинг ғоялари, қаҳрамонларининг пичоқлари сингари тархланган), Хорке Икаса, Сиро Алегриа, Хесус Лара романларида, Ромульо Гальегос романидаги донья Барбара образида ҳиндуларни шафқатсиз эксплуатация қилиш ва эзишга қарши янграган ўкирикларда ҳам мужассам, Хосе Марио Аргедаснинг “Чўнқир Дарёлар”, аргентиналик Альфредо Вареланинг “Қора дарё”, парагвайлик Роа Бастоснинг “Инсон ўғли”, перулик Варгас Льоснинг “Шаҳар ва итлар” романларида бошпанасидан жудо қилинган меҳнаткашлар образларида акс этган. Хосе Мансисидор бизни нефтчиларнинг манзилгоҳига етаклайди, Мигел Отеро Сильванинг “Ўлик уйлари”даги қаҳрамонлар ҳам туғилиб-ўсган қишлоқларини ташлаб ўша ёқларга тентирайди. Давид Виньяс бизга Патагония фожиаларини кўрсатади, Энрике Вернике сув остида қолган қишлоқларнинг даҳшатларини туйишга мажбур қилади, Вербицкий ва Мария де Хесуслар эса катта шаҳарларнинг қашшоқ ва яшаш шароитлари инсонга хос бўлмаган районларига етаклайди. Володя Тетельбоймнинг “Селитра ўғли” романида бу маъданни қазиб олишдаги оғир меҳнат ҳақида ҳикоя қилинади; Никомедес Гусман ишчилар манзилгоҳидаги болалар ҳаётини

ҳис қилишга ундайди; Наполеон Родригес Рупсинг “Харага” романида сальвадорлик деҳқонлар ҳаётидан, Д.Флакол ва Кларибел Алегрининг “Исалько куллари” да чекка ўлкаларимиздаги турмушдан ҳикоя қилинади; Гупральдеснинг “Дон Сегундо Сомбра” сини ўқимай туриб Жанубий Америка даштлари — пампа ҳақида, Эустасио Ривьеранинг “Гирдоби”ни билмай, Бразилиянинг намиққан ўрмонлари — сельва ҳақида, Жорж Амадунинг романларини билмай, қоратанлилар ҳақида, Гимараэнс Розанинг “Катта сертан сўқмоқлари”ни ўқимай туриб, Бразилиянинг текисликлари — льянос ҳақида гапириш мумкин эмас.

Бизнинг ёзувчилар адабиёт дунёсида ўз ўринларини топишга ҳаракат қилиб, қаҳри қаттиқлик ёки шов-шувга интилмайдилар. Биз инсонпарвар одамлармиз, ирқ жиҳатидан, жўгрофий ва ижтимоий масалаларда, ҳашаматли ва бой Америкада қашшоқ ҳаёт кечираётган юзлаб, минглаб, миллионлаб америкаликлар билан боғланганмиз.

Ўз романларимиз билан яхшилик, инсонпарварлик ҳисларини уйғотишга ҳаракат қилаяпмиз, қашшоқларга ёрдам беришга қурби келадиганларни даъват этамиз.

Адабиётда дурагайлашиш жараёни ҳам анча илгари сурилиб қолди. У турли бадий элементларни бирлаштириб, табиат тасвирларига соф инсоний мазмун беради. Ҳинду битикларида айтилганидек, “табиат худолар учун” эмас, ва романтиклар ёзишча — табиат “қаҳрамонлар учун” ҳам эмас, балки инсоний муаммоларнинг барчасини қамраб олган “табиат одамлар учун”. Адабиётни севган барча қатори бизни ҳам услуб гўзаллиги мафтун этади, шунинг учун ҳам ҳар битта романимиз — сўз жасоратидир. Ҳақиқий кимёгарлик! Биз буни биламиз. Ёзувчи катта меҳнат ва сабр-матонат билан асар материалларини, яъни сўзларини сайқаллайди, буни ташқаридан кўриш қийин. Тўғри, оддийгина сўзларни ишлатади, лекин уларнинг ўзига яраша қанча қонунлари, қоидалари бор! Сўзларда у яратаётган дунёларнинг юрак уриши эшитилади. Улар ёғоч каби, металл каби жаранглайди. Улар товушларга тақлид қилади. Бизнинг ишимизда энг аввал мана шуни — товушга тақлидни ҳисобга олиш лозим Табиатнинг қанчадан-қанча бировозли ва кўповозли акс садоси жаранглайди бизнинг сўзларимиз ва ибораларимизда! Сўзларни инстиктив ишлатиш прозаик учун хавфли, жарангдорликка қараб ишлатиш керак. Эшитиб кўриш керак! Ўз қаҳрамонларингни эшитиш! Назаримда энг яхши романлар ёзилган эмас, айтилган! Сўз ўзида поэзиянинг ҳаракатини мужассам қилади ва олдин жарангдорлиги билан очилиб, кейин ифода шаклини топади. Шунинг учун ҳам улуғ испан-америка романларини ўзига хос мусиқа асари билан тенглаштириш мумкин.

Тилларнинг аралашиб кетиши ҳам қутилмаган натижаларни келтириб чиқаради. Тилларнинг америкача аралашиб кетишига ҳинду тилларидан ташқари, иммигрантлар оқими томонидан турли-туман европача ва осийча тилларнинг унсурлари ҳам кириб кетган.

Яна бир тил бор, бу — образлар тили. Бизнинг романлар фақат сўзлар билан эмас, образлар билан ҳам ёзилган. Романларимизни ўқиган кўпчилик кинофильм кўргандек бўлади. Америка прозаиклари ўзига хосликни кўргазмали тарзда тасвирлашга ҳаракат қилганидангина эмас, балки тилимизнинг барча жарангдорлиги, аҳамияти ва образлиги имконларидан фойдаланиб, ўз ҳалқларининг овозини умумлаштиришга ўзларини бурчли деб ҳисоблаганлари учун ҳам шундай қилдилар. Образлар тили нутқнинг барча бойликларини ёки “поэтик проза” деган нарсани ўзига сиғдириш учун сунъий равишда яратилган эмас. Бу — жонли тил лотинамерика романига хос бўлган услубнинг барча лиризмини, таҳайюлини, гўзаллик ва уддабуронлигини ўзида мужассам этади. Бизнинг романтика асосида унинг ва табиатнинг нафасига айланадиган поэзия тили ётади.

Ўйлашимча, романларимизнинг хориж ўқувчиларини ўзига жалб қилган жиҳати — биз тил колорити ёрдамида, нутқнинг табиат мусиқаси билан қўшилиб кетиши шарофати-ла, баъзан ҳинду тиллари билан, уларнинг тасодифан жаранглаб кетган қадимий маънолари билан эришган ютуқларимиздир. Шунингдек, биз сўзга, унинг мутлақ ва тимсолий аҳамиятига берадиган катта эътибор ҳам ўзига жалб қилади. Бизнинг проза кастил лаҳжаси синтаксисининг

тартиботларини қабул қилолмайди, чунки биз учун сўз ҳинду тилларидаги каби ўзига хос аҳамиятга эга. Сўз – унинг аҳамияти, жаранги ва мафтункор бой жилоланиши... Сўзнинг мафтункор кучини эътироф этмаган одам бизнинг адабиётни, поэзияни тушунмайди.

Сўз ўқувчини бизнинг асарлар ичига кириб, қўшилиб кетишга мажбур қилади, тўлқинлантиради, ташвишга солади; ўз ташвишларини унуттириб, романларимиз, адабиётимиз воқеа-ҳодисаларининг бевосита иштирокчиларига айлантиради, бироқ унинг ғояларига раҳна солмайди. Лотинамерика романи ўқувчини бузиши мумкин эмас, аксинча, уни бойитади. Айнан мана шунга интилади, бизнинг ёзувчилар. Айнан шунинг учун бизнинг романлар гўзал тили, кенг бадиий имкониятлари ва сўзнинг бебаҳо сеҳри билан, инсоннинг туйғу ва кайфият дунёсини чуқур акс эттириш қобилияти билан халқларимизнинг ғояларини ва орзу-умидларини тарқатувчи восита бўлиб қолади.

Пабло НЕРУДА

Йўл кўрсатувчи юлдузлар

Нобел мукофоти топшириш маросимидаги нутқнинг охири

Биз эса – Америка қитъасининг чексиз кенгликлари ёзувчилари, бу ерларни жисм ва қондан иборат мавжудотлар билан муттасил тўлдиришга даъват эшитамиз. Биз ўз бурчимизни англаймиз, бу - қурраи заминда яшовчиларнинг бурчи, ва айна пайтда, бу бўм-бўш, лекин адолатсизлик билан лиқ тўла дунёга танқидий кўз билан қарашни ҳам ўз бурчимиз деб биламиз; аллазамонлар ўтиб кетган азоб ва изтироблар билан ҳисоб-китоб қилиш ҳам бизнинг бурчимиз; тош ҳайкалларда, бузилиб, емирилиб кетган ёдгорликларда, сайёрамизни қоплаб ётган қирларнинг чексиз сукутида, момақалдироқ овози билан хониш қилаётган дарёларда мудраб ётган орзуларни юрагимиз билан илғаб оламиз. Тил-забонсиз қитъанинг кенгликларини сўзлар билан тўлдириш заруриятини туямиз; афсоналар тўқиб, буюмлар ва ҳодисаларни ўз номи билан аташ бизни сархуш қилади. Эҳтимол, менинг камтарона тажрибам шулар билан изоҳланар ва бу ҳолатларда қуюшқондан чиқиб кетишларим, ҳаддан зиёдлигим, дабдабазлигим -Америка қитъасида яшовчиларнинг ҳар кунги, оддий машғулотида нари эмас. Ҳар бир шеърим кўзга кўринадиган нарса бўлишга интилади, ҳар бир поэма юмушларда нафи тегадиган қурол бўлишга ҳаракат қилади, ҳар бир қўшиғим-маконда бирлашиш нишони –барча йўллар унга элтади, ёинки -тош ёки дарахт нарчаси- биздан кейин келаётганлар унга ўз нишонларини тирнаб туширадилар. Шоирнинг бурчи шундай эканлигига ишонган ҳолда – мен ҳақманми ёки барча оқибатларга кўмилиб адашяпманми, бундан қатъи назар –шундай қарорга келдимки, менинг фаолиятим жамият олдида ва ҳаёт олдида, шу жамият ҳаётининг камтарона бир бўлаги бўлиши керак. Бундай хулосага, шарафли мағлубиятларни, якка-ёлғиз ҳолда эришилган ғалабаларни мушоҳада этиб келдим. Ва Америка қитъасида ёйилиб кетган курашларга қўшилиб кетиб тушундимки, оддий бир инсон сифатида менинг миссиям шундан иборатки, уюшган кенг халқ оммасига қўшилиб кетишим керак, унга қоним ва жоним

Пабло Неруда (1904-1973 йй.) – чилилик шоир, дипломат; ҳақиқий исми Нефтали Рикардо Рейес Басуальто. *“Бутун қитъа тақдирини ғайритабиий куч билан ўзига жо қилган поэзияси учун” 1971 йили Нобел мукофоти олган.*

билан, бутун эҳтиросларим ва умидларим билан қуйилишим керак, чунки мана шу айқириб оқаётган оқимдан халқлар ва ёзувчилар учун зарур йўллар ажралиб чиқади. Гарчи менинг бу назариям аччиқ ёки ширин эътирозларга сабаб бўлди ва бўлаяпти, шу нарса ҳақиқатки, мен ёзувчи учун бошқа йўлни тасаввур қилолмайман. Агарда биз, бепоён ва қаҳрли мамлакатларнинг ёзувчилари, зулмат чекинишини, ўқиш ва ёзишни билмайдиган миллион-миллион одамлар ўзларининг инсоний қадр-қийматларига эга бўлишини истасак, шу йўлни танламоқ керак.

Бизга оғир мерослар қолди: бизнинг халқлар ўтган асрларнинг лаънат тошини елкасида кўтариб келади, ваҳоланки энг гўзал ҳаётга лойиқ, улар қачонлардир тош ва металлдан қурган ғаройиб минораларни, яратган ажойиб хазиналарни даҳшатли колониал куллик ер билан яксон қилиб ташлади, ўзларини эса сукут сақлашга мажбур этди. Бу даҳшат ҳали-ҳануз яшаб келаяпти.

Бизга йўл кўрсатувчи юлдузлар — кураш ва умид. Бироқ кураш ҳам, умид ҳам якка-ёлғиз бўлмайди. Ҳар бир одамда ўтган даврлар, жаҳолат, адашишлар, эҳтирослар, шу кунларимизнинг долзарб эҳтиёжлари, тарих югуриги мужассам. Агар мен, улуғ Америка қитъасининг феодал ўтмишига қандайдир шаклда хизмат қилганимда нима деган одам бўлардим! Наҳотки, бошимни баланд тутган бўлардим? Шу кунларда, менинг ватанимдаги ўзгаришларга озгина ҳисса қўшганимда кўнглимда ғурур ҳисси уйғонмаганида, Швеция менга кўрсатаётган шон-шарафга наҳотки сазовор бўлардим? Американинг харитасига қараб, беқиёс сахий кенгликларининг улкан ранг-баранглигини кузатиб, нима учун аксар ёзувчилар бу қитъанинг бадномлик ва талон-тарожлар билан булганган ўтмишини ўзларига қабул қилгилари келмаслигини тушуниш мумкин.

Мен қийин йўлни танладим ва бу йўлда масъулиятни, шахсга коинотнинг маркази сифатида таъзим қилишни одамлар билан баҳам кўрдим, кўпсонли жангчиларга камтарона хизмат қилишни афзал билдим, гарчи улар вақти-вақти билан адашиши мумкин, лекин чарчоқ нималигини билмай олға юрадилар, ҳар куни вақтдан орқада қоладиган қайсарлар ва бетоқат калондимоғлар билан юзма-юз тўқнаш келадилар. Шоирлик бурчи менга, на фақат гўзаллик ва уйғунлик, ҳайратли муҳаббат ва чексиз қайғу билан ошно бўлишни амр қилади, балки инсонларга хос қаҳрли ишларни ҳам поэзиямнинг бир бўлаги қилиб олишни талаб этади.

Бундан роппа-роса юз йил муқаддам бир камбағал ва улуғвор шоир — тушкунликка учраганларнинг қаҳри энг қаттиғи, қуйидагича башорат қилган эди: “Тонготарда биз, алангаланаётган сабр-тоқат билан куролланиб улуғвор шаҳарларга кириб борамиз”.

Башоратчи Рембонинг бу пайғамбарона сўзларига ишонаман. Менинг ўзим чекка ўлкада, катта дунёдан бешафқат жуғрофия туфайли ажралиб қолган мамлакатда туғилиб ўсдим. Мен шоирларнинг энг кўзга кўринмаси эдим, менинг поэзиям маҳаллий эди. Бироқ, мен инсонга доим ишониб яшадим. ҳеч қачон ноумид бўлмадим. Ва, эҳтимол, айнан шунинг учун ўз поэзиям ва шиорларим билан мана шу жойларга келиб турибман.

Сўзимнинг ниҳоясида яхши ниятли кишиларга, меҳнаткашларга, шоирларга шуни айтмоқчиманки, келажакнинг бари Рембонинг қуйидаги сўзларида мужассам: алангаланаётган сабр-тоқат билангина куролланиб, биз ҳаммага ёруғлик, адолат ва қадр-қиммат берадиган улуғвор шаҳарни забт эта оламиз.

Бу демак, поэзия қуруқ ашулабозлик эмас.

*Рус тилидан
Қудрат ДУЎСТМУҲАММАД
таржималари.*

СЕРВАНТЕС

Дон Кихот

Бу бобда шамол тегирмони билан қилинган, алҳолгача кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган даҳшатли жангда довярак Дон Кихот қозонган шарафли ғалаба ҳамда эсга олсанг жонинг роҳат топадиган бўлак воқеалар баён қилинур.

Шу ерга келиб, дала ўртасида турган ўттиз ё қирқ чоғлиқ шамол тегирмонини кўриб қолдилар, Дон Кихот кўрган ҳамано ўз яроқбардорига дедики:

— Марҳаматли тақдир ишимизни биз хоҳлагандан ҳам зиёдроқ ўнгидан келтирмоқда. Ҳу анови томонга қара, дўстим Санчо Панса, ўттиз ё ундан зиёд қора девлар турибди, кўраяпсанми? Шу дақиқа улар билан чунон жанг бошлайки, биттасини ҳам кўймай гард-гард қилай. Бу ўлжаю-ғанيماتлар давлатимизнинг боши бўлмай, сабабки, бундоқ жанг ҳақ-адолатга мос, парвардигорга ҳам ёқмай қолмас, илло у қора кўнгуллар ер юзидан супурилгайлар.

Санчо Панса:

— Қанақа девлар? — деб сўради.

— Ҳу анави, рўпарангда турганлар. Қўлларининг катталигини қара-я, бай-бай-бай, кўраяпсанми? Баъзиларининг узунлиги икки чақирим келади, — деб Дон Кихот жавоб қайтарди.

— Имонлари комил бўлгайким, марҳаматли афандим, у кўринганлар асло дев бўлмай, шамол тегирмонлари эрурларким, жанобларига қўл бўлиб кўринганлари ҳам тегирмоннинг қанотлари бўлиб, шамол билан тегирмон тошини айлантирурлар.

Дон Кихот бунинг жавобига дедики:

— Э-э, саргузашт ишларига чандон гўр экансан-ку. Буни бир билиб кўйгилки: у кўринганлар — девлар, мабодо юрагинг тоб келтирмаётган бўлса, чиқ бир четга, бошла дуойи ибодатга, мен улар билан андоқ урушайки, бағирларини қон, ўзларини ер билан яксон қилай.

Дон Кихот бу сўзларни айтиб, арғумоғи Росинантнинг жировини силтади, илло, ҳеч шубҳа йўқким, сиз ҳужум бошлаган девлар эмас, шамол тегирмонлари

“1547 йилда туғилиб, 1616 йилда вафот этган машҳур испан ёзувчиси Мигел де Сервантес Сааведра камбағаллашган майда дворян зотига мансуб эди. Унинг дохиёна романи “Ламанчлик Дон Кихот” (1605-1615) “Ибратли новеллалар” (1613) номли ҳажвий ҳикоялари, подачилар ҳаётидан ёзгани “Галатея” романи ва “Персилес ҳам Сигизмунда” каби асарлари дунё ўқувчиларининг диққат марказида туради...

Шу муносабат билан бу ўлмас асарнинг 8-бобини таржима қилиб босдик. Ўзбек эпос адабиётининг намуналаридан бўлмиш “Рустам дoston” услубида қилинган бу таржима фақат бир тажриба, холос”, дейди адиб ва бетакрор таржимон М.Исмоилий “Дон Кихот”нинг илк таржимасига ёзилган сўз бошисида.

Дарҳақиқат ўзбек халқининг бугунги маданияти, маърифати ўз-ўзидан тезда ва осонликча юзага келган эмас. У бутун ҳаётини, куч-ғайрати ва истеъдодини миллатга бағишлаган минг-минглаб муаллим олимлар, ёзувчию шоирлар, актёрлар

эрурлар, деб безиллаган Санчога ҳам асло эътибор этмади. Қаршисидагиларнинг девлар эканига қаттиқ ишонгани сабабидан, яроқбардорининг оҳи-зори ҳам қулоғига кирмади, пешонаси олдидагиларнинг ҳам тегирмон эканини кўрмади. Елдай елиб, шердай бўкириб борди.

— Ҳой кўрқоқ ва олчоқ махлуқлар, қочмангизлар. Зеро барчангизга ҳужум айлаган ботир ёлғиз эрурман.

Шу аснода шамол турди, тегирмон қанотлари ҳам айланиб турди. Дон Кихот буни кўрди, сўзини давом қилди:

— Мабодо қўлларингиз улкан Бриатейникидан ҳам кўпроқ бўлиб, ҳаммасини бирдан кўтарганингизда ҳам, қасамёд қиламанки, сизга омонлик бўлмайди!

Дон Кихот бу сўзларни айтиб, бошимга мушқил тушган дамда қулингни қўлгагайсан деб, жонини Дулсиней ойимга омонат этиб, юзига қалқон тутиб, найзасини тўғри қилиб, аргумоғини чоптириб, бир тегирмонга ҳужум очди, найзасини унинг қанотига санчди. Шу аснода қаттиқ шамол елди, тегирмон қанотини бурди, найзани минг пора қилди, отни ҳам отлиғни ҳам илди, бечораи ночорларни шармандаи шармисор айлаб, узоққа отиб урди. Санчо эшагини жонининг борича чоптириб, хўжайини мададига югуриб келиб кўрсаки, хўжайини аргумоғи билан ерга андоқ йиқидибдирки, қимирлашга ҳам мажоли қолмабдир.

Бу ҳолни кўриб Санчо айтдики:

— Э, парвардигори олам! Мен сиз марҳаматли афандимга айтмабмидимки, ўзингизга ҳазир бўлгайсиз, илло булар — шамол тегирмонлари эрурлар деб? Ахир бу нарса фақат бошида тегирмон бўлганларгагина аён эмасдир.

Дон Кихотнинг ўз яроқбардорига сўз айтгани:

— Э, дўстим Санчо, жим бўлгил! Шуни бир билгилки, жанг деган нарса тақдир ғазабига сердучор эрур. Айниқса каминанинг кутубхонасини ўғирлаган ўша донишманд Фрестон, азбаройи мени шон-шарафдан маҳрум айламоқ учун, девларни тегирмонга айлантириб қўйди. Фаромуш айламагилки, менинг бу ўйим ҳақиқат эрур, илло унинг менга кеки кўп улуғдир. Ва лекин эртамикеч, аммо унинг ёвуз сеҳру-жодуси найзам зўрига тоб келтиролмай кунпаякун бўлгай.

— Ҳамма нарса худойи-таолонинг ихтиёрида, — деб Санчо жавоб қайтарди.

Сўнгра у Дон Кихотнинг ўрнидан туришига ва аргумоғига минишига ёрдам берди: аргумоқнинг олдинги икки оёғи чиқиб кетишига сал қолибди. Улар бу ҳангома ҳақида суҳбат айлаб, Пиетро Лапизе йўлига равона бўлдилар, сабабки, Дон Кихотнинг тахминича, у ерда турли-туман ҳангомалар юз берур, илло у ер кўп серқатнов жой эрур. Дон Кихот найзасидан жудо бўлгани учун қон бўлди ва дардини Санчо Пансога айтиб шундай деди:

— Эсимда бор, мен Диего Перес де Варгоз деган бир испан ботирни китобда ўқиб эрдим, жанг асносида найзаси синиб қолган экан, дуб дарахтидан

драматурглар, мусиқачилар, рассом ва киночилар, журналистлар, ношир ва кутубхоначиларнинг ҳеч бир статистика билан ўлчаб бўлмайдиган фойдали хизматлари натижасида шаклланган.

Ана шу маданият заҳматкашлари орасида таржимон отли камтарин бир ижодкор ҳам бор. Узоқ-яқин бўстонларга учиб бориб, турфа гуллардан муаттар шира йиғиб келган асалари каби у ҳам бошқа халқлар адабиётининг энг сара асарларини ўгириб, она халқини улардан баҳраманд этади.

“Алиф Лайло”, “Калила ва Димна”, “Қобуснома”, Ҳофиз ва Шекспир, Толстой ва Тҳокур, Лорка ва Айтматов... (бу санокни беҳисоб давом эттириш мумкин) ҳар бир халқ маданияти уларнинг шу миллат тилида борлиги билан белгиланади. Шукрки, юзлаб халқлар адабиётидан ўгирилган беҳисоб яхши таржима асарлари китоб жавонларимизни тўлдириб турибди. Ўзбек халқ маърифатининг ҳозирги даражага етишида, шунингдек, адабиёт ривожини тилимиз равнақида таржиманинг таъсири беқийс. Ўзбек таржимачилигининг анъаналари бой, лисоний ва жуғрофий қамрови кенг, салмоғи чўнг экани ҳаммага аён.

Аммо таажжубки, ана шу минг-минг таржима бисоти орасида бир машҳур асар — буюк испан ёзувчиси Сервантеснинг “Дон Кихот” романи, нима учундир, йўқ. Бу

каттакон бир шохними ёинки баҳузур ўзагидан бир бўлакни сиңдириб олиб, мазкур таёқ билан ўша куни чунонам ғалаба қозонибдир ва мағрибларидан чунон ҳам қирибдирки, у ботирнинг номи Таёқ (бўлиб) кетибдир, шу кундан тортиб, ўзи ҳам, буткул авлод-аждоллари ҳам Варгас Таёқ деб ном олибдир. Мен бу нарсани сенга шунинг учун нақл этадирманки, мен ҳам йўлда биринчи учраган дуб дарахтидан ўзимга бир шох сиңдириб олгайманки, у шох Варгасникдан асло фарқ қилмагай. Андин сўнг мазкур шохни қўлимга олиб, шундай ғалаба қилгайманки, охири мислсиз бўлиб чиққуси бу ҳангомаларнинг иштирокчиси ва гувоҳи бўлиш шарафига ноил бўлганинг учун сен ҳам тақдирдан қайта-қайта миннатдор бўлгайсан.

Санчо унинг сўзига шундай жавоб қайтарди:

— Ҳар иш худои-талонинг қўлида, сиз марҳаматли афандимнинг айтганларига батамом ишонаман. Фақат эгарга тўғрироқ ўтириб олсалар, сабабки: бир ёққа қийшайиб кетгандек кўринмоқдалар, каминани камтариннинг зеҳнича, боя йиқилганларида андак лат еган кўринадилар.

Дон Кихот айтдики:

— Тўғри бу гапинг рост эрур, илло бир ерим оғриётгани ҳақида шикоят айтмаган бўлсам, бу шу сабабдандирки, жаҳонгашта бўлиб юрган ботир, магар ичак-чавоғи онтарилиб тушса ҳам, зорланмагай.

— Ҳа, магар аҳвол шундай экан, сўз қайтариш ҳожат эмас, —деб Санчо жавоб берди. — Аммо-лекин танҳо худойи-таолога аёндырки, сиз марҳаматли афандим, фалон жойим оғрияпти, деб зорлансангиз, мен кўпдан-кўп хурсанд бўлурдим. Менга келганда эса, майли, зорланиш қоидаси жаҳонгашта бўлиб юрган ботирнинг яроқбардорига ҳам тааллуқли бўлсин, лекин мен, бирон ерим сал оғриди дегунча, фарёд кўтариб юборгайман.

Дон Кихот ўз яроқбардорининг бу соддалигига кулолмай қолмади ва сабабли бўлсаям, сабабсиз бўлсаям, хуллас, хоҳлаган чоғида фарёд ура олиши мумкинлигини айтиб, алҳолгача жангномаларда бунга зид келадиган ҳеч қандай бўлсаям, қаерда бўлсаям, бир йўл-йўриққа кўзи тушмаганини билдирди. Санчо, овқат-мовқат еб олсакмикин, деб эрди, Дон Кихот ҳали-вери қорни очмаганини баён қилиб, Санчо хоҳлаган пайтда овқатлана олиши мумкинлигини билдирди. У хўжайинидан ижозат олиб, эшагига дурустроқ миниб, хуржунидан олган овқатни еб, Дон Кихот орқасидан секин-секин эргашиб борди. Қорнига лаззатли овқатларни сира тинмасдан чандон тикар эдики, Малаганинг ҳар қандай мечкай мойхоначиси ҳам унга ҳасад қилолмай қолмас эди. Юриб кетаётган эшак устида ларзанглайвериб, кичкина култумлаб вино ичавериб, Дон Кихот ваъда қилган нарсаларни ҳам ўйлаш хотиридан чиқди ва ҳангома изидан жаҳонгашталиқ қилиб юриш, мабодо бу ҳангомалар гоят хатарли бўлсалар ҳам, заҳмат бўлмай лаззат бўлиб кўринди.

Ниҳоят, кеч кирганда йўлчиларимиз бир дарахтнинг остига келиб кўндилар. Шу ерда Дон Кихот зўрға найзага ярайдиган бир қуруқ шохни сиңдириб

романнинг шуҳрати ҳақида эса биттагина таъриф келтирсак етар: “Дон Кихот” барча замонлар ва барча халқлар адабиётининг энг улуғ асари деб эътироф этилган.

Мана, тўрт юз йилдырки, ҳар бир замон ва ҳар қайси маконда бу роман хилма-хил тушунтирилади, ҳар бир халқ, ҳар бир китобхон уни ўз дунёқараши ва савиясига қараб баҳолайди, талқин этади. “Дон Кихот” ҳақида минглаб илмий китоблар ёзилган, юзлаб тақлидий асарлар яратилган, унинг асосида кўпдан-кўп балетлар, опералар, драма ва кинофильмлар, мусиқий асарлар, ҳайкал ва рангасвир асарлари яратилган.

Тўғри, “Дон Кихот”ни Сотиболди Йўлдошев ўзбек тилига ўгириб, 1969 йилда нашр эттирган. 1990 йилда у такоран чоп қилинди ҳам. Аммо бу — асл “Дон Кихот”нинг эмас, балки рус адиби Б.М.Энгельгардт болалар учун мослаштирган вариантнинг ўгирмаси эди, холос. Унда, табиийки, роман услуби ўзгариб кетган.

Бундан олтимиш беш йил илгари Мирзакалон Исмоилий “Дон Кихот”дан бир парчани тажриба йўсинида ўгириб, “Гулистон” журналида чоп эттирган эди. Уни Зухриддин Исомиддинов топиб, жорий алифбога ўгириб, нашрга тайёрлади.

Биз улкан адибимизнинг шу таржимасини ўқувчиларга ҳавола этарканмиз, журналимиз саҳифаларида мумтоз адиблар қаламига мансуб нодир таржималарни ибрат йўсинида бериб боришни ният қилдик.

олиб, синиб кетган найзасидан қолган темир учни унга ўрнатиб қўйди. Шу кеча мижжа қоқмади, романларда ўқигани ботирлардан фарқ қилмаслик учун ўз Дулсиняя ойми ҳақида ўйлади, романлардаги ботирлар қанчадан-қанча кечаларни ўрмонларда, дашти биёбонларда ўз ойимларининг фикри зикри билан ўтказганлар! Санчо эса кечани тамом бўлакча ўтказди: қорни ўлғудай тўқ бўлгани сабабли, то субҳи саҳаргача ўликдай ухлади, агар Дон Кихот уйғотиб қўймаган бўлса, у на юзига найза янглиғ санчилаётган офтоб нуридан ва на янги кунни шод-хуррамлик билан табриклар сайраётган ҳадди-ҳисобсиз кушлар нағмасидан уйғонмаган бўлур эди. Санчо ўрнидан турар-турмас дарҳол қорнини ушлаб кўрди ва кеча кечқурунгидан анча пучайиб қолганини сезиб, кўп қайғурди, сабабки уни яна тўлдириш ҳали-вери насиб бўлмайдигандек эди. Дон Кихот нонушта қилишни истамади, илло, юқорида зикр қилиб ўтганимиздек, унинг овқати фақат лаззатли хаёлларгина бўлиб қолган эди. Кейин тагин йўлга тушиб, Пуэрто Лапизега равона бўлдилар ва кундуз соат учларда мазкур ғорга яқинлашиб қолдилар. Дон Кихот уни кўргани ҳамоно деддики:

— О, биродар Санчо Панса, бу ерда рўй бероладиган ҳангомалардан сира тап тортмай, баҳузур аралашолгаймиз, аммо лекин шуни фаромуш қилмагайсанки, дунёдаги энг қатта хатарга дучор бўлсам ҳам, мени қутқазаман деб найзага югурмагайсан, кўрсангики, менга ҳамла қилган душман — қора халқ, ялангоёқ эрур, ана шундагина ёрдам бераолурсан. Бордию улар ботирлар бўлса, ботирлик қонунига кўра менга ёрдам беришинг раво эмас ва зинҳор шундай қилмагайсан, илло ботирлик мартабасига кўтарилганинг йўқтурур.

Унинг бу сўзига Санчо шундай жавоб қайтарди:

— Хотирлари жам бўлгайки, синьор, бу борада жаноблари билан баҳслашмагайман, айниқса табиатимдаги мўминлик бунга мос келмагай, ўзим ҳам биров билан ёқалашиб, мушт отишиб юришни хуш кўрмайман. Лекин виждонан айтишим керакки: магар куним ўз жонимни қутқаришга қолатурган бўлса, у тақдирда ҳеч қандай ботирлик қонунини юз-хотир қилмагайман, сабабки Оллоҳ қонуни ҳам, инсон қонуни ҳам ситамкорлардан сақланишга ижозат берур.

— Мен ҳам шуни айтаяпман-да, сенинг шу нарса хотирингда бўлсинки, магар мени ботирлардан қутқазмоқни орзу айлагудек бўлсанг, зинҳор жўшқинлигингни жиловлагайсан, — деб Дон Кихот жавоб берди.

— Шундай қилишга ваъда бераман. Якшанба куни қанчалик азиз бўлса, бу вазиятларни ҳам шунчалик азиз ва муқаддас билгайман, — деди.

Улар шу тариқа гаплашиб кетаётганларида Бенедикт авлиё мазҳабига мансуб икки нафар монахга дуч келдилар, улар миниб келаётган хачирлар чунонам зўр эдиларки, кўрган киши баҳузур туя дер эди. Монахларнинг кўзларида кўзойнак, қўлларида — шамсия бор эрди; улар орқасидан тўрт ё беш чоғли отлиқ ҳамда пиёда келаётган икки нафар ҳайдовчи ўраб олган бир соявон арава ҳам келмоқда. Кейин маълум бўлдики, бу соявон аравада Севилияга, эрининг олдида кетаётган бискалик оyim бор экан. Унинг эри ғоят мўътабар бир иш билан Америкага сузиб кетиши керак экан. Монахлар гарчанд ойим, бир йўлда кетаётган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг сайри-саёҳати тамом бўлар экан. Дон Кихот уларни кўрар-кўрмас, дарҳол ўз яроқбардорига айтдики: җ

— Ё мен адашяпман, ё бизга шундай ғаройиб ҳангома (рўй) бераяптики! бундоғини ҳали одамзод кўрмаган. Сабаби, хув анови кўринган қора кийимлилар ҳеч шак-шубҳа йўқки — бир шоҳ қизини ўғирлаб, аравада опқочиб кетаётган жодугарлардир. Белимни маҳкам боғлаб, бу ёвуз ишга барҳам бергайман.

Унинг сўзига Санчо шундай деб жавоб қайтарди:

— Оббо, бу шамол тегирмонидан ҳам бешбаттар бўлур. Ажабо, кўрмаяптилармики, э синьор, у келаётганлар Бенедикт мазҳабининг монахлари эрурлар, соявон аравада эса, эҳтимол, саёҳатчилар келаётгандирлар? Менинг сўзимга кирсинлар ва қилаётган ишларини яхшигина ўйлаб кўрсинлар, йўқса, тагин жанобларини жин чалиб кетгай.

— Э, Санчо Панса, мен сенга бир қур айтмабидимки, сен ҳангома ишларида кўп ғўр эрусан, деб. Мен бор-йўқни равшан кўриб турибман, сен бунга шу дам кўзинг билан ишонгайсан, — деб Дон Кихот жавоб берди.

У бу сўзларни айтиб тезлаб кетди ва монахлар ўтадиган йўлнинг қоқ ўртасига келиб, арғумоғини тўхтатди, кейин монахлар унинг чўтловича овозини эшитадиган бир масофага келганида бақириб шундай деди:

— Ҳой, дўзахнинг палид авлодлари, зудлик билан олиб кетаётганингиз муҳтарам шоҳ қизини дарҳол бўшатингиз, йўқса ўз қилмишларингизга яраша ажал қўшини юборгайман, тайёр турингиз.

Монахлар хачирларни жиловлаб тўхтадилар. Дон Кихотни кўриб, кўп ҳайрон бўлиб, унинг ғалати сўзига шундай жавоб қайтардилар:

— О, синьор ботир, биз асло дўзахнинг палид авлодлари эмасдирмиз, Бенедикт авлиё мазҳабининг монахлари эрусмиз, биз ўз корихайримиз билан кетаётирмиз, илло бу соявон аравада ўғирланган шоҳ қизи борми-йўқлигидан зинҳор воқиф эрмасмиз.

— Ширин сўзлар билан мени жоду қилолмасиз: биламан, мен сиз қабиҳ ёлғончиларни, — деб Дон Кихот жавоб айтди.

Андин сўнг, уларнинг жавобларини ҳам кутмасдан, арғумоғи Россинантни тепкилади ҳам найзасини тўғрилаб, биринчи монахга чандон ғазаб билан ҳамла айладики, у ўзини ерга отиб урмаса, Дон Кихот уни эгардан улоқтирган, қаттиқ ярадор қилган бўлур, ё эса ўлдириб қўюр эди. Иккинчи монах ҳамроҳининг бошига тушган кулфатни кўриб, бечора хачирини тепкилади ва шамолдан ҳам ўзиб чопқиллади.

Санчо, монахнинг ерда сулайиб ётганини кўриб, эшагидан осонгина ирғиб тушди ҳам югуриб бориб монахнинг кийимларини ечишга киришди. Монахларни узатиб келаётган икки нафар хизматкор шу аснода етиб келди ва нима сабабдан уларнинг кийимларини ечурсизлар деб, Санчодан сўради. Санчо уларга айтдики, қонун билан, ўлжа меники бўлур, сабабки уларни оғам Дон Кихот жангга енгиб олди, деб. Ҳазилни ҳам билмайдиган хизматкорлар кўрдиларки, Дон Кихот улардан узоқлашди ва бориб соявон аравадаги саёҳатчи ойим билан суҳбатга киришди, улар пайтни ғанимат билиб, Санчога ташландилар, ерга йиқиб, соқолларини тутам-тутам юла бошладилар ва чунон ҳам дўппосладиларки, унинг дами ичига тушиб, нест бўлди. Эсхонаси чиқиб, капалаги учиб кетган монах бу орада апил-тапил хачирга минди-ю, мурдадек оқариб, ҳайт деб, далага қараб қочди, унинг ҳамроҳи, бу ҳангоманинг оқибати не бўлгай деб, ҳайрон ва саргардон бўлиб, узоқда кутиб турган эди. Андин сўнг, ҳодисанинг оқибатини ҳам кутмасдан, йўлларига равона бўлдилар ва мисоли орқаларидан шайтон қувиб келаётгандек, шоша-пиша чўқиниб бордилар.

Юқорида зикр қилиб ўтган эдикки, Дон Кихот аравадаги ойим билан суҳбатга киришдилар деб:

— О, менинг синьорам! Нозаниним энди ўзларини ўз истакларича эркин тута билурлар, сабабки, нозанинимни ўғирлаган қабиҳлар каминанинг билак кучлари билан тўс-тўпонга айландилар! Ўз ҳомийларининг кимлигини билмай, юраклари қон бўлмаслиги учун, махфий қолмағайки, менинг исми шарифим ламанчлик Дон Кихот эрур. Камина жаҳонгашталик қилиб юрувчи ботирдирман ва тобосолик мислсиз гўзал Донья Дулсинеянинг асиридирман. Шу он жанобларига кўрсатган хизматим мукофоти учун эса, ожизона йлтимосим шулки: Тобосога боргайлар ва менинг исмимдан ойимнинг ҳузурига тиз чўқиб, сизга озодлик бахш этганимни маълум айлагайлар.

1. Аравани енгиб бораётган бискайлик отбоқарлардан бир Дон Кихотнинг сўзини эшитиб қолди ва аравани ўтказмай дарҳол ҳаммаларини орқага қайтариб, Тобосога жўнатмоқчи бўлганини кўриб, унинг ёнига келиб, найзасини ушлаб олиб, испан тилини расво қилиб, бискай тилини тағин ҳам бешбаттар бузиб, шундай деди:

— Ҳой, йўлингдан қолма, ботир, йўлингдан қолма! Ўн саккиз минг оламни яратган оллоҳ-таолонинг номи билан қасамёд қиламанки, аравамизни қўйвор, йўқса каллангни танингдан жудо қилмасам, бискайлик бўлмагайман.

Дон Кихот унинг сўзига обдон тушунди ва ўзини баланд тутиб жавоб берди:

— Ботир эмасмисан? Онт бўлсин худогаки, сен худди христиан сингари ёлгон айтяпсан! Найзани ташла-ю, қилични ол, кўрасан сувинг мушукда қандай сузиб қолгай! Мен Бискай боласи, ботири, денгизнинг ҳам ботири, жанг чалғур! Магар йўқ десанг, имонингни ютган бўласан!

— Аграхес айтгандек, ҳозир кўрсатаман сизларга, — деди Дон Кихот.

Андин сўнг, найзасини ерга уриб, қиличини чиқариб, қалқонини тўсиб, ўлдирмоққа қаттиқ қарор айлаб, бискайликка ҳужум бошлади. Бу ниятни пайқаб қолган бискайлик бир қур қочмоқчи ҳам бўлди, сабабки, хачир ёлланган бўлгани учун, унга у даража ишонолмасди, аммо-лекин қочолмади-ю, фақат қиличинигина яланғочлаб олди. Унинг бахтини қарангки, соявон арава қоқ тумшукда экан: ҳаш-паш деганча аравадан бир ёстиқни суғуриб, қалқон қилиб олиши ҳам ҳеч гап эмас. Ана шундай қилиб, бу ҳарифларимиз бир-бирига тезланиб турдилар. Ҳозирунлар уларни яраштирамиз деб нечоғлик жон куйдирсалар ҳам, сариқ чақалик наф чиқмади: бискайлик ўзининг бузуқ тили билан бақириб, агар энди менинг яккама-якка олишишимга халақит берур эрсангиз, воқиф бўлгайсизки, у тақдирда ўз бекамни ҳам, халақит берганларни ҳам адо қилгайман, деди. Арава ичида ўтирган ойим бу можарога таажжубланиб, юраги чиқиб кетди ва аравани бир четга жилдиртириб, даҳшатли жангни узоқ томоша қилди. Шу аснода бискайлик киши Дон Кихотнинг елкасига, қалқони устидан андоқ урдикки, магар қалқон тўсиб қолмаган бўлса, у бизнинг ботиримизни икки палла айлаган бўлур эрди. Қаттиқ зарба товуши билан гангиб қолган Дон Кихот овозини борича бақириб дедики:

— Дулсинея, қалбим маликаси ва гўзалларнинг гули-ғунчаси, даҳшатли жангга киришаётган ўз ботирингизга мадад айлангизки, у сизнинг муҳибларингизга яраша зарба бериш бахтига муяссар бўлсин!

Бу сўзларни айтмоқ, қилични кўлга олмақ, юзга қалқон тутмоқ ва бискайликка ҳамла қилмоқ Дон Кихот учун кўз очиб-юмгунчалик иш эди: у ҳамма нарсанинг баҳридан ўтди ва ҳарифини бир уриш билан саришта қилмоқни жазм этди. Бискайлик ўз душманининг жиддий авзойини кўриб, унинг ботирлик ниятларини фаҳмлади ва ҳужумни ўзимангундан қолишмай қарши олиши ҳақида қасамёд айлади, ёстиқни бағрига маҳкам босиб, ўзини унинг орқасига олиб, душманни кутиб, жойидан қимир этмай турди, сабабки, хачирини на ўнгга бура олур эди ва на сўлга, ахир у жонивор шу қадар беҳол бўлиб қолган ва бунингдек ёқалашмаларга одатланмаган эдики, бир одим ташлаши ҳам малол эрди. Шундай қилиб, тағин бир бор айтсак, Дон Кихот қилич кўтариб, айёр бискайликка ҳужум бошлади, уни иккига бўлмоқ учун бел боғлади, бискайликка келсак, ёстиқни қалқон этиб, унинг ҳужум бошлашини кутиб, қилични даст кўтариб турди. Бу орада томошабинларнинг қўрққанидан дамлари ичига тушиб кетди ва ғазаб билан кўтарилган бу икки қилич охири қачон тушар экан, деб қараб турди. Аравадаги ойим ва унинг хизматкорлари тинмай дуойи-ибодат қилиб, Испания тупроғидаги барча азиз-авлиёларга муурожаат этдилар, улар, э худойи-худовандо, бизни ва отбоқарни бу хавфли ҳодисадан қутқаргайсан, деб тилар эдилар. Аммо бахтсизликнинг бориши шу бўлдики, ҳодисамизнинг автори шу жойга келганда жанг тасвирини йиғиштиради-ю, Дон Кихотнинг юқорида зикр қилинмиш ҳолати — жангдан бўлак ҳеч нима тополмадим, деб ўзини оқлайдир. Ва лекин китобнинг иккинчи автори бунга ишонидан бош кўтарди, сабабки бундай аломат воқеа тамом унутилиб кетмаган ва ламанчликларнинг оқиллари бу машҳур ботирга оид кўлёмаларни архив ва кутубхоналарида сақламайдиган ҳам қизиқмайдиган бўлиб қолмагандирлар. Бу нарсага ишонган иккинчи автор бизнинг бу қизиқ ҳикоямиз охирини топишдан умид узгани йўқ эрур. Дарвоқе, марҳаматли осмони фалакнинг ёрдами билан бу охирини топди. Қандай топгани эса китобнинг иккинчи қисмида баён қилинур.”

МОҲИР ТАРЖИМОН

Янги давр ўзбек адабиёти тараққиётида шундай кўтарилиш паллалари бўлганки, улар нафақат адабиётнинг, балки миллат тарихининг юлдузли онлари деб ҳисобланса арзийди. “Ўтган кунлар”нинг чоп этилиши, Чўлпон шеърлари, “Нахшон” (У.Носир) поэмасининг босилиб чиқиши, Ойбек Ёзувчилари уюшмасида ўқиб берган “Евгений Онегин” шеърый романи таржимаси ҳамда “Навоий” романи, “Вақт” ва “Соғиниш” мангуликка муҳрланган онлар, “Митти юлдуз” деган миттигина китобнинг, “Ўзбегим” қасидасининг дунёга келган паллалари...

Бу санақни яна давом эттириш мумкин. Бироқ мезон битта: миллат маърифий тараққиётида янги юлдуз сингари порлаш ва умумдабиёт савиясини бир неча поя юксакка кўтариш.

Мирзакалон Исмоилий томонидан ўнлаб катта-катта романларнинг ўзбекчага таржима этилиши (“Анна Каренина”, “Тирилиш”, “Чолиқуши”...) нечоғлиқ таҳсинга сазовор ҳодиса бўлмасин, айнан “Дон Кихот”дан бир парча таржимасининг “Гулистон”да чоп этилганлиги менга сўз санъатимизнинг юлдузли онларидан бири бўлиб туюлади.

Бу гапга далил — таржиманинг тили ва услуби.

Биласиз, шаклан “Дон Кихот” — ўрта асрлардаги жўмард рицарлар ҳаётига бағишлаб ёзилган романларга пародия. Демак, таржимада ҳам жангномалар тили сингари кўтаринки, аммо шу билан бирга Сервантеснинг кулгисию истеҳзоси ҳам аён сезиладиган бир услуб топилиши керак эди.

Афсус, роман тўлиқ ўгирилган эмас. Муҳтарам журналхонларга яхши маълум — бизда то олтмишинчи йилларга қадар катта асарлардан “парча” таржима қилиш, улар асосида турли хрестоматиялар тайёрлаш анъанаси бор эди (Ойбекнинг антик адабиётдан таржималари ҳам турли адиблар асарларининг ана шундай парчаларидан иборат).

Бир неча аср муқаддам Испанияда — ўрта асрлардаги рицарлик романлари услубига уйқаш тарзда яратилган мумтоз бир асарни ҳозирги реалистик таржима анъаналари ҳали шакланмаган ўттизинчи йилларда ўттиз яшар Мирзакалон Исмоилий қай савияда ўгирган, бунга ўзингиз баҳо берарсиз. Тўғри, таржима баъзи иллатлардан холи эмасдай. Аммо навқирон мутаржимнинг Сервантес услубига қойим тушадиган қадимги жангномалар тилини танлаб олганлиги, талай архаик сўзларни ўринли истифода этганлиги, қахрамонлик дostonларидagi каби ўрни-ўрнида сажъ қўллаши каби таҳсинга сазовор топилмалари бор. Бу — наср таржимасининг энг катта ютуғи. Таржима илми дарғаларидан Корней Чуковский: “Таржимада қандай камчилик ва хатолар бўлмасин, агар унда асосий нарса — муаллиф услубининг ўзига хосликлари тўғри берилган бўлса, бундай таржимани кўкка кўтариб мақтасангиз арзийди”, деганда мана шундай асарларни кўзда тутганди.

Бир сарлавҳада Мирзакалон Исмоилийнинг ўзини асар қахрамони Дон Кихотга менгзагандик. Бунга асос йўқ эмас: Дон Кихотнинг хатти-ҳаракатларини рамзий маънода қабул қиладиган бўлсак, унинг шашти ва ҳиммати нақадар юксак эканини пайқаш мумкин. Яъни у қандайдир майда, ожиз ва аянч махлуқлар билан эмас, паррагининг бир қаноти отлик одамни чирпирак қилиб юборадиган баҳайбат шамол тегирмонига қарши жанг бошлайди! Бутун ҳаётини ўзбек маънавиятини юксалтиришга тиккан Мирзакалон Исмоилийнинг фаолияти Дон Кихотники сингари ҳиммат ва жасоратга тўлиқ эди, дариёки, чеккан азобу изтироблари ҳам Дон Кихотникидан кам бўлмади — икки бир машъум тузум ва ғаддор кимсалар қутқуси билан қамоқ азобини тортди, тўрт йил умри II Жаҳон уруши фронтларида ўтди, қолмишига давр шамол тегирмони уни неча бор отиб урди... Шунга қарамай, Мирзакалон Исмоилий бадий ижодидан ташқари икки юздан ортиқ асарни ўзбек тилига зўр маҳорат билан ўгириб, адабиётимизнинг бутун минг йиллик тарихидаги энг катта таржимонга айланди, ўзбек маданиятига беқиёс ҳиссасини қўшди.

Унинг хизматлари адабиётимиз мухлислари ёдидан ҳеч қачон ўчмайди.

Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ.

Игорь ГАРИН

Блейк

Эссе

ТАЪБИРЧИҒаройибот ила яшайман фақат.
Блейк.

Ки ҳар сонияда мангулик муҳри,
Заррада мужассам олам бепоеён.
Торгина доира — чексизлик зуҳри,
Ғунчанинг бағрида — нурафшон осмон.

Анвويи чечаклар атри айлар маст,
Мўъжаз гул-чечакда жаннат чиройи.
Унинг меҳварида чексизлик сарбаст,
Сарбозлар кеча ҳам кундуз киройи.

Шоирлар ҳақида шоирлар, санъаткорлар ҳақида санъаткорлар, даҳолар ҳақида даҳолар ёзишлари даркор — илоҳий қобилият соҳиби, яъни эмин-эркин ижод қилган шоирнинг қароргоҳига киришга журъат қилганим учун мен осий бандани аввало Худо, қолаверса, Блейкнинг барҳаёт руҳи кечиргай.

Бироқ, шеърят даҳоси тўғрисида, Жаннатни Дўзах билан қовуштиришни орзу қилган, жожеавий дарвеш-зоҳид, санъаткор, мутасаввуф, келажакни аввалдан кўра олган азиз авлиё ҳақида, ашёларнинг ботиний моҳиятини мажозий идрок қила олишдек ноёб фазилатга эга инсон ҳақида ҳикоя қилишдан ўзимни тия олмасам, на илож?!

...Блейк Авлиё Павел ибодатхонасига термилар экан, ёш мўри тозаловчининг нолаю фиғонини таъсирчан қалби ила тинглай олди, у ғаройиб адабий тил воситасида беғубор бокираликнинг хўрланиб, ҳақоратланганидан фиғон чекарди. У Букингем қасрига разм солиб, бургутники сингари ўткир қалб кўзи ила қаср девори узра бир томчи қон тимсолида энаётган бахтсиз шаҳид аскарнинг сўнги армонли нафасини илғай олди. Навқирон ва ғайрат-шижоати тўлиб-тошган ёшлик кезларида, мана шундай фараҳбахш лаҳзалар унга илҳом берган онларда қалбини жунбушга солган кечинмалар шоҳона шеърини сатрлар шаклига кирар ёки мисгарлик маҳоратини ишга солиб, бетакрор санъат асарларини яратарди; мана шу қуйма шеърини сатрлар ёки ноёб санъат асарлари улкан ижтимоий-фалсафий ижод самаралари даражасигача беқиёс кўлам касб этарди. Қамоқхона, деб ёзади у, қонунчиликнинг пишиқ, метин-муस्ताҳкам тошларидан, исловатхона эса, дин ғишларидан барпо қилинади. Бироқ мавҳумият оламига сайру саёҳатлар оқибатидаги, айни пайтда шундай сайру саёҳатлардан тўсатдан шафқатсиз воқелик гирдобига қайтиб келишлар, охир-оқибат, томчи ҳатто тошни ҳам тешиб юборгани сингари, секин-аста, бироқ бадий санъаткорлик иқтидорига муқаррар путур етказди. Қаршисида намоён бўлувчи манзаралар кўпая бориб, нигоҳини бутунлай тўсиб қўяди, — ва ҳаётининг ниҳоясига келиб, умр бўйи жон-жаҳди билан интилган мавҳумият уни улкан қанотлари паноҳига олди, мангу барҳаёт шоир сифатида тенгма-тенг суҳбат қурган безавол фаришталар эса илоҳий ҳарир қанотларини унга соябон қилдилар.

Мана шу дудама ханжар — Микель санъаткорлиги — Анжело ҳамда Сведенборг кашфиётлари билан курулланган Блейк моддият тажрибаси ва табиий фаҳм-фаросат аждарҳосини ер тишлатди ҳамда макон ва замонни баимкон бақамти келтириб, хотира ва кечинма-туйгуларни инкор этароқ, ўз асарларини илоҳий само сийнасига муҳрлашга уринди. Унинг наздида ҳар қандай лаҳза, ҳатто томир уришидан ҳам қисқа сония давомийлигига биноан олти минг йил ила баробар, чунки айни мана шу кўз очиб-юмгунчалик ўта қисқа фурсат оғушида шоирона ижод дунёга келади. Унинг наздида бир томчи инсон қонидан йирик ҳар қандай кенглик нисбий, ва аксинча, томчи қондан ҳам митти кенглик майдонда бизлар мангулик ила қовушамиз, у билан қиёслаганда ғарибона турмушимиз унсиз соядан ҳеч вақо эмас...

Бэзайрнинг бу шогирди асли ким эди? Хаёлоти меваларини мисраларга жойлаган ва наққошлик асарларида акс эттирган зоҳид бўлганми ёки алангали 1789 йилда қаҳрамонлик дубулгасини кийган инқилобчи бўлганми? Беназир рамзчи ёки ўртағиёна шеърпарастми?

Шундай қилиб, Блейк — Иоахим Флоренскийдан иоахимиятлар, антиномианлар, Сведенборгнинг магглтонианликлари, Я.Беме, Коппа, Холланд орқали Владимир Соловьев, Даниил Андреев ҳамда дармизининг дарвеш-зоҳидларигача чўзилган барҳаёт силсиланинг барҳаёт ҳалқаси. У таваллуд йили муваффақиятли бошланиши лозим дея ҳисоблаган учинчи руҳоният даврига инонган. Исо Масих ёшидаги Блейк кинояли тарзда ёзади:

Эндиликда 33 ёшга тўлган янги жаннат даври бошланганидан буён мангу дўзах ҳам қад ростлади. Во дариғ, кўраяпсизми?! Ахир фаришта билан унинг қабри узра Сведенборг ўлтирибди!

Жойсининг кўпдан-кўп ривоятлари орасида у алоҳида ўрин тутади. Ялангоёқ кашшоқ сингари дафн этилган, тан олинмаган шоир, ҳаётга мослаша олмаган санъаткор, антиқа файласуф ва созанда, башоратгўй, замондошларининг наздида эса — фақат ҳеч кимга зиён-заҳмат етказмагани учун ўз ҳолига ташлаб қўйилган бандаи ожиз Сўнгги таъриф — у ҳаётлигида муяссар кўрилган ягона тавсифнома.

Бу бандаи ожиз иқтидорининг куч-қудрати, бесарҳад тасаввур-хаёлот, дунёқарашининг афсонавийлиги, хаёлотининг тасаввуфона кароматгўйлиги эллар-элатлар келгуси тақдирини шунчаки олдиндан кўриб қолмай, келгуси маданият қандай бўлажagini некбинлик ила идрок қилиш имконини берди: символизм ва сюрреализмни, соф санъат ва автоматик битикларини, Рембонинг Янгориши ва Элиотнинг Қақраган заминини, Шарнинг сирлилиги ва Паунднинг экспрессиясини, Метерлинкнинг жилваланиши ва Тзарининг орзиқишини, Аполлинернинг фалсафий верлибри ва Клоделнинг версетини, Бретоннинг мажозийлиги ва Ларбонинг фазовий кўламдорлигини, Жувининг покланиши ва Бонфуаннинг ўлимини идрок этишини, Беклин ва Далининг, Клее ва Бракнинг гиперреализмини, Сен-Жон Перс ва Ревордининг нафислигини некбинлик билан олдиндан идрок қила билди.

Уни инглиз яқобинчиси сифатида талқин қилишга уринишнинг бемаънилиги, феъл-атворининг ўта қизиққонлиги, адолатсизликка мутлақо чидай олмагани, ҳаёт учун тинимсиз курашгани ҳам тўғри, ёшларга хос жўшқинлик — уни ўта қатъиятли бўлишга ундагани ҳам айни ҳақиқат. Муайян давр Пейнча ҳам яқин бўлган, айтишларича, уни ҳатто маҳқумликдан сақлаб қолган, бироқ, мустабидлик яқун топгани муносабати билан яйраб-қувонишлар қонли француз террори билан ниҳоя топган. Уни Вордсворт ёки Саутига қарама-қарши қўйишнинг ҳам ҳожати йўқ: Тажриба қўшиқларида исёнкорликдан ҳеч қандай ном-нишон қолмайди — исёнкорлик унинг табиатида аслида бормиди? Ахир у хулқ-атворида биноан ёлқинли Оркадан кўра, қоясига мангу занжирбанд этилган, эзгуликка ташна бўлгани ҳолда унинг саробдан ўзга ҳеч вақо эмаслигини теран идрок қилувчи жабрдийданинг баайни ўзи эди-ку.

Дарҳақиқат, унинг сиймосидаги Исо Масих Каиф талқин этганидек, исёнкор бўлмаган, унинг Қуддуси шарифи эса Маърифатпарварлик даври наздидагидек озод ва эркин ҳам бўлмаган. Блейк левеллерлар ва либертинларни билган ва Кромвел даври яқобинчилари қисмати, аён бўлишича, уни жиддий ташвишлантормаган. Унинг доҳиёна утопияси — Қуддуси шариф — ҳар қандай ғазаб-нафратдан холи.

Кейинчалик “Жаннат дарвозаси” ва “Хоҳлайман!” деган мухтасар тасвирий санъат асарида нафақат инсоний саъй-ҳаракатларнинг тийиқсизлигига пародияни, балки Ойга ҳамла қилувчи “якобинчиларнинг” кинояли портретини ҳам кўрамыз.

Рационализмга шу даражада бегона одам ижтимоий ислоҳотчи бўла олармиди? Маърифатпарварлик даврининг мулоҳазакор ҳисобдонлиги унинг руҳониятига мутлақо хуш ёқмасди. Локк, Ньютон, Вольтерни ўз қобилиятлари билан ақл-идрокка хизмат қилаётганликлари учун ҳам ёқтирмасди. Унинг наздида Локк шахсиятпарастлик тимсоли ҳисобланар, Бэконни аҳмоқ деб биларди. Ньютоннинг механик фалсафасини эса ҳамсоли Колридж сингари Блейк ҳам фақат ажал фалсафаси дея талқин қиларди.

РАССОММИ ЁКИ АВЛИЁ?

Хунарманд рассом устахонасидан чиққан ялангоёқ; ҳамма юз ўгирган, ҳеч қаерда таҳсил кўрмаган одам бунча куч-қудратни қаердан олган? Тасвирий санъат мактабига ҳаракат қилгани билан кира олмайди, чунки Қироллик бадий академиясининг президенти унинг чизган расмларини уччига чиққан олифтагарчилик деб ҳисоблайди. Сўнгра унинг расмлари кўрғазмага қабул қилинмайди, ноширлар эса шеърларини чоп қилишдан бош тортадилар. Поп шеърини зарофати ва вазмин мулоҳазакорлиги билан ҳаммани лол этаётган; Томпсон, Юнг, Грэй, Каупер ҳассос тантиқлиги билан оламни ром этаётган бир паллада “ҳатто ит ҳам танимайдиган аллақандай қаланғи-қасангининг сариқ чақага арзимайдиган тизмаларига” йўл бўлсин.

Блейкнинг “Шарпалар” асари — оламни хасталарча идрок қилиш эмас, балки — шоирона қоида низоми: пинҳона ҳақиқатни изловчилар ўз тасаввурларини ўта сезгирлик чегарасига қадар камол топтиришлари даркор. Блейк ақл-идрокка ишонмаган ва кечинма-туйғуларнинг бокиралигига шубҳаланиб қараган. Тасаввур, ботиний сезгирлик унинг наздида айна Тангри томонидан йўналтириладиган шоирона тафаккур воситаси бўлган: “Бизлар Тангримонанд бўла олмоғимиз учун Тангри бизларнинг қиёфамизга киради”.

Пайгамбарона хислатга эга (Блейкнинг ўзи башоратгўй-шоир ғоясини ёқларди) даҳо шоир ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини англай оладиган ўзига хос ботиний сезгирлик қобилияти соҳиби ҳам эди. Чексизликни забт эта олган, идрок қила олган шоир Тангрини ҳам теран идрок қила олади. У яратган Исаяя тимсоли шундай дейди: “Мен Тангрини кўрмайман ҳам, унинг ваҳийларини эшитмайман ҳам, зеро менинг жисмоний имкониятларим чекланган, бироқ, менинг руҳим барча-барча ашё-нарсаларда чексизликни идрок қилишга қодир”. Блейк учун чексизлик — ҳам Тангри, ҳам ҳаёт, яъни илоҳий ҳаёт.

Блейк — ҳайратомуз ҳайқириқлар борасида росмана Хотамтойга айланади. “Ўтакетган фаросатлилик — майиб-мажруҳ қари кампир бўлиб, кетидан заифлик судралиб юради”. Унинг шиори — мулоҳазакорлик эмас, илҳомланиш, ҳисоб-китоб эмас, тасаввур. Рейнолдснинг тасвирий санъатга оид қонунлари, шунингдек, Арастуниинг шеърини илми ва Горацийнинг васиятлари ҳам Блейк учун бегона.

Блейк шоирона тасаввурининг ёрқинлигини Арши аълодан инган ваҳийларга айлантирарди. Фикр-мулоҳазаларнинг жўшқинлиги шеърини сатрларнинг олтин ёмбиси сингари қуймалигини таъминларди. Юнон тангриларининг ҳайкаллари унинг наздида руҳоний сиймоларнинг тажассуми ҳисобланарди. Тимсол ёки Хаёлот, деб ёзганди у, ҳозирги замон файласуфлари ўйлаётганидек — сув парлашишидан ҳосил бўлган булутлар ёки бошқа яна аллақандай нарса эмас... Бу аслида мавжуд ҳолат, одамзот ўткинчи, бироқ ана шундай ғаройиб ҳолат сақланиб қолаверади. Фикр-мулоҳазалари юксак-юксаклардан инаётганини у ҳис этар, чизган суратларимда эса илоҳий шарпаларни акс эттираяпман, деб ҳисобларди.

Болалигиданоқ тасаввуфона ақл-идрок тарзига эга Блейк ботиний оламнинг ирреаллигини қатъиян рад этар, илло бошқача бўлишини тасаввур ҳам қилолмасди. Нодон билан доно ягона дарахтга тамомила бошқача нигоҳ билан

разм соладилар – Блейк феъл-атворининг “ғаройиблиги” айна мана шунга бориб тақаларди.

Сўрайдилар: “Куёшнинг чиқишини кузатар экансиз, унинг юмалоқ алангали доираси нимаси биландир гиней¹ни эслатмайдими?” О, йўқ, йўқ! Гинейлар эмас, аксинча: “Ла илаҳа иллаллаҳ” дея такбир айтаётган сон-саноксиз фаришталар нигоҳим ўнгида намоён бўлади. Зеро, кўчага назар ташлар эканман, ойнага ишонмаганимдек, кўриб турган нигоҳим қаршисидаги мавжуд воқеликка эмас, балки ана шу воқелик орқали бутунлай ўзга бир оламни кўраман.

Шундай инсон дарахт новдаларида фаришталар хониш қилаётган бир пайтда, ундаги нок меваларини кўра оладими?

У, ҳақиқатдан ҳам ҳеч қаерда таҳсил олмаган, башарти барча азиз-авлиёлар ўтайдиган ягона мактаб, – сидқидилдан меҳнат қилиш дорилфунунини ҳисобга олмаганда. Инжили шариф таъсири остида тарбияланган Блейк афсона-асотирларнинг азбаройи шайдоси бўлиб, улар тимсолларнинг фавқулодда улуғворлиги билан мафтун қилар, ва улар билан ўз тасавури – хаёлотли мўъжизаларини қиёслашни хуш кўрарди. У ўрта асрлар ва ўзига замондош тасаввуф намояндalarидан жуда кўп илмларни ўзлаштирганди. Пайғамбарлик китобидаги шеърий туркумлар ҳайратомуз афсоналарга бевосита ўхшаб кетади, мазкур китоб мавзуи эса яҳудийлар, юнонлар, римликлар, ҳиндлар афсоналаридан, каббалла, қадимги гностикларнинг кўҳна тамойилларидан, антиномианликдан кўп жиҳатдан олинган. Айна сўнги тамойиллардан Блейкнинг ўзига хос бидъатона-исёнкорлик афсоналари майдонга келган.

Ва, албатта, Чосер ва Шекспир, Платон ва Овидий, Мильтон ва Частертон, Ариосто ва Данте, бутун инглиз тафаккури. Яна – муайян ифода воситалари: эллин шеъриятининг – юнон тили, Дантенинг – итальян тили, Инжили шарифнинг – қадимий яҳудийлар тили. Дюрер ва Микеланжелонинг тасвирий санъатдаги ҳайратомуз тимсол-намуналари. Ҳайратомуз улуғворликка тийиқсиз мойиллиги билан, албатта, Мильтон олдида қарздор. Дарҳақиқат, ижод сирларини кимлардан ўрганмаган дейсиз... Кейинчалик Фюзели уни назарда тутиб: “Блейкдан осонлик билан ҳеч нарсани сездирмай жуда кўп фазилатларни ўзлаштира бўлади!” деганди.

ИОВА НИГОҲИ

Англияда инсон талантили ва даҳо фазилатлар соҳиби бўлиши эмас, аксинча, сусткаш ва эшакдай итоатгўй бўлиши, асилзодаларнинг санъат ва илм-фанга оид мулоҳазаларига лом-мим демай қўшилиши талаб этилади. Башарти шундай бўлса, намунали одам сифатида қадрланади, аксинча, очликдан ўлиб кетаверсин.

Блейк.

У умр бўйи нималар қилди... Бутун умр – ғарибона кун кўрди, умр бўйи бурда нон топиш ҳақида қайғуриб, бирон-бир кимса танимайдиган ва эътибор ҳам бермайдиган аҳволда жонбозлик кўрсатиб ҳаёт кечирди.

“Фойда-даромад юрак ютиб ҳеч қачон остонамдан ҳатламайди” – деган ёзғиришига гўё фаришталар “омин” дегандай...

Ундан сабр-тоқатли бўлиш, тақдирга тан беришни ҳақиқатдан ҳам бамисоли талаб қилдилар, у эса росмана даҳо шоир эди.

Чинакамига антиқа шахс, мураккаб мутафаккир, ҳайратомуз шоир. Пайғамбарона китоблар, Мангу барҳаёт Инжили шариф шеърий туркумлари яратилмаган тақдирда ҳам фидокорона ҳаёти унга муносиб ҳайкал бўларди. Ҳаётий эътиқодларидан мажбуран воз кечмаган, қора қозонини қайнатиш учун истеъдод қобилиятини бозорга солмаган, кимларнингдир кўнглини топишга

¹ Гинейя – олтин танга

уриниб, ёлгон-яшиққа зўр бермаган мардона шахсларни санайдиган бўлсак, қанчани ташкил этар экан?..

Ўта қаноатгўй ва камтарин, лекин ўз қадрини яхши биладиган Блейк шонсиз-шарафсизлигига ҳамда ўзгаларнинг ўринсиз ғанимлигига мардона бардош берди. Иродаси букилмас шахслар тоифасидан экани болалигидаёқ аён бўлганди. Беҳуда тергашлару ўринсиз насиҳатбозликка асти тоқат қила олмагани боис, отаси уни ўқитишга ҳам юраги дов бермади. Шу боис у ўзлигини шахсан ўзи яратди: ўзини ўзи ўқитди, ўзига ўзи савод бериб нафақат билимли қилди, балки тафаккур юритишни ҳам ўргатди. Ўта кескин ва муросагўйликка ҳеч қандай ўрин қолдирмайдиган феъл-атвори ўзгалар билан муомала қилишини қийинлаштирар ҳамда умуман ҳаётда халақит берарди. Бироқ, айни мана шундай феъл-атвори туфайли буюк асарларни яратди.

Унинг муросасизлиги ўта кескинлик, аччиқ киноя билан чегарадош эди. У Академиядан ва унинг барча мусаввирларидан нафратланарди. Самовот (Жаннат) билан Дўзахнинг Никоҳи асарида тилёғлама тақводорликка қарши исён ўта муҳтожликдан ўта дарғазаб бўлишга айланиб кетган. Зеро, унинг ўзи ҳам азбаройи зиддиятли бўлиб, гўё муҳаббат ва нафратнинг уйғунлашувидан яратилганди.

Эзгулик — ақл-идрокка итоат қилувчи сусткашлик, Ёвузлик — куч-қудратдан юзага келувчи фаоллик. Эзгулик — Самовот (Жаннат — таржимон), Ёвузлик — Дўзах.

Унинг дунёқараши моҳиятан — Иовага хос нуқтаи назар: ҳаётдаги ҳамма нарсани бой бериб, инсон мангулик ва Коинот билан қовушади, яъни илоҳий куч-қудрат касб этади. Штирнер ва Нитшенинг Ягоналик ва Ало Одам шахсиятига Блейк табиийлик таърифини беради: инсон мавжудият билан афсонавий уйғунлашиб кетади.

Барча буюк шоирлар сингари унинг иқтидори ҳам жуда эрта намоён бўлди: ўн ёшида — жуда етук шеърлар, ўн тўрт ёшида — маҳорат билан тасвирий санъат асарлари, ўн олти ёшида эса — антиқа тароналар ижод қилган, мусиқаларнинг бирортаси ҳам сақланмаган — у нога ёзувларини билмасди. Айтишларича, у шеърларини қўшиқ қилиб куйлаган.

У ўймакорлик эвазига кун кечирарди, бу касб-хунар шеърятни бойитиши билан боғлиқ ягона ҳолат бўлса ажаб эмас: шеърларни эълон қилиш учун сармоёга эга бўлмагани боис, ғаройиб нақшлар ёнига шеърларини ўймакорлик билан битарди — бунда ҳайратомуз манзара пайдо бўларди: шеърый матн билан тасвирий санъат намуналари бир-бирини ўзаро бойитиб, мазмун-моҳиятни яна ҳам чуқурлаштирарди. Блейк тасвирий санъат борасида оташин шоир бўлганидек, орадан юз йил ўтиб, Скрябин ана шундай оташ-аланга билан йўғрилган тароналар яратди, деб ёзганди кейинчалик тадқиқотчилардан бири.

Расмларнинг моҳирона тортилган ҳошиялари, рамз-тимсолларнинг мавҳумий поёнсизлиги, ранг-бўёқларнинг муштарақлиги — ҳад-худудсиз ҳаёлот билан, аниқ пухталиқ — ҳайратомуз кучларнинг самовий олишуви билан уйғунлашиб кетади.

У мусаввир сифатида ҳам беназир бўлган: Иова китобига, Дантега, Блэр Қабрига, Юнгнинг Тунги ҳаёлотларига, Вергилийнинг эклогларига ишланган ўйма нақшлар; Чосернинг Кенгерберия ҳикоялари зиёратчиларини акс эттирувчи рангли расмлар; Илоҳий Комедияга бағишланган мусиқавий суратлар шундан далолат беради. Гап ҳатто ифодавийликда ҳам эмас — гап сюрреализмда. Кейинчалик уни мутаносибликларнинг ўзаро мос келмаслигида ва аслиятни назар-писанд қилмасликда айблайдилар — афсона-ривоятлар яратувчиси тасавурида ўзгача қиёфа касб этмаган табиатдан андоза олиши мумкинми?

Коппа ва “газабнок”лар сингари антиқа қоидаларга амал қилувчи антиқа табиатли одам, Беуланинг Одам Ато гуноҳи ғоясини инкор этувчи янги Одам Атоси эди. Блейк чизган инсоннинг бокира вужуди руҳоний эркинлик рамзи бўлиб, Баттс баён этган ва Блейк тўғрисидаги барча китобларга киритилган Лэмбетидаги лавҳа айни ҳақиқат. У ён-атрофдагиларни ўйлантриш ва боши

¹ Э к л о г — шеърый жанр.

берк кўчаларга киритиб қўйишни хуш кўрар, ўзининг ажойиботлари билан ижтимоий шарт-шароитларга ўзгача руҳ бахш этар ва ҳатто ғайриоддий фикр-мулоҳазаларини кинояомуз ва ҳаттоки ақидапарастларга хос шаклда тез-тез баён қиларди.

Оммага бефарқлик билан муносабатда бўлишни Блейк бошлаб берган. Орадан асрлар ўтгач, О.Уайльд чинакам ижодкор учун мухлислар оммаси мавжуд эмас, деб айтганди. Агар Жонсон одми китобхонларни мўлжаллаб қалам тебратган, Поп эса мухлисларнинг хайрихоҳлигига сув ва ҳаводай муҳтожлик сезган бўлса, Блейк ва Шеллидан барча ижодкорлар учун китобхонлар оммасини ўз санъаткорлик даражасига юксалтириш даври бошланади. Мана, масалан, Колриж жамоатчиликнинг ижодига оид фикр-мулоҳазаларига бефарқ эканини ошқора таъкидлаган. Кейинчалик Джойс, Паунд, Элиот... шундай тамойилга амал қилдилар.

Маърифатпарварлик асрида — унинг энг юксалган даврида — Блейк жаҳолатли асрлар ва қуббали шаклларнинг эстетик куч-қудратини баралла тарғиб этди. Барча асрлар барабар, деган машхур иборани Блейк айтган.

У изчил бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. Француз инқилобининг башоратчиси ва куйчиси эканидан қатъий назар, ундан осонгина юз ўтгирди. У ўз саробий орзуси — туманли Альбионнинг Янги Қуддуси шариф бўлишига инонар — ҳамда ўз эътиқодини масхаралаб майна қиларди. Таъбир жоиз бўлса, Элиотнинг Қакраган замини илдизи Блейкнинг Голгонузасига бориб тақалади. Блейк утопиясининг ўзига хослиги — қатъиятдан холи эканида.

Блейкнинг пацифизми — урушлар ғанимию тинчликнинг ҳаминқадар тарғиботчиси экани қайта-қайта тилга олинган. Жаҳонни забт этиш хусусида гап кетганида, у ҳақиқатдан ҳам ғанимларнинг ҳукумати билан ўзининг қадрдон ҳукуматини ажратмаган.

Ўзгаларни ранжитиш фазилат саналмайди. Давлат ажнабийлар ҳисобига такомиллашмайди.

Урушқоқ давлат ҳеч қачон санъат асарлари яратмайди, талон-тарож қилиб, вайрон ҳам қилади, қўлига илинган ашёларни ташиб кетади ҳам, зўр бериб ҳамма-ҳамма нарсани тўплайди, сотиб олади ҳам, бироқ, бунёдкорлик, яратувчилик билан шуғулланмайди.

Мана бу теран мулоҳазалар гўё биз ҳақимизда айтилгандай...

Мудҳиш муждаларга нечун ўч қулоқ,
Кўзларда — жилваси заҳарханданинг?
Шафқатсиз қобокда киприк — найзалар,
Пистирмада сонсиз жангарилари.
Не боис меҳрибон-мунис нигоҳлар
Қаърида жавоҳир-дурларга ўчлик?
Нечун ғубор инар болдай забонга?
Қулоққа дўнар боз нечун бор вужуд?
Ҳам жирканч бадбўйга ташна димоғлар?
Атласдан тушови ёнаётганнинг?
Эҳтирослар узра соф-шаффоф ниқоб?

БОКИРАЛИК ВА ТАЖРИБА ТАРОНАЛАРИ

Ботинан ҳайратомуз сезгир, кароматгўй, пайғамбарсифат Блейк яхлит-яхлит даврлар ва яхлит-яхлит оламлар миқёсида мулоҳаза юритган. Блейкнинг саробий хомаёллар дея нисбат берилган кароматлари келажак ҳақиқати бўлиб чиқди. Шоирона тизмалар дастлабки ижодий тажрибалар бўлса, Бокиралик тароналарининг шоирона нафосати ва Тажриба тароналарига хос юксак санъаткорлик орқали унинг ўзи бағоят қадрлаган тасаввурнинг куч-қудрати яққол намоён бўлади. Бу ўринда инсоний феъл-атвор шу даражада теран неқбинлик билан идрок қилинадик, мазкур фазилат Пайғамбарлик китоблари туркумига кирган шеърларда руҳониятни идрок қилишга айланиб кетади.

Якобинчилар инқилоби бошланиши ва якуни — беш йил оралиқ муддатга эга Бокиралик тароналари ва Тажриба тароналари айна шу ибтидо ва

интиҳонинг: ижтимоий бўронларнинг халоскорлигига болаларча соддадиллик билан ишониш ва ҳафсаласи пир бўлган инсон аччиқ, изтиробларининг рамзи бўлди. Уйғунлик ва беғубор некбинлик ўрнини жаҳолатли турмушнинг аччиқ ва кулфатзада манзараси эгаллайди.

Не ила муқаддас бу кўклам куни —
Мамлакат бағоят бадавлат ҳам бой.
Бироқ оч, яланғоч турмуш юкини,
Уғлонлари аранг судрар, ҳоли вой?
Не ахир титратар замин-осмонни,
Навоми-нолами, сўйла эй, машшоқ.
Фарёд-фигон тутмиш ҳар тўрт томонни,
Қашшоқсан, о юртим, қашшоқсан, қашшоқ!

Болаларча шоду хуррамликка — Болаларча аламзадалик қарши чиқади. Илоҳий тимсолга — Инсоннинг асл қиёфаси, Муҳаббат гулшанига — Сўлгин атиргул ва Заҳарли дарахт, Кўзичоққа — Қашқир қарши чиқади. Маърифатпарварлик даврининг мулоҳазакор некбинлигига ва ўзининг утопиясига Блейк тажриба тароналари билан жавоб беради. Беғубор болакайнинг ўй-хаёллари ва изтиробларида — у хоҳ митти дарбадар, хоҳ митти мўри тозаловчи ёки хоҳ адашиб қолган қизалоқ бўлсин — Достоевский қаҳрамонларини кўнглида раҳм-шафқат уйғотган болаларнинг кўзларида филтиллаган ёш томчиларининг рамзий тимсоли акс этган.

Гўдак эдим вафот этганда онам,
Тилим чиқиб-чиқмай сотди ўз отам.
Машаққат ҳам сабр-тоқат қисматим...

Бироқ, Бокиралик тароналарида ҳам нафақат кўр-кўрона умидворлик, балки болаларга хос беғуборлик қаршисида таъзим бажо келтириш мужассам. Блейк алла ва саноқ кўшиқлари оҳангида болаларга хос ҳаётни акс эттирар экан, беозорлик ва раҳм-шафқатлиликни курашга қарши қўяди. Инсониятнинг тимсоли исмим — шоду хуррамлик дея ўзини таништирувчи — гўдак, болакай.

Бокиралик тароналаридаги чўпон қизи Аркадия Тажриба тароналарида ғойиб бўлади. Ҳаётни жаҳолат ва даҳшат қамраб олган. Ҳамма жойда ёвузликнинг дасти дароз. Блейк — шоирона ривоятда — утопия ва ҳаёт ҳақиқатини қарама-қарши қўяди. Ҳаёт ҳақиқатининг қўли баланд келади.

Тажриба тароналари — балоғат палласидаги Блейк бўлиб, у одамнинг қиёфасида “ожизлик ва ғам-ғусса, кулфат муҳри”ни кўради, “ақл-идрок ила яратилган кишанлар жаранги”ни тинглайди.

Барқарор бўлсайди, меҳр-мурувват,
Муҳтожлик нелигин билмасди ҳеч ким.
Гар барча бўлсайди бахтли, бақувват,
Шафқатга ҳеч ҳожат қолмасди токим.

Сокинлик қаърида кўркув ҳам даҳшат,
Хукмрон ва ҳоким худбинлик мудом.
Шафқатсизлик зимдан пинҳона ваҳшат,
Ки ҳар бир қадамга дом тикар боз, дом.
Бу не? Дастлабки Ёвузлик чечакларими?

САМОВОТ ВА ДЎЗАХНИНГ НИКОҲЛАНИШИ

Блейкнинг кейинги ижоди — бокираликдан тажриба сари тобора кўпроқ силжишдан иборат. Ҳаётнинг теран қатламларига кириб борар экан, зулумот, шиддатли бебошлик, тимсолларнинг жўшқинлиги шоирнинг ижодига хос бўлади. Унинг ифода воситалари ҳам — Қувончли сананинг саробий кўтарчинкилигидан Иова китоби шеърий туркумларидаги эсхатологияга қадар ўзгаради.

Самовот ва Дўзахнинг никоҳланиши туркумлари — нафақат диалектика билан бир вақтнинг ўзига, айни палла Сведенборгга хурмат-эҳтиром. Зиддиятлар

ўз ҳолича эмас, балки уларнинг инсон табиатидаги мавжудлиги муҳим аҳамиятга молик. Блейк ижодиётининг ахлоқий теранлиги шундаки, одамзот учун тафаккур ва муҳаббат қанча зарур бўлса, куч-қувват (ирода), нафрат, шахсиятга растлик шунча зарур. Гераклитнинг эзгулик ва ёвузликнинг ҳаётбахш аҳамиятига оид ғоясига эргашган Блейк самовот ва дўзахни ўзаро яқинлаштиради. “Зиддиятсиз тараққиёт бўлмайди. Ўзаро мойиллик ва ётсираш, тафаккур ва ҳис-туйғу, муҳаббат ва нафрат инсоният ҳаёти учун зарур”.

Ҳаёт манбаи — куч-қувватда, куч-қувват манбаи эса — инсон танаси; ақл-идрок куч-қувватнинг ташқи қобиғи, холос. Нафрат арслонлари билимдонлик қирчангиларига нисбатан ақллироқ. Самовот ва Дўзах маталлари — кейинчалик Нитшенинг бутун ижоди учун замин бўлган (Иова китоби эса Лотреамонинг бутун ижодий фаолияти учун замин ҳозирлаган); итоаткорлик — захарли чечак, кўлмак сув — турли касалликлар манбаи; куч-қувват — мангу ҳузур-ҳаловат; эзгулик — сусткаш, заиф, ёвузлик — фаол; ёвузликни куч-қувват юзага келтиради; фавқуллода ҳолатлар орқали ўтадиган йўл донишмандлик қасрига элтади; агар беҳаловат кимса бемаъни қайсарликларига зўр бераверганида эди, донишмандга айланарди; маданият равон йўллар очади, бироқ бирмунча айланма йўл-йўлаклар айни даҳолар босиб ўтадиган йўллар сирасига киради.

Мильтон фаришталар ва Тангри ҳақида кишанбанд ҳолда ёзганининг иблислар ва дўзах ҳақида эса эмин-эркин ижод қилганининг сабаби шундаки, у чинакам шоир бўлган ҳамда ўзи ҳам билмаган тарзда иблис фирқасига мансуб бўлган.

Кейинги хулоса — Йўқотилган Жаннатни ўта азбаройи синчковлик билан мутолаа қилиш натижаси. Блейкнинг ўзи ҳам шу фирқага мансуб бўлган: “Иблиснинг иштирокисиз санъат асари яратилмайди”.

Коппа, Сэлмон, Коппин, Холланд сингари “ғазабноклар”га эргашиб — ва яна Нитшенинг Зардўштига аввалдан замин ҳозирлаб, Блейк мангу барҳаёт Инжили шарифда Ало Одамни тараннум этади. Блейк талқинидаги пантеизмга биноан, Тангри жамики мавжудотларда, одамларда яшайди. Бу учинчи иоахимият даврининг Исо Масиҳи бўлиб, у ҳар бир инсон руҳиятига сингиб кетган: “Бизлар Тангримонанд бўла олмоғимиз учун Тангри бизларнинг қиёфамизга кирди”.

Ўзингни ҳақорат қилганинг сайин,
Тангрини ҳақорат қилмоғинг тайин.
Сен-да мангуликдан оташин учкун,
Шукрона айт инсон бўлганинг учун.

Блейк, кейинчалик, Қуддуси шариф туркумида ёзади: нечун фаолият кўрсатмаймиз, нимадан кўрқамиз ахир?

Нечун боз Тангрдан тилаймиз мадад?
Жисму жонимизда то ҳозир Ўзи,
Ўзимиз халоскор бўлмоғимиз шарт.

Самовот хазинаси, давом этади у, тафаккур яратган тасаввур, холос, дўзах тўғрисида эса шундай деб ёзади: дўзах — аслида йўқ, дўзах — одамзот шахвоний майл-истакларига зўр берганида пайдо бўлади, уларнинг амалга оширилиши одамзотни кўз очиб юмгунча ҳолдан тойдиради: зеро Ҳаёт бор бўйича Муқаддас (баайни Швейцарнинг ўзи!).

Бегона олам қаршисидаги қўрқув-ваҳималаридан айни озод экани Блейкка Самовот ва Дўзахнинг никоҳланиши асарида дўзах ва иблис ҳақида шу қадар осонлик ва ҳушчақчақлик билан ижод қилиш имкони берган. Чинакам шоир бўлгани ва “Ўзи ҳам билмаган тарзда беихтиёр Иблис фирқасига мансуб бўлгани” боис, Мильтонга ҳамду сано айтар экан, назокатли баёнгина Блейкни ғаройиб “ғазабнок”дан ажратиб туради, айни ўша “ғазабнок”, ривоят қилишларича, “шўрлик Иблисни зиммасига юклатилган беҳисоб бўҳтон-туҳматлардан покланган ҳолда кўришни истардим”, — деб айтган экан.

Блейкнинг энг муҳим ғояси: Инсон руҳияти жисмидан холи бўла олмайди. Эҳтимол, бу ҳаётий фалсафа негизларидан бири бўлса ажаб эмас ва биз бу мавзуга яна қайтамиз.

Ёвуз ниятлилар Мангу барҳаёт Инжили шарифни ёвузликка, тақводорлар – ҳаққоний тақводорликка айлантиришларини Блейк тушунган.

Менинг наздимдаги пайғамбар Исо,
Сенинг Исойингга ганим, норасо.
Сенинг наздингдаги жаннат боғлари,
Мен учун тақир тош дўзах тоғлари.
Кун бўйи Инжилга улфатмиз, улфат,
Мен толе топарман, сен зулмат-кулфат!

ПАЙҒАМБАРЛИК КИТОБЛАРИ

Шайтон коргоҳлари ичра, во ажаб,
Наҳотки муқаддас Қуддус ҳам бўлган?
Блейк.

Мангу дарбозанинг темир қопқасини очади дарбон,
Тэль огоҳ бўлади, ўзга хилқат сиридан.
Марҳумларнинг лаҳадлари, ер қаърида тубанликлар,
Бу хилқатга, во ажабки, аҳли одам қалбан пайванд, —
Қайғу кулфат салтанати, шодонликдан йўқ нишон.
Қароргоҳи булутларнинг ҳам рутубат воҳалари
Ичра унсиз фарёдларга қулоқ тутди, нафас ростлаб
Ёт-бегона қабрларнинг яқинида, ер қаъридан
тинглар нола-фигонларни...

Тэль китобидан сўнг, 1784 йилдан кейин Блейк босқичма-босқич, қадам-бақадам ҳаёт ва замондан мангулик, абадият томон юз тутади. Пайғамбарлик китоблари — маиший турмушнинг ҳайратомуз манзараси, олам ва инсоният тақдирининг мажозий эпоси, Йўқотилган ва Қайтарилган Жаннатни давом эттирувчи янги илоҳият асари.

Шакл-шамойилига биноан улар жуда беқиёс, Инжили шарифни истисно қилганда, улар шаклан беқиёс. Блейк янги илоҳий фалакиётни яратишга чоғланади, унинг ҳайратомуз рамз-тимсолларидаги ҳаёт бутун ранг-баранглиги ва омонатлиги билан намоён бўлади. Шелли—Байронга хос илоҳий доҳиёна олишувлар ва Вагнерга хос Тангрилар муҳорабасини пайғамбарона некбинлик билан кўра олган Блейк курашга айна ўша мазмун-моҳиятни сингдиради: темир-метин ва аланга-оташ кураши — инсонлар қалбида кечади.

Хаёлот ва сирли рамз-тимсолларнинг ғаройиб баъзи жамшиди, қалаштириб ташланган ғоялар... Тимсоллар гоҳ ақл бовар қилмайдиган кўламларда маҳобат касб этсалар, баъзан бўлақларга ажрадилар, баъзан эса яна қовушадилар, хуллас, метаморфозалар кетидан эргашишга тафаккурнинг ҳоли келмайди — Жойснинг Финнеган хотирасига Мотам-марсияси бунинг олдида чўпчакдан бўлақ ҳеч вақо эмас... Образлилик мураккаблаганидан-мураккаблашиб боради — маҳдудлик даражасигача, зулумот қаъригача, мутлақ кўнимсизликка қадар. Башоратлар, кароматгўйликлар, кашфиётлар — шу қадар беҳисобки, уларни ҳатто муайян тартибда тахлаб, қатламлаштиришнинг-да имконияти йўқ. Блейк турмушни мажозий акс эттиришга уринганми ёки иррационаллигини шунчаки ифода қилганми, аниқ фикр айтиш қийин. Ҳақиқат эса: “Мен мулоҳазакорлик қилишни ҳам, қиёслашни ҳам истамайман: менинг вазифам — ижод”.

Золим—Тангри, ашёлар ижодкори Юрайзен, прометеймонанд Лос, Орка, Фузон, уларнинг ўғиллари, қизлари, хотинлари, дўстлари, ганимлари — афсонавий қаҳрамонлар эмас, балки инсоний хислатлар, феъл-атворларнинг ранг-баранглиги, камалакдай товланиши, руҳий изтиробларнинг шартли белгилари.

Қуддуси шарифдан кетиб, Бобилни —
Ўғиллари билан кура бошлади.
Инсонлар қалбидан панжара ясаб,
Аччиқ кўзёшлардан баланд дарвоза.

Бир пайт саодатманд эл кулфатидан
 Тикладилар минораларни...
 Ва йўллар тортилди ғамга омухта,
 Омонат ашёдан иморатларни,
 Ибодатхоналар умидсизликдан
 Дўзахга элтувчи қабр тошларидан
 Бешафқат сайқаллаб саройлар қурди.

Тангрилар кураши — ҳатто одамлар, инқилобчилар ва даҳолар курашининг эмас, балки инсоний эҳтирослар тўқнашувининг рамзи. Лос Юрайзенни енгади, бироқ ғолиб бўлгани ҳолда оташин Оркка нисбатан золимга айланади. Лекин Оркнинг аҳволига ҳам ҳавас қилиб бўлмайди, қояга занжирбанд қилинган Оркнинг ўзи ҳам қоянинг таркибий қисмига дўнади. Лос синглизининг ёлворишларига ён бериб, Оркни кишанлардан халос қилгани ҳеч қандай наф бермайди, унинг танасини қоядан ажратиб бўлмайди...

Ҳатто асарнинг киноявий шакли, ҳатто Маърифатпарварлик даври мулоҳазакорлигига қарама-қарши услуб ҳам, ҳатто “хоҳиш-истаклар эркинлиги”га оид ҳал қилувчи ғоя ҳам — барҳаёт инсонга нисбатан чексиз хурмат-эҳтиром.

Мильтон ва Қуддуси шариф туркумининг якуний дostonида вайронагарчилик исёнкорлигидан узил-кесил воз кечилади. Орк ўрнини Мильтон руҳининг ислоҳотчиси эгаллайди. Замонавий тартиб-интизомнинг Қуддуси шарифи — Бобилга оид инқирозга юз тутди, бироқ қилич билан эмас, пайғамбарлик санъати билан емирилади. Гўзаллик — оламни кутқаради, дейди орадан йиллар ўтиб Достоевский. Ёлғиз дарвешнинг дуолари ва беванинг аччиқ кўз ёшлари оламни кутқара олади, деб ёзади “Бўзарган роҳиб” асарида Блейк.

Пайғамбарлик — Блейк шеърятига хос ҳал қилувчи калима. У ҳатто динларнинг кўп эканини ҳам турли халқлар пайғамбарона руҳни хилма-хил талқин этганликлари билан изоҳлайди. Пайғамбарлик китоблари пайғамбарона башоратларга ҳақиқатдан ҳам жуда бой: инсоннинг машиналар қулига айланиши, аланга-оташ таратувчи иблис коргоҳлари, сершовқин дастгоҳлар, Лоснинг қизлари айна шу дастгоҳларда инсоний қисмат тўрларини тўқийди, узум шарбатини эмас, аксинча, инсонлар қонини сиқиб чиқарувчи маҳобатли исканжалар, инсон танасини нимта-нимта қилувчи филдираклар ва зирҳли филдираклар... “Машина инсониятга ва санъат асарларига ҳалокатли таъсир кўрсатади”.

Кузатади Шотландия ўғлонларини
 Оташ кўрлар кучоғига даста-даста.
 Тўқувчилик қилар Уэльснинг қизлари,
 Ёш-навраста оналари Альбионинг, ёш-навраста.

Дарвоқе, Блейк ўзини афсунгар ёки нотик ҳисобламайди. У Пайғамбарлик китобини ёзиб тугатгач: “Пайғамбарлар ҳеч қачон бўлмаган... Ҳар битта софдил инсон — пайғамбар; у ижтимоий ва хусусий амаллари ила фикр-мулоҳазаларини баён этади”, — деб қайд этган, У: “Агар мана шу асно иш тутсангиз, натижаси мана бундай бўлади”, — дейди, У: “Қандай йўл тутишингиздан қатъий назар, барибир мана бу ва мана булар рўй беради...” — деб ҳеч қачон айтмайди.

Буюк Санъаткор сифатида, у анъана — тамойилларнинг ижодкорни тушовлаб, имкониятларини чеклашини тобора теран ҳис этиб, композицион оидинлик, қофия, оҳанг, узвий алоқадорликдан воз кечади...

Мен яхлит оҳангдорликни шеърятнинг зарурий хислати ҳисоблар эдим. Лекин бундай якрамлик нафақат ғалаги, балки бамисоли қофия каби бевосита чеклашини тез тушундим. Шу боис ҳар бир сатрда хилма-хиллик яратдим... ҳар бир калима ва ҳар бир ҳарф пухта ўрганилган тарзда айна мос ўринга қўйилган...

Пайғамбарлик китобларига чизилган сувратлар — Санъат олами ва Мовий атиргул мусаввирларининг расмлари. Стонхэнжа дарвозаси — Дени, Редон, Штук ёки Беклин даражасида яратилган санъат асари. Дўзах эшиги ва Илоҳий комедияга чизилган бошқа сувратлар тагига Чюрленис бажонидил имзо чеккан бўларди. Шоир сўзлар воситасида ифода қила олмаганларининг барчасини қатъиятли, шиддатли, маҳобатли сувратлар орқали акс эттирди.

Унинг Пайғамбарлик китоби қайсидир маънода Гельдерлининг савдойилик арафасида яратилган Тунги тароналарида такрорланади. Бу асарда ҳам ғайриоддий кўтаринкилик: соф илҳом, тафаккур ила вилолашув жазаваси кузатилади.

Юқорида қайд этилганидек, бу ўринда ҳам шеърият — иблисона қироат остидаги жодугарлик ила боғлиқ ижод, юқоридаги сингари бу ўринда ҳам сўзларнинг рўйи рост мазмуни негизида ўзга иқлимлардан келувчи бошланғич илоҳий ниҳолар қулоққа чалинади, юқоридагидек, бу ўринда ҳам ҳаётга бегона ихтиёрсиз шоирнинг дасти чарақлаган юлдузлар узра яшинлар ила бошбошдоқлик қамраб олган янги самосини яратади, ҳамда ўзига хос афсонасини юзага келтиради. Блейкнинг шеърияти ва сувратлари кўнгилининг хилват кунжакларида афсонавий мужда тусини олади: Дельфия дарасининг кароматли бўйлари узра ғаройиб манзаралар маст айлаган коҳин сингари теранлик калималарини жон-жаҳди ила титраб-қақшаб гўлдирайди, яратувчи иблис ҳам сўнган руҳоният комидан алангали ёлқин ҳамда яллиғланган тошларни йироқларга улоқтиради.

У қашшоқликда вафот этади ҳамда жамоатчилик маблағлари эвазига номаълум қабрга дафн этилади...

Блейкнинг беваси вафот этганидан кейин собиқ дўсти Тәтем марҳума ихтиёридаги барча сувратлар ва асарларни — юз жилд қўлёзмани! — иблисдан илҳомланган тарзда яратилган дея ёқиб юборган. Ва айни “иблисона” тушкунлик кайфиятидагилар уларга қайтадан ҳаёт бағишладилар: Рафаэл издошлари — Суинберг ва Россетти, кейинчалик Йитс, Россияда эса “қувғинди” Бальмонт...

*Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси.*

Улуғбек САИДОВ

Умар Хайём ва Данте фалсафасида инсон талқини

Турли минтақаларда олдинма-кейин кечган Уйғониш — Ренессанс даври, унинг асосий белгилари ва мазмун-моҳияти ҳақида кўп ёзилган. Баъзан бир-бирига зид фикрлар ҳам илгари сурилган. Уларнинг таҳлилини чуқурлаштирмай, аввал-бошидан таъкидламоқликни истардикки, инсон тафаккурида содир бўлган янгиликни, олам ва унинг бир зарраси бўлган инсон ҳақидаги тасаввурларнинг ўзгариши турли халқлар ўз бошидан кечирган Уйғониш жараёнларини ҳаракатга келтирган куч вазифасини ўтади. Зеро, Одамзотнинг бу ёруғ оламдаги, табиатдаги ўрни нима билан белгиланади? Унинг ўзи ким? Унинг табиати қандай? Инсон ҳаётининг маъно-мазмунини нимадан иборат? Инсон қадр-қимматини нима белгилайди? Яшашдан мурод нима? — Инсон яралибдики, тинимсиз жавобини излаб келган бу ва бу каби бошқа азалий саволлар янгиликдан, ўзгача долзарблик касб эта бошлади.

Шундай экан, Шарқ Уйғониш заминидан ҳам, Фарб Ренессанси заминидан ҳам улуғ бир кашфиёт — инсон қадр-қимматининг, шахс сифатидаги моҳиятининг қайта тикланиши туради, десак хато бўлмайди.

Шу маънода, Шарқ ва Фарб мутафаккирлари, хусусан, “Ҳақиқатни исботлагувчи”, “юнон илмининг билимдони”, “Шарқу Фарб файласуфларининг султони” дея таъриф берилган Умар Хайём билан Фарб Уйғонишининг бошида турган Дантеларнинг инсон, шахс борасидаги фалсафий қарашлари ўртасида ажиб бир уйғунликни қузатиш мумкин.

Хўш, Шарқ ва Фарб Уйғониши заминидан турган инсон ва табиатга бўлган янги қарашларининг моҳияти нимадан иборат эди? Улар аввалги даврлардаги инсон талқинларидан нимаси билан ажралиб туради?

Умар Хайём ва Данте асарларида мужассам бўлган ғоялар билан яқинроқ танишилса, кўриш мумкинки, бу янги қарашларнинг икки асосий қирраси намоён бўлади, яъни Уйғониш даврида инсон табиат ичра ва табиатнинг ўзи инсон ичра кашф этилган. Бу кашфиётнинг аҳамиятини ҳис этмоқ учун эслаш лозимки, Урта асрларда Муқаддас калом — Фарбда “Инжил”, Шарқда “Қуръони қарим” дунёқарашни, табиат, инсон ва жамиятга муносабатни белгиловчи асосий билим манбаи ҳисобланган. Бироқ кўрилаётган даврда табиат ҳодисаларини англашга имкон берувчи илмларнинг мазмунини фақат Муқаддас каломга таяниб излаб топиш қийин эди. Шунинг учун ҳам Уйғониш даври Европа фалсафасида худо томонидан яратилган икки китоб концепцияси вужудга келди. Бири “Инжил” бўлса, иккинчиси “табиат китоби” ёки Рене Декарт таъбири билан айтганда “дунёнинг улуғ Китоби”. Ислом Шарқда ҳам моҳиятан ўхшаш фикрларни учратиш мумкин. Масалага чуқурлашмай, бу борада айрим мулоҳазалар билан чеклансак бўлар. Жумладан, Ибн Синонинг “Ишқ ҳақида рисола”сида ишқ (Оллоҳга ишқ)ни тиббиётчи-табиатшунос сифатида ёндашиб талқин этгани, Ҳаззолийнинг инсоний меҳрнинг ҳар қандай турини Оллоҳга муҳаббат билан боғлашида, Навоий таъбири билан айтганда, “ҳақиқат асрорига мижоз тариқин махлут қилган”, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозийларнинг қарашларида юқоридаги концепция ўзига хос ифодаланган десак, хато бўлмас. Тасаввуфдаги “ишқи ҳақиқий”, яъни Ҳақ васлига интилиш билан “ишқи мажозий”, яъни одамларнинг бир-бирига ва дунё ашёларига

бўлган ишқини бир-бири билан боғлашга интилган Алишер Навоий ижодида ҳам мазкур ҳолат кузатилади. Хусусан, унинг машҳур “Одами эрсанг демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами” ҳикмати “ишқи ҳақиқий” билан “ишқи мажозий”ни зид қўйишга интилган айрим тасаввуф машойихлари фикрига қарши ҳам ёзилган бўлса, ажаб эмас.

“Хуросон имоми” номини олган Умар Хайём ҳам, эътиқоди мустаҳкам насроний Данте ҳам, жамиятнинг маънавий ҳаётини дину эътиқодсиз, Муқаддас Қаломсиз тасаввур этиб бўлмаслигини яхши англаганлар. Шу билан бирга, “табиат китоби”ни ўқиб, табиат, инсон ва жамият ҳақидаги ҳақиқатни уларнинг ўзини алоҳида тадқиқ этиш ва мустақил фикрлаш асосида излаш дин энг қудратли мафкуравий куч бўлган бир даврда инсон борасидаги ақидага қарашлар билан зиддиятга киришиш оғир ва катта жасоратни талаб этр эди. Буни ҳис этмоқ учун ҳар икки аллома яшаган даврларга, ялпи бўлса-да, бир назар ташламоқ керак бўлади.

Ислом Шарқда кўрилатган даврда инсон муаммоси барча ғоявий йўналиш вакиллари томонидан талқин ва таҳлил этилган. Ўша давр буюк мутакаллимми Ғаззолий “Ал-Мунқиз мин ал-далил” (“Адашувлардан қутқарувчи”) асарига Ҳақиқатни изловчиларни тўрт тоифага бўлади: мутакаллимлар, ботинийлар, файласуфлар, сўфийлар. Умар Хайём ҳам ўзининг “Дархостнома” (“Сўралган нарса ҳақида китоб”) рисоласида айна шу тўрт тоифани санаб ўтади. Борлиқ Ҳақиқати ва инсон талқинида улар ўртасида жиддий фарқлар бўлган ва ўзаро кескин ғоявий (нафақат ғоявий) кураш кечган. Шу билан бирга шу ислом минтақасида ўзига хос ҳурфикрлар ривожини учун қулай шароит шаклланди, қувват олди. Замондоши Кифтий далолат беришича, Хайём: “Замондошлари унинг эътиқодини қоралаган ва у яширган сирларини аён этганидан сўнг у ўз жони учун қўрқиб, ўз тили ва қаламининг тизгинларини аста тортди, худодан қўрққани учун эмас, қасаллиги туфайли ҳажга борди ва нопоклар сирларининг сирларини англади. У Боғдодга келганда, кўҳна илмлар соҳасидаги унинг ҳамфикрлари ҳузурига ошиқдилар, у эса уларга базмдаги дўст сифатида эмас, тавба тўсиғи билан эшикларини ёпди. Ва ҳаж сафаридан у ўз шаҳрига қайтгач, ўз сирларини яширин тутиб, эртаю кеч ибодат жойларига боришни одат қилди”. Шоир ана шундай ҳолатда:

Бу замон ақлдан фойда йўқ зинҳор,
Ақлсиз кишига жаҳон унумдор.
Ақлимни олгучи нарсани келтир,
Шунда зора замон менга бўлғай ёр, —

деган дард тўла сатрларини ёзган бўлса, ва:

Ўзин доно билган у уч-тўрт нодон
Эшак табиатин қилур намоён.
Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл,
Бўлмаса “кофир” деб қилишар эълон, —

деганда ана шу илмни кўролмаган илмсизларни назарда тутган.

Умар Хайём бу шароитда гоҳо дин мутаассиблари билан, гоҳо ҳурфикрликка йўл очган, аммо ўз ақидалари домига тушган сохта сўфийлар билан баҳсга киришди, гоҳо эса уларнинг асоссиз кибрини фош этди.

Бирда у сўфийларнинг таркидунёчилигини инкор қилса, бошқа пайт ўз рақибларининг сохта эътиқодлари устидан кулди ва чин эътиқод эгаларини уларга зид қўйди.

Агар Уйғониш мафкурасини инсон шахсига бўлган қизиқишнинг уйғониши билан боғласак, Шарқ Уйғониши даври олиму фузалоларининг, хусусан, Умар Хайёмнинг қарашларидаги бир умумий йўналишни кўриш қийин эмас. Етакчи ғоясини, таълимотининг асосини фатализм ташкил этган мутакаллимлардан фарқли ўлароқ, давр руҳини белгилаб берган турли фикрий оқим вакиллари (аввал қадарийлар ва мутазилийлар, сўнг турли мазҳабдаги мутасаввуфлар) инсон иродаси эркинлиги масаласини биринчи ўринга олиб чиқдилар. Инсон ўз ўйлари, ишлари ва ҳаракатлари учун жавобгар деб эълон қилинди. Эзгулик ва разолат, яхшилик ва ёмонлик зиддияти соф теистик доирадан, яъни Худо ва дунё, руҳий ва жисмоний олам зиддият доирасидан инсон ва жамият муносабатлари, ҳиссиёт ва онг, интилиш ва бурч кураши доирасига олиб чиқилди. Хусусан, мутазилийлар разолат ва гуноҳ тушунчаларини фарқлаб, инсоннинг инсон олдидаги ва инсоннинг Худо олдидаги жавобгарлиги масаласини кўтарган бўлсалар, тасаввуф аҳли бу борада яна бир қадам одимлади ва руҳ ва жисмни бирликда, яхлитликда кўрди ва энди инсон уларнинг наздида оламнинг бутун моҳиятини ўзида жамлаб (Ибн Арабий), “олами акбар”ни ўзида акс эттирган “олами суғро” сифатида талқин этилди.

“Анал Ҳақ” китоби унга Ҳусайн ибн Мансур Ҳаллож қандай маъно юклаган ва у қандай талқин этилган бўлишидан қатъий назар, инсоннинг ўзлигини англаши учун кенг йўл очди ва энг муҳими, “олам меҳвари”га айланган инсоннинг руҳи ва жисми ақидалар занжиридан халос бўлиб, ўз салоҳиятини намоёйиш этиш имкониятига эга бўлади, дунё сирини англашга шайланди. Умар Хайём ҳам инсонни дунё сирларини билишга даъват этди:

Фақат дунё сирин англаган қалбдан
Абадий қувилмиш — бу ташвиш, қайғу.

Шу тариқа комил инсон ғоясининг инсоннинг ақлий мукамаллигига таянган фалсафий талқини шаклланди. Масалан, Фаробий инсоннинг бошқа жонзотлардан фарқини ақл қувватида кўрган бўлса, Ибн Сино билимга йўналтирилган мантиқ, эстетик дид ва одоб-ахлоқни ҳам ақл доирасида талқин этади. Хусусан, Форобий инсоннинг бошқа жонзотлардан асосий фарқини ақл деб аталмиш кучга эгаликда кўрган бўлса, Ибн Сино ақлнинг имкониятларини чуқур таҳлил этиб, “касбий” ва “ваҳобий” тафаккурни фарқлади, Инсон тафаккурини эътиқод даражасига кўтарди ва “Ишорат” асарида илк бор: “Мен фикрлаяпман, демак, мен яшаяпман”, деган фикрни берди.

Умар Хайём дунёқараши хусусида гап борар экан, айрим тадқиқотчилар сингари уни фақат даврнинг бир фикрий йўналиши билан боғлаш унчалик тўғри бўлмас. Чунки унинг дунёқараши бир томондан юқорида тилга олинган ғоялар кураши шароитида шаклланган бўлса, иккинчи томондан, Хайём уларни ўз тафаккури кўригидан ўтказган. Унинг айрим фикрлари ўртасида зиддият бордек. Аммо бу зиддият эмас. Турли қарашларнинг қоришмаси ҳам эмас. Умар Хайём тафаккури оловида мастаҳкам қотишмага айланди ва яхлит дунёқарашнинг тури янглиғ ярақлайди. Уларга бир назар ташлайлик.

Шоир мустаҳкам эътиқод эгаси. Ўзининг руҳоний туйғуларини ифода этган рубоийларидан бирида Оллоҳни ягона деб билиб, унга сифнади.

Умидим бир ўзингдан, ё Раб,
Фақат сени ягона билдим.

Умар Хайём дунёқараши тасаввуф ғоялари кенг тарқалган руҳий муҳитда шаклланган. Тасаввуф аҳли сингари, у инсонни “оламнинг меҳвари” деб талқин этиш билан бирга, одамда тан ва руҳ, жисм ва жон, фаришта ва ҳайвонлик хусусиятларининг бирлашувини кўради.

Умар Хайём фалсафаси ўзининг Ибн Синонинг издоши деб билган аллома ва устози сингари инсон тафаккурига юксак баҳо берган ҳолда, билимнинг чексизлиги ҳақидаги фикрга келди.

Хуллас, Умар Хайём дунёқараши ана шундай турлича қарашлар баҳси шароитида шаклланди ва уларнинг ҳеч бирини сўзсиз қабул қилмай, ўз истехзоси кўригидан ўтказди.

Ғарб Уйғониш заминида ҳам Ислом Шарқдаги каби турли қарашлар ўртасидаги курашларда кашф этилган Инсон қадр-қиммати, шарафи туради. Бунинг тарихий аҳамияти ҳам ўша давр воқелиги билан боғлиқ тарзда намоён бўлади.

Ғарб Уйғонишининг аввалида турган Дантенинг дунёқараши у яшаган давр XIII асрнинг маънавий-маданий ҳолатини белгилаб берган уч мафкуравий оқим ўртасидаги кураш шароитида шаклланди. Улар насроний дини заминида шакланган бўлиб, Аврелий Августин (354-430) номлари билан боғлиқ. Бу мафкуравий оқим вакиллари, авваламбор, инсон муаммоси, унинг иродаси, ақлий ва руҳий имкониятлари масалалари атрофида кескин, баъзан омонсиз баҳс юритдилар.

Ренессанс мўъжизаси рўй бериши учун инсон Уйғониш даври берган буюк кашфиётларга, тараққиётга шайланиши учун унинг нафақат руҳоний, балки жисмоний интилишларини қондиришга имкон пайдо бўлиши керак эди. Шу маънода, “тан руҳ учун қафасдир” деган ўрта асрларнинг бош ақидасини берган Августин таълимоти “тан руҳ учун ватандир”, деган фикрни илгари сурган Аквиналик Томаснинг таълимоти билан алмашиниши Ғарб Ренессансини ҳаракатга келтирган мафкуравий куч бўлди десак, хато бўлмас. (Дарвоқе, шу ўринда ислом дунёсида катта мавқега эга бўлган Баҳоуддин Нақшбанднинг таълимоти, жумладан, “дил ба ёру дўст ба қор” шiori Томас фикрларига яқинлигини кузатиш мумкин.) XIII асрнинг томизм асри деб юритилиши бежиз эмас. Аммо аквиналик Томас таълимоти ҳар ҳолда XIII асрда ҳали етакчи таълимот мақомини олмаган эди. Аксинча, унинг муҳолифлари кўп ва қудратли эди. Хусусан, Оксфордда томизм муҳолифларининг ўзига хос маркази шаклланди, 1277 йили эса архиепископ Роберт Килуордди Томас қарашларини расман қоралаб чиқди. Фақат 1567 йилдагина папа Пий V Томасни муқаддас Исо черковининг бешинчи доктори деб эълон қилди. Данте даврида эса Томас таълимоти тарафдорлари ҳам, Августин таълимоти тарафдорлари ҳам Европада кенг тарқалган аверроизм вакиллари томонидан танқидга учради, бир пайтнинг ўзида Томас ва унинг издошлари Ибн Рушд таълимоти тарафдорларига қарши кураш олиб борди.

Томизм, аверроизм ва августинизм тарафдорлари ўртасидаги ғоявий кураш Уйғониш даври мутафаккирлари маънавий ижоди хусусиятларини белгилаб берган буткул янги гуманизмнинг дунёга келишига жиддий таъсир ўтказган.

Аниқроқ айтганда, Данте асос солган давр инсон фалсафаси у ёки бу ғоявий йўналишлар асосида эмас, балки ҳар уччаласининг ўзига хос синтези сифатида намоён бўлди.

Бошида Данте турган гуманизмнинг янги тарихий шаклининг аҳамияти шунда бўлдики, у ўрта асрлардаги насроний теоцентристик қараш ўрнига антропоцентристик қарашга таянди ва ана шу янги нуқтаи назардан инсоннинг улуғлигини талқин этиб, уни юксак мақомга кўтарди ва ўз олдида инсоннинг реал ҳаётидаги шарафини тасдиқлаш мақсадини қўйди.

Хусусан, ўзининг шоҳ асари — “Илоҳий комедия”да рационалист Томас ҳам, мистик Бернард Клервоский ҳам, Ибн ушд таълимотининг тарғиботчиси ва ашаддий тарафдорлари Сигер Брабантский ҳам “Жаннат” қисмида Қуёш осмонидаги фалсафий баҳснинг тенг иштирокчилари сифатида тасвирландилар. Ёки Ибн Рушд Данте бениҳоя ҳурмат қилган ва “билганларнинг устози” дея таъриф берган мажусий — Демокрит, Арасту, Афлотун кабилар билан бир ердан ўрин олиб, улар билан суҳбат куради.

Шундай қилиб, Данте томонидан ривожлантирилган гуманизмнинг янги концепцияси Аквиналик Томас таълимотидан кўп нарса олган бўлса-да, мутлақ янгиша шахс дунёқарашига таянади ва бунда Ибн Рушд таълимоти ҳам, Августин таълимоти ҳам ўз ифодасини топган насроний гуманизм тамойилларига ҳам, ниҳоят антик давр меросига ҳам мурожаат этади.

Демак, дастлабки хулоса сифатида айтиш мумкинки, ёрқин сиймоларидан бири Умар Хайём бўлган Шарқдаги Уйғониш замирида ҳам, аввалида Данте турган Ғарб Ренессанси асосида ҳам турли, гоҳида бир-бирига зид фикрлар баҳси ётган ва ана шундай фикрлар тўқнашувидан янгиша дунёқараш учқунлари

чатнаб, жамиятни тараққиёт сари йўналтирган. Уларнинг ижодида тараққиётнинг бош омили бўлган инсон олий мақомга эга бўлди. Хусусан, бу борада Умар Хайём:

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси – жавҳари ҳам биз.
Тугарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи – гавҳари ҳам биз, –

деган бўлса, Италия гуманисти Данте “Зиёфат” рисоласида унга ҳамоҳанг тарзда “Илоҳий доноликнинг барча сийратлари ичида инсон энг улуг мўъжизадир”, дея таъкидлаган.

Хўш, Умар Хайём ва Данте Алигъери ижодларида ўз ифодасини топган тарихан янги гуманизмнинг асосий моҳияти нимадан иборат бўлди? Ҳар икки аллома ўзидан олдинги ва ўз давридаги фалсафий қарашларнинг вориси сифатида майдонга чиқди. Аммо бу ворисийлик аввалги бор идеалларни шунчаки оддий ўзлаштириш эмас эди. Умар Хайём ва Дантенинг шахс фалсафаси тамойиллари янги гуманизмнинг белгиларига айланди ва инсон шахсининг мураккаб мазмунини очиб берди. Умар Хайём ҳам, Данте ҳам шахсининг қиммати ва улуғлигини эҳтирос билан тасвирлайдилар ҳамда диний гуманизмнинг ютуқларини ҳисобга олган ҳолда гуманизмнинг бир қатор жиҳатларига эътиборни қаратадилар.

Бунда муҳим жиҳатлардан бири шундаки, улар турли маънавий-маданий муҳит, давр, эътиқод, анъана вакиллари бўлишига қарамай, уларнинг инсон хусусидаги фикрларида ажаб бир муштараклик кўзга ташланади.

Хусусан, Умар Хайём ҳам, Данте ҳам ўз асарларида янги гуманизмнинг бир қанча тамойилларини ривожлантирадидиларки, унинг марказида эркин иродасини эзгу ишларга сафарбар этган, ўзи учун энг маҳбуб нарса – реал ҳаёт ишларида Худо яратган оламнинг инъикосини кўрган, Худованди Карим ато этган ақли ила дунё сирларини инкишоф этмоққа чоғланган шахс туради.

Янги гуманизм тамойиллари хусусида гап борар экан, аввало, шахсининг насл-насаби ва мавқеи борасидаги Хайём ва Данте асарларида ўз ифодасини топган янгича қарашларни тилга олиш лозим бўлади. Урта асрларда Фарбда ҳам, Шарқда ҳам инсон моҳиятини унинг насл-насаби, қай табақага мансублигига қараб белгилаш асосий омиллардан бири эди. У ёки бу табақага мансублигига қараб шахсининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қатъий ажратилар эди. Берилган имтиёзлар ёки елгага тушган машаққатлар инсоннинг на ўз иродаси ва на ақл қуввати билан англаш ва ўзгартириш мумкин бўлмаган Яратганнинг иродасига боғлиқ.

Ўз даврида ҳукмрон бўлган инсон кадр-қимматини бойлиги ва насл-насаби билан белгилаш тамойилини инкор этиб, Уйғониш даври Шарқ ва Фарб мутафаккирлари, хусусан, Хайём ва Данте шахс мавқеини унинг маънавий баркамоллиги, қобиляти ва ишлари орқали баҳолайдилар.

Алишер Навоий айни шу нуқтаи назардан одамга баҳо бериб, “олам аҳли масрурлиги”, “олам маъмурлиги”ни таъминлайдиган косибу деҳқон аҳлини шарафлайди ва кишининг эр, инсон шарафига ўз меҳнати орқали эришмоғи мумкинлигини қайта-қайта таъкидлайди:

Кимгаки эрлик асари ёрдур,
Бир демас ҳар қилгани минг бордур.
Киши ҳантал экса ачиқ бар топур,
Ва гар найшакар экса шақкар топар.

Умар Хайём ҳам ўз асарларида, жумладан, рубоийларида дин пешволари ва олий насаб кишиларининг кирдикор ва иллатларини фош этиш, такаббурлиги ва манманлигини қоралаш асносида келиб чиқишию зотидан қатъий назар, одамнинг шарафини инсоний фазилатларига боғлаб белгилайди.

Фарб кишиси Данте ҳам шу йўналишда фикрлайди. У ўзининг “Зиёфат” рисоласида “Олижаноблик” тушунчасини талқин қилиб: “Олижаноблик” деганда

ҳар бир нарсанинг ўз табиати мукамаллиги тушунилади”, — деб ёзади ва давомида феодаллар ҳамда диний руҳонийлар табақасига қарата фикрини шундай давом эттиради: “Флоренциялик Уберти ёки миланлик Висконтилардан¹ биронтаси: “Мен фалон уруғга мансуб бўлганим учун олижанобман” демасин, чунки Худонинг назари уруғ-наслга, яъни оилага эмас, алоҳида шахсларга тушади ва алоҳида шахсларнинг насабини уруғ белгиламайди, балки уруғнинг насабини алоҳида шахслар кўтаради”.

Шарқ мутафаккирлари инсон шарафини у ёки бу табақага мансублиги ёки эътиқодига қараб белгилашга қарши чиқар эканлар, Куръони каримдаги Одамнинг Оллоҳ томонидан ердаги халифа қилиб яратганлиги ҳақидаги фикрга суянадилар ва инсоннинг фазилатларига қараб қадрлайдилар. Зеро Умар Хайёмда: Фақат илм билан баландмас одам, Аҳду вафо билан баланд-паст одам. Сўзи билан иши бир бўлса агар, Ҳар нарсадан баланд, муқаддас одам, дея таъкидланади.

Фарб мутафаккирлари ҳам инсон ва шахс борасидаги фалсафий мушоҳадаларида Муқаддас китоб — “Инжил”га суянадилар. Хусусан, ўз рисоласида Данте инсоният насли бир эканлигини фалсафий нуқтаи назардан асослайди ва Одам Атодан тарқаган ягона уруғ дея талқин этиб, худди от ёки эшак ҳақида гап бораётгандек одамларнинг икки уруғи ҳақида гапирувчилар устидан кулади. Одамзотнинг Одам Ато наслидан эканлигини Данте ижтимоий доирага кўчириб, тенглик гоёсини илгари суради: “Агар Одам Ато олий насаб бўлса, ҳаммамиз олижанобмиз, агар зоти паст бўлган бўлса, ҳаммамизнинг зотимиз пастдир”.

Умар Хайём май тимсолидан фойдаланиб, инсонни фаришталардан устун кўяди:

Ичкилик кеккайган бошни қилур ҳам,
Майдан ечилмаган бирор тугун кам.
Бир қултум май ичган бўлсайди шайтон,
Минг сажда қиларди одамга ул ҳам.

Данте унга ҳамоҳанг “Зиёфат” рисоласида: “Мен жазм қилиб таъкидлайманки, инсон олийжаноб хислатлари, уларнинг мевалари кўп бўлгани учун, фаришталар мавқеидан баланддир, гарчи фаришталик умуман олганда илоҳийроқ бўлса-да”, деб ёзади.

Киши ўз ақли ва улуг ишлари билан Инсонлик мавқеига эришади. Ақлли ва шарафли ишларсиз инсон ҳаёти, бу ёруғ оламдаги борлиги пучдир.

Акс ҳолда Хайём наздида дунёдан ўзгаларга фойда келтирмоқдан воз кечиб, тарки дунё қилган кишида инсон ўлиб, ҳайвон қолади.

Хайём ҳар доим инсон ахлоқини ижтимоийлик тамойиллари асосида белгилайди.

Данте ҳам ўз фалсафасида ана шу тамойилга таянади ва уни ўзига нисбатан қўллаб шундай ёзади: “Мен жамиятга фойдали бўлиш учун нафақат кўкариб яшашни, балки ўзгалар ҳали англамаган ҳақиқатларни очиб мева келтиришни истаيمان”. Ижтимоий фойдалилик асосида шоир католик дини ақидаларига зид ўлароқ “Илоҳий комедия” достонида инсон гуноҳларининг янги “классификация”сини беради. Жумладан, у жамият учун заррача қимматли бўлмаган, “умрида на яхши ва на ёмон ишларни қилмаган”, ҳаёти соядек изсиз ўтиб кетган шарафсизларга ҳатто дўзахни ҳам раво кўрмайди ва уларни ўз асаридаги дўзахнинг йўлагига жойлаштиради. Дантенинг фикрича, бундай кимсалар ҳатто эътиборга ҳам лойиқ эмас. Шунинг учун ҳам достондаги устози Вергилий у берган саволга, уларга “қара-ю, ёнидан ўтиб кетавер”, — дейди.

Шарқ ва Фарб Уйғониши даври мутафаккирлари инсон мартабаси улуглиги хусусида фикр юритар эканлар, аввало “инсонларнинг пири комили, муршиди ягонаси” (А.Авлоний) бўлган ақлга алоҳида урғу берадилар.

Шу маънода Навоийнинг:

“Ки ҳар ишники, қилди одамийзод,
Тафаккур бирла билди одамийзод”, —

мисралари инсон ақлига мадҳия бўлиб жаранглайди.

¹ Данте “Уберти” ва “Висконти” деганда зодагон ва руҳонийларни назарда тутайди.

Муҳими шундаки, ақл ҳам, инсондаги бошқа сифатлари қатори улар томонидан ижтимоий мазмунда талқин этилади ҳамда шахс ва жамият, шахс ва олам ўртасидаги ўзгарган муносабатларни акс эттиради.

Буюк аллома, математика, тиббиёт, фалакшунослик, фалсафа ва бошқа бир қатор билим соҳалари билан шуғулланган Умар Хайём ҳам инсон ақлини юқори мартабага кўтаради. Ақл оламни билиш қуроли, барча нарсаларни ҳаракатга келтирадиган восита ва шуниси билан ҳатто руҳдан устун туради. Унинг наздида “ақл моҳиятни таҳлил этади”, шунинг учун ақл қудрати ила эришилган билим чексиз ва умрбоқий.

Шоирнинг рубоийларида нафақат қайғуга тўла дунёдан шикоят акс этган. У ўзида қадим юнон файласуфи сингари қўлида тегишли қуроли бўлса, оламини ўзгартиришга, фалакни янгидан тузишга қодир бўлган кучни сезади.

Хайёмнинг Ғарбдаги маслакдоши Данте инсонни ақл қуввати билан фаришталарга тенглаша оладиган мавжудот дея талқин этади. Унинг қатъий фикри бўйича “билим инсон руҳининг олий камолотидир, унда олий ҳузур мужассам бўлиб, биз табиатан унга интиламиз”.

Умар Хайём наздида ҳам, Данте наздида ҳам инсон ҳаёти ўткинчи бўлса-да, ўзида абадий илоҳий оламнинг бутун бойлигини жамлаган. Уларнинг инсон фалсафаси космик кенглик касб этади. Инсон оламнинг марказида ўрин олади ва бу билан ақлнинг имкониятлари доираси бениҳоя кенгайди; антропоцентристик қараш теоцентристик қарашни сиқиб чиқаради.

Умар Хайём:

Киши ўзлигидан яхши, ёмон ҳам,
Қазою қадару қувонч ёки ғам.
Ақл айтур буларни чархга тўнкама,
Чарх сендан ожизроқ бечора-ю, кам, —

дея инсон мартабасини олам чархидан баланд қўйган бўлса, Данте “Илоҳий комедия” достонида ҳаё ва поклик рамзи сифатида келган севгилисиз Беатричени жаннатнинг ўнинчи осмонида, Худо тахти ёнида тасвирлайди. Ўзи ҳам дўзах, жаннатга кўтарилади ва Худо тахтига яқинлашади.

Хайём инсонни бесамар ишлардан воз кечиб, ёлгон ақидаларга бўйсунмай яшашга, изланиб, ёниб, ҳаётдан ўз “баҳра”сини олиб яшашга ундайди.

Данте эса “илоҳий комедия”сидаги Вергелий тили билан азоблар қуршовида қолган инсонга қарата: “Тур ўрнингдан! Шубҳани йўқот, инсон руҳига бўйсунмаган чўққилар йўқ дунёда”, — дея одамзотга мурожаат қилади.

Шундай қилиб, ҳар икки алломанинг (умуман, Уйғониш даври мутафаккирларининг) фикрича, инсонни Худо, иймон сари етаклайдиган йўл дин пешволари белгилаб берган ақидалар эмас. Умар Хайём ўз асарларида, бебаҳо рубоийларида зоҳид, риёкор муфти, сохта сўфийларни танқид қилиши бежиз эмас.

Данте ҳам черков, сохта руҳонийлар ва сўзи билан амали бошқа Рим папаси ҳақида истеҳзо тўла сатрларини битиб, одамлар бахти, Ватан хизмати, тинчлик, эзгу муҳаббат йўлида ҳалок бўлганларнинг олижаноб гуноҳларини оқлайди, уларга хайрихоҳлик билан қарайди. Хусусан, “Илоҳий комедия”да алдаб севмаганига турмушга берилган ва ўз муҳаббатини унутолмай севгани Паоло билан пинҳона учрашиб юрган Франческанинг қайғули ҳикоясини тинглаган Данте севишганлар қисматига ачинганидан “Эшитдим-у, йиқилдим шу он”, — дея ҳушидан кетганлигини айтади. Ёки ўзининг сиёсий муҳолифи бўлишига қарамай, ватани Флоренцияни мудофаа этиб ҳалок бўлгани Фарината дель Убертининг мардлиги, иродаси, ватанпарварлигига қойил қолади.

Ердаги инсон ҳаётининг қадр-қимматини тиклаб, юксак инсоний идеалларни ҳимоя қилган Умар Хайём ўзини гуноҳлардан холи хос киши деб билмайди. Аксинча, у тупроқдан яралган оддий бир одам:

Десалар майпараст, худди ўша мен,
Десалар фосиқ, маст, худди ўша мен.
Сиртимга бунчалар қарама, дилим —
Бўлса тоза ё паст, худди ўша мен.

Инсонлик мартабасига эришмоқ, Оллоҳнинг сўнги бандасига айланмоқ имконияти шу дунёнинг ўзида. “Қандоқ ўтказурсан, шундоқ ўтар умр”. Инсон тақдири, бу дунёда “жаннат ҳосил қилиш” унинг ўз қўлида.

“Шу ерда жаннат пайдо қилиш”нинг йўли эса “элдан таъма узиш”, “на биров унга қул, на қул у бировга” бўлиш, “жаҳондан қўрқмас”лик, “бировнинг молу жонига қасд қилмас”лик, одамларга, жамиятга хизмат қилиш.

Данте ижодида ҳам Хайём фикрлари ўзига хос тарзда такрорланади. “Илоҳий комедия”нинг бош қаҳрамони Дантенинг ўзи. У олий ҳақиқатни билиш чанқоғида, жамият учун фойдали бўлиш орзусида оддий ердаги одамлигича қолиб, ўзига дўзахдан жой ажратган ҳолда, Худо тахтига яқинлашади. “Аъроф” тоғининг етти босқичидан ўтиб, гуноҳларидан фориғ бўлади. Аммо католик черкови ақидаларига кўра қурбонлик ва азоб-уқубат, тавба ва ибодат орқали эмас, шахс сифатида олижаноблиги, донолиги, инсониятга хизмат қилишга чоғланганлиги ва мардлиги эвазига олий мақомга эришади. Дўзаху Аърофнинг поғоналаридан ўтар экан, у гуноҳқор одамзотнинг йўлини босиб ўтади ва инсонга, унинг улуғлиги ва мартабасига мос йўлни кўрсатади. Бунда Худо томон йўл — Фуқаролик мажбуриятларини адо этиш йўли сифатида талқин этилади. Одам Ато ва Момо Ҳавони жаннатдан қувган Худонинг қарғишини бу дунёдаги қутлуғ ишлар билан ювиш мумкин. Фақат:

Бунда руҳинг мустаҳкам бўлмоғи даркор,
Бунда қўрқув сенга бўлмасин саркор.

Албатта, Шарқ ва Ғарб Уйғониши даври мутафаккирлари, хусусан, нишопурлик Умар Хайём ва флоренциялик Данте Алигьери қарашлари, инсон, олам ҳақидаги фикрлари ўзига хос ва такрорланмас. Аммо уларни Инсон мартабасини, қадр-қимматини, шарафини юксакларга кўтарган ғоялари бирлаштириб туради. Улар илгари сурган гуманизмнинг гражданлик руҳи, инсониятга хизмат қилиш ғояси, келажак авлодларга қўл узатиш истаги, ватанпарварлик, халқларнинг, инсон наслининг бирлиги ғоялари, қотиб қолган ақидаларга қарши тап тортмай қурашганлари, улар яшаган давр билан бугунги кунни улкан масофа ажратиб турган бўлишига қарамай, ўзининг муҳим аҳамиятини йўқотган эмас. Улар бугунги ХХI асрнинг бошида дунёда содир бўлаётган воқеалар ичра инсониятни хушёрликка даъват этиб, кишиларда ҳаёт олдида, эртанги кун олдида, инсоният олдида масъулият туйғусини уйғотишга, уларнинг ўз ватани ва дунё фуқароси эканликларини ёддан чиқармасликларига даъват қилади.

Жозефина ТЕЙ

Давр қизи

Қисса

Ҳақиқат — давр қизи
Қадимий инглиз матали.

1

Грант баланд бемор катида ётар ва жирканиш билан шифтни кузатарди. У шифтдаги ҳар бир чизикни ёддан биларди. Хаёлида уларнинг харитасини ҳам чизиб қўйганди. Кейин у шифтни сирли расмларга айлантириб, уларда яширилган одам башараси, балиқ ва қушлар қиёфасини фарқлашга уринарди. Грант шифтнинг математик ҳисоб-китобини қилди, бунинг учун ёдидан кўтарилган теоремаларни эслади, учбурчаклар бурчакларининг йиғиндисини чиқарди.

Грант бир сафар Пигалицага ўз ўриндигини буриб қўйишса яхши бўларди, деб шипшиди. Агар шундай қилишса, шифтнинг қолган қисмини ҳам тадқиқ этган бўларди. Лекин маълум бўлдики, бундай қилинса, хонанинг мутаносиблиги бузилармиш. Мутаносиблик эса тиббиётда қарийб гигиенадек муқаддас экан. Мутаносибликни бузган ҳар қандай нарсага нодонлик деб қараларкан.

— Китоб ўқиганингиз маъқул эмасми? — деб таклиф қилиб қолди бир куни Пигалица. Дўстлари бир зумда унинг олдига янги чиққан чиройли китобларни гахлаб ташлашди.

— Сўзларнинг бу қадар кўплиги жонга тегди, — деди Грант. — Одамлар, дарвоқе, уларнинг ўзи ҳам ер юзида жуда кўпайиб кетишди, ҳар сонияда сон-саноксиз китоблар чиқаришяпти. Уйлашнинг ўзи даҳшат.

— Узи сизга ҳеч нарса ёқмай қолганга ўхшайди, — хулоса қилди Пигалица. Пигалица — Ингэм хоним бўлиб, увоққина, оқ-сарикдан келган қиз эди. Грант алаמידан чиқиш учун уни Пигалица¹ деб атаганди. Чунки ҳадеб уни қилма, буни қил деб буйруқ беравериш, жонидан тўйдириб юборганди. У бу кўғирчоқни бир қўлида бемалол кўтара оларди. Афсуски, оёқ босиб тикка турулмади. Ундай қилма, бундай қил, деб буйруқ беравергани етмагандек, Грантнинг баҳайбат гавдасини шундай енгиллик билан ағдариб қўярдики, шўрлик жуда хафа бўлиб кетарди. Оғирлик деган тушунча бу қиз учун мавжуд эмасди шекилли, оғир кўрпа-тўшакларни шунақа қоқар эдики, хитой циркчилари бамбук таёқларида ликопча ўйнатаётганга ўхшарди. Пигалица йўқ пайтларда Грантга Амазонка қараб турарди. Амазонка — Даррол хоним — Глостердан бўлиб, Пигалицанинг акси, бақувват эди.

Грант қувурлар қудуғига йиқилиб тушгандан кейин касаллик ўриндигига михланиб қолган, Пигалица билан Амазонка қарамоғига топширилган эди. Қудуққа йиқилиб тушишдан олдин Грант Бенни Сколни қувиб келаётган эди.

¹ П и г а л и ц а — сувтароғ (зоол). Митти, пакана маъносиди.

Рус тилидан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.

Жозефина Тей — таниқли инглиз ёзувчиси. Кўпроқ тарихий мавзуларда ёзади. Фарба детектив жанр устаси сифатида машхур. Унинг “Давр қизи” қиссаси, умуман, адабанинг ижоди ўзбек тилига илк бора таржима қилинаётир.

Энди ушлайман деганда фалокат юз берганини айтмайсизми? Ҳатто, ўзини панага урган Бенни, ўша ерда пойлаб турган сержант Вильямснинг қўлига тушиб қолгани ҳам Грантга тасалли беролмаганди. У ўзининг аянчли аҳволини ўйлаб бадтар азобланарди. Энди Беннида яхшилаб ўйлаб олиш ва яхши хулқи билан муддатгани қисқартириш учун тўла уч йил бор эди. Касалхонада эса, афсуски, яхши хулқ ҳисобга олинмайди.

Грант нигоҳини шифтдан олиб, ёнидаги жавонда тахланган китобларга хўмрайиб қарарди. “Яхши бўларди, — ўйлади у, — агар ҳамма босмаҳоналар ўттиз йилга, янги авлод ўсиб етишгунча ёпиб қўйилса. Китоб чиқариш тўхтатилса! Шунда ҳеч ким бу бемаъни нарсани ўқи, деб тиқиштирмасди”.

Грант эшик очилганини эшитди. Кимдир унинг каравотига яқинлашди. У кўзларини юмиб олди. Бу билан гапириш истаги йўқлигини билдирмоқчи эди. Сал ўтмай, унинг бурнига енгил хуш бўй урилди, худди Грас упаларидан эпкин эсгандай бўлди. У сипқорган ҳаводан мияси кучли ишлай бошлади. Одатда, Пигалицадан лаванда ҳиди анқийди. Амазонкадан эса совун ва йод ҳиди келади. Худди шундай! Бу энг қиммат магазиндан сотиб олинган “Ланкло-5”. Унинг танишларидан фақат битта аёлгина бу атирдан фойдаланади, бу — Марта Холлард.

Грант кўзини сал очиб, кирган аёлга қаради. Марта унинг устига энгашиб, ухлаяптими, йўқми, билмоқчи бўлди, лекин журъат қилолмади. Китоблар тахламини кўздан кечира бошлади. У бир қўлида ҳозиргина сотиб олган китобларини ушлаб турар, иккинчи қўлида настарин гули шохчаси бор эди.

— Уйғотиб юбордимми, Ален?

— Ухлаётганим йўқ эди.

— Эҳтимол, буларни кераги йўқдир, — деди Марта қўлидаги китобларни жавондагиларнинг ёнига қўяркан. — Бирортасини очиб кўрдингми ўзи?

— Мен бошқа ўқиёлмайман.

— Эҳтимол, сени оғриқ қийнаётгандир.

— Мени зерикиш қийнаяпти.

— Бечорагина, — деди Марта гулдондан нарғизларни олиб ташларкан, сўнг уларнинг ўрнига қўлидаги настаринни солиб қўйди.

— Бошқа бирор нарса билан шуғуллансанг бўлмайдами? Ахир, ақлий қобилиятни ҳамиша такомиллаштириш мумкин-ку. Мен қалб ёки феъл ҳақида гапираётганим йўқ. Ёки қандайдир фалсафани ўрганса бўлади. Масалан, йогларни дейлик. Ҳозир эслолмаяпман, шахмат ўйнайсанми, йўқми? Балки шахмат масалаларига уннарсан?

— Шахматга қизиқишим юзаки, томоша қилишни яхши кўраман.

— Томоша қилишни?

— Ҳа, улар жуда чиройли бўладилар — шоҳ, пиёдалар ва бошқалар. Жуда гўзал.

— Зўр! Мана, мен шахмат олиб келаман сенга, эрмак қилиб кўр. Майли, агар шахматни хоҳламасанг, илмий топишмоқни ечиб кўр. Қандайдир бирор сирни ечишга уриниб чиқ.

— Нима, сен жиноятни назарда тутаяпсанми? Лекин мен дунёдаги ҳамма тергов ишларини ёдан биладан-ку. Уларга кимдир бирор нарса қўшиши қийин. Айниқса, тўшакка михланиб ётган одам.

— Мен Скотланд-Ярд манбаларини назарда тутаётганим йўқ. Мен сенга бирор нарса... Нима десам экан... Ҳалиги мумтоз нарса таклиф қилмоқчи эдим. Авлоддан-авлодларга жумбоқ бўлиб қолаётган бир нарса, масалан...

— Ҳўш, масалан?

— Масалан, хатлар сақланаётган сандиқ.

— Фақат Мария Стюарт эмас.

— Нега энди? — ҳайратланди Марта. Зеро, у ҳам барча артистлар сингари Мария Стюартни ўзича фақат роҳибанинг оқ ёпинғичида тасаввур қиларди.

— Мени хунук қилиқли аёллар қизиқтириши мумкин, лекин калтафаҳмлар — ҳеч қачон.

— Калтафаҳм? — чийиллади Марта.

— Ҳа, калтафаҳм.

— Қўйсанг-чи, Ален.

- Агар у бошқача бош кийимида бўлганда эди, уни ҳеч ким эсламасди ҳам. Ҳамма гап — бош кийимда.
- Сенингча, у похол шляпа кийиб юрса, камроқ эҳтирос билан севармиди?
- У ҳеч қачон ҳеч кимни севган эмас. Шляпадами, бош кийимсизми — барибир.
- Сен қаердан биласан?
- Мария Стюартнинг бўйи бир метр саксон сантиметр эди. Баланд бўйли аёлларнинг қарийб ҳаммаси совуқ эҳтироси билан ажралиб туради. Буни ҳар қандай врач тасдиқлаши мумкин.
- Грант шундай деди-ю, бирдан ўйланиб қолди; нега энди Марта шунча йиллардан бери ҳар сафар унга мурожаат қилганида, ўзи хуштор йигитларга муҳтож бўлгани ҳолда эркаклардан тийилиб туриши унинг бўйи билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги сира хаёлига келмаган экан. Лекин Марта ҳамон фикридан чалғимай, ҳамон севимли қироличасининг тарихидан баҳс этарди.
- Лекин, барибир, у жафо чекканди. Шуни тан оласанми?
- Ниманинг жафокаши бўларкан?
- Ўз дидингнинг-да.
- Бод касали эди унинг ёлғиз жафоси. Папанинг рухсатисиз у Дарнли билан никоҳдан ўтди, Босвел билан эса, протестант урф-одати бўйича турмуш курди.
- Ҳали у тутқунликда ҳам ўтирмаган дерсан?
- Ҳамма гап шундаки, сен уни қаср минорасининг бир каталагида ўтирган ҳолда тасаввур қилаётирсан. Тагин дераза панжара билан тўсилган, биргина оқсоч кампир унинг тоат-ибодатини тингларди, шундайми? Ҳечамда! Аслида унинг олтмиш нафар оқсоч хизматкори бор эди! Уларнинг сони қисқариб ўттизгага тушиб қолса борми, шикоят қиларди. Унинг ихтиёрида иккитагина котоба, бир неча хизматкор, тикувчи ва бир-иккита ошпаз қолганда аламига чидай олмаганди. Қиролича Елизавета уларни ўз ҳисобидан боқишга мажбур эди! Йигирма йил давомида қиролича уларнинг харажатини ўз ҳаменидан тўлаб келди ва шу давр мобайнида Мария Стюарт ким тўнтариш қилиб унга йўқотилган тахтини қайтарса, ҳеч бўлмаса Елизавета тахтини қайтариб олиб берса, ўшанга Шотландия тожини ваъда қилиб яшади.
- У Мартага қаради. У жилмайиб турарди.
- Ҳўш, анча енгил тортдингми?
- Грант кулиб юборди.
- Ҳа. Бутун бир дақиқа давомида оғриқ нима эканини унутиб юбордим. Ҳеч бўлмаганда битта яхшиликни Мария Стюарт ҳисобига ёзса бўлади!
- Нима ҳам қилардик, хатлар тўла сандиқ сири фош этилади деган умиддан воз кечишга тўғри келади. Эҳтимол, Темир Ниқоб билан шуғулланарсан?
- У ким бўлгани эсимда йўқ, лекин мен афтини кўрмаган одамнинг мени қизиқтириши даргумон.
- Ҳа-я! Сенинг афт-башарага иштиёқингни унутибман. Дарвоқе, Боржиаларнинг барчаси қизиқарли чехрага соҳиб бўлганлар. Агар уларга бир қарашни ихтиёр этсанг, улар сени қандайдир сирни очишга ундаган бўларди.
- Эшик тақиллади ва йўлакда Тинкер хоним пайдо бўлди. У бошига ғаройиб бир тарихий шляпани кўндириб олганди. У Грантга қараб юриб бораркан, бошидан шляпасини олмади. Зеро, йигит уни бошқача бош кийимида тасаввур ҳам қилолмасди.
- Ҳузурингизда меҳмон борлигини сездиму, орқага қайтмоқчи ҳам эдимки, бирдан овоз менга танишдек кўринди. Бор-йўғи Холлард хоним экан-ку! Унда мен халақит бермасам керак, деб ўйладим.
- Унинг қўлида кўплаб қоғоз халта ва анелгон гулларидан даста бор эди.
- Жуда ҳам яхши, — деди Марта, — Тинкер хоним олиб келган ширин пишириқлардан сени тўйдиришга халақит бермаслик учун кетаяпман.
- Тинкер хоним гул-гул ёнарди.
- Тотиб кўрасизми? Ҳозиргина пиширилган.
- Оҳ, бу менга жазо бўлади: ширинликлар қоматимни бузади.
- У анча иккиланиб турганидан сўнг, иккита печенийчани олди-да, сумкасига солди.

– Хайр, Ален. Эрта-индин яна келаман ва сен, албатта, пайпоқ тўқишга киришасан. Ҳеч нарса киши асабини тўқишчалик тинчлантиролмайд.

Эшикка йўналаркан, Марта беморга ҳавойи бўса ҳадя қилди-да, чиқиб кетди.

2

Икки кундан кейин Марта яна келди, лекин унга кегай ва калавани топшириш учун эмас. У хонага тоза ҳаводай учиб кирди, жуда пўрим кийинган эди.

– Мен бир зумгагина кирдим, азизим. Театрга кетаётиб, йўл-йўлакай кирдим. Бугун менда эрталабки спектакль, мадад бер, тангрим. Ана, кўриб турибман биттасини варақлаб кўрибсан.

– Ҳа, ҳа. Ҳу, ана, тоғлар ҳақидаги чиндан ҳам, яхши нарса. Расмларини роса томоша қилдим. Бизларнинг дунёни ҳис этишимизга ҳеч нарса тоғларчалик таъсир қилолмайди.

– Ундай бўлса, мана, сенга янги расмлар.

Марта каттакон қалин хат жилддан унинг кўксига бир талай фотосуратларни тўкиб ташлади.

– Нима бу?

– Бу – ҳар хил чеҳралар, – деди Марта тиржайиб. Ўнлаб ҳар хил чеҳралар – эркаклар, аёллар, болалар.

У қўлига биринчи илинган расмини олди. Бу XVI аср портретидан ишланган гравюра эди. Унда аёл қиёфаси тасвирланганди.

– Ким бу?

– Лукреция Боржиа. Ростдан ҳам жонон-а?

– Эҳтимол, эҳтимол. У билан боғлиқ қандайдир сир бор деб жиддий айтаёсанми?

– Албатта. У акасининг қўлида қуролмиди ёки унинг шеригими, ҳалигача буни ҳеч ким исботлай олмаган.

Грант қўлидаги Лукреция расмини четга қўйиб, бошқасини олди. Бу XVIII аср охири кийимидаги кичкина боланинг портрети эди. Унинг тагида “Людовик XVII” деган ёзув бор эди.

– Мана сенга энг аъло жумбоқ, – деди Марта. – Людовик XVI нинг ўғли. У қутилишга муваффақ бўлдимикин ёки зиндонда ўлиб кетдимикин?

– Қаердан олдинг буларни?

– Мен Жеймсни унинг Викториа ва Алберт музейидаги ҳужрасидан олиб чиқиб, гравюралар дўконига сурадим. Бу гоядан хурсанд бўлишини билардим. Ахир, портретлар бўйича мутахассис-да.

Елизавета даври портретидан олинган бу фотосуратнинг орқа томонига қаради. Граф Лестер портрети экан.

– Қиролича Елизаветанинг Робини шу экан-да. Уни ўзимча ҳеч тасаввур қилолмасдим. Робин билан боғлиқ қанақа сир бўлиши мумкин?

– Эми Робсарт жумбоғи, албатта.

Эми Робсарт уни қизиқтирмасди. Эмининг нарвондан қандай қилиб ва нега йиқилгани билан унинг нима иши бор. Шунга қарамай, фотосуратларни кўздан кечириш унга ёқиб қолди. Кишилар чеҳраси уни ҳамиша қизиқтириб келарди. Полицияга киришдан олдин ҳам бор эди бу ишқибозлик унда. Скотланд-Ярдда ишлай бошлагач эса, шахсий қизиқиш чинакам касб-корга айланди. Бир сафар, ўз хизматининг дастлабки кунларида у бошлиғи билан бирга тергов тажрибасида жиноятчини таниш жараёнида иштирок этишди. У ҳам, унинг бошлиғи ҳам бутунлай бошқа ишни тергов қилиш билан банд эдилар, лекин нимадир уларни қолишга ва бўлаётган воқеани кузатишга мажбур этди, жараёнда икки киши – эркак ва аёл, бир сафга тизилган одамлар олдидан наридан-бери ўтар ва ўзларига керак бўлган кишини топиб олишга уринардилар.

– Гумон қилинаётган ким, биласанми?

– Билмайман, лекин ўйлаб топишга уриниб кўраман.

– Ростданми? Сенингча, ким?

– Чапдан учинчи.

– Уни нимада айблашаяпти?

– Мутлақо беҳабарман.

Бошлиқ Грантга мароқ билан қаради. Лекин эркак билан аёл жиноятчини танишдан воз кечиб, жўнаб қолишгач, шу жараёнда иштирок этган кишилар сафдан чиқиб, ўзаро гаплашиб, кийим, бўйинбоғларини тўғрилай бошлаганда улардан биттаси сафдаги жойида қимирламай тураверди. Уша чапдан учинчи уни қачон хужрага олиб кетишларини итоаткорона кутиб турарди.

– Ана холос! – деди бошлиқ. – Буни қандай қилиб билдинг? Ҳа, ёмон эмас. Биласизми, – деди у сўнгра терговчига, – мана бу ўша жиноятчини ўн икки одам орасидан аниқлай олди.

– Сиз уни танидингизми? Ахир, бизнинг маълумотларга кўра, бу одам олдин ҳечам судланмаган.

– Йўқ, уни биринчи бор кўриб турибман. Ҳатто у қайси иш бўйича суд қилинаётганини ҳам билмайман.

– Унда нимага уни танладингиз?

Грант иккиланди, ўз фикрини таҳлил қиларди. Буни қандай тушунтирса экан. У инстинктига бўйсунётганди. Ниҳоят, базўр ифодадай олди: “Сафга тизиб қўйилган ўн икки кишидан фақат унинг юзи ажинсиз”.

Унинг суҳбатдошлари кулиб юборишди. Бироқ Грант тезда зарур далилни топа қолди: “Эҳтимол, бу аҳмоқона кўринар, лекин мен бундай деб ўйламайман. Балоғатга етган одамлар орасида фақат тентаклардагина ажин бўлмайди. Тентаклик – масъулиятсизликнинг энг олий даражасидир. Мана шу ўн иккитанинг орасида фақат биттасигина ажинсиз эди”. Ана шу воқеадан кейин Скотланд-Ярдда Грантнинг жиноятчини “бир кўришдаёқ” аниқлай олиш қобилияти ҳақида анча вақтгача гапириб юришди. Грантнинг одам юзининг кўринишига қизиқиши жиддий тадқиқотга айланди. У хилма-хил башараларни бир тизимга солар, уларни солиштириб кўрарди. Юзларни тоифаларга бўлиш мумкин эмас, лекин ҳар қандай башарани тавсифлаш мумкин. Бир куни катта шов-шувга сабаб бўлган суд жараёни иштирокчилари фотосуратларини кўздан кечираётиб, унда булардан қайси бири айбдору, қайсиниси ҳакам деган савол туғилмади. Тўғри, адвокатлардан бири, ташқи кўриниши бўйича, судланувчилар курсисида бўлиб қолиши ҳеч гапмас. Чунки адвокат, барча оддий кишилар қатори қандайдир эҳтирос – масалан, очкўзликнинг қурбони бўлиши мумкин. Лекин ҳакам эмас. Зеро, у сотилмаслик, адолатлилик сингари алоҳида фазилатларга эгадир. Шу боисдан, ясама сочсиз ҳам ҳакамни айбланувчи билан чалкаштириш мумкин эмас.

Мартанинг дўсти Жеймс, афтидан, унга гравюралар танлаётиб бу ишга шу қадар берилиб кетган эдики, қонун бузувчилар ёки уларнинг қурбонлари акс этган бутун бир портретлар жамламаси Грантнинг зерикишига йўл қўймасди. У расмлар билан овуниб турганда Пигалица кечки чойни олиб келди. Грант расмларни йиғиштириб жойига қўймоқчи бўлганди, унинг қўлига яна бир портрет илindi. У аёл қатига тушиб қолгани учун олдин кўрмаган экан.

Портретда духоба қалпоқли ва XV аср охирига мансуб янги қийилган камзулдаги эркак тасвирланганди. У ўттиз беш-ўттиз олти ёшларда, юзи озгин, тоза қиртишланган. Камзулининг ёқсига қимматбаҳо тошлар қадалган. Эркак ўнг қўлининг жимжилоғига узук таққанди. Унинг нигоҳи узукка эмас, узокларга қадалган эди.

Портрет бошқаларидан ажралиб турарди. Грантда шундай тасаввур пайдо бўлдики, гўё рассом ниманидир тасвирлашга уринган-у, лекин унинг истездоди бу нарсани расм воситасида ифодалашга етмаган. Кўзлар ифодаси – инсон юзидаги энг қизиқ ва бетакрор нарса – унинг эътиборидан четда қолган. Рассомда яна бир унсур ўз ечимини топмаган: у кенг оғиздаги юпқа лабларининг қатламларига жон бахш этолмаган, шу туфайли оғзи ёғочданга ўхшайди. Юзининг ўзи жуда яхши чизилган, ёноқлари бўртиб турибди, улар остидаги чуқурчалар, ияги эса ҳаддан ташқари кенг, шундан бўлса керак – кўриниши мардона.

Фотосуратни ағдариб қарашдан олдин Грант портретга яна бир бор диққат билан тикилди. Ким бўлди экан – ҳакам, аскар ёки шахзодамикин? Ҳар ҳолда, катта масъулият юқини елкасида кўтаришга ўрганган одамга ўхшайди. Ҳокимият

машаққатини чеккан, олий даражада ҳалол, соф виждонли, эҳтимол, ҳаддан ташқари виждонли бўлгандир. Кенг феълли, лекин ҳар бир нарсага ташвиш чекишга қодир. Меъдаси ярага ўхшайди. Болалигида саломатлиги яхши бўлмаган шекилли. Юзида ёшлигида чеккан изтиробларининг муҳри бор. Мажруҳ одам чехрасига ўхшамайди. Рассом буни илғаб олган ва акс эттирган. Пастки қовоқлари кўп ухлаган боланики сингари шишинқираган, териси бир текис эмас. Ёш чехра белгиларида қандайдир кексалик қараб тургандай.

Грант бунинг ким эканлигини билиш учун портретни ўтирди. Унинг орқа томонида шундай ёзилганди: “Ричард III портрети. Миллий портрет галереяси. Номаълум рассом”.

Мана, қанақа экан, Ричард III! Букри, ваҳший, энагалар болаларни у билан кўрқитишарди. Бегуноҳ жонлар заволи. Ёвузлик тимсоли. Грант яна портретга қаради. Наҳотки, рассом унинг кўзларини чизатуриб айнан шуни ифодаламақчи бўлган. Виждони қийнаган одамнинг нигоҳи наҳотки шунақа бўлса.

У узоқ вақт портретдан кўз узолмай қараб турди. Қийиқ, чуқур жойлашган кўзлар. Бу кўзлар дастлаб Грантга нимагадир қараб тургандай кўринди. Аслида эса, рассом ўз қахрамонининг бутун диққат-эътибори бир ерга тўпланганини кўрсатиш учун шундай усул қўллаган эди. Ангилгина керилган қошлари унинг юзини серташвиш, тунд қилиб кўрсатарди.

Пигалица бўшаган финжонни олиб кетиш учун кирганида Грант ҳамон фотосуратни кўздан кечираётган эди. Анчадан бери унинг қўлига бунақа нарса тушмаганди. Ҳозир Жоконда унга оддий нарса бўлиб кўриниши тайин эди.

Пигалица қараса, чой ҳали ичилмаган, қўли билан совутан чойнакни ушлаб кўриб, лабини шиширди: “Нима, патнисда ичилмаган чойни у ёқдан-бу ёққа ташишдан бошқа қиладиган ишим йўқми менинг”.

Грант унга портретни узатди.

– Бу ҳақда қандай фикрдасиз? Агар шу одам сизнинг мижозингиз бўлса, унга қандай ташҳис қўярдингиз?

– Жигар, – деди Пигалица қуруққина ва патнисини олиб, пошналарини тапиллатиб ва сочини селкиллаб норозилик белгиси остида чиқиб кетди. Лекин у кетиши билан палатага кирган докторнинг фикри бошқача эди. У ўзига узатилган портретга диққат билан қараб чиқди-да, бироз жим қолиб, деди:

– Полиомиелит.

– Болалар фалажи? – ҳайрон бўлди Грант, лекин дарҳол эслади, Ричард III нинг қўли шол бўлган.

– Бу ким ўзи? – сўради доктор.

– Ричард Учинчи.

– Шунақами? Қизиқ.

– Сиз унинг қўли шол эканини билармидингиз?

– Ростдан-а? Йўқ, билмасдим. Мен уни букри деб ўйлардим.

– Ўзи аслида букри бўлган.

– Эсимда, гапириб юришарди – у тиши билан туғилган ва тирик қурбақаларни еган деб. Ҳар ҳолда, менинг ташҳисим аниқ экан-да!

– Жуда зўр-ку! Полиомиелит деб таҳмин қилишингизга нима сабаб бўлди?

– Мана, ҳозир сиз сўрадингиз, лекин мен тушунтириб беролмайман. Юзининг ифодаси бўлса керак. Бунақа башара мажруҳ болаларда бўлади. Агар у болалигидан букри бўлса, унда бари тушунарли. Менимча, рассом уни букри қилиб тасвирлашгани лозим топган.

– Ҳа. Сарой рассомлари одоб қондасига амал қилишган. Фақат Кромвелдан кейингина расмини чиздираётганлар “ўзларини қандай бўлса, шундай, бор сўгаллари билан” тасвирлашни сўрайдиган бўлишди.

– Мен сизга айтсам, олифтагарчилик ўша Кромвелдан бошланган эди. Бундан биз ҳанузгача қийналиб келамиз, – деди доктор Грантнинг оёғидаги ганч ўрамини текшириб кўраркан. – “Яъни мен оддий одамман, мендан нима истайсизлар”. Демак, ҳеч нарса иштамас экан, на одамгарчилик на яхшилиқ тилаш, на қалб саховати бўлади деган гап. – У Грант оёғининг катта бармоғини чимчилаб кўрди. – Албатта, бу умумий касаллик. Бузилган тушунча. Штатларда бир жой бор, у ерда сиёсий арбобларнинг пиджак ва бўйинбоғда пайдо бўлиши

ўлим билан баробар. Такаббурликка йўйишади. Ўз одами бўлиш – мана нима талаб қилинади у ерда! Яхши, жуда яхши, – хулоса қилди доктор Грантнинг бармоғини назарда тутиб. – Биласизми, нимаси қизиқ, – давом этди доктор, портретга қайтиб, – бу полиомиелит хусусида. Эҳтимол, қўлининг шол бўлишига айнан ўша касаллик сабаб бўлгандир. Қандай бўлмасин, барибир, жуда мароқли. Қотил портрети. Нотипик ҳодиса, шундай эмасми?

– Қотилнинг типичи табиатда мавжуд эмас. Одам турли сабабларга кўра қотилга айланади. Лекин, қотилнинг юзи бунақа бўлган бирорта ишни негадир сира эслолмайман.

– Албатта, у бу борада ягона эди. Менимча, унга виждон азоби умуман таниш бўлмаган.

– Ҳа, шундай.

– Мен бир марта Оливьени Ричард Учинчи ролида кўрган эдим. Роса зўр ўйнаган эди-да! Ёвузликнинг олий тимсоли. Ўзиям қотирворди-да!

– Суратда нима тасвирланганини билмасдан туриб нимани ўйладингиз, хаёлингизга нима келди? – сўради Грант. – Ёвузликми?

– Йўқ. Мен касаллик ҳақида ўйладим.

– Ғалати-я. Тўғри эмасми? Мен ҳам ёвузлик ҳақида ўйламагандим. Энди бўлса, унинг ким эканини билгач, орқа томондаги ёзувни ўқиб кўргач, ёвузликдан бошқа нарсани ўйламайман.

– Гўзаллик ҳақида бўлгани сингари, ёвузлик ҳақида ҳам ҳар ким ўз тасаввурига эга бўлади, – жавоб берди доктор. – Майли, мен энди сиздан ҳафтанинг охирида хабар оламан. Оғриқ безовта қилмаяптими, ишқилиб?

У шундай деб чиқиб кетди.

Фақат шундагина Грант бу портрет унга қандайдир жумбоқни ечиш учун тасвир сифатида берилганини эслади. Қизиқ, Ричард III номи билан боғлиқ не сир бор экан?¹

Ниҳоят, у эслади. Ричард ўзининг иккита ёш жиянини сирли бир вазиятда ўлдириб юборган эди. Улар ўз-ўзидан ғойиб бўлиб қолишганди. Яна денг, ўша йигитчалар ғойиб бўлган пайтда, Ричарднинг ўзи Лондонда йўқ эди. У бу ишни кимгадир топширган эди. Икки боланинг тақдири номаълумлигича қолиб кетди.

Қаердадир, зина остидан Карл II даврида иккита скелет топилди. Бу ўша икки ёш шахзоданинг суяклари эканига ҳамманинг ишончи комил эди, лекин бунинг ҳеч қанақа далили йўқ эди.

Олий маълумот олган одамнинг тарихдан жуда кам нарсани эслаши алам қиларкан. Грантнинг эсида қолгани эса бор-йўғи – Ричард III Эдуард IV нинг укаси бўлганлиги. Эдуард IV баланд бўйли, сарғиш сочли, келишган, аёлларга ўта ишқибоз эди. Букри Ричард акасининг ўлимидан кейин қонуний даъвогар – Эдуарднинг муррак ўғли ўрнига тахтга ўтиргач, ўзини кейинги ташвишлардан халос қилиш учун ўша ёш ворис ҳамда унинг укасини ўлдиришни уюштирган эди. Грант яна шуни эсладики, Ричард Босворт остонасидаги жангда ҳалок бўлганди. У ўлатуриб, унга от беришларини талаб қилган эди. Унинг ота томонидан Йоркларнинг сўнгиси экани, охириги Плантагенет бўлгани ҳам Грантнинг хотирасида сақланиб қолганди.

Ҳар бир мактаб ўқувчиси тарихнинг Ричард III га бағишланган бобини ёпар экан, енгил нафас олади. Чунки шу билан Қизил ва Оқ Атиргул уруши тугаб, ниҳоят энди бемалол Тюдорларга ўтса бўлади. Рост, Тюдорлар анча зерикарли бўлса ҳам эсда яхши сақланиб қолади.

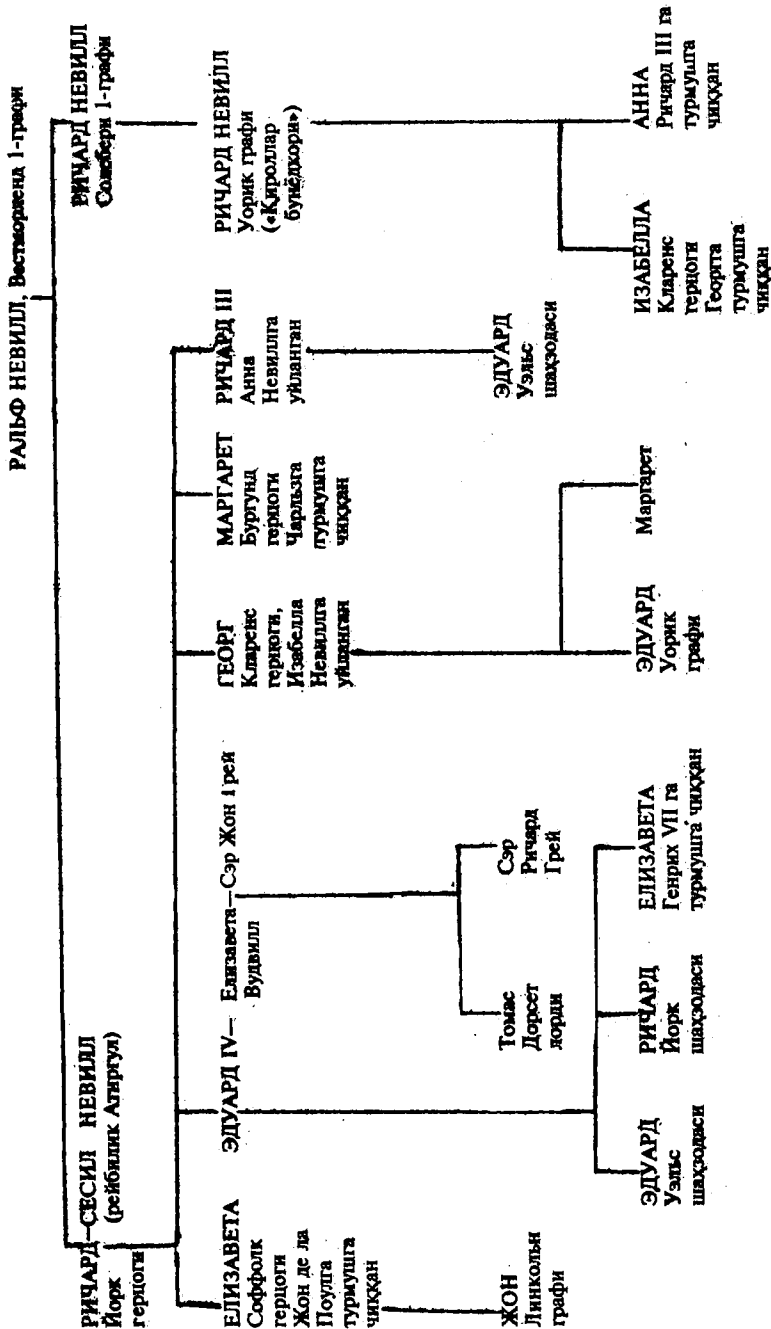
Кечқурун Грантнинг ёнига уни ухлашга тайёрлаш учун Пигалица келганида:

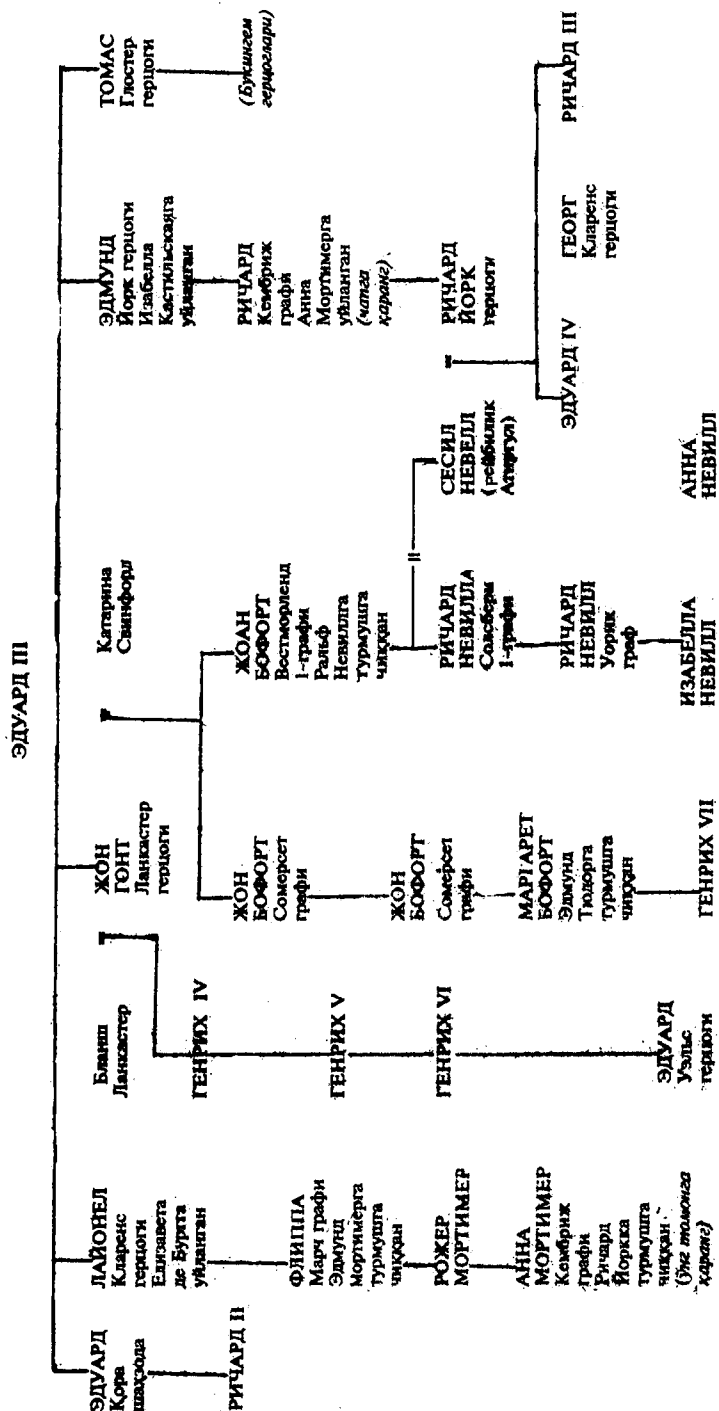
– Мабодо сизда тарих дарслиги топилмайдими? – сўради йигит.

– Тарих дарслиги? Нима қиламан уни? – Бу савол эмасди, шунинг учун Грантнинг жавоб бериши ҳам шарт эмасди. Унинг жим туриши Пигалицани безовта қилди шекилли, шошилиб бидирлай кетди:

– Агар ўша дарслик сизга жудаям керак бўлса, ҳамшира Дарролдан сўранг. У мактаб китобларини қўлидан қўймайди, балки улар орасида тарих ҳам бордир.

¹ Ричард III сирини ечишда Грант билан бирга ўқувчига ҳам кейинги саҳифаларда берилган генеалогик жадваллар жуда асқотади. – *Ред.*

Амазонкаларга мунча ҳам ўхшаш — мактаб дарсликларини ҳалиям кўтариб юрса-я! У Глостерширдаги ўз мактабини бирам соғинардик, айниқса, сариқ нарғиз гуллари гуллаган чоғлар. У кечки нонуштани олиб кирганида Грантнинг юзига илиқлик югурди. Энди Амазонка унинг учун аёл жинсидаги оддий гавдаликка хоним эмас, меҳрибон фаришта бўлиб кўринди.

Унда тарих дарслиги бор, албатта. Ҳатто, иккита, денг. У дарсликларни севимли мактабидан хотира сифатида асраб юрибди. Грант у қўғирчоқларини ҳам сақлаб юрибдими, деб сўрашига сал қолди. Лекин ўзини вақтида ўнглаб олди.

— Мен тарихни шунақаям яхши кўрардимки, — ҳайқирди Амазонка. — Бу менинг энг севган дарсим эди! Менинг севган қаҳрамоним Ричард Шерюрак эди.

— Муттаҳам, бунақаси кам топилади, — тўнғиллади Грант.

— Бўлмаган гап! — бақириб юборди Даррол хафа бўлиб.

— Унақаларда, одатда, қалқонсимон бези каттарган бўлади, — деди қўрслик билан Грант. — Телбалардек бутун дунёни кезиб чиққан¹. Навбатчилигингиз тугадими?

— Ҳали идиш-товоқларни йиғиштиришим керак.

— Уша дарслигингизни кечаси ўқишим учун бериб туrolмайсизми?

— Кечаси дарслик қовлаштирмасдан ухлашингиз керак.

— Ўқийманми ёки шифтга тикилиб ётаманми барибир эмасми? Олиб келасизми?

— Ричард Шерюрак ҳақида шундай фикрда бўлган кимса учун ҳамширалар бўлимига бориб, яна қайтиб келиш зарил кептими?

— Ҳўп, бўпти, — деди Грант. — Бир оғзимдан чиқиб кетди-да. Мен шахсан Шерюрак шавкатли рицар, қўрқмас ботир, енгилмас лашкарбоши, уч марта Бенуксон Хизмати ордени соҳиби деб ҳисоблайман. Китобни олиб келасизми?

— Сиз чиндан ҳам ўқишингиз керакка ўхшайди, — деди Амазонка, бош кийимини тuzатаркан. — Майли, қайтишимда ола келаман. Барибир, бугун кинога боришим керак.

Қарийб бир соатдан кейин у яна келди, туя жунидан тўқилган матодан тикилган кенггина пальто кийиб олганди. Палатадаги тепа чироқ ўчирилганди, у столусти чироғининг ёруғи доирасида меҳрибон даҳодек пайдо бўлди.

— Мен, сиз ухлаб қолгандирсиз, деб ўйлагандим. Жуда кеч бўлди, ҳозир бошлашингиз шартмикин?

— Мени фақат бир нарса ухлатиши мумкин — бу Англия тарихи дарслигидир. Шундай экан, у ерда ким биландир бамайлихотир қўл ушлашиб ўтиришингиз мумкин.

— Кинога ҳамшира Бэрроуз билан боряпман.

— Барибир, у билан бамайлихотир қўл ушлашиб ўтираверинг.

— Мана шунақасиз-да, — деди Амазонка минғирлаб ва қоронғиликда ғойиб бўлди.

Китоб иккита эди. Биринчиси — ўқув қўлланмаси бўлиб, “Тарих бўйича ўқиш китоби” деб аталарди. Бу китоб тарихга тахминан библия афсоналари — муқаддас китобга нисбатан қандай алоқадор бўлса, шундай эди: қирол Канут ўз саройидагиларни тарқатиб юборди, Қирол Альфред нон ушоқларига ўт қўйди, Рейли ўз плашини қиролича Елизавета олдига тўшади, Нельсон “Виктория”даги ўз каютасига кириб кетди. Аниқ ва йирик-йирик ҳарфлар билан босилган бўлиб, ҳар ибора янги хат бошидан терилганди. Ҳар бир воқеага бир саҳифа тасвир берилганди.

Амазонка болаликдаги китобларини катта меҳр билан асраётгани кўриниб турарди. Грант китобга ўз номини ёзмадимикин деб қизиқсинди. Муқованинг ич томонида чиройли қилиб ёзилган экан:

Элла Даррол

Ньюбриж ўрта мактабининг 3-синфи

Ньюбриж

Глостершир

¹ Ричард I Шерюрак (1157 — 1199) — Англия қироли, Плантагентлар сулоласидан. Умрининг кўпи Англиядан ташқарида ўтган.

Англия
Европа
Коинот

Ёзув чиройли расмлар билан безатилган эди. “Ҳамма болалар ҳам бир хил бўларкан-да!” – ўйлади Грант.

Китобча Грантга шундай ёқиб қолгандики, у шошилмасдан ундаги барча содда қиссаларни ўқиб чиқди.

Хуллас калом, бу айнан катталар эслаб қоладиган тарих эди. Зеро, бунда ҳикоя қилинганлардан бошқа ҳаммаси – сон-саноксиз солиқлар, Лауд ибодатлари, фитнаю фисқи фасодлар, чексиз уруш-жанжаллар, тинчлик битимлари ва хиёнатлар хотирадан учиб кетади.

Ричард III ҳукмронлик қилган тарихга “Ёш шаҳзодалар – Тауэр тутқунлари” деган сарлавҳа қўйилганди. Шу ергача ўқиб келган Грант шунга гувоҳ бўлдики, ҳатто ўша пайтдаёқ кичкина Элла Даррол ёш шаҳзодалар Шерюракка патакликка ҳам арзимаиди, деб ҳисоблаган экан. Чунки матндаги барча “о”лар қалам билан белгилаб чиқилган, дераза панжарасидан тушиб турган кўёш нурида ўйнаб ўтирган икки қўнғирсоч болакайга кўзойнаклар чизилган, расмнинг орқасига эса кимдир “+ о – + о”лар ёзиб ташлабди. Афтидан, Элла бу тарихга шу билан нуқта қўйиб ташлаганга ўхшайди.

Бироқ ҳикоя жуда қизиқарли эди. У етарли даражада даҳшатли эди, бола ҳаёлини ларзага соларди: гуноҳсиз гўдаклар, ёвуз амаки. Чиндан ҳам мумтоз соддаликда мумтоз воқеа. Умуман, ўта ажойиб, ибратли тарих.

“Лекин бу ёвузлик унга арзонга тушмади. Англия халқи бу қонли жиноятни эшитиб, ларзага тушди ва энди бунақа қиролнинг кераги йўқ деган қарорга келди. Унинг Франциядаги узоқ қариндоши Генрих Тюдорга мурожаат этиб, келиб подшолик қилишни сўрашди. Натжида жанг бўлди, унда Ричард мардларча ҳалок бўлди. Лекин унинг номи халқда шу қадар нафрат уйғотгандики, қўшиннинг бир қисми рақиб томонига ўтиб кетди”.

Жуда содда ва ҳафсала билан, репортаж руҳида ёзилган. Грант иккинчи китобни кўлига олди. Бу ҳақиқий дарслик эди. Фойдаланишга қулай бўлиши учун Англиянинг минг йиллик тарихи бобларга бўлинган бўлиб, уларнинг ҳар бири бирор қирол ёки қироличага бағишланган эди. Одамлар, одатда, тарихий шахслар номини қайсидир қирол номи билан боғлайдилар, лекин бу шахслар ўша қиролнинг ворислари пайтида яшаган бўлишлари мумкинлиги ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайдилар. Уларни ўзларича санаб кўяқоладилар: Чарльз II даврида – Пипс, Елизавета пайтида – Шекспир, қиролича Анна вақтида – Герцог Мальборо. Лекин ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайдик, қиролича Елизавета пайтида яшаган кимса Георг I ни ҳам кўрган бўлиши мумкин. Кишилар болалигиданоқ ҳукмронлик тоифасига ўргатилади.

Тўғри, синган оёғи ва шикастланган умуртқа билан қимирламай ётган полиция инспектори учун тарихга бундай ёндашиш, эҳтимол, жуда ўнғайдир. Зеро, у шифтга қараб бекор ётаверишдан жинни бўлиб қолмаслик учун қадим-қадимда ўтиб кетган подшолар ҳақидаги маълумотни қидиришга мажбур.

Ричард III тахтда унча кўп ўтирмагандан хабар топиб, ҳайрон бўлиб қолди. Тахтда бор-йўғи икки йил ўтиришига қарамай, Англия тарихининг энг машҳур қиролларидан бирига айланибди, демак, у чиндан ҳам буюк одам экан-да. Ричард кишилар билан чиқиша олмаса-да, уларга таъсир ўтказишга жуда уста бўлган.

Дарслик Ричарднинг фавқулудда қобилиятли шахс бўлганини таъкидлайди.

“Ричард жуда истеъдодли эди, лекин одамларнинг фарқига бормасди. У ўзининг тахтга даъвогарлигини дадил эълон қилди, айни пайтда ўз акасининг Елизавета Вудвилл билан никоҳи қонунга асосланмаган, демак, унинг фарзандлари ноқонуний туғилган, деган бемаъни далилга суянганди. Тахтни гўдакка топширишдан кўрққанларгина уни қўллаб-қувватлашди. Ричард ўз ҳукмронлигини жанубга юришдан бошлади, у ерда уни яхши

кутиб олишди. У жанубга юриш бошлаган пайтда Тауэрда яшаётган икки ёш шаҳзода тўсатдан ғойиб бўлиб қолишди, ҳамма уларни ўлдириб юборишди деб ўйлашди. Исён кўтарилди, уни Ричард ўта шафқатсизлик билан бостирди. У ўзига олдинги шон-шухратини қайтариб олиш учун парламент тузди. Мазкур парламент қирол фойдасига тўпланаётган талончилик ўлпонларни бекор қилди.

Лекин яна бир кўзғолон содир бўлди. Бу кўзғолон Ланкастер сулоласидан Генрих Тюдор бошчилигида француз қўшинларининг Англияга бостириб кириши шаклини олди. Қўшинлар Лестершир графлигидаги Босворт майдонида тўқнашдилар. Лорд Стенлининг сотқинлиги туфайли Генрих ғалаба қозонди. Гарчи Ричард жанг майдонида қахрамонларча ҳалок бўлса-да, ундан кейин қирол Жондан ҳам баттар ёмон от қолди”.

Бу қанақа талончилик ўлпони бўлганини худо билади? Инглизлар Англия қиролларининг француз қўшини ёрдамида бир-бирини тахтдан туширганларига қандай чидаб келган эканлар? Албатта, Қизил ва Оқ Атиргул уруши даврида Франция Англиядан бутунлай ажралган эмасди, ўша пайтда Франция Англияга Ирландиядан ҳам қариндошроқ эди. XV асрда инглиз учун Францияга бориш оддий иш эди, Ирландияга эса норозилик ифодаси сифатида боришарди.

Грант чўзилиб ётганича Англия ўша пайтда қандай бўлганлиги ҳақида бош қотирарди. Қаёққа қараманг, яшиллик уммони, Кемберленддан то Корнуоллагача бирорта фабрика мўриси кўринмасди. Англия ёввойи жониворлар тўла ўрмонлар билан қопланган, сувда яшовчи қушлар, ғиж-ғиж ботқоқликлар ўлкаси эди ўша пайтлар. Қаёққа юрманг, қаср, черков, монастыр, ибодатхона, қишлоқ уйларига дуч келасиз. Уйлар атрофида ишлов берилган ерлар, улар ортида эса ҳадсиз-ҳудудсиз яшил мамлакат.

Ана шу яшил ва бепоён мамлакатда ўттиз йил уруш давом этди, Қизил ва Оқ Атиргуллар уруши. Буни уруш деб ҳам бўлмасди, зеро, у қўшнилари орасидаги ўзаро жанжалдан бошқа нарса эмасди. Монтекки ва Капулеттиларнинг бу жанжали билан оддий фуқароларнинг иши ҳам йўқ эди. Албатта, ҳеч ким бировлар уйига бош суқиб ким Йорклар томонида-ю, ким Ланкастерлар томонида экан деб қизиқмасди. Қўшнилари ўзаро жанжали эди, холос. Бирдан кимнингдир томорқаси уватида жанг қизиб кетар, ошхона шифохонага айланар, кейин жанжаллашувчилар яна қаёққадир аралашиб қолишар ва жанг тагин қизиб кетарди. Бир неча ҳафтадан кейин ўша жойларнинг соҳиблари воқеаларнинг боришидан хабар топиб, қизгин баҳсга тушиб кетишарди; чунки соҳиба Ланкастерлар ёнини олса, соҳиб Йорклар томонида бўларди. Бу худди футбол ишқибозлари ўртасидаги баҳсга ўхшарди. Ҳеч ким на Йоркларни, на Ланкастерларни таъқиб этарди. Худди бизнинг давримизда “Арсенал” мухлисларини ёки Челси клуби ишқибозларини таъқиб этишмаганидек...

Грант ўтмишда ям-яшил мамлакат бўлган Англия ҳақида яна узоқ хаёл сурди ва бирдан ўзи сезмаган ҳолда ухлаб қолди. Унинг ёш шаҳзодалар тақдири ҳақидаги билимига ҳеч нарса қўшилмади ҳам.

3

– Наҳотки қизиқроқ расмлар топган бўлсангиз, – дея хитоб қилди Пигалица кейинги куни эрталаб келгач, Ричарднинг портретига имо қилиб. Грант уни стол устидаги китоблар тахламига суяб қўйган эди.

– Нима, унинг афти қизиқарли кўриняптими?

– Қизиқарли! Бир кўришдаёқ этим жимирлаб кетди-ку! Жиноятчи экани шундоққина кўриниб турибди!

– Тарих дарсликлариди у фавқуллодда ақлли одам эди дейилади.

– Нима қилибди, Кўк Соқол ҳам фавқуллодда ақл эгаси бўлган.

– Уни халқ яхши кўрарди, дейишади.

– Кўк Соқолни ҳам севишган.

– Жасур жангчи ҳам бўлган экан, – бўш келмади Грант. – Хўш, яна қандай далилингиз бор?

- Тушунмаяпман, мунча унга интилмасангиз? Ким ўзи у?
- Ричард Учинчи.
- Шунақами? Ҳаммаси тушунарли.
- Нима, сиз уни айнан шунақа тасаввур қилардим, демоқчимисиз?
- Худди шундай.
- Нимага асосланиб?
- Нима бало, унинг қанақа ёвуз қотил эканини билмайсизми?!
- Сиз тарихни ёмон ўрганмаган экансиз.
- Буни ҳамма билади. Ўз жиянлари – бечора гўдақларни бўғиб ўлдирган.
- Бўғиб ўлдирган? – жонланди Грант.
- Ҳа-да, ёстиқ билан бўғиб ўлдирган. – У кичкинагина чаққон муштчалари билан кўлидаги ёстиқни уриб, жойига қўйиб қўйди.
- Нега бўлган? Нега заҳарламаган? – ҳайрон бўлди Грант.
- Қаёқдан биламан, у ерда бўлмаганман.
- Уларни бўғиб ўлдиришган деб қаерда айтилган?
- Тарих дарслигида.
- Дарслик кимга асосланиб ёзган бу гапни?
- Қаёқдан билай? Ҳеч кимга асосланмаган. У ерда фақат, шундай далил бор, дейилган.
- Уша жойда буни ким қилгани айтилганми?
- Тиррел. Нима, сиз тарихни ўтмаганмисиз?
- Мен дарсларда қатнашмаганман. Тиррел ким бўлган ўзи?
- Мутлақо билмайман. Ричарднинг қандайдир дўсти.
- Бу ишни у қилганини қаердан олдингиз?
- Унинг ўзи тан олди.
- Тан олди?
- Уни айбдор деб топишгач, албатта. Уни дорга осишларидан олдин.
- Демак, Тиррелни шаҳзодаларни ўлдиргани учун осишибди-да.
- Ҳа, бўлмасам-чи. Майлими, мен мана бу сўхтаси совуқни олиб ташлаб, ўрнига қувноқроқ бирор нарса қўйсам? Холлард хоним олиб келган мана бу расмлар орасида хушрўй чехралар ҳам бор эди.
- Менга ҳеч қандай хушрўй чехраларнинг кераги йўқ. Мени фақат хунук башаралар қизиқтиради. “Ёвуз қотиллар” ва “Фавқулодда ақл эгаси” бўлган одамлар кўпроқ ёқади.
- Майли, таъб ҳақида баҳслашмайдилар, – дея таслим бўлди Пигалица. – Нима, унга термуладиган менми? Лекин, ишончим комилки, худо ҳаққи, бундан суяклар тезроқ битиб кетмайди.
- Яхши, агар менинг синган оёғим битиб кетмаса, Ричард Учинчини айблайверинг. Ҳарҳолда, у қилган ишларга нисбатан бу унча катта гуноҳ эмас-ку...
- Мартадан сўраб кўриш керак, Тиррел ҳақида у бирор нарса билармикин. У, албатта, жуда билагон эмас, лекин нуфузли хусусий мактабда ўқитишган. Балки эсида бирор нарса қолгандир.
- Бироқ, ўша кунни унинг хузурига биринчи бўлиб сержант Вильямс келди. Грант маълум муддатга қадимги урушларни эсдан чиқарди-да, ҳозир яшаётган ва истаган пайтда аблаҳлик қилишга тайёр бўлган шахслар ҳақида ўйлай бошлади. Вильямс меҳмон учун қўйилган стулчага мустаҳкам ўрнашиб олди-да, маҳкамадаги ишлар ҳақида гапира кетди.
- Бошлиқ салом деб юборди, – деди Вильямс, кетишга шайланаркан. – Бирор нарса керак бўлса, унга хабар қилишларини сўради.
- Боя Вильямснинг кўзига тушиб қамаштираётган қуёш энди халақит бермай қўйгани учун китоб тахламига суяб қўйилган расмни кўриб қолди. “Ким экан бу?” Грант тушунтироқчи эди-ю, ёнида ўтирган полициячи шериги экани эсига тушди. Яъни, у ҳам юзига қараб қанақа одам эканини топадиганлардан эди.
- XV аср номаълум рассомнинг эркак расми, – деди у. – Нима дейсан?
- Портретлар ҳақида ҳеч нарса дея олмайман.
- Мен портрет ҳақида гапираётганим йўқ. Тасвирланган одам ҳақида қандай фикрдасан?

- Ҳа-а, тушунарли, — Вильямс яқинроқ энгашди, афти ташвишли тус олди, қошлари чимирилди: — Менинг фикримни билмоқчимисан?
- Ҳа, айтайлик, сен уни қора курсига ўтқазармидинг ёки ҳакамлар ёнигами? Вильямс бироз ўйлаб туриб:
- Ҳакамлар ёнига, — деди.
- Ишончинг комилми?
- Шубҳасиз. Нима? Сиз ундай қилмасмидингиз?
- Мен ҳам. Лекин иккаламиз ҳам янглишдик. Унинг ўрни судланувчилар курсида.
- Бундай бўлиши мумкин эмас, — деди Вильямс яна расмга қараркан. — Унинг кимлигини биласизми ўзи?
- Ҳа. Бу Ричард Учинчи.
- Вильямс ҳуштак чалиб юборди.
- Шунақа ден! Демак, Тауэрнинг ёш тутқунлари ва ҳоказо... Ёвуз амакининг ўзлари экан-да. Энди тасаввур қиляпман. Бир қарашда ҳеч бунақа деб ўйламайсан. Аблах эканини сезиш қийин. Худди бизнинг ҳакам, қария Холсберининг ўзи. Нукул қамоқдаги болаларнинг ёнини олади чол ҳам.
- Шаҳзодалар қандай ўлдирилганини биласизми?
- Ричард Учинчи ҳақида қарийб ҳеч нарса билмайман. Фақат шуни биламанки, онаси уни икки йилгача туғолмай юрган.
- Нима?! Бу эртакни қаерда эшитгансан?
- Тарих дарсида, эҳтимол.
- Сен, афтидан, махсус мактабга қатнаган бўлсанг керак. Менинг дарслиklarимнинг ҳеч қайси бирида кимни ким қандай туққани ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Лекин негадир Шекспир ва Библияни ўқиганингда ҳамиша янгиланасан. Жинсий тарбия соҳасида қандайдир янгликдан бохабар бўласан. Сен Тиррел исмли одам ҳақида ҳеч эшитганмисан?
- Эшитмаганман. У, ҳалиги “Пи-энди О” океан тизимида хизмат қилган қонхўр-да. “Египт”да чўкиб кетган.
- Йўғ-е. Мен тарихий шахс ҳақида гапираяпман.
- Тарихдан мен 1603 ва 1066¹ йилдан бошқа ҳеч нарсани эсламайман.
- 1603 йили нима бўлганди? — сўради Грант, ҳамон Тиррел ҳақида ўйларкан.
- Анави Шотландияни бизга тиркаб қўйишганди ўшанда.
- Ҳа, ҳар беш дақиқада бизнинг гирибонимиздан олиб турса қайтага яхши бўлардими? Айтишларича, болаларни гумдон қилган ўша Тиррел экан.
- Жиянлариними? Йўқ, мен бу номни сира эшитмаганман. Майли, мен кетдим. Бирор ёрдамим керакмасми?
- Чаринг-Кросс-роудга кетяпсанми?
- Ҳа, “Феникс”га.
- Бир хизмат бор эди.
- Қулогим сизда.
- Китоб дўконларидан бирига кириб, “Англия тарихи”ни сотиб олгин. Катталар учун, албатта. Агар учратиб қолсанг, “Қирол Ричард III ҳаёти” деган китобни ҳам ол.
- Бажараман, хотиржам бўлаверинг.
- Хонадан чиқатуриб, Вильямс Амазонкага дуч келди ва унинг ҳам ўзи сингари фақат шафқат ҳамшираси кийимида эканини кўриб ҳайрон қолди. У аёл билан довдираган бир ҳолатда сўрашди-да, Грантга савол назари билан нигоҳ ташлаб чиқиб кетди.
- Амазонка Грантга тўртинчи палатага кириши кераклигини айтиб, бу ерга у ишонч ҳосил қилдими, йўқми — билиш ниятида мўралаганини билдирди.
- Нимага ишонч ҳосил қилганимни?
- Ричард Шерюракнинг олижаноблигига.
- Мен ҳали Ричард Биринчигача етиб борганим йўқ. Лекин, илтимос қиламан, Ричард Учинчи ҳақида нима билишингизни гапириб беринг, тўртинчи палатадагилар бироз кутиб туришар.

¹ 1066 — Англиянинг нормандлар томонидан босиб олинган йил.

— Оҳ, бечора қушчалар! — хитоб қилди Амазонка ва унинг сигирники сингари йирик-йирик кўзлари аламзада тус олди.

— Қанақа қушчалар?

— Ҳалиги болачалар-да. Кечалари мени қандай ваҳималар босгани ҳамон эсимда. Мана ҳозир кимдир киради-ю юзимга ёстиқ босиб, бўғади, деб ўйлардим.

— Қотиллик шунақа юз берганмиди?

— Ҳа, нима, сиз буни билмасмидингиз? Сарой Уорикда бўлган пайтда сэр Жеймс Тиррел Лондонга от чоптириб бориб, Дайтон ва Форрестга уларни ўлдиришни буюрди. Кейин улар болаларнинг жасадларини қандайдир зина остига кўмишиб, тошлар билан бостириб ташладилар.

— Лекин сиз берган китобда бу ҳақда ҳеч гап йўқ-ку.

— Э, бу оддий дарслик, ахир. Имтиҳонга тайёрланиш учун. Тушунапсизми? Ушбу чет эл дарсликларидан тарих бўйича бирор қизиқ нарса топиб бўлармиди?!

— Тиррел ҳақидаги бу ғийбатларни қаердан олдингиз?

— Булар ғийбат эмас, — хафа бўлди Амазонка. — Буларнинг ҳаммаси сэр Томас Морнинг қайдларида бор. Умуман, тарих бўйича Томас Морчалик ишончли одам борми ўзи! Шундай эмасми?

— Албатта, шундай. Сэр Томас Морга қарши чиқиш менинг нодонлигим бўларди.

— Бу ҳақда Томас Мор ёзган. Унинг ўзи худди ўша пайтда яшаган ва уларнинг ҳаммасини шахсан таниган.

— Дайтон билан Форрестними?

— Йўғ-е. Албатта, йўқ. Мен Ричардни ва бечора қироличани назарда тутаяпман.

— Қироличани? Ричарднинг рафиқасиними?

— Ҳа.

— Нега “бечора”?

— У қиролича ҳаётини заҳар-заққумга айлантирди. Уни заҳарлади, дейишади. Чунки ўзининг жиянига уйланмоқчи эди.

— Бу унга нимага керак бўлиб қолибди?

— Чунки жияни тахт вориси эди.

— Тушунарли. У болаларни ўлдиртириб, уларнинг опасига уйланмоқчи бўлибди-да?

— Худди шундай. Ахир у болалардан бирортасига уйланолмасди-ку!

— Йўқ. Менимча, бу Ричарднинг хаёлига ҳам келмаган.

— Шунинг учун ҳам у Елизаветага уйланмоқчи бўлган. Тахтда мустақкам ўтирай деган-да. Аслида эса Елизавета унинг ўрнини эгаллаган қиролга турмушга чиққан. У қиролича Елизавета Биринчининг бувиси бўлган. Елизаветанинг Плантагентлар томонидан қариндош эканлиги менга хуш ёқарди. Тюдорларни унча хуш кўрмасдим. Майли, мен кетдим. Акс ҳолда, катта ҳамшира айланиб келиб қолиши мумкин. Мен бўлсам ҳали тўртинчи палатага улгурганим ҳам йўқ.

— Унда охир замон бўларкан-да.

— Менга охир замон бўлади, — деди Амазонка ва палатадан шошилиб чиқиб кетди.

Грант яна дарсликни ўқишга тутинди, у Қизил ва Оқ Атиргуллар уруши чигалликларини тушунишга уринарди. Унинг бу уриниши бефойда эди. Қўшин гоҳ у йўналишда, гоҳ бу йўналишда шиддат билан ҳаракат қиларди. Йорклар билан Ланкастерлар тахтда бир-бирини шу қадар тез алмаштириб турардиларки, уларни ўйлаб бош айланарди.

Лекин бу тарихнинг жумбоғи анча теранроқ эканига унинг ишончи комил эди. Бу жумбоқнинг уруғи юз йиллар бурун Ричард II тахтдан туширилиб, Йорклар ҳукмронлигига чек қўйилгандаёқ экилган эди. Грант буни биларди, чунки ёшлигида “янги театр” саҳнасида “Ричард Бордоск”ни кўрганди. Бу спектаклни у тўрт марта томоша қилганди.

Ланкастерлар сулоласининг тахтни тортиб олган уч авлоди — қирол Генрих IV, қирол Генрих V ва қирол Генрих VI¹ авлоди Англияда ҳукмронлик қилдилар.

¹ Қирол Генрих VI ҳукмронлик қилган (1422-1461) йилларда Англиянинг Франциядаги ҳудудлари бой берилди ҳамда Қизил ва Оқ Атиргуллар уруши (1455-1485) бошланди.

Уларнинг ҳар учаласи ҳам қутурган фанатик эдилар. Бу нарса Ричард II нинг ўлими билан анча сусайган сарой либерализмига кескин зид эди. Ричарднинг “Ўзинг яша, бошқаларга ҳам халақит берма” қондасига асосланган сиёсати бир кечанинг ўзидаёқ даҳрийларни қувғин қилиш билан алмашинди. Қарийб юз йил давомида даҳрийларни ўтда ёндирдилар. Шубҳасиз, бу гулханлар оддий одамлар қалбида асосий оловни – норозилик гулханини аланга олдириди. Саҳнада герцог Йорк пайдо бўлгач эса бу олов гуруллаб ёнди. Герцог Йорк ақлли, узоқни кўрадиган, сиёсатдон, қироллар авлодидан бўлган шаҳзода ва Ричард II нинг ворчиси эди. Эҳтимол, кишилар тентак Генрихни тахтдан туширишда Йоркка ёрдам беришмагандир, лекин улар шаҳзоданинг ҳокимиятни қўлга олиб, мамлакатда тартиб ўрнатишни истаган бўлишлари мумкин.

Йорк шундай қилишга уринди ва бунинг эвазига жанг майдонида ҳалок бўлди. Унинг оила аъзолари умрининг катта қисмини қувғинда ёки монастырда ўтказдилар. Бироқ, тўполонлар босилгач, тахтга отаси билан елкама-елка туриб жанг қилган ўғли ўтирди ва мамлакат шу баланд бўйли, малла сочли, келишган йигит, аёлларга ишқибоз, лекин ўта даражада ўткир сиёсат соҳиби ҳукмронлиги остида осойишталикка эришди.

Грантнинг Қазил ва Оқ Атиргуллар уруши тарихидан чиқарган хулосаси шу бўлди, холос. У китобдан нигоҳини узиб, палата ўртасида турган катта ҳамширани кўрди.

– Мен эшикни тақиллатдим, – деди ҳамшира, – лекин сиз ўқишга жуда берилиб кетган экансиз...

Унинг кўриниши батартиб, ўзини тутишига гап йўқ. Мартага ўхшаб, ўзига яраша хушбичим. Крахмалланган оқ манжет кийган қўллари белида, оппоқ қалпоғининг четлари елкасига тушиб турибди, бу эса уни янада офатигон ва калондимог қилиб кўрсатмоқда. Унинг бирдан-бир безағи кўкрагига қадалган тиббий мактабни битирганлиги ҳақидаги кумуш нишони. “Ажойиб клиниканинг катта ҳамширасидан кўра улуғворроқ қадду қомат дунёда бормикин”, – хаёлидан ўтказди Грант.

– Мен бу ерда тарих билан машғул бўлиб, вақтнинг қандай ўтганини билмай қолибман, – деди у.

– Ажойиб машғулот. Ҳар нарсани ҳақиқий қиёфасида кўришга мажбур қилади. – Нигоҳини расмга ўтказиб сўради: – Сиз, ким томонидасиз – Йоркларни ёқлайсизми ёки Ланкастерларни?

– Кимнинг портрети эканини билдингизми?

– Бўлмасам-чи! Мен ўқишдан амалиётга борган пайтларимда кўп вақтимни Миллий галереяда ўтказардим. Менинг пулим йўқ эди. Жуда тез чарчаб қолардим. У ер эса иссиқ эди ва истаганча ўтириб дам олса бўларди. – У аста жилмайиб қўйди, ўша дамларни эслади шекилли. – Мен портретлар галереясини яна шунинг учун ҳам яхши кўраманки, худди тарихни ўрганишдаги сингари у ерда ҳам кенг фикрлайсан. Ўз даврида жуда кўп иш қилган бу буюк тарихий шахсларни яқиндан кўрасан. Улардан фақат номлари ва портретларигина қолган. Мен ўшанда уларга тўйиб-тўйиб қараб олганман. – Катта ҳамшира нигоҳини яна Грантга қадади. – Бахтсиз ҳилқатлар.

– Менинг жарроҳим у полиомиелит курбони деб ишонтирмоқчи бўлапти.

– Полиомиелит? Бўлиши мумкин. Мен бу ҳақда олдин ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман. Мен учун у энг аввало – кўп алам чеккан одам. Бунақа қайғули чеҳрани мен бошқа ҳеч қаерда кўрмаганман.

– Демак, сиз бу портрет қотилликдан кейин чизилган деб ҳисоблайсиз?

– Ҳа, албатта. Бу аниқ. У ҳеч нарсани қалбига яқин олмайдиганлар тоифасидан эмас. Кўлами кенг одам! Ўша жиноятнинг нақадар жирканчлигини ҳис қилган бўлса керак.

– “Бундан кейин қандай яшаш мумкин” – деган фикр нақадар азоблигини ҳис этаётган одам тасаввурини бермаяптими бу расм?

– Жуда тўғри айтдингиз! Ҳа. У нимагадир эга бўлишга эҳтирос-ла интилаётган, кейин эса бунинг учун тўлайдиган нарсаси жуда қимматга тушишини тушунганга ўхшайди.

– Демак, сиз уни ўтакетган аблаҳ деб ҳисобламайсиз?

– Йўқ, йўқ! Албатта, йўқ. Ярамас аблаҳлар изтироб чекмайди, унинг чеҳраси эса чексиз изтироб билан қопланган.

Улар яна анча вақт портретга қараб туришди.

– Биласизми, буларнинг ҳаммаси амалга ошган интиқомга ўхшайди. Ягона ўғлидан жудо бўлиш. Рафиқасининг ўлими. Уни ўраб турган олам бир пасда чилпарчин бўлди. Эҳтимол, у бундан Тангри жазоси деб қабул қилгандир.

– Рафиқасининг ўлимига бекфарқ эмасди.

– Рафиқаси унга амакивачча эди. Улар бир-бирини ёшлиқдан билишарди. У аёлни севармиди, йўқми, лекин Анна унга дўст бўлган бўлиши мумкин. Тахтда ўтирган одам учун дўстга эга бўлиш – ноёб омаддир. Энди мен борақолай. Клиникада нималар бўлаётганини билишим керак, ахир. Мен кайфиятингиз қандай деб сўрамабман ҳам. Лекин бундан беш аср олдин яшаган одамга қизиқар экансиз, демак, соғайиб бораёпсиз.

Грант унга илк бор нигоҳ ёлган вақтдан бошлаб, катта ҳамшира ўзини тутишини бутунлай ўзгартирди. Унга қараб мулоим жилмайди ва эшикка қараб юрди. У ишонч билан одимлаб борарди, худди роҳибалардай. Ёки қироличадай.

4

Сержант Вильямс фақат тушдан кейингина пайдо бўлди. У ҳарсиллаганича кўлида иккита оғир китобни кўтариб келди.

– Уларни пасда, қабулхонада қолдириш керак эди, – деди Грант. – Уларни деб зинадан қайта кўтарилиш шартмиди?

– Ҳаммасини шахсан ўзим тушунтиришим керак. Фақат биттагина дўконга, тагин энг каттасига киришга улгурдим. Мана бу, уларда мавжуд китоблар орасида “Англия тарихи”нинг энг яхшиси экан. Бундан яхшиси бўлмайди, дейишди. – У қаттиқ муқовали каттакон китобларни стол устига қўйди. – Фақат Ричард Учинчи ҳақида махсус тарих уларда йўқ экан. Яъни, менга мана бундан беришди. – У шундай деб стол устига ёрқин ва ажойиб муқоваси туғроли китобни қўйди. Унда “Рейбилик Атиргул” сўзлари ярқираб турарди.

– Бу нима экан?

– Балки унинг онасидир. Мен эслатилган Атиргулни назарда тутаяпман... Бўпти, мен кетдим: роппа-роса беш дақиқадан сўнг Скотланд-Ярдда бўлишим керак. Сал кеч қолсам, бошлиқ теримни шилади. Мени маъзур тутасиз. Яқин атрофда бўлдим дегунча, албатта, келаман. Агар булар маъқул келмаса, бошқа бирор нарса топишга уриниб кўраман.

Лекин Грант жуда хурсанд эди ва миннатдорчилик билдирди. Сержант Вильямснинг зинадан пастга чопиб тушаётган қадам товушлари ҳали тинмасдан туриб, Грант “дунёдаги энг яхши” ҳисобланган “Англия тарихи”га ёпишди. Бу яхшилаб тартибга солинган, ажойиб расмлар билан жонлантирилган ва холисона тасвирланган тарих эди. Латрелнинг диний қўшиқларига чизилган миниатюралар XIV аср қишлоқ хўжалиги ҳақидаги бобни безаб турарди. Буюк Лондон ёнғини¹ тарихига эса ўша давр шаҳар харитаси илова қилинганди. Қироллар ва қироличалар йўл-йўлакай айтиб ўтилганди. Теннернинг бу китобида ижтимоий тараққиётга ва сиёсий эволюцияга алоҳида эътибор берилганди: XIV асрда Европада хуруж қилган ўлат ҳақида ҳам ёзилганди. Бу даврда Англия ва Ирландиянинг чорак аҳолиси вабодан қирилиб кетганди. Китобда матбаачиликнинг кашф этилиши, порохдан фойдаланиш ва бошқаларга ҳам тўхтаб ўтилганди. Аммо шафқатсиз зарурат жаноб Тэннерни у ёки бу қиролни, унинг қариндошларини эслаб ўтишга мажбур қилганди. Ана шундай заруратлардан бири китоб босиш кашфиётига бағишланган бўлимда пайдо бўлганди.

Аслида мовут савдоси билан шуғулланувчи Кэкстон исмли кентлик кимса Брюггда ўрнашиб олади. Ушанда унинг чўнтагида бор-йўғи йигирма мерк пули бор эди. Уни ҳам Лондоннинг лорд-ҳокими бўлиб қолган собиқ хўжайинининг васиятига кўра олганди. Бир замон ёмғирли куз кунларнинг бирида Нидерландия соҳилларида сувнинг пасайиши натижасида ночор қолган Англиядан қочган

¹ 1666 йилдаги ёнғин шаҳарнинг марказий қисмини бутунлай вайрон қилганди.

иккита йигит қутқарилиб, қуруқликка чиқариб қўйилганди. Ҳалиги кентлик омадли савдогар йигитларни ўз ҳимоясига олди ва пул билан таъминлади. Қочоқ йигитлар Эдуард IV ва унинг укаси Ричард эди. Тақдир тақозоси билан Эдуард Англия тахтига ўтиргач, Кэкстон ҳам Лондонга қайтиб келади. Ва дастлабки босма инглиз китоблар Кэкстон томонидан қирол Эдуард IV учун нашр қилинган эди.

Грант китобни варақлар экан, одам иштирок этмаган, тарихий асарлар бунча ҳам зерикарли бўлмаса, деб ўйларди. Газета ўқувчилар бутун инсоният бошига тушган фалокат айрим одам учун мусибат бўлмаслиги мумкинлигини биладилар. Даҳшатли ҳалокат ҳақидаги хабарни ўқиб, унинг эти жимирлаб кетиши мумкин, лекин қалби ларзага тушиши эҳтимол. Хитойда юз берган сув тошқини туфайли минглаб кишилар ҳалок бўлганлиги — янгилик. Лекин биттагина боланинг ҳовузга чўкиб ўлиши — фожиа. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг равнақи Тэннер баёнида эҳтиросларни жўш урдирмайди. Лекин Тэннер алоҳида бир шахс ҳақида тўхталгани замон ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади. Масалан, мана у Пастонлар¹ оиласи ёзишмаларидан бир парчани келтиради. Пастонларнинг бир-бирларига хат ёзиб, янгиликлардан хабардор қилиб туриш одати бор эди. Бу хатларда улар ўсимлик ёғидан юборишни ёки Клементнинг Кембриждаги ўқиши қандай кетаётгани ҳақида хабар беришни илтимос қилардилар. Мактубларга битилган турмуш икир-чикирлари ҳақидаги ҳикоялардан маълум бўлдики, Георг ва Ричард деган икки ёш бола Йоркдан келиб, Пастонларнинг Лондондаги уйида яшаётган эканлар. Эдуард эса ҳар куни хабар олиб тураркан.

“Чиндан ҳам, — ўйлади Грант китобни бир чеккага қўяркан, — чиндан ҳам Англия тахти қиролларидан ҳеч қайси бирига Эдуард IV ва унинг укаси Ричард бошидан кечирганчалик оғир ташвиш тушмаган эди. Эҳтимол, улардан кейин фақат Карл II тушгандир бундай аҳволга. Шунда ҳам Карл қашшоқ ва қувғинди бўлишига қарамай, алоҳида шахс, қирол фарзанди бўлиб қолганди. Пастонлар уйида яшаган икки болакай эса бор-йўғи Йорклар хонадонига тегишли кенжа гўдаклар эди, холос. Ўша пайтда, Пастонлар бир-бирларига хат ёзишиб туришганда бу икки гўдак ҳеч қандай аҳамиятга молик эмасди, уларнинг бошпаналари ҳам, келажаклари ҳам йўқ эди.”

Грант яна Амазонкага тегишли китобни варақлашга тушди. У ўша пайтда Эдуард нима мақсадда Лондонда юрганини аниқламоқчи эди. Буни қарангки, Эдуард ўшанда қўшин тўплаш билан овора экан. “Лондон ҳамиша Йорклар хонадонига эҳтиром кўрсатар ва халқ ёш Эдуард байроғи остига жон-жон деб тўпланарди”, — деб ёзилганди дарсликда.

Ва мана, Эдуард, ўн саккиз ёшли йигит, пойтахт арзандаси, ўзининг дастлабки жанговар ғалабаси арафасида вақт топиб, ёш укаларидан хабар олиб турарди.

Эҳтимол, Ричарднинг катта акасига бўлган ғайриоддий садоқати ўша пайтда пайдо бўлгандир? — деб ўйлади Грант. У умрбод содиқ қолган садоқатни тарих дарсликлари ҳам инкор этмайдилар, аксинча, хулосаларига теранроқ маъно бахш этадилар: “Ричард акасининг ўлимига қадар ҳаётнинг барча талотўпларида унинг садоқатли дўсту ҳамдами бўлди, лекин тожга эга бўлиш ҳаваси ундан устун келди”. Тарих бўйича ўқиш китобида буни соддагина изоҳлашганди: “У Эдуардга ҳамиша яхши ука эди, лекин тахтни эгаллаши мумкинлигини тушуниши билан хасислик унинг қалбини тошга айлантирди.”

Грант портретга ҳўрайиб қараб қўйди-да, буниси энди ортиқча эмасмикан, деб ўйлади. Нима бўлса бўлар, лекин уни бағритош қилиб қўйган фақат хирсу ҳавасмидики, у қотилликкача бориб етди. Энг аввало, китобда хасисликни эмас, балки орзумандлик назарда тутилгандир... Тахтга орзумандликми? Бўлиши мумкин. Лекин Ричард шундоқ ҳам тахтни тўла эгаллаган эди-ку! Инсон боласи орзу қилиши мумкин бўлган ҳокимиятга тўла эга эди-ку, ахир! У қиролнинг укаси, бадавлат одам эди. Наҳотки, яна бир поғона юқори кўтарилиш учун ўз укасининг норасида болаларини ўлдиришга қўли борган бўлса?

¹ Норфолк графлигидаги бой бир оиланинг (1440-1486) мактублари тўплэми.

Бунга ақл бовар қилмасди. Грант айнан шу ҳақда бош қотириб ётганда палатада Тинкер хоним пайдо бўлди. У кундалик газеталар сарлавҳаларини шарҳлашга шай эди. Агар газетанинг биринчи саҳифасида бирорта шов-шувга арзирли хабар бўлмаса, Тинкер хоним учинчи сарлавҳадан кейин ўқимаёқ кўя қоларди. Борди-ю, газетада қотиллик ҳақида гап кетса, хоним уни мароқ билан ўқир, уйга қайтишда эса оқшомги газетани сотиб оларди.

Бугун у яқинда Йоркширда юз берган воқеани завқ билан шарҳлашга тушди. Маргумуш билан заҳарлаб ўлдирилган одам, кейин унинг мурдасини қабрдан қайта ковлаб олиш ҳақида гапирар экан, унинг кўзи ҳали очиб кўрилмаган газетага тушди. У Грантнинг бош томонида, китоблар тахлами ёнида ётарди.

– Нима, мазангиз бўлмаяптими, жаноб Грант? – сўради ташвишланиб Тинкер хоним.

– Аксинча, мен ўзимни жудаям яхши ҳис қиляпман. Нега бунақа деяпсиз?

– Сиз газетангизни очиб ҳам қарамайсиз. Менинг эгачимда ҳам шундай бошланган эди. Газеталар нима ҳақда ёзишаётгани уни умуман қизиқтирмай қўйди.

– Ташвиш тортманг, Тинк, мен тузалаяпман. Кайфиятим ҳам яхши. Газетани эсдан чиқарганимнинг боиси, тарихга оид ҳар хил китобларни ўқияпман. Тауэр тутқунлари бўлган икки ёш шаҳзода ҳақида ҳеч эшитганмисиз?

– Улар ҳақида ким ҳам эшитмаган дейсиз!

– Унинг нима билан тугагани эсингиздами?

– Албатта, эсимда. У болаларни ёстиқ билан бўғиб ўлдирган.

– Ким у?

– Уларнинг қотил амакиси. Ричард Учинчи. Лекин сизнинг бундай аҳволингизда ўша нарсаларни ўйлашнинг кераги йўқ. Яхшиси, бошқа бирор қувноқроқ нарсаларни ўқинг.

– Сиз уйга жудаям шошаяпсизми, Тинк? Бир холис хизмат қилиб, Сент-Мартин-лайнга¹ кириб ўтолмайсизми?

– Албатта, ўта оламан. Шошадиган жойим йўқ. Балки Холлард хонимга бериб юборадиган нарсангиз бордир. Лекин у театрда соат олтидан кейин бўлади.

– Сиз унга хат қолдиринг. У хатни келганидан сўнг олади.

Грант ёндафтарини олиб ёзди: “Ўтинаман сиздан, мен учун Томас Морнинг “Ричард III тарихи”ни топиб келинг”. У ёндафтардан ўша саҳифани йиртиб олиб буклади-да, устига “Марта Холлардга” деб ёзди.

– Ушбуни артистлар йўлагига навбатчилик қилувчи қария Сэкстонга бериб қўйинг.

– Яхши, бериб қўяман. Агар билет олишга навбатда турганлар сафини ёриб ўтолсам, албатта.

У чиқиб кетди ва Грант яна ўз иши билан банд бўлди. У Тэннернинг инсоният жамиятининг эволюциясига оид баёнини ўргана бошлади. Албатта, бу анчагина куч-ғайрат талаб қиларди. Зеро, у инсониятга мавҳум бутунлик сифатида қарашга табиатан ҳам, касб нуқтаи назаридан ҳам тайёр эмасди. Унинг иши аниқ шахс, жонли характер эди. Грант жаноб Тэннер баёнининг мазмунидан шуни билиб олдики, XV асрда яшаган инглиз сувни фақат жазо тариқасида ичар экан. Умуман, Ричард III даврида Англиянинг оддий фуқаролари Европада ҳасад уйғотар эди. Тэннер ўша пайтда яшаган бир француз тарихчисидан шундай мисол келтиради:

“Франция қироли агар туз у белгилаган нарх бўйича сотиб олинмаган бўлса, уни овқатга ишлатишни тақиқлайди. Унинг армиясининг аскарлари аҳолидан ҳамма нарсани сотиб оладилар, эвазига эса ҳеч нарса тўламайдилар. Бордию, халқ аскарларнинг бу қилигидан норози бўлса, унинг устидан куладилар.

Шаробчилар узумзор ҳосилининг чорак қисмини қиролга беришга мажбур. Шаҳарлар эса, кўшинни боқиш учун ҳар йили катта миқдорда пул тўлашлари керак эди. Деҳқонлар оғир меҳнатдан тинкаси қуриб, зўрға кун кўрардилар. Улар жундан тўқилган кийим киймасдилар. Уст

¹ Лондондаги ўз театрлари билан машҳур кўча.

кийими бор-йўғи дағал матодан тикилган енгсиз нимча ва тиззагача бўлган калта иштон киярдилар. Улар пайпоқ кийишмайди. Аёллар яланг оёқ юришарди. Одий халқ гўшт олмасди. Шўрвага чўчка ёғи ишлатишади. Аслзодалар сал тузукроқ яшади. Маҳбуслар гувоҳларсиз сўроқ қилинадилар, кейин эса кўпинча изсиз йўқоладилар.

Англияда эса бутунлай бошқача. Уй соҳибининг рухсатисиз хусусий уйга ҳеч кимнинг киришга ҳаққи йўқ. Қирол солиқлар жорий қилолмайди, қонунни ўзгартиролмайди ёки янги қонун чиқара олмайди. Инглизлар сувни фақат жазо тариқасида ичадилар. Тушликка улар балиқ ва гўшт ейдилар. Жундан тўқилган яхши кийимлар киядилар. Яхши рўзғор ашёларидан фойдаланадилар. Англияликлар иши фақат очиқ судда кўрилади”.

Шундай қилиб, “бундай Англия билан фахрланса бўлади”. Грант ана шундай ўй билан ухлаб қолди.

У эртаси куни XV асрга бағишланган бўлимни варақлаб чиқди. Зора ўша пайтда яшаган бирор кимсанинг сўзини топсаму, қоронғи ўтмишнинг бирор манзарасини кўз олдимга келтира олсам, деган умидда эди. Афсус, Тэннернинг қораламалари охиригача мужмал бўлиб қолаверди. Фақат унинг ёзганларидан шу нарса маълум бўлдики, Ричард III томонидан тузилган ягона парламент барча парламентлар орасида энг либерал ва илғор эди. Қиролнинг жинояти эса унинг халққа тинч ҳаёт беришга интилиши билан сира мувофиқ келмасди. Ричард III ҳақидаги маълумотлар шу билан тутарди. “Системалаштирилган тарих” муаллифи давр синовларини мардона енгган Пастонлар хонадонидан бошқа ҳеч кимга эътибор бермагани.

Китоб Грантнинг кўксидан сирғалиб тушди ва унинг кўли адёл устини тимирскилаб, “Рейбилик Атиргул”ни топди.

5

“Рейбилик Атиргул” бадий асарлар сирасига кирарди ва бу китоб шуниси билан яхши эдики, “Системалаштирилган тарих”га нисбатан уни кўлда ушлаш анча қулай эди. Бундан ташқари, мазкур китоб тарихий роман бўлиб, мозийдан олинган далиллар ва мулоқотлар аралашмасидан иборат эди. Ивлин Пейн-Эллис – асар муаллифининг ҳақиқий исм-шарифи эдими ёки тахаллуси, ҳар ҳолда ўз китобини қаҳрамонлари расмлари билан тўлдириб ташлаганди. Олди-қочди гап йўқ, ҳақиқий воқеалар тасвирланганди. Ҳар ҳолда Тэннернинг тарихига нисбатан анча қизиқарли, мазмунли эди.

Грант шуни яхши билардики, ҳеч нарса маълум бўлмаган одамни билишнинг энг яхши усули – унинг онаси ҳақидаги маълумотга эга бўлишдир.

Шунинг учун ҳам, Марта унинг учун Томас Морнинг Ричард ҳақидаги тузукларини топиб бериш билан овора экан, ўзи Йорк герцогиняси Сесил Невиллнинг таржимаи ҳолини ўргана бошлади.

Йоркларнинг генеалогик шажарасини ўргана туриб, у шунга амин бўлдики, ҳар икки оға-ини Эдуард билан Ричарднинг тақдирлари ноёб бўлган экан, демак, уларнинг келиб чиқишлари инглиз бўлиши ҳам маълум даражада ноёб эди. Бунинг учун уларнинг аждодларини кўздан кечириш кифоя эди: Невиллар, Фитцалалар, Перслар, Холландлар, Мертимер, Одли ва Плантагенетлар. Қиролича Елизавета тозақонли инглиз эканлиги билан фахрланарди, агар валлийларни ҳам инглиз деб ҳисобласа, албатта. Англиянинг Вилгельм Фотихдан тортиб Фермер Жоржгача¹ тож кийдирилган зотларининг барчаси ёппасига яримқонли, яъни яримфранцуз, яримиспан, яримданиялик, яримголланд, яримпортугал бўлгани ҳолда Эдуард IV билан Ричард III бекам-кўст инглиз шажарасидан эдилар. Уларнинг ҳар иккаласи, ота томонидан ҳам, она томонидан ҳам қироллар хонадонига мансуб эдилар. Сесил Невиллнинг буvasи Жон Гонт – Ланкастерлар хонадони асосчиси, Эдуард III нинг учинчи ўғли эди. Эдуард III нинг беш ўғлидан учтаси ҳар иккала Йорк герцогларининг аждодлари эдилар.

¹ Қирол Георг III (1738-1820) га Фермер Жорж лақаби унинг қишлоқ хўжалигига қизиқиши туфайли берилган эди.

“Невиллар уруғидан бўлган ҳар бир кимсани, — деб ёзади Пейн хоним, — жуда муҳим одам сифатида кутиб олардилар, чунки улар бадавлат ер эгалари эдилар. Невиллар уруғидан бўлган ҳар бир кимсани, шубҳасиз, келишган одам ҳисоблардилар, зеро улар беҳад хушрўй эдилар. Невиллардан бўлган ҳар қандай кимса алоҳида ажралиб турарди — уларнинг ҳаммаси ўзларининг руҳий эҳтиросли фазилатлари билан ажралиб турарди. Сесил Невиллда бу фазилатларнинг ҳаммаси уйғун эди. Ҳали Оқ ва Қизил Атиргул ўртасида Шимолни танлашдан анча бурун уни биринчи Шимол Атиргули деб атаган эдилар”.

Пейн-Эллис хонимнинг таъкидлашича, Сесилнинг Йорк герцоги Ричард Плантагенет билан никоҳи севги асосига қурилган эди. Грант бунга шубҳа билан қараб, ҳатто тўнғиллаб қўйди. XV асрда эр-хотиннинг ҳар йили фарзанд кўриши уларнинг сермаҳсуллигини билдирарди. Сесилнинг эрига кўплаб бола туғиб бергани уларнинг узоқ вақт бирга яшагани далилидир. Бироқ аёлларга уйнинг чароғи деган ягона роль ажратилган ўша пайтларда Сесил Невилл эрининг ҳамма сафарларида уни кузатиб юрганлиги ҳисобга олинса, улар бири-бири билан жуда иноқ бўлганини пайқаш қийин эмас. Иккови қанчалик тез-тез ва мунтазам сафарларда бўлганидан уларнинг болалари туғилган жойлар ҳам гувоҳлик беради. Сесилнинг тўнғич қизи Анна Фотерингэй, уларнинг Нортгемптонширдаги отамерос мулкида туғилган эди. Гўдаклигидаёқ ўлиб кетган Генрих — Хэтфилдда, Эдуард — герцог жанг қилган Руанда, Эдмунд билан Елизавета ҳам Руанда таваллуд топишди. Маргарет — Фотерингэйда, ёш ўлган Жон Уэльсдаги Нисда туғилди. Георг — Дублинда (унинг ирландча ўжарлиги шундан эмасмикин?), Ричард — Фотерингэйда дунёга келишди.

Шундай қилиб, Сесил Невилл Нортгемптонширдаги қасрда ҳукмдорини кутиб ўтириш билан вақт ўтказмаган. У ҳамма жойда эрига эргашиб юрган. Пейн-Эллис хонимнинг далиллари ҳам шундан далолат беради. Хуллас, уларнинг никоҳи муваффақиятли эди. Эдуарднинг оиласига боғлиқлиги ҳам шундан: ахир, у Пастонлар хонадонидаги укаларидан ҳар куни хабар олиб турарди. Ҳа, Йорклар, ўз бошларига тушган синовларгача ҳам мустаҳкам оила эдилар.

Китобни варақлаётган Грант Ричарднинг катта ўғиллари Эдмунд билан Эдуарднинг хатига дуч келгач, унда шундай фикр туғилди. Бу икки йигитча Ладлоу қасрида ўқишаётганди. Улар бир куни пасха ҳафтасининг охирида чопар билан отасига хат юборишди. Хатда улар ўз тарбиячилари устидан шикоят қилиб, чопар Уильям Смитдан сўраса, йигитчаларга нақадар шафқатсиз муносабатда бўлишаётганини айтиб беришини маълум қилишганди... Хатда, шунингдек, юборилган кийимлар учун миннатдорчилик изҳор этилиб, ибодатлар китобини олишмаганидан таассуф билдирилганди.

Пейн-Эллис хоним мактуб Коттон қўлёзмалар коллекциясига мансублигини таъкидлаб ўтганди. Айнан шу нарса Грантда бошқа далилий маълумотлар ҳам топилиши мумкин деган ишонч уйғотди. Зеро, бундай далилларсиз полициячи ҳеч нарса қилолмасди.

Бироқ Грант қуйидаги оилавий саҳнага дуч келди:

“Эргалаб герцогиня Лондоннинг унча иссиқ бўлмаган декабр қуёши ёритиб турган ўз уйи зинасида туриб, эри, укаси ва ўғлини сафарга кузатаётганди. Отларни олиб чиқишди. Эри отга сакраб минди-да, эгарга маҳкам жойлашди. У кўринишидан урушга эмас, янги туғилган қўзичоқларни томоша қилиш учун Фотерингэйга кетаётганга ўхшарди. Унинг укаси Солсбери барча Невиллар сингари қизиққон бўлганидан шошаётганини яширмасди.

Аёл гарчи жилмайиб турган бўлса-да, ич-ичидан зил кетаётганди. Эдмунд учун ташвишда эди. Ўн етти ёшли Эдмунд, ҳали бола, уруш нималигини кўрмаган йигитча, илк бор жангга кетаётганидан ғурурланиб турганди. Хоним эрига “Эдмундни авайла” деб айтишга ботина олмади. Эри буни тушунмаслиги мумкин эди, Эдмунд эса бу гапни эшитиб ғазабланиши турган гап эди: Эдуард ундан атиги бир ёш катта, ҳолбуки, армияга қўмондонлик қилапти. Унинг акасидан қаери кам, энди жанг қилмаса бўлмайди.

Хоним кичик болаларига қаради, улар оналарининг ортидан даҳлизга чиқишганди. Улар уч нафар эди: Маргарет билан Георг, бир қадам орқароқда эса кенжатоғ Ричард. Акаси ва опаси малласоч. Ричард эса қорасоч. Сочининг қоралиги туфайли у ўз оиласида бегонага ўхшаб кўринарди. Ўн тўрт ёшли Маргаретнинг кўзларида ёш, ўн бир яшар Георг эса жанглarda қатнашмаётганидан хафа. Озгин Ричарднинг юзидан эса ҳеч нарса сезилмайди. Лекин онаси унинг ботинан камон ёйидай титраб турганини сезди.

Уч отлиқ хайрлашиб жўнаб кетишди. Улар орқасидан болалар қўл силтаб, чувиллаб қолишди.

Сесил нечанчи бор эрини жангга кузатиб қўйди-да, уйга кирди. Унинг юраги ғаш эди, унинг кўксини нотаниш бир туйғу қамраб олганди. Уни “қайси бири қайтиб келмаскин?” деган савол қийнарди.

Ҳар қанча бўлмасин, у учаласи ҳам қайтиб келмайди, деган даҳшатли фикрга боролмасди. Уларни сўнгги бор кўраётганини сира ҳам тасаввур қилолмасди. Айниқса, яна сал кам бир йилдан кейин унинг қоғоз тож кийдирилган эрининг боши Йоркдаги Микльгейтек дарвозаси тепасига, укаси ва ўглининг бошлари эса бошқа дарвозалар узра илиб қўйилишини ўйлаган ҳам эмасди”.

Албатта, бу бадий тўқима эди, лекин Ричарднинг портрети, ўз оиласида бегонадай кўринган қорасочли боланинг тасвири Грантни ўйлантириб қўйди. У Сесил Невиллни унутиб, матнда яна қаерда Ричард ҳақида бирор эслатма бор экан, деб қидира бошлади. Лекин Пейн-Эллис хонимни супрақоқди Ричард унча қизиқтирмасди. Уни анча нуфузли бўлган тўнғич Эдуард кўпроқ жалб қиларди. Эдуард тоғаси Солсберининг ўғли Уорик билан Тоутон ёнидаги жангда ғалаба қозонди. Гарчи Ланкастерлар ёвузлиги ҳамманинг эсида бўлса-да, уларга марҳамат кўрсатди — раҳмдил бўлди.

Унга Вестминстер аббатлигида тож кийдиришди, Утрехтдаги сургундан қайтиб келган икки ёш укасига Кларенс герцоги ва Глостер герцоги унволари берилди. Эдуард отаси билан укаси Эдмундни Фотерингэйдаги қавмлар черковида тантанали дафн этди. Ун уч ёшга тўлган Ричард Йоркширдан мотам маросимини кузатиб борди. У онаси, опаси ва акаси билан Лондондаги Бейнард Касл қасри олдида туриб урушга кузатганидан буён эндигина олти йил ўтган эди.

Кейинги сафар Ричард китоб саҳифаларида Эдуард тож кийганидан бир неча йил кейин учрайди. Уша пайтда у амакиваччалари бўлган Невиллар билан Йоркшир графлигидаги Миддлхэмда ўкув йилларини ўтказаетганди.

“Ричард Венслидейл ботқоқлигидан ўтиб, қаср ҳовлисига кирганда уни ваҳима босди. Дарвоза ёнида кўриқчилар ғала-ғовур кўтаришаётганди, уни кўриб, жимиб қолишди. Кеч кириб, ҳамма овқатга қайтадиган вақт бўлган эди. Қасрда ғайриоддий жимлик ҳукм суларди. У отдан сакраб тушди-да, оғилга етаклаб кирди. У отнинг эгар-жабдуғини ечиб қўяркан, кўшни охурда унга таниш бўлмаган, қаердандир терлаб келган тўриқ айғирга кўзи тушди.

Ричард ўз отининг терлаган сағринини артиб, устига ёпиғини ташлади-да, янги пичан ва сув олиб келди. Унинг хаёлида ҳали ҳам нотаниш айғирнинг пайдо бўлиши ва ҳовлидаги ғалати сукунат чарх урарди. Уйга кириши билан катта залнинг тўридан келаётган овозларни эшитди. Ўз хонасига киришдан олдин, нима гап эканини билсаммикин, деб ўйлади. У ҳали ўз хаёли билан банд экан, зинанинг юқорисидан енгил қадам товушлари эшитилди. У бошини кўтариб, амакисининг қизи Аннани кўрди. У суянчикдан ушлаганича, қалин урилган сариқ ва узун кокилларини осилтариб пастга қаради.

— Ричард, — деди у шивирлаб, — сен ҳам билгандирсан?

Ричард унга яқин борди, қиз унинг қўлидан ушлаб, юқорига — минорадаги синфхонасига етаклади.

— Нима гап?— сўради Ричард жойидан жилмасликка тиришиб. — Нима бўлди ўзи, бу ерда менга нимани айтмоқчисан?

- Анна уни синфхонага бошлаб кирди-да, эшикни беркитди.
- Эдуард!
  - Нима бўлди унга, тоби қочдимми?
  - Йўқ! Яна қилиқ кўрсатибди.
  - Уф! — енгил нафас олди Ричард. Эдуарднинг бу қилиғи янгилик эмасди. — Яна нима қилиб қўйди? Янги ўйнаш топибдимми?
  - Бадтар! Бундан баттари бўлмайди. У уйланибди!
  - Уйланибди! — Бу шундай бемаъни эшитилдики, Ричард ишонмади.
  - Бўлиши мумкин эмас.
  - Мумкин. Бизлар ҳам яқиндагина эшитдик.
  - У уйланиши мумкин эмас, — деди норози оҳангда Ричард. — Қиролнинг уйланиши осон ишмас. Дарров битмайди. Шартномалар тузилиши керак. Бунинг устига, парламент қарор чиқариши керак. Сен нима деб ўйлайсан, у нега уйландийкин?
  - Гап мен нимани ўйлашимда эмас. — Бундай саволлардан Аннанинг тоқати тоқ бўлди. — Яхшиси, катта залда нимани баҳслашишяпти, эшитиб кўр...
  - Анна, наҳотки сен кулоқ солган бўлсанг?
  - Вой-бўй, ўзингни жуда мўмин-қобил кўрсатмай қўяқол. Кулоқ солишнинг сира ҳожати йўқ, уларнинг гаплари нариги соҳилдан ҳам эшитиляпти. У леди! Грейга уйланибди!
  - Леди Грей? Гроубиларданми?
  - Ҳа.
  - Бўлиши мумкин эмас. Унинг иккита боласи бор. Бунинг устига, Эдуарддан анча катта-ку?!
  - У Эдуарддан беш ёш катта. Жуда ҳам чиройли, ўзим эшитганман.
  - Бу қачон рўй берибди?
  - Беш ой бурун. Улар Нортгемптонширда яширинча никоҳдан ўтишибди.
  - Мен бўлсам у француз қиролининг синглизига уйланса керак, деб ўйлардим.
  - Лекин менинг отам ҳам, — деди Анна, — худди шундай ўйлаганди.
  - Ҳа, ҳа, у ҳозир аввал олиб борган барча музокаралари учун ўзини анча ноқулай сезаётгандир.
  - Лондондан келган чопарнинг айтишига қараганда, у ўзини қўйгани жой тополмаётганмиш. Гап ҳатто уни аҳмоқ қилишгани ҳақида ҳам эмас. Афтидан, ўша хонимнинг қариндошлари бутун бир армияни ташкил этади, у бўлса, ўша қариндошларининг ҳаммасини ёмон кўрарди.
  - У, эҳтимол, эсини еб қўйгандир, — деди Ричард. У Эдуардга ҳаддан ташқари ишонарди, қилган ҳамма ишини тўғри деб ҳисобларди. Бу қилиғи эса тентакликдан бошқа нарса эмас. — Онам буни кўтара олмайди, — деркан Ричард, отаси билан Эдмундни ўлдиришганда, Ланкастерлар кўшини қарийб Лондон дарвозаларигача етиб келган ўша дамларда онасининг ўзини мардонавар тутганини ўйларкан. Онаси йиғламади ҳам, узлатга чекинмади ҳам. Ричардни ва Георгни Утрехтга жўнатишни буюрди. Худди болаларини ўқишга жўнатаётгандай тутди ўзини. Ҳолбуки, уларни бошқа кўрмасликлари мумкин эди. Улар Ла-Маншни кечиб ўтишлари керак эди, шунинг учун ҳам болаларининг қалинроқ кийинишларини тайинлади.
  - Яна бир зарбага бардош бера олармикин? Нақадар аҳмоқлик!
  - Бечора Сесил хола, — деди ғамгин товушда Анна. — Эдуард қандай қилиб ҳаммани бунчалик шафқатсизларча доғда қолдирдийкин? Даҳшат!
  - Лекин Ричардга Эдуард ҳали ҳам янглишмайдиган бўлиб кўринарди. У фақат касалга чалинган ёки уни сеҳрлаб қўйишган бўлсагина шундай қилиши мумкин. Барибир, Эдуард аввалгидай унга суяниши мумкин. Йиллар ўтиши билан унинг акасига бўлган чексиз садоқати янада онгли равишда орта борди”.

¹ Л е д и — Англияда лорднинг хотини, аристократларга мансуб эрлик аёл.

Шундан сўнг сўз Сесил Невилл бошидан кечирган талотўплар, унинг бахтиёр, лекин виждон азобида қийналаётган, Эдуард билан ғазаб отига минган ўз жияни Уорикни яраштирашга уринишлари ҳақида боради. Бу ўринда заркокил гўзалнинг яхши фашилатлари ҳақида ҳам батафсилроқ тўхтаб ўтилади, зеро, ўздан олдинги ўтмишдoшларининг омади чоппмаган жойда у муваффақият қозонарди; унга Рединг аббатлигида тож кийдирилганди. Уни тахтга Уорикнинг ўзи олиб боришига тўғри келганди. Вудвиллар тўдасини Уорикнинг жини суймасди. Чунки, улар ўз сингиллари Елизаветанинг Англия қироличаси бўлишини пойлаб юришганди.

Кейинги сафар Ричардни чўнтагида ҳемири йўқ, голланд кемасида Линндан сузиб кетаётган пайтда учратамиз. Сузишга тайёр кемага дуч келишгани айни муддао эди. У билан акаси Эдуард, дўсти Лорд Гостингс ва бир неча тарафдорлари ҳам бор эди. Уларда кийим-бошларидан бошқа ҳеч вақолари йўқ. Қисқа тортишувлардан кейин кема капитани Эдуарднинг мўйнали плаши эвазига уларни ўтказиб қўйишга рози бўлади.

Уорик охир-оқибат Вудвиллардан бутунлай ихлоси қайтади. Уларнинг қилиқларига чидолмайди. Улардан юз ўгиришга қарор қилади. У Эдуардга тахтга чиқишга ёрдам берганди, худди шундай тарзда уни тахтдан тушириб қўйиши ҳам мумкин. Бу мақсадга эришиш йўлида унга оға-ини Невиллар хизмат қилишлари мумкин. Бунинг қарангки, бунинг учун у қиролнинг укаси Георгни танлади. Георг эса Уорикнинг қизи Изабеллага сеп-сидирга сифатида Монтегю, Невиллар ва Бичемларга тегишли барча ерларининг тенг ярмини бериши сотқинликдан бошқа нарса эмас, деган қарорга келди. Яна ўн бир кундан сўнг эса Уорик ҳаммани ҳайрон қолдириб, Англиянинг хўжайини бўлди-қолди. Эдуард билан Ричард бўлса бу пайтда Алкмаардан Гаагача бўлган балчиқларни кечиб ўтишга мажбур эдилар.

Шу пайтдан бошлаб Ричард орқа планга ўтади. Брюгга аянчли аҳвол кечиради. Бургундияда Маргаретникида меҳмон бўлади. Бу ўша — Бейнард Каслдаги қаср олдида Георг ва Ричард билан ёнма-ён туриб, отасини жангга кузатаётганда йиғлаган Маргарет эди. Маргарет Бургунд герцогиняси эди. Георгнинг қилмишларидан хафа бўлиб, кўнгли қолган соф қалбли Маргарет бошқа икки муносиб оға-инини қўллаб-қувватлаш учун маблағ тўплади. Ҳатто Эдуарднинг тақдиридан хуноб бўлган Пейн-Эллис хоним ҳам Маргарет тўплаган маблағ эвазига кемаларни жиҳозлаш Ричарднинг зиммасига тушганини эсламасдан ўтолмайди. Қолбуки, ўша пайтда у ўн саккиз ёшга ҳам кирмаганди. Ва Эдуард бир ҳовучгина ўз тарафдорлари билан яна Англия тупроғида пайдо бўлиб Георг армияси билан юзма-юз келганда, бошқа эмас, айнан ўша Ричард акасининг лагерига бориб, уни Маргаретни деб у билан иттифоқ тузишга ва биргаликда Лондонга боришга кўндирди.

Грант бу унчалик қийин иш бўлмагандир, деб ўйлади. Дарҳақиқат, Георгни хоҳлаган нарсага кўндирса бўларди.

6

Грант “Рейбилик Атиргул” китобини охиригача ўқиб улгурмай, эртаси куни соат ўн бирларга Мартадан хатжилд олиб келишди. Унда анчагина жиддий нарса — жаноб Томас Морнинг “Ричард III тарихи” бор эди.

Китоб орасида мактубча ҳам бор экан. Аъло сифатли қоғозга катта-катта қилиб шундай ёзилган:

“Афсуски, ҳузурингга ўзим боролмадим. Жудаям бандман. Томас Мор ҳеч қайси китоб дўконида йўқ. Кутубхонага боришга тўғри келди. Кутубхоналардан нега бунчалар кам фойдаланамиз, ҳайронман? Қизиқиб ўқирсан деган умиддаман. Икки ҳафта фойдаланишинг мумкин. Ҳукмдай янграяпти, шундайми? Эҳтимол, букурга қизиқишинг жаҳдан тушганингни билдиради. Тез орада кўришгунча.

Марта”.

Китоб чиндан озода эди, ҳолбуки, унча янги эмасди. Шунга қарамай, Грант иштиёқ билан ўқишга киришди. Бу ерда ҳамма нарса Ричард III га тааллуқли эди. У бир соатлардан кейин ўзига келди, тўғриси, муаллифдан бунақа услубни кутмаганди. Жаноб Томас Мор ёзарди:

“У кечалари ёмон ухларди, узоқ вақт кўзлари очиқ ҳолда чўзилиб ётарди. Кўпинча ўзини унутиб, фақат бир нарса ҳақида ўйларди. Бусиз ҳам ором олмаган унинг юраги гоҳ шиддат билан тепар, гоҳ жимиб қоларди. Айниқса унинг ёвузона қилиқлари манзараси кўз ўнгига келганда шундай бўларди”.

Буниси ҳам бир нави эди. Грант бу ҳақда Морга қатъий сир сифатида сарой хизматчилари гапириб берганини ўқиганда сесканиб кетди. Ўчоқбоши гийбатларига ўхшайди-я?! Ичиқора одамлар оғзидан эшитилган бундай гаплар беихтиёр тунги даҳшатли тушларнинг бахтсиз қурбонига ҳамдардлик уйғотди. Қотил у ҳақда ёзаётган кишига олижаноб кўриниб кетади.

Бу ерда нимадир беўхшов, кўнгилдагидек эмас. Бундай ҳиссиётни Грант гувоҳни сўроқ қилаётганида ўз бошидан кўп кечирган. Лекин Томас Мор хотираларнинг чинлигига шубҳа қилиш мумкинми? Ахир, у тўрт юз йилдан бери ўзининг ҳақиқатгўйлиги билан машҳур бўлиб келарди-ку!

Морнинг баёнидаги Ричард образи касалхонанинг катта ҳамширасининг у ҳақдаги тасаввурига жуда мос келарди. Ўта асабий одам ёвузлик қилишга ва чексиз изтироб чекишга қодир. У ором нималигини билмас, ўзини хатардан ҳоли ҳис қилолмасди. Кўзлари ҳамиша олазарак бўлар, баданини яширин зирх ҳимоя қилар, қўли доимо ханжари дастасида турарди. Унинг ташқи кўриниши ва ўзини тутиш тарзи ҳамиша жавоб зарбаси беришга тайёр одам эканини сездириб турарди.

Ва, албатта, ўша тарихий воқеа юз бермасдан қолмади. Буни Грант мактабдалиги чоғиданоқ биларди. Махфий кенгашнинг Тауэрдаги мажлисида Ричард тахтни эгаллашга ҳаққи борлигини эълон қилганди. У Гостингсдан лорд-протекторни ўлдирмоқчи бўлган одамни қандай қисмат кутади, деб сўради зарда билан. Эдуарднинг хотини ва унинг жазмани Жейн Шорга “уларнинг кўзи тегди, шунинг учун қўлим акашак бўлиб, ишламай қолди”, деган бемаъни айб қўйди. Жазаваси тутиб, столга шундай мушт туширдик, у парча-парча бўлиб синиб кетди. Худди шу шартли ишора билан залга Ричарднинг қуролли кишилари бостириб киради ва лорд Гастингс, лорд Стэнли ва Илий епископи Жон Моргонни тутиб олишади. Сўнг Гастингсни ҳовлига судраб чиқиб, бошини танасидан жудо қилишади, ҳатто истиғфор келтиришга имкон беришмайди.

Ҳазабга, даҳшат ва интиқомга эрк берувчи, кейин эса қилган ишдан пушаймон ейдиган одамнинг қиёфаси ана шундай.

Лекин, буни қарангки, у атайлаб жиноят қилишга қодир экан. Унинг гийбати билан Лондон ҳокимининг укаси бўлган доктор Шей черков минбаридан: “Бачки шохларнинг ўсиб, илдиз отишига йўл қўйилмасин” деган экан. Бу сўзлар билан доктор Шей герцогиня Йорк хоним Эдуард билан Георгни номаълум отадан орттириб олган ва Ричард герцог ва герцогиня Йоркларнинг ягона қонуний вориси эканлигига ишора қилган.

Бу шу қадар бемаъни гап эдики, Грант ишонмай, ўша жойни қайта-қайта ўқиди. Лекин сўзнинг хатоси йўқ эди. Ричард ғаразгўйлик билан омма орасида ўз онасини шарманда қилганди. Томас Мор шундай ёзганди, ундан яхшироқ ким ҳам биларди, Англиянинг лорд-канцлери Томас Морга қайси манбага ишониш жуда яхши маълум эди.

Мор таъкидлаганидек, Ричарднинг онаси уларнинг шаънини булғаган ўғлидан аччиқ нолиди. “Ҳа, уни тушунса бўлади”, – ўйлади Грант.

Доктор Шейга келганда, шуни айтиш керакки, унинг виждони анча қийналди. Озиб-тўзиб, адоий тамом бўлди.

“Қилмиш-қидирмиш, – деган хулосага келди Грант. – Ҳайрон қоларли жойи йўқ. Халқ олдида шунчалар кетиб, ёлғон гапириш. Йўқ, бу нарса жазосиз қолмайди”.

Ёш шаҳзодалар – Тауэр тутқунларининг тарихи Томас Морда ҳам мактаб дарслигидагидай баён қилинганди. Ричард Тауэр констебл¹ Роберт Блэкенберига шаҳзодаларни гумдон қилиш кераклигини шама қилади, лекин у бунда қатнашишни хоҳламайди. Ричард то тож кийиш сафарига боргунга

¹ К о н с т е б л ь – Англия ва Америка полициячилари қуйи унвони.

қадар ниятини амалга оширмади, Уорикка боргач эса, Лондонга Тиррелни юборди. Унда эса Тауэрнинг калитини бир кечага олиш учун рухсати бор эди. Ҷша кечаси икки каллакесар отбоқар Дайтон ва қамоқхона назоратчиси Форрест болаларни бўғиб ўлдиришди.

Шу пайт палатага тушлик олиб кирган Пигалица Грантдан китобни олиб кўйди. Грант санчқи билан “чўпон қуймоғи”ни титиб, ўйларига эрк беришдан бошқа иложи йўқ эди. У ҳозир судланувчилар курсисида ўтириш керак бўлган одамнинг ташқи қиёфаси ҳақида ўйларди. Оиланинг садоқатли кенжатоидан даҳшатли монстрга айланган одамни ўйларди.

Пигалица оқватдан бўшаган идишни олиб кетгани кирганда:

– Биласизми, — деди Грант. — Ричард Учинчи ўз вақтида жуда машҳур бўлган. Тахтга ўтиришдан олдин, албатта.

Лекин Пигалица расмга ишонқирамай назар солди.

– Менимча, у майса орасида ётган илондек, пайт пойлаган. Кутиб турган.

“У нимани кутган экан? — дея ўйларди Грант, кетиб бораётган Пигалицанинг пошналари товушининг узоқлашувига қулоқ соларкан. — Ахир, у акаси Эдуарднинг бунчалик тез, ҳатто қирқ ёшга тўлмай, тўсатдан ҳалок бўлишини қаяқдан билсин. Кейинги акаси Георг (уни болаликдан билса ҳам)нинг сотқинлиги туфайли унинг болалари тахтни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум бўлишини олдиндан кўра билмаганди-ку?! Ахир, олдинда нима бўлишини билмасдан туриб, унинг “кутиб” туришининг нима маъноси бор эди? Тилласоч, хушфеъл ва гўзал қиз қиролга ажойиб ёстиқдош бўлиб чиқди, у кўплаб фарзанд, жумладан, иккита ўғил туғиб берди. Унинг кўплаб болалари ва Георг ўзининг икки фарзанди билан Ричард ва тахт ўртасида турарди. Шимолни бошқариш ишлари билан ўта банд бўлатуриб, бунинг устига Шотландияга қарши ҳаракатларни муваффақиятли олиб бораётган Ричардга “кутиб туришининг” нима кераги бор эди. Уни шунчалик қисқа муддат ичида нима бунчалик ўзгартириб юборди?”

Грант “Рейбилик Атиргул”ни кўлига олди. Уни Пейн-Эллис хонимда “Сесил Невиллнинг кенжа ўғли билан боғлиқ бирор ўзгариш йўқмикин” деган ўй қизиқтирарди. Лекин маккора муаллиф бу масалани четлаб ўтибди. Хоним ҳеч кимни хафа қилгиси келмабди. Агар мантиққа қараладиган бўлса, бу воқеа фожиа билан тугаши, иллат эса жазосиз қолиши керак эди. Шунинг учун ҳам у асарни кўтаринки руҳда, сўнги бобни Эдуард фарзандларининг тўнғичи ёш Елизаветанинг дунёга келишини тасвирлаш билан тугаллайди. Худди шу нарса уни Елизаветанинг кичик укаларининг фожиали ўлими ҳамда Ричарднинг мағлубиятга учраб, жанг майдонида ҳалок бўлганини эслатиб ўтиш заруратидан халос қилганди.

Китоб қизариб кетган ва бахтиёр Елизаветанинг оппоқ кўйлақда ҳаётида илк бор марваридини тақиб, худди эртақдаги маликалардек туфличаларини аямай рақсага тушган қирол базми саҳнаси билан ниҳояланарди. Ричард Анна ва ўғли кузатувида махсус шу базм учун Миддлэхмдан етиб келди. Меҳмонлар орасида на Георг, на унинг рафиқаси Изабелла кўринмасди. Изабелла бир неча йил бурун кўзи ёриётганда ўлиб қолган ва ҳамманинг, ҳатто Георгнинг ҳам эсидан чиқиб кетганди. Ҳа, Георгнинг ўзи ҳам ёлғизликда ўлиб кетганди. Дарвоқе, Георгнинг бутун умри сира қутилмаган, бемаъни қилиқлар билан ўтганди. Шу боис бирор воқеа бўлди дегунча қариндошлари: “Ё тавба, нақадар бемаънилик! Ҳатто Георг ҳам буни хаёлига келтиролмади” дея хитоб қиладиган бўлишганди. Шунга қарамай, Георг уларни ҳайратга солгани-солган эди. Унинг қилиқларининг чеки-чегараси йўққа ўхшарди.

Унинг Мосуво бўлиши, афтидан, қайноғаси Уорик билан бирлашиб илк бор хиёнат қилганидан бошланганди. Ушанда Уорик Георгни ўз амакиваччаси Эдуардга қасд қилиб тахтга ўтқазган, ақли ноқис бечора Генрих VI нинг вориси деб эълон қилганди. Бироқ Уорикнинг ўз қизини қиролича сифатида кўриш ва Георгни тахтга ўтқазиб ҳақидаги умидлари чиппақка чиқди. Бир кун кечаси Ричард Георг билан музокаралар олиб бориш учун Ланкастерларникига келди. Ўзига ҳаддан ташқари юқори баҳо бериб юборган Георг юриш-туришини билмай қолди ва турли қилиқлар чиқара бошлади. Изабелла ўлганида уни оқсоч қизлардан бири заҳарлади деган хаёлга борди,

бошқаси янги туғилган ўғлини заҳарлаган деб гумон қилди. Эдуард буни жиддий текшириб кўришга кўрсатма берди. Лекин бунгача Георг шошилинич ҳукм билан иккала хизматчи қизни ҳам осдириб юборди. Фазабланган Эдуард уни хиёнатда айблаб, ишини судга оширди. Бироқ Георг буни огоҳлантириш сифатида қабул қилиш ўрнига, икки қизнинг ўлими судловнинг хатоси деб ишонтиришга уринди.

Кейин у Европанинг энг бой қаллиғи – ўз опаси Маргаретнинг ўғай қизи – ёш Мария Бургундскаяга уйланишни хоҳлаб қолди. Кўнгилчан Маргарет укасининг Бургундияга ҳоким бўлишига қарши эмасди, лекин Эдуард Максимилиан Австрийскийни ўзига яхшироқ шерик бўлади деб лозим топди ва Георгнинг юзи шувит бўлиб қолаверди.

Бургунд қутқуси барҳам топгач, бутун оила Георг энди ўпкасини босиб олади, деган умидда эди. Ҳарҳолда, Невиллар ер-мулкининг ярми Георгга тегишли эди ва унинг бойлик учун ёки авлодини давом эттириш ниятида уйланишга ҳожат йўқ эди. Аммо Георг Шотландия қироли Яков III нинг синглисига уйланишга жазм этди.

Ниҳоят, унинг манманлиғи шу даражага бориб етдики, хорижий саройлар вакиллари билан яширин музокаралар олиб борди. У фақат Генрих VI дан кейингина тахтга даъвогарлик қилиш мумкинлиғи ҳақидаги парламент қонунини ҳам писанд қилмади. Шунда янги парламент чақирилди. Бироқ бу парламент янада муруватлироқ бўлиб чиқди. Георг ишининг мазкур парламентдаги муҳокамаси тарихга ака-уканинг қизгин жанжали сифатида кириб қолди. Бироқ парламентнинг Георгнинг тахт ворислиғи ва мулкый ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ҳақидаги қароридан сўнг ҳамма иш тўхтаб қолди. Георгни ворисликдан маҳрум қилиш бошқа, уни қатл этиш бошқа. Вақт ўтаверди, ҳукми ижро этиш чўзилиб кетди, натижада жамоалар палатаси эслатма юборди. Худди шунинг эртаси куни эса, Кларенс герцоги Георг Тауэрда оламдан кўз юмганлиғи эълон қилинди.

“Шароб хумига чўкибди”, – дейишди лондонликлар. Шу тариқа Лондоннинг оддий халқи томонидан майхўрга чиқарилган ҳукми ҳеч нарсага арзимайдиган Георгни машҳур қилиб қўйди.

Демак, Вестминстердаги бал-базмда Георг йўқ, Пейн-Эллис хоним эса, китобнинг сўнгги бобида ўз қаҳрамони Сесил Невиллни кўплаб набираларнинг бувиси ролида тақдим этади. Георг шарманда бўлиб ўлиб кетди ва у билан бирга эски дўстона алоқалар ҳам барҳам топди. Бироқ, ундан сўнг ўғли, ёш Уорик, келишган ва хушрўй йигит қолди. Маргарет бўлса, тўққиз ёшида, ҳозирданоқ Невиллар авлодининг барча аёллари сингари гўзал бўлиб етилиши кўриниб турарди. Эдмунд эндигина ҳаёт бўсағасига қадам қўйганди, ўн етти ёшида, жанг майдонида ўлиб кетди. Аммо ёшлар ўсаепти, бувининг набиралари кўпаймоқда. Мана, Ричарднинг болалари ҳам етишиб келаяпти. Йигирма ёшдан ошганига қарамай, жуда бўшанг кўринса-да, Ричард жуда бақувват эди. Эдуардга – баланд бўйли ва гавдали малласоч Эдуардга келганда шуни айтиш керакки, унинг ортиқча тўлаллиғи уни безамасди, меҳрибон бўлса-да, танбалроқ эди. Лекин унинг икки ўғли ва беш қизи отасига кўп жиҳатдан ўхшаб кетишарди.

Ҳар қандай бувилар сингари Сесил ҳам набиралари билан фахрланишига ҳақли эди. Лекин у қиролича-она сифатида уларда келажакнинг гаровини кўриши керак эди. Англия тожи Йоркларнинг ишончли қўлларида узоқ сақланади.

Агар кимдир, ушбу базм-зиёфатда иштирок этаётганлардан бири келажакка сеҳрли ойна орқали қараб, Сесилга: яна тўрт йилдан кейин фақат Йорклар шажарасигина эмас, балки Плантагенетлар авлоди ҳам исзис йўқолади деса, у рўпарасида жинни ёки сотқин турибди, деб ўйлаган бўларди.

Пейн-Эллис хоним Вестминстерда ўтган базмдаги меҳмонлар орасида кўпчиликни Вудвиллар қавми кўпчилик эканини яширмаганди.

“Сесил меҳмонларга кўз югуртириб, ўғлининг рафиқаси Елизаветанинг қариндошлари унча кўп эмаскан-да, деб ўйлади. Кўпчилик Елизавета Вудвилл билан никоҳ бунчалик муваффақиятли чиқишига ишонишмасди. Рафиқа сифатида у беқиёс эди. Лекин унинг атрофидагилар хавф туғдирарди. Ҳар икки боланинг тарбияси, эҳтимол, унинг акаси Риверс

қўлига ўтар, қолган тўрт укаси, етти синглиси, тагин олдинги никоҳидан икки ўгли ҳадемай куёв ва келинлар бозорини тўлдиришади.

Сесилнинг зийрак нигоҳидан кўз боғлаш ўйини билан овора болалар тўдаси ҳам, дастурхон атрофидаги катталар ҳам четда қолмади. Анна Вудвилл (граф Эссекс ворисининг қаллиғи) ва Эленора — Кент графи ворисининг хотини, Арундел графи рафиқаси Маргарет Вудвилл ҳамда синглиси Екатерина (Букингем герцоги рафиқаси) шу ерда эдилар. Лорд Стернжга узатилган Жакетта, Герберт лорди меросхўрига теккан Мэри ҳам шу ерда. Ана, бувиси ўрнига ўтадиган кампир — Норфолк графи бевасига уйланган (нақадар шармандалик!) Жон Норфолк. Қадимий уруғга янги қоннинг қўшилиши — жуда яхши. Бунақаси аввал ҳам бўлган. Лекин тоза қон қўшилиши тўсатдан ва сероб бўлса, бунинг устига, битта манбадан оқиб кирса яхшимми?! Мамлакатнинг сиёсий танаси ҳозир васваса ичида. Бошқа тананинг битишиб кетиши жуда қийин. Буларнинг ҳаммаси таассуфга лойиқ. Вақт ўтиши билан тоза қон танага янги куч бахш этиши мумкин. Шунда ҳаммаси тинчиб кетади. Эдуард ушчакчақ бўлишига қарамай, хушёр ва тийрак сиёсатдон. Ҳали у яна узоқ вақт давлатни дадил бошқаради. Ўтган йигирма йил мобайнида бошқарганидек, тизгинни маҳкам ушлайди. Англияни ҳали ҳеч ким унингчалик қаттиққўллик билан бошқармаган. Аммо бу нозиктаб ишратбоз ва аёллар ишқибозичалик моҳирона ҳукмронлик қилган ҳам эмас. Вақт ўтиши билан ҳаммаси изига тушиб кетади.

Қиролича-она умумий суҳбатга қўшилиши учун эндигина ўрнидан турган (худо кўрсатмасин, тагин бирортаси у ниманидир маъқулламаяпти ёки кимдандир тортинаяпти деб ўйлашмасин) ҳам эдики, бирдан набираси Елизавета югуриб келиб ўзини бувисининг ёнидаги ўриндиққа ташлади:

— Мен энди кичкина эмасман, — деди у зўра нафас олиб. — Бунақа ўйинлар менга ярашмайди. Бунақада кийимни йиртиб қўйиш ҳам ҳеч гапмас. Қўйлагим сизга ёқадими, буви? Отамни зўра кўндирдим. Йўл-йўл атлас қўйлагинг ҳам бўлаверади, дейдилар. Ҳалиги-чи, Маргарет холанинг Бургундиядан келишига кийганим бор-ку, ўшани. Ким нима кийганини сезиб юрадиган отадан ёмони йўқ. Унинг хотираси жудаям яхши. Сиз эшитдингизми, Франция шаҳзодаси совчи қўйишдан айнибди? Отам жудаям хафа, мен бўлсам бирам бахтиёрманки... Ҳатто муқаддас Екатерина учун ўнта шам ёқдим. Ўзимнинг бор йиққан пулимни сарфлаб юбордим. Англиядан кетишни сираям хоҳламайман. Бувижон, шундай қилринги, мен Англиядан сира кетиб қолмай!

Сесил жилмайиб, қўлидан келадиган ҳамма ишни қилишга ваъда берди.

— Кекса фолбин Энкаретнинг айтишича, мен қиролича бўлармишман. Шаҳзодалар менга уйланмаса, мен қандай қилиб малика бўла оламан? — бироз жим қолди-да, овозини пасайтирди: — Сен Англия қироличаси бўласан, дейди. Яна кўпроқ ичиб юборганга ўхшайди”.

Пейн-Эллис хоним томонидан Елизаветани Генрих VII рафиқасининг қисмати кутаётганини эслатиб ўтиш ножоиз бўларди. Агар у Елизавета Тюдорлар сулоласидан биринчи қиролнинг рафиқаси бўлиши китобхонларга маълум деб ҳисобласа, унда ёш укаларининг ўлдирилганидан хабардор эканликларини ҳам тушуниши керак эди. Шу боисдан ҳам у ўз романини тугаллаб қўяқолганди.

7

Лекин, барибир, у бекорга меҳнат қилмаганди. Грант қачон бўлмасин бу китобни яна қўлига олади ва атайлаб қолдириб кетган жойларини кўздан кечиради.

Грант чироқни ўчириб, энди ухламоқчи бўлганида, тўсатдан хаёлига бир фикр келди: “Ахир, Томас Мор — бу Генрих VIII ку”. Унинг уйқуси қочиб кетди. Грант яна чироқни ёқди.

Юқоридаги жумланинг маъноси, албатта, Томас Мор ва Генрих VIII битта шахс деган маънони билдирмади, балки Томас Мор Генрих VIII ҳукмронлик қилган даврда яшаганди, деган фикрни англатади.

Грант шифтга қараганча ётиб, ўзича фикр қиларди. Агар Томас Мор Генрих VIII саройида канцлер¹ бўлган экан, демак, у икки қирол — Генрих VII билан Ричард III даврини бошидан кечирган. Бу ерда нимадир бошқача бўлганга ўхшайди. У яна “Ричард III тарихи”ни қўлга олди. Аввал у сўзбошини ўқишни лозим топмаганди. Томас Морнинг қисқача таржимаи ҳоли айнаи шу сўзбошида берилган эди. Қизиқ, Томас Мор қандай қилиб бир вақтнинг ўзида ҳам Ричард III нинг биографи, ҳам Генрих VIII нинг канцлери бўлди экан. Ричард тахтга ўтирганда Мор неча ёшда бўлган. Атиги беш ёшда!

Тауэрдаги фожиа юз берганида у беш ёшда, Ричард Босвортда ҳалок бўлганида эса саккиз ёшда эди.

Демак, унинг тарихи эшитганлари асосида ёзилган экан-да. Эшитилган миш-мишлар — терговчининг дунёда энг ёмон кўрадиган сўзи. Айниқса, гувоҳлар кўрсатмасида. Грантнинг бу сўздан ғазаби қайнади. У китобни улоқтириб юборди. Бу китоб унга атиги икки ҳафтага бериб турилган кутубхона мулки эканлигини ҳам унутган эди шу топда.

Морнинг Ричард III ни билиши мумкин эмасди. У Тюдорлар давридагина катта киши бўлганди. Ҳолбуки, ушбу китоб тарихчиларнинг доимий йўлдоши ҳисобланарди. Ҳолиншед маълумотларни шу китобдан олганди, Шекспир ундан биринчи манба сифатида фойдаланганди. Гарчи Мор ишончли одам бўлса-да, унга кўпни кўрган овчининг антиқа ҳикояси каби ишониш мумкин эди. “Муқаддас ҳақиқат” учинчи шахс сўзларидан ёзиб олинган эди! Морнинг ҳикояси, унинг донолиги ва ҳалоллиги билан эътиборга лойиқ бўлса-да, уни кўрган одамнинг гувоҳлиги деб бўлмайди. Грант анча тажрибали эди, шу боис бошқа бир одамнинг гапини айтаётган иккинчи бир одамга ёхуд кимдир нимадир кўрган ёки эшитган деган гапга ишонмасди.

Унинг ғазаби қайнаб кетди.

Энг аввало Ричард III ҳукмронлик қилган қисқа давр хроникасини топиш керак. Томас Морнинг китоби эртагаёқ кутубхонага йўл олиши мумкин. Албатта, Томас Мор — буюк мутафаккир, лекин Ален Грантга бунинг ўзи етарли эмас. У эртага ҳаммасини янгидан бошлайди.

У ухлаб қолди, уйғонганида ғазаби ҳамон пасаймаган эди. Амазонканинг улкан гавдаси эшикда кўриниши билан ғазабини унга сочди:

— Бу сизнинг Томас Морингиз Ричард Учинчи ҳақида ҳеч нарса билмас экан-ку.

— Қанақасига “билмаган”? — чўчиб тушди Амазонка. — Ахир у ўша даврда яшаган.

— Ричард ўлганида у атиги саккиз ёшда бўлган, — деди Грант. — У бошқалардан эшитган, холос. Худди мен ёки сизга ўхшаб. Шунинг учун Томас Морнинг “Ричард III тарихи”ни муқаддас дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Бунинг турган-битгани эртак ва ёлғон.

— Сиз эҳтимол, ўзингизни ёмон ҳис қилаётгандирсиз? Балки, ҳароратингиз кўтарилгандир? — сўради Амазонка ачингандай.

— Ҳароратни ўлчаганим йўқ, лекин қон босимим кўтарилиб кетди.

— Ана холос! — хитоб қилди Амазонка, унинг гапларига чиппа-чин ишониб. — Ахир, тузалаётган эдингиз-ку. Ҳамшира Ингэм хафа бўлади-да энди. Бирам суюнаётгандики.

Грант ҳайрон бўлди, у буни кутмаган эди. Пигалица нега хурсанд бўларкан. Энди шундай қиладики, ҳарорати ростакамига кўтарилсин, Пигалицани бир куйдирсин.

Фақат Мартанинг эрталабки ташрифигина уни онгнинг модиюн устидан ҳукмронлик кучини яна бир синашга уриниб кўришдан чалғитди. Марта, афтидан, худди Пигалица унинг соғайиб кетиши тўғрисида қайғурганидек, уни руҳан қувватлашга уринарди.

— Демак, сен Перкин Уорбекда² тўхталиб қолдингми?

¹ К а н ц л е р — девонхона бошлиғи, мунший.

² Уорбек Перкин (1474-1499) — Қизил ва Оқ Атиргул уруши тугаши билан Йорк герцоги Ричард номи остида Генрих VII га ўтган хатни эгаллашга уринган икки қаллобдан бири.

– Уорбекнинг нима алоқаси бор? Менга айт-чи, Ричард Учинчининг расмини нега олиб келдинг? У билан боғлиқ бирор сир борми?

– Йўқ, биз уни Уорбек билан бирга олиб келгандик. Йўқ, йўқ, тўхта-чи... Эсимга тушди. Уни Жеймс топганди: мана бу унга топилма! – деганди. – Тарихда энг машхур қотил, лекин кўриниши авлиёга ўхшайди.

– Авлиёга! – хитоб қилди Грант, лекин бирдан жимиб қолди, керакли сўзни қидиранди шекилли. – Виждонлига, – деди у ниҳоят.

– Нима дединг?

– Ҳеч, ўзим шундай. У ҳақдаги илк таассуротим эсимга тушиб кетди. Нима, сен ҳам авлиёга ўхшайди, деб ҳисоблайсанми?

Марта китоблар тахламига суяб кўйилган фотосуратга қараб – Менга кўринмаяпти, ёруғ халақит бераяпти, – деди у ва яқинроқдан қараш учун расмини қўлига олди.

Шу пайт Грант миясида Марта учун, сержант Вильямс учун ҳам инсоннинг ташқи қиёфасини ўрганиш касб-корлик иши деган фикр ялт этди. Қайрилма қошлару қимтилган лаблар Вильямс сингари Мартага ҳам кўп нарсадан дарак берарди. Бунинг устига, Мартанинг ўзи ҳам ролда ўйнаш учун тайёрланар экан, энг аввало, ўз қаҳрамонининг юзи қандайлиги ҳақида бош қотирарди.

Ҳамшира Ингэм Ричардни жуда зерикарли деб ҳисоблайди. Ҳамшира Даррол унга қараганда даҳшатга тушади. Доктор уни полиомиелит қурбони деб гумонсирайди. Сержант Вильямс унинг қуйиб қўйган ҳақамнинг ўзи эканига ишончи комил. Катта ҳамшира бўлса, Ричардни виждон азоби қийнаётган одам деб ишонтиришга уринади.

Марта индамасдан расмини кўздан кечиришда давом этарди. Кейин бирдан тилга кирди: “Жуда ғалати! Бир қарашда у ёвуз ва шубҳали одам бўлиб кўринади. Бунинг устига ўзбошимча, зўравон. Кейин бу тасаввур сўнадию унинг юзи сизга хотиржам бўлиб кўринади. Бутунлай хотиржам ва саховатли чехра. Эҳтимол, Жеймс “авлиёга ўхшаб кетади” деганда шуни назарда тутгандир”.

– Йўқ, йўқ. Ундай ўйламагандир. Балки, у Ричарднинг тавба-тазарруга тайёрлигини назарда тутгандир.

– Ҳар нима бўлганда ҳам, мен уни жуда ёқимли чехра деб ҳисоблайман. Ажойиб юз. У ер, бу ерини сал тўғрилаб юборса, қуйиб қўйган Лоренцо Азаматнинг ўзи бўлади қолади.

– Балки Лоренцонинг ўзидир? Нима, агар биз бутунлай бошқа одам ҳақида гапираётган бўлсак-чи?

– Йўғ-е. Қандай қилиб шундай хаёлга боришинг мумкин?

– Ажабланидиган жойи йўқ; афт-башара тарихий далилларга тўғри келмайди. Бунинг устига, ўтган давр мобайнида сурат неча марта ўз жойини ўзгартирган.

– Ҳа, албатта, бунақаси бир неча марта юз берган. Лекин мана бу – Ричардлиги аниқ. Унинг тахмин қилинаётган аслияти Виндзор қасрида осиглиқ турибди. Жеймс шундай деди. У Генрих Саккизинчи ҳаёт пайтидаёқ амалга оширилган мол-мулк рўйхатига киритилган. Бу сурат ўша қасрда тўрт юз йилга яқин осиглиқ турган. Нухалари Хэтфилд ва Элберидга сақланыпти.

– Майли, Ричард бўлақолсин, – рози бўлди Грант, – мен чехраларни унча яхши тушунмайман. Б.М да сенинг танишларинг йўқми?

– Британия музейида? – қайта сўради Марта (унинг хаёли ҳамон расм билан банд эди). – Негадир эслолмаяпман. Мен у ерда атиги бир марта бўлганман. Жеффри билан Клеопатрани ўйнаганимда Миср заргарлик безакларини кўриш учун у ерга боргандим. Дарвоқе, сен Жефрини Антоний ротида кўрганмисан? Бу Антонийларнинг энг олижаноби эди. Б.М.да сенга нима керак бўлиб қолди ўзи?

– Менга Ричард Учинчи даврига оид баъзи бир ҳужжатлар керак. Биринчи манбалар керак бўлиб қолди.

– Тақводор Томас Мор сенга маъқул келмай қолдимми?

– Тақводор жаноб Томас кекса гийбатчидан бошқа нарса эмас, – деди Грант алам билан. Ҳаммага эъозли бўлган Мор унга ёқмай қолганди.

– Буни қаранг-а! Кутубхонада эса унга шунақаям эҳтиром билан гапиришадик. Авлиё Томаснинг Ричард Учинчи ҳаёти ҳақида ёзганлари, наҳотки!

– Ҳеч қанақа ҳаёти эмас, – деди кескин Грант. – У Тюдорлар даврида яшаган ва бировлардан эшитганини ёзган. Плантагенетлар даврида Англияда нималар бўлганини у қаёқдан билсин. Уша пайтда у бор-йўғи беш ёшда бўлса...

– Бор-йўғи беш ёшда?

– Албатта.

– Вой худойим-ей? Қанақасига биринчи манба бўлсин.

– Унинг эртақларига ишониб бўладими? Бунинг устига, рақиблар томонида бўлса. Башарти, Тюдорларга хизмат қилган экан, у ҳолда унинг Ричард Учинчи ҳақидаги маълумотлари бемаъни бўлиши турган гап.

– Умуман, сен ҳақсан. Сен Ричард ҳақида нимани билмоқчисан ўзи? У билан боғлиқ бирор сир борлигиними?

– Унинг ўзи ким бўлган? Мени қизиқтираётган нарса шу. Мен учун бу нарса бутунлай сирлигича қолмоқда. Уни бирданига шунчалик ўзгаришга нима мажбур қилди? То акасининг ўлимига қадар у ўзини жуда муносиб тутди. Унга жуда садоқатли эди.

– Эҳтимол, олий ҳокимликка эришиш васвасаси беҳад кучли бўлгандир.

– То шахзодалик балоғатига етгунча у муваққат подшо, Англия проректори эди. Унинг аввалиги турмуш тарзини ҳисобга олганда, бу унинг учун етарли эди. Акасининг ўғилларига васийлик қилиб, Англияни бошқариб туришнинг нимаси ёмон?

– Айтайлик, мурғак шахзодаларнинг тўнғичи ўта бадҳазм бўлгану, Ричард унинг “эсини киритиб қўймоқ”чи бўлган. Биз ҳамиша гуноҳсиз ўлдирилганнигина “қурбон” дейишга одатланганмиз. Масалан, Гўзал Юсуф ана шундай “қурбон”лардан. Эҳтимол, чечик шахзоданинг ўзи ҳам жазоланишга лойиқ бўлгандир. Ёш Эдуард ўзини четлатишни сўраган бўлиши ҳам мумкин.

– Ахир улар иккита бўлишган, – эслайди Грант.

– Ҳа-я! Албатта, бу ерда оқлаш ўринсиз, нақадар ваҳшийлик! Бечора кўзичоқлар! Ҳа, айтмоқчи, жингалак соч кўзичоқлар ҳақида...

– Хўш, хўш!

– Э, гап келиб қолувди. Эсимга бир нарса тушиб кетди-да.

– Нимани эсладингиз ўзи?

– Йўқ, айтмайман. Ушланиб қолмаслик учун. Мен кетдим, шошиб турибман. Хайр, азизим. Мен кейинроқ бир кириб ўтаман.

У шошилиб чиқиб кетди. Унинг нимани элагани ҳақида бош қотириб ўтирган Грантнинг кўзлари илдинди. У анчадан бери бунақа мириқиб ухламаганди. Эшик тақиллагандай бўлди. “Кириңг!” – деди Грант уйку аралаш. Эшик очилиб, боя Марта эслатган кўзичоқ кириб келди. Грант ўзини туюлмамай кулиб юборди.

Кўзичоқни эслатувчи ёш йигит тортиниб турди, сал жилмайгандай бўлди. Узун кўрсаткич бармоғи билан кўзойнагини тўғрилаб қўйди. Секин йўталди-да, сўради:

– Жаноб Грантмисиз? Мен – Каррадинман, Брент Каррадин. Сизни уйғотиб юбордим шекилли?

– Йўқ, йўқ, жаноб Каррадин. Сизни кўрганимдан хурсандман.

– Мени хузурингизга Марта, яъни Холлард хоним юборди. Эҳтимол, сизга бирор фойдам тегиб қолар?

– У сизга гапириб бердимми? Илтимос, ўтириңг. Стул йўлакда, бу ёққа олиб кириб, ўтириңг.

Бу баланд бўйли йигит бўлиб, кенг пешонаси устида оқиш жингалак сочи куюққина эди. Кенг твид пальтоси белбоғсиз, ҳозир америкаликларнинг кўпчилиги шунақасидан кийиб юради. Унинг америкалик экани бусиз ҳам шундоққина кўриниб турарди. Йигит стулни олиб кириб, унга ўтирди. У Грантта мулоим қийиқ кўзлари билан қаради. Унинг ёқимлилиги шундоққина кўриниб турарди.

– Марта менга ниманидир қидиришда сизга ёрдам беришимни айтди.

– Нима, сиз бу ишда устаси фарангмисиз?

– Мен тарихий архивларни қидириш билан шуғулланаман. Лондонга шу мақсадда келганман. Менинг эрталаблари Британия музейида ишлашимни билиб, баъзи масалада сизга ёрдамим тегишини айтди. Агар ёрдам беролсам, хурсанд бўлардим, жаноб Грант.

– Олижаноблигингиз учун раҳмат. Жуда хурсандман. Ўзингиз қандай иш устида ишляяпсиз? Қайси мавзуда демоқчиман?

– Деҳқонлар кўзғолони.

– Ричард Учинчи давридами?

– Айнан.

– Ижтимоий вазият қанақа бўлганлиги билан қизиқасизми?

Ёш йигитнинг юзига табассум югурди:

– Йўқ, — деди у, — мен Англияда узоқроқ қолиб кетиш ниятида эдим.

– Нима, Англияда илмий иш билан шуғулланмасдан яшаб бўлмайдами?

– Бу унчалик осонмас. Менга далил керак. Отам менинг оиламиз шуғулланаётган иш билан банд бўлишимни хоҳлайди. Мебелларнинг улгуржи савдоси билан шуғулланамиз. Буюртмалар каталог бўйича почта орқали олинади. Мени тўғри тушунинг, жаноб Грант, бизнинг мебелимиз жуда сифатли. Булар абадий қоладиган мебеллар. Лекин мебель жиҳозлари мени қизиқтирмайди.

– Демак, сизнингча, Британия музейи энг ишончли жой.

– Иссиқ, ҳар ҳолда. Мен тарихга жуда ишқибозман. Университетда ҳам энг яхши кўрганим шу фан эди. Лекин, ростини айтсам, бу ёққа Атланта Шерголд орқасидан келганман. Агар сиз Марта, яъни Холлард хоним пьесасини кўрган бўлсангиз, оқ-сарикдан келган тентак қизни эсларсиз. Худди ўша — Атланта бўлади. Ҳалиги, у фақат тентак қизни ўйнайди, демоқчийдим. Аслида эса у унчалик тентак эмас.

– Шубҳа қилмайман. Аксинча у жуда иқтидорли қиз.

– Нима, сиз уни кўрганмисиз?

– Лондонда уни ким ҳам кўрмаган?

– Сиз ҳақсиз. Спектакль жуда машҳур. Биз у билан, яъни Атланта билан атиги бир неча ҳафтагагина ажралаяпмиз деб ўйлагандик. Пьеса бўлса, афишалардан сира тушмайди. Англияга келиш учун бирор баҳона қидиришга мажбур бўлдим.

– Нима, Атлантанинг ўзи яхши баҳона эмасми?

– Менинг отам учун баҳона бўлолмайди. Бутун оиламиз уни ёмон кўради, отамни-ку қўяверинг. Агар гап орасида у ҳақда гап кетса, отам Атлантани “сенинг актрисанг” деб атайди. Биласизми нима, менинг отам Каррадин Учинчи, унинг отаси эса Шерголд Биринчи. Бор-йўғи Мейн-стритдаги мўъжазгина баққолик дўкончасининг соҳиби. Дунёни ушлаб турган мана шулар, мен сизга айтсам. Атланта, албатта, Штатларда анча-мунча нарсага эришди. Бу унинг биринчи чинакам ютуғи, мен сизга айтсам. Табиийки, у ҳозир шартномани бузиб, уйига қайтишга интилмайдди. Уни қачонлардир орқага қайтишга кўндиролармикинман, билмадим. Бунга ишаноламайман. Эмишки, америкаликлар унинг истеъдодини қадрлай олмайдилар.

– Демак, биз бир фанга берилиб кетдик.

– Бу табиий, Лондонда нима ҳам қилардим. Тушуняпсизми? Мен коллежда ҳам шу билан шуғулланардим. Шунинг учун ҳам Британия музейида ишлаш мен учун завқли. Менга яхши, менинг иш билан бандлигимдан отам ҳам хурсанд.

– Ҳа, бунақанги ажойиб далилларга, тан олишим керакки, ҳали дуч келмаганман. Лекин, барибир, нима учун Деҳқонлар кўзғолони?

– Ўша давр ўзи қизиқарли-да. Бунинг устига отамнинг кўнглини ҳам олай дедим-да.

– Наҳотки, уни ижтимоий ислохотлар муаммоси қизиқтирса?

– Отамнинг умуман қиролларни кўргани кўзи йўқ.

– Каррадин Учинчими?

– Мароқли, тўғрими? Ўйлашимча, отам ўзининг банк сейфларининг бирида тожни сақласа керак. Вақт-вақти билан уни олиб, қозоғга ўраб, Марказий вокзалнинг эркаклар ҳожатхонасига йўл олади. Ўша ерда тожни кийиб, кўзгуда ўзини томоша қилади. Мен ҳадеб ўзим ҳақимда гапиравериб, сизни толиқтириб қўйдим-а, жаноб Грант. Мен бунинг учун келганим йўқ, ахир мен сизга...

– Э, қўйсангиз-чи! Сизни менга худонинг ўзи етказди. Бемалол ўтиринг, шошилмаяпсизми, ишқилиб?

– Мен ҳеч қачон бирор жойга шошмайман, — деди ёш йигит ва қулайроқ ўтиришга интилиб оёғини тортган эди, каравот ёнидаги тумбочка қимирлаб

кетди. Унинг устидаги китоблар тахламига суяб қўйилган Ричарднинг расми тушиб кетди.

— Кечирасиз, худо ҳаққи. Жудаям қўполман-да! — У ердан фотосуратни олди, пиджагининг енги билан чангини артди-да, расмни яхшилаб кўздан кечира бошлади.

— “Richard III. Ang. Rex”, — ўқиди овозини чиқариб.

— Сувратдаги тагсўзни биринчи бўлиб иллаган сиз бўлдингиз, — деди Грант.

— Мен ўзим ҳам зўрға ўқидим. Чиройли қизлар расми ўрнига қирол сувратини асраб юрган одамни энди кўришим.

— Ҳа, уни чиройли деб бўлмайди.

— Нима десам экан, — жавоб берди анчадан кейин Брент. Юзларга ўхшаган юз. Менинг университетдаги бир ўқитувчимга ўхшайди. Унинг меъдаси оғрирди, шу боис, ҳаётдаги кўп нарсдан жиғибийрон бўлиб юрарди. Демак, сизни мана шу Ричард қизиқтираркан-да?

— Худди мана шу. Сиздан кўп нарса сўрамайман. Фақат унинг замондошларидан бирортаси Ричард ҳақида ёзганми?

— Бунинг қийин жойи йўқ. Ричард замонаси мен ўрганаётган даврга яқин. Умуман олганда, Ричарднинг таржимаи ҳолини ёзган Кэтберт Олифант кундаликлари ҳар иккала сулолани қамраб олади. Сиз Олифантни ўқиганмисиз?

— Мактаб дарслиги ва Томас Мордан бўлак ҳеч нарса ўқимаганман, — деди Грант.

— Мор? Генрих VIII нинг лорд канслерими?

— Ўшани.

— Бирор янги далиллар борми?

— Куруқ ташвиқот, — хитоб қилди Грант, лойиқ ифодани топганидан кувониб. — Э, бу давлат арбобининг ёзуви эмас, фирқа варақаси. Газетачилар шундай ёзишади. Айниқса, ошхона ғийбатчиларидан ирганмайдиган газетачилар. Ричард Учинчи ҳақида бирор нарса биласизми?

— Фақат унинг ўз жиёнларини бўғиб ўлдиргани ва кимгадир от учун ярим подшолигини бергани эсимда. Кейин унинг Каламуш ва Мушук лақабли дастёрлари ҳам бўлган.

— Нима дедингиз?

— Ҳалиги, шеърча эсингиздами?

“Каламуш, Мушук, Кўппак,

Англияни бошқарар

Тутиб Тўнғиз остида”.

— Эсимда. Лекин бу нимани билдиради.

— Билмадим. Мен у даврни яхши билмайман. Лекин Ричард Учинчи нега сизни бунча қизиқтириб қолди?

— Марта менга бирон-бир тарихий жумбоқни назарий ечиш билан шуғулланишни маслаҳат берди. Чунки ҳали-бери амалиёт билан шуғулланолмайман. Менинг кишилар юзига қараб, уларнинг феъл-атворини аниқлашга қизиқишимни билгани учун баъзиларнинг расмларини келтириб берди. Яъни, қандайдир сир билан боғлиқ кишилар сиймосини олиб келди. Ричард уларнинг орасига тасодифан тушиб қолган, албатта. Аммо, унинг шахсияти энг жумбоқли бўлиб чиқди.

— Нега шундай деб ўйлаяпсиз?

— Тарихда энг мудҳиш жиноят содир этган бу одамнинг башараси доно ҳакам ёки ақлли давлат арбоби юзига ўхшамайди. Умуман олиб қараганда, у чиндан ҳам доно бўлган. Шимолий Англияни жуда зўр бошқарган. Яхши лашкарбоши ва яхши солдат бўлган. Унинг шахсий ҳаёти ҳақида ҳеч бир ёмон нарса маълум эмас. Унинг акаси эса Англия подшолари ичида энг ашаддий хотинбоз бўлган, агар Карл Иккинчини ҳисобламаганда.

— Эдуард Тўртинчи. Ҳа, албатта биламан. Баҳодирона қиёфа, хушрўй йигит. Эҳтимол, табиатан камситилгани учун Ричард азоб чеккан ва аламзада бўлиб, унинг болаларини қийратишни истагандир.

Грант бунга ҳаёлига ҳам келтирмаганди.

— Ричард ўз акасига бўлган нафратини яширган деб ўйлаясизми?

— Нега яширган?

– Чунки, унинг энг ашаддий ғийбатчилари ҳам Ричарднинг акасига садоқатини тан олишади. Ричард ўн икки ёки ўн уч ёшга тўлгунга қадар улар жуда иноқ эдилар. Учинчи акаси ҳеч қайси билан иноқ эмасди. Мен Георгни айтаяпман.

– Қайси Георг?

– Кларенс герцоги.

– Ҳалиги шаробга бўкиб ўлганми?

– Уша. Ҳалиги, гарчи ораларида ўн ёш фарқ бўлса-да, Эдуард билан Ричард жуда иноқ эдилар. Худди маъна шундай фарқ бўлганда, кўпинча аканинг шахсига сиғиниш юз беради.

– Агар мен ўша букрининг ўрнида бўлганимда, – деди ўйчан Каррадин, – балки ҳақамни мен ҳам кўролмаган бўлардим. Чунки ҳамма нарса – менинг аёлларим ҳам, ўрним ҳам унга теккан бўларди-да.

– Рост айтасан, – рози бўлди Грант бироз жимликдан сўнг, – яхшироқ изоҳни топиш ҳам қийин.

– Бу ташқаридан унча сезилмаслиги ҳам мумкин. Эҳтимол, ғайриихтиёрий тарзда шундай бўлиб қолгандир. Тахтга эга бўлиш имкони туғилган пайтда шундай туйғу уйғонгандир. Кутилмаганда миясига: “Бу менинг имконим! Қачонгача югурдак бўлиб юраман. Ҳамиша бир қадам орқада бўламан, ҳеч ким раҳмат ҳам демайди. Мавриди келди – энди сен билан ҳисоб-китоб қиламан”, деган ўй келган бўлса-чи!

Грант шунга эътибор бердики, жуда галати бир тарзда Каррадин ҳам Ричардни худди Пейн-Эллис хоним сингари тасаввур қилмоқда. Бошқалардан бир қадам орқада. Ёзувчи ҳам уни малласоч йирик болалари Маргарет ва Георг билан бирга опасини кузатаётганда тасвирлаганди. Ушанда ҳам, ҳаммиша бўлганидек. Ричард бир қадам орқада эди.

– Лекин барибир, сизнинг Ричард жиноят қилгунга қадар яхши одам бўлган бўлиши мумкин деган фикрингиз диққатга сазовор, – деди Каррадин. – Шуниси анча ҳақиқатга яқин. Шекспир, билсангиз агар, уни майна қилган. Унда инсоний ҳеч нарса йўқдек тасвирлаган. Кучим етганича сизга ёрдам бераман, жаноб Грант. Шу билан деҳқонлардан бироз дам ҳам оламан.

– Жон Болл билан Уот Тайлерни¹ Мушук ва Каламушга алмаштирасизми?

– Ҳа.

– Нима ҳам дердим, бу сиз томонингиздан жуда олижаноблик. Бирор нарса аниқласангиз яхши бўларди. Лекин ҳозир мен баъзи воқеалардан хабар топишни истардим. Бу ҳақда тарихчилар нима ёзишаётганини ўқисам дегандим. Бошқа асрда яшаганларнинг ёзганлари эса эртаққа ўхшайди.

– Бу ҳақда қайси тарихчи ёзганини бир қараб кўриш керак экан. Фабиан бўлса керак. Ёки у Генрих Еттинчи ҳақида ёзганми? Умуман, аниқлайман. Сиз бўлсангиз, бу орада Олифантни варақлаб кўринг. Менинг билишимча, у ўша даврнинг энг зўр билимдони ҳисобланади.

– Албатта, шундай қиламан, – деди Грант.

– Эртага йўл-йўлакай сизга ташлаб ўтаман. Пастда, қабулхонада қолдирсам ҳам бўладими? Тарихчилар хусусида бирор нарса аниқласам, дарҳол етиб келаман. Маъқулми?

Грант қувончининг чеки йўқ эди.

Каррадин бирдан бўшашиб, бароқ кўзичоққа ўхшади қолди. Ҳолбуки, у Ричард ҳақида гапириши билан Грант бу ҳақда бутунлай унутганди. У Грантга секин ва майин овозда хайрли тун тилади-да, икки одим ташлаб палатани кесиб ўтди ва кўчага чиқди.

8

– Хўш-ш, – Грантнинг олдида тўсатдан пайдо бўлган Мартанинг биринчи сўзи шу бўлди. – Менинг бароқ кўзичоғим сенга маъқул бўлдими?

– Сенга қандай миннатдорчилик билдиришнIAM билмайман. Сен уни қаердан топдинг?

¹ Жон Болл ва Уот Тайлер – Англияда деҳқонлар кўзғолони (1318 й.)нинг йўлбошчилари.

– Қидириб юришнинг ҳожати бўлмади. У аслида театрда яшайди. “Очиқ денгиздаги тоғора” ни у камида юз марта кўргандир-ов. Агар у Атлантанинг пардозхонасида йўқми, демак, биринчи қаторда ўтирган бўлади. Тезроқ уйланишсаиди, биз ҳам ундан қутулган бўлардик. Биласанми, улар бирга яшашмайди. Улар бирга бўлганда кўриб кўз қувонади. Улар севишганларга эмас, эгизакларга ўхшашади. Бир-бирига тўла ишонишади. Бунақаси бўлмаган. Буни сенга Брент олиб келдими? – Марта Олифантнинг китобини кўрсатди.

– Ҳа, пастда қолдириб кетибди

– Кўриниши кўполга ўхшайди.

– Гапингизга қўшиламан, ўқиш қийин бўлса-да, тушуниш осон. Тарихчилар учун тарихга ўхшайди. Қадимги дунёни ипидан игнасиғача ёзибди.

– Вой-буй...

– Томас Мор Ричард ҳақидаги маълумотларни қаердан олганини биламан.

– Ростданми? Қаердан экан?

– Қандайдир Жон Мортондан.

– Биринчи марта эшитиб турибман.

– Мен ҳам. Лекин бу нодонлигимиз.

– Ким экан у?

– Генрих Еттинчи хузурида яшаган Кантерберий архиепископи. Ричарднинг ёвуз душмани.

Агар Марта хуштак чалишни билганда борми, чийиллаши турган гап эди.

– Шу ҳам “биринчи қўлдан” бўлдими?!

– Ҳа, биринчи қўлдан. Ҳаммаси ўша ердан олинган. Холиншед ишлари ҳам шу манбадан олинган. Ўз Ричардини яратар экан, Шекспир ҳам ўшандан фойдаланган.

– Демак, шу пайтга қадар Ричардни ўлгудай ёмон кўрган одамнинг тахмини яшаб келаяптими? Вой тавба! Томас Морнинг Мортон сўзларидан кўчириб ёзиши нимага керак эди?

– Ҳар қандай вазиятда ҳам бу Тюдорлар ривояти эди. Лекин у ёшлигида Мортоннинг уйида яшагани учун ҳам айнан ўшандан кўчириб олган. Албатта, Мортон барча воқеалардан хабардор бўлган, ўз қулоғи билан эшитган сўзларни ёзмаслиги мумкин эмасди.

Марта яна бармоғини Олифант китобига ниқтади:

– Ҳўш, сизнинг мана бу семиз тарихчингиз ўша ривоятларни тан олаяптими ишқилиб?

– Шунга ишора бор, албатта. Лекин ростини айтсам, Ричард ҳақида гапирар экан, унинг ўзи чалкашиб кетган. Бир қарасангиз, Ричард ажойиб ҳукмдор ва лашкарбоши эди деб ёзади. Вудвиллар (қирол қариндошлари)нинг бошқаларига нисбатан уни халқ севарди. Худди ўша саҳифада таъкидлашича, у тахтга эришиш учун ҳеч нарсадан, ҳатто қон тўкишдан ҳам қайтмас эди. Ўз солномасининг бир саҳифасида у тан олади: “Ричард виждонсиз одам эмасди, дейишга асос бор!” Пастроқда эса Морнинг ўз жиноятлари ҳақидаги ўйлари уни кечалари гинч ухлашга қўймасди, деган сўзларини такрорлайди. Китоб ана шу руҳда давом этаверади.

– Борди-ю, сизнинг зерикарли, семиз Олифантингиз барча гуллардан пушти гулни афзал кўрса-чи?

– Ундай бўлмаса керак. Унинг онгли равишда Ланкастерлар томонига ўтишига ишониш қийин. Гарчи, мундоқ ўйлаб қаралса, у Генрих Еттинчининг тахтни эгаллашига бефарқ муносабатда бўлади. Генрихнинг тахтга даъвогарлик қилишига ҳеч қандай асоси йўқлигига бир марта бўлса ҳам шама қилганини эслай олмайман.

– Унда Генрихга ким ёрдам берган?

– Ланкастерларнинг сўнгилари ва Вудвиллар орасидан чиққан айрим тиранчалар. Болаларни ўлдирганидан ғазабланган бутун мамлакат халқи уларни қўллаб чиққанидан фойдаланишган. Афтидан, бу ролга томирларида бир томчи бўлса-да Ланкастерлар қони оққан ҳар қандай одам ҳам тўғри келаверган. Генрихнинг ўзи ҳам анчагина айёр эди. У қартага аввал “ғалабасини”, кейин эса Ланкастерлардан келиб чиққанини тиккан. Зеро, Эдуард Учинчи она томонидан Генрихнинг аждоди бўлган.

– Генрих Этгинчи тўғрисида шу нарса эсимдаки, у жуда бой ва ўта хасис бўлган. Киплингнинг ажойиб ҳикояси ёдингдами? Унда Генрих бир хунармандни санъати учун эмас, балки унга пул тежаб бергани учун рицарликка кўтаргани ёзилади.

– Ҳа, айрим аёллар Киплингни яхши эшлашади.

– Эҳ-е, сен мени ҳали яхши билмас экансан. Ўзинг Ричард жумбоғини ҳалиям ечолмадингми?

– Ҳали ечганимча йўқ. Кэтберт Олифантга ўхшаб боши берк кўчага кириб қолдим. Лекин иккаламизнинг орамизда фарқ бор: мен боши берк кўчага кириб қолганимни сезиб турибман, у бўлса, парвойи палак.

– Сен менинг кўзичоғим билан тез-тез кўришиб турасанми?

– Ўша уч кун бурун кўрганам, бошқа келгани йўқ. Берган ваъдаси учун афсусланияптими, нима бало.

– Йўғ-е. Бунга ишончим комил. Унинг шиори – садоқат.

– Ричарддай?

– Худди шундай. Унинг шиори – Loyaute me lie. Садоқатим – менинг тушовим.

Эшик тақиллади ва палатага Брент Каррадин кириб келди.

– Бемаврид келдим шекилли. Мен тасодифан Холлард хоним. Ҳалиги Озодлик ҳайкали бор-ку, ўша йўлда учратиб қолиб, жаноб Грантнинг ёнида ҳеч ким йўқ деб қолди.

Грант гап ким ҳақида кетаётганини тушунди. Марта бўлса, мен ҳозир кетмоқчи бўлиб турувдим, деб Брентни ишонтиришга уринди.

– Жуда вақтида келдингиз-да, – деди Марта. – Бу ерда сиз кўпроқ кераксиз. Сиз бу ерда қолиб, қотилнинг виждони бормиди ёки йўқ, дея истаганча баҳслашишингиз мумкин...

Брент Марта билан хайрлашиб, стулга келиб ўтирди. Грант ўйланиб қолди: “Наҳотки мана шу шайдо америкалик эркаклар даврасида қолиб беихтиёр енгиллик сезса”. Брентнинг “Олифант ёқдимми?” – деган саволига: “Кэтберт жуда топқир экан” деб қўйди.

– Мен бўлсам, Мушук билан Каламуш ким бўлишганини аниқладим. Буни қарангки, улар жуда нуфузли жаноблар – Уильям Кэтсби ва Ричард Рэтклиф экан. Кэтсби – жамоалар палатаси спикери, Рэтклиф эса қиролнинг Шотландиядаги вакили бўлишган. Ана шу номларни эшлашнинг ўзи сиёсий тўртликка қанчалик кескинлик бахш этади! Маълумки, Тўнғиз Глостерлар тўғрисида акс этганди. Оқ тўнғиз... Лекин сиз яна бошқа нарсаларни ҳам унутишингиз керак. Масалан, сизнинг тахминингиз: Ричард ўз акасини яна шунинг учун ҳам кўролмасдики, келишган Эдуард ёнида унинг букри елкаси янада яққолроқ кўзга ташланарди. Агар сэр Кэтбертга ишонадиган бўлсак, Ричарднинг букрилиги афсона. Унинг қуриб, акашак бўлиб қолган қўли ҳақидаги гап ҳам шундай. Афтидан, унда жисмоний мажруҳлик белгиси умуман бўлмаган. Унинг битта елкаси иккинчисидан баландроқ бўлган, холос. Замондош тарихчилардан у ҳақда ким ёзганини аниқладингизми?

– Ҳеч ким ёзмаган.

– Наҳотки ҳеч ким?

– Ричард даврида шундай муаллифлар бўлган, лекин улар унинг ўлими ҳақида ёзишган. Тюдорлар буюртмаси билан. Демак, улар гувоҳликка ярамайдилар. Лотинчада ёзилган бир кундалик бор, уни қандайдир роҳиблар ёзиб беришган экан. Лекин унгача ҳали қўлим етиб боргани йўқ. Аммо бир нарсани аниқлашга муваффақ бўлдим: Ричард Учинчи ҳақидаги мемуарлар Томас Морники дейишнинг боиси шундаки, улар тарихчи қоғозлари орасидан топилган. У қандайдир бошқа муаллифнинг асаридан кўчирилган тўла бўлмаган рўйхат экан.

– Буни қаранг-а! – ҳайратланди Грант. – Яъни бу Томас Морнинг ўз қўли билан кўчирган рўйхати экан-да?

– Ҳа, у бунга ўттиз беш ёшида кўчирган. Ўша пайтларда китоб босиш ишлари камёб, нусха кўчириш эса одатдаги иш ҳисобланарди.

– Шундай қилиб, агар хабар Жон Мортондан чиққан бўлса, демак, унинг ўзи қўлёзманинг муаллифи бўлиши ҳам мумкин.

- Турган гап.
- Бунчалик бекфарқлик, масъулиятсизлик ҳам шундан. Ўша суллоҳ Мортон ҳар хил ғийбатлардан ҳам ирганмапти.
- Худди шундай.
- У аввал адвокат бўлган, кейин руҳонийга айланди, ҳар хил қарашларни ёйган. Ланкастерларнинг фаол тарафдори бўлган, Эдуард соғ-саломат¹ экани маълум бўлгач эса, Йорклар томонига ўтган. Эдуард уни Или епископи қилиб тайинлаган. Унга яна қаерлардан тушум ва даромадлар келишини фақат Рим папасигина билган. Тахтга Ричард ўтирганидан кейин Мортон Вудвилларни қўллаб-қувватлаган. Сўнгра Генрих Тюдорга хизмат қилган. Бунинг учун эса кардинал унвонини олган ва Кентерберги архиепископи ўрнини эгаллаган.
- Тўхтанг! – қувонч-ла ҳайқирди Брент. – Мортонни қаердан билишим эсимга тушди. “Мортон паншаҳаси”² эсингиздами? “Сиз бой эмассиз, пул сарфлашдан кўрқасиз, шундайми? Унда пулларингизни қиролга беринг!” “Сиз пулингизни исроф қиляпсизми? Демак, сиз бойсиз. Пулингизни қирол билан баҳам кўринг!”
- Худди ўша. Қирол учун ҳеч ким унингчалик моҳирона пул ундириб беролмаган. Унинг ҳали болаларни ўлдиришидан олдин Ричардга нисбатан нафрати нега пайдо бўлганини энди тушуна бошлаяпман.
- Нега энди?
- Эдуард Франция билан шармандали сулҳ учун Людовик Ўн Биринчидан пора олган эди. Ричарднинг жудаям жаҳли чиққанди. Бу чинакам жанжалга айланганди – Ричард ўша машғум келишувдан ва ўзига таклиф қилинган катта маблағдан бош тортган эди. Мортон бўлса ўзaro келишувга ҳар томонлама кўмаклашди ва пора олишга воситачилик қилди. Бунинг эвазига Людовикдан йирик чўтал: йилига икки минг крондан олиб турди. Табиийки, Ричарднинг бу борада ошқора айтганлари Мортоннинг ҳафсаласини пир қилди. Кронларнинг ҳам фойдаси тегмади.
- Ҳа, тасаввур қиляпман.
- Ричарднинг ахлоқий масалалардаги қатъияти, албатта, Мортонга Эдуард пайтидагидек эркинлик бермасди, айниқса ҳалиги юз бермаганида.
- Дарвоқе, қотиллик ҳақида, – гапира бошлади Брент.
- Хўш-хўш?
- Ўша қотиллик – болаларнинг ўлдирилиши ҳақида. Ростини, жуда қизиқ, бу ҳақда ҳеч ким лом-мим демаса-я?
- Қанақасига? Нега “лом-мим” демаса?
- Ўтган уч кун ичида мен бир талай ҳужжатларни қараб чиқдим. Ўша даврга оид хатлар ва бошқа қоғозларни варақладим. Ҳеч қаерда болалар ҳақида эсланмайди.
- Балки кўрқишгандир? Ўз ҳаётларидан хавфсирашган?
- Эҳтимол. Лекин биласизми, нима ҳайратта солади. Эсингизда бўлса, Босворт жангидан кейин Генрих парламентга Ричардни ўлимидан сўнг қоралашни таклиф қилди? Нима денг: у Ричардни шафқатсизлик ва истибодда айблайди, лекин қотиллик ҳақида сира эслатмайди!
- Нима? – деди бақириб Грант.
- Сизнинг ҳайратланишингизни тушуниб турибман.
- Жиддий гапираяпсизми?
- Албатта.
- Босвортдан сўнг Генрих Лондонга келибоқ, дарҳол Тауэрни эгаллаб олганди. Агар у ўша ерда болаларни топиб олганида, нега бу ҳақда ҳеч нарса демаганини тушуниш қийин. Шундай имкониятни ўтказиб юборса-я! – Грант узоқ вақтгача ҳайратланиб жим турди. – Сира тушуна олмапман, – деди ниҳоят. – Унинг индамаганлигини нима билан изоҳлаш мумкин. Агар болалар йўқолиб қолганини эълон қилса, анча нарсага эришган бўларди: шундай эмасми? Брент стулга жойлашиб ўтириб олди.
- Бунинг сабаби биттагина бўлиши мумкин, – деди у. – Болалар умуман ҳеч қаёққа йўқолган эмаслар.

¹ Тьюксбери ёнидаги жангдан сўнг.

² Қирол хазинасига пул ундириш усули.

Улар бир-бирларига тикилиб қолишди.

– Ие, бемаъни гап-ку! – хитоб қилди Грант. – Буни тушуниш қийин.

– Нимани тушуниш қийин?

– Ҷзим ҳам билмайман. Буни бирданига айтиш амри маҳол.

– Мен уч кун ўйладим, лекин барибир, сабабини тополмадим. Фақат шуни англадимки, Тауэр Генрихнинг кўлига ўтганида шахзодалар ҳали тирик бўлишган. Эътибор беринг-а, чет эл босқинчиларига қарши курашда ўз қонуний қиролига содиқ бўлган Ричард тарафдорларини хиёнатда айблаган парламент виждонсизлик қилган эди.

– Шошманг, шошманг, Тирреллни қотиллиги учун осишган эди-ку! Унинг ўзи буни ўлими олдидан тан олди. Тўхтаг-чи, – Грант шошиб Олифант китобини варақлаб, керакли жойини излаб қолди. – Мана бу ерда шу ҳақда айтилган. Бу ерда ҳеч қандай сир йўқ. Ҳатто Озодлик ҳайкали ҳам буни билади.

– Ким?

– Ҳамшира, ҳали йўлакда сизга дуч келган-чи. Қотилликни Тиррел қилгани, уни айбдор деб топишди, у эса ўлими олдидан ҳаммасини тан олди.

– Бу Генрих даврида бўлгандими?

– Бир дақиқа. Мана, – у кўзи билан китобга кўз югуртирди. – Йўқ, бу 1502 йилда юз берганди, – у бирдан айтган гапини ўйлаб тўхтаб қолди ва секингина тақрорлади: – 1502 йилда!

– Ахир бу...

– Ҳа, ҳа. Ахир бу йигирма йил кейин-ку!

Брент чўнтагини ковлаштириб сигарета қидирди. – Э, чекаверинг, – деди Грант. – Бирор нарса ичсакмикин. Бошим ғовлаб кетди. Худди кўз бойлаш ўйнашаётгандаймиз.

– Ҳа-я, – деди Каррадин, сигаретани чиқариб, ўт олдиранкан. – Атроф зимзиё, бош айланаяпти.

– Қирқ миллион мактаб дарсликлари адашишлари мумкинмас, ахир, – луқма ташлади ўйчан Грант.

– Наҳотки?

– Бу мумкинмас!

– Аввалига мен ҳам шундай ўйловдим, энди эса иккиланаяпман.

– Нега энди бирданига шубҳаланиш?

– Бу ҳозир пайдо бўлгани йўқ.

– Унда қачон?

– Сиз Бостон қир-пичоғи ҳақида ҳеч эшитганмисиз?

– Эшитганман.

– Биласизми, мен университетда архивларни титаётиб, тасодифан ҳеч қандай қирғину қир-пичоқ бўлмаганини билиб қолганман. Фақат жунбушга келган тўда соқчини тошбўрон қилган экан. Қулоқ солинг-а, жаноб Грант, мени ўша Бостон қир-пичоғи ҳақидаги ҳикоялар руҳида тарбиялашган. Менга бу воқеа жуда таъсир қилганди. Қаранг-а, йўқ нарсага шунча шов-шув.

Грант индамас, шифтга қараб ётарди.

– Мана шунинг учун ҳам мен кутубхоналарда китоб титишни яхши кўраман, – деди сукунатни бузиб Брент.

Грант бирор сўз айтмай, унга кўлини чўзди, Каррадин сигарета тутқазди ва ёқиб берди. Икковлон жимгина чекишарди.

– Тонипэнди, – дея жимликни бузди Грант.

– Нима?

Грант уни эшитмагандек эди.

– Худди ўшанақа воқеа бу ерда ҳам юз берганди. Ҷзим кўрганман, – овоз чиқариб фикрлаётгандек гапирди Грант. – Тонипэнди.

– Нима ўзи “тонипэнди”, жин урсин, – ўзини тутолмади Брент. – Патентланган воситадек жаранглайди. Нима дегани шу.

– Тонипэнди, – овозини кўтарди Грант. – Бу – Жанубий Уэльсдаги шаҳарча.

– Э, ҳа. Мен бирор дорими деб ўйлабман.

– Агар сиз Жанубий Уэльсга боргудай бўлсангиз, 1910 йилда ҳукумат иш ташлаган кончиларни ўққа тутиш учун кўшиндан фойдалангани ҳақида гапириб беришади. Бунга ўша пайтда ички ишлар вазири бўлган Уинстон Черчилл жавобгар эди, ҳа, буни Жанубий Уэльс ҳеч қачон унутмайди. Ҳеч қачон!

Каррадин жиддий оҳангда сўради:

– Аслида ҳеч нарса бўлмаганмиди?

– Аслида жангари унсурлар кончилар мавзеси Ронда Вэллида жанжал чиқардилар. Дўконларни бузиш ва талаш бошланди. Маҳаллий полиция бошлиғи Лондондаги аҳолини ҳимоя қилиш учун қўшин юборишни сўради. Агар полиция бошлиғи вазиятнинг хавфли деб ҳисоблаб ҳарбийлардан ёрдам сўраётган экан, ички ишлар вазири қандай йўл танлаши керак? Лекин қўшиннинг исёнчи тўдалар билан тўқнашуви ва қон тўкилиши ҳақидаги фикрдан даҳшатга тушган Черчилл ҳарбий қўшин ўрнига у ерга пойтахт полициясининг бўлинмасини юборди. Уларнинг ёмғирпўш ўрамасидан бошқа ҳеч қандай қуроллари йўқ эди. Қўшин захирада қолди, оломон билан эса қурол-яроғсиз полициялар тўқнашди. Натижада бир-иккитасининг бурни синди, холос. Бор-йўқ қон тўкилиши шундан иборат. Ички ишлар вазири бундай “аралашув” учун жамоалар палатасида кескин танқидга учради. Мана нима бўлган эди. Тонипэндида. Уэльс халқи мана қандай ўққа тутишини унутолмайди.

– Ҳм-м, – деди Каррадин. – Худди Бостондаги воқеанинг ўзгинаси. Оддий воқеани шунчалик кўпиртириш кимгадир керак бўлган экан-да.

– Гап ҳатто воқеалар ўхшаш эканлигида ҳам эмас. Энг қизиғи шундаки, ўша воқеаларнинг гувоҳи бўлган одамлар ҳам бу ҳақда лом-мим дейишмаган. Энди орқага қайтиб бўлмайди. Афсонага шубҳа қилиш ножоиз, гувоҳлар эса офизларига талқон солиб олишган.

– Қизиқ. Мана, тарих қандай ёзиларкан?

– Ҳа. Тарих деганлари шунақа!

– Мана шунинг учун ҳам мен архивларни қадрлайман-да. Умуман, далилларни мемуар манбалардан излаш шарт эмас. Уларни истаган жойдан: уй ёки қимматбаҳо буюмлар сотиш ҳақидаги газета эълонидан топиш мумкин.

Грант яна шифтга тикилиб жим қолди.

– Сизни бирор нарса таажжубга солаяптими? – сўради Грант.

– Ниҳоят мен сизда полицияни кўраяпман.

– Мен ўзи полициячиман. Полициячиларча ҳис қиламан ва фикр юритаман.

Мен қотиллик ҳақидаги ишни тергов қилаётган полициячи сингари ўзимга савол бердим: “Бу кимга керак эди?” Кейин тушуниб қолдим: Ричард тахтда мустаҳкам ўтириш учун шаҳзодаларни бўғиб ўлдиришни буюрган, деган далиллар – бемаъни сафсата. Агар у ака-ука шаҳзодаларни ўлдиртириб юборган тақдирда ҳам, ҳали олдинда тахтга ворислик қилувчи бешта опаси бор эди-ку. Георгнинг ўғли ва қизи ҳисобга кирмайди. Парламент қарори билан улар тахт даъвосидан маҳрум этилгандилар. Лекин мазкур қарорнинг бажарилишини тўхтатиб туриш ёки бекор қилиш ҳам мумкин эди-ку. Агар Ричард тахтга даъвогар эканини эълон қилганда ўзини ишончсиз сезса, хотиржам бўлиш учун атрофидаги кўпгина кишиларни қурбон қилиши керак эди.

– Лекин улар Ричарддан кейин ҳам яшаганмилар?

– Буни билмайман, лекин аниқлашим керак. Катта опаси маълум. Генрихга турмушга чиқиб қиролича бўлди.

– Менга қаранг, жаноб Грант, келинг, ҳаммасини қайтадан бошлайлик. Мактаб дарсликлари, ҳар қандай замонавий назариялар ва нуфузли фикрларнинг кераги йўқ. Ҳақиқатни оддий китоблар эмас, омборларда ис босиб ётган архив асарлари очади.

– Яхши айтдингиз, – деди Грант. – Лекин бу нимани билдиради.

– Бу шуни билдирадики, энг аввало ҳақиқий тарих бу жанрга хос бўлмаган шаклда ёзилади. Тарихий далилларни қирол оиласига кетадиган сарф, харажатларда, шахсий ёзишмаларда, мол-мулк рўйхатида учратиш мумкин. Агар кимдир, масалан, фалончи хонимнинг боласи бўлмаган эди деб таъкидласа, харажатлар китобида: “Хонимнинг Михайлов кунни арафасида туғилган ўғли учун беш ярд мовий тасма, ҳар ярди тўрт ярим пенсдан” деган ёзув бор. Демак, хонимнинг ўғли бўлган, деган мантиқий тахминга ҳақлимиз.

– Тушунарли. Хўш, нимадан бошлаймиз?

– Сиз терговчисиз, ўзингиз ҳал қилинг, мен оддий изкуварман.

– Олим изқувар.

– Хурсандман. Шундай қилиб, сизга қандай далиллар керак?

– Бошланиши учун асосий қатнашувчи шахслар Эдуард Тўртинчининг ўлимини қандай қабул қилишганини билиш фойдали, шу билан бирга ибратлидир. Унинг ўлими кутилмаганда юз берди. Демак, ҳаммани ғафлатда қолдиргандир. Унинг теварагидагилар бунга қандай қарашди?

– Сиз улар нима гапиришганини эмас, нима қилишганини назарда тутаяпсизми?

– Нима гапиришганини тарихчилар айтиб беради, изқуварларга эса далиллар керак.

– Менга худди шу лозим. Улар қилган ишларига қараб баҳолайдилар деб бежиз айтишмаган.

– Ҳа, дарвоқе, авлиё Томас Морда акасининг ўлимидан хабар топган Ричард ўзини қандай тутгани ҳақида нима дейилган?

– Томас Мор (Жон Мортон деб ўқинг)да айтилишича, Ричард ўзининг бутун жозоба кучини ишга солган. Шаҳзодани кўриқлаш учун кўпсонли ҳимоячилар бермасликка қироличани кўндириш учун ўта мулойимлик кўрсатишган. Чунки Ладлоудан Лондонга олиб кетилаётган болани ўғирлаш ниятида бўлган.

– Агар Томас Морга ишониладиган бўлса, Ричард дарҳол шаҳзодани бирёқли қилишга қарор берган.

– Тўғри.

– Демак, энг аввало, ўша пайтда ким қаерда бўлган ва нима билан шуғулланган, шунга аниқлаш даркор.

– Худди шундай.

– Мана, полициячи нима дегани? – деди Грантни жиғига тегиб Брент. – Ўн бешинчи сананинг кечкурун соат бешида қаерда эдингиз?

– Бу ўзини оқлайди, – жавоб берди Грант, – ишонаверинг.

– Унда бошладик бўлмаса. Сизга бирор қизиқарлироқ нарса топилади, деган умиддаман. Сиздан жуда хурсандман, жаноб Грант. Бу Деҳқонлар кўзғолонидан анча мароқлироқ.

У шундай деганича шошилиб чиқиб кетди. Грант яна шифтга тикилганча хаёл сура бошлади. Қандай қизиқарли жумбоқни ташлаб кетди бу йигит! Иш бутунлай бошқача тус олди. Демак, Ричард замондошларидан ҳеч ким уни ёмонламаган экан-да?

Генрихга ҳаммаси учун Ричарднинг жавобгарлигини исботлаш ҳам керак бўлмаган. Шаҳзодалар унинг оталиғида эдилар. Агар улар Тауэрда йўқ бўлсалар, бу билан Генрих ўзининг ўлик рақибига жуда катта айб юклаш имконига эга бўларди.

Грант кечки нонуштасини шошилиб еди. Унинг қулоғига идиш-товоқни йиғиштираётган Амазонканинг : “Иккала котлет ҳам еб бўлинган – бу яхшилик аломати”, деган овози эшитилгандагина овқатланиб бўлганини тушунди. У ўзини чалғитиш учун жойларни титишга тутинди. Чалқанча ётганича хатларга жавоб ёзиш анча оғир бўлганидан у бу ишни кейинга қолдириб келарди. Лекин хатларнинг устидагисида холаваччаси Лоранинг имзосини кўриб, уни қўлига олди. Вақтида жавоб қайтармаса Лора ташвишланиши мумкин деб ўйлади. У болалигида Лора билан таътилини Шотландияда ўтказди, бир-бирига кўнгил кўйишганди. Дўстликлари ҳамон давом этарди. Унга соғ-саломат эканини ёзиб юбормаса бўлмайди.

Грант хатни жилмайганча ўқиб чиқди, қулоқларига тошдан-тошга урилиб оқаётган Терли дарёсининг шалдираши эшитилгандай бўлди.

“Агар Пэт сал кичикроқ ёки каттароқ бўлганида сенга бўса йўллаган бўларди. Лекин у тўққиз ёшда, шунинг учун: “Аленга мен уни сўраганимни айтиб қўй” деди. У сенинг келишингни кутаяпти. Ҳозир мактабда унинг

¹ Карл I Стюартлар сулоласидан Англия қироли (1625–1649), унинг парламент билан низоси фуқаролар урушига айланиб кетди. Лондонда бошидан жудо қилинган.

ишлари яхши кетмаяпти. Ҳаммаси шотландлар Карл I ни инглизларга топширилгани туфайли¹. У ўзини шотланд деб ҳисобламаяпти. Ҳозир у Шотландияга оид ҳамма нарсага қарши чиқаяпти, тарих ва географияни ўқишни, ашула айтишни хоҳламаяпти. Умуман шу мамлакатга боғлиқ бўлган ҳамма нарсани рад этаяпти. Кеча, ухлашга ётатуриб, Норвегия фуқаролигини сўрамоқчи эканини айтди”.

Грант тоза қоғоз олди-да, қалам билан ёзди:

“Азизим Лора,

сен ёш шаҳзодалар – Тауэр тутқунлари Ричард III дан кейин ҳам яшашганини тасаввур қила оласанми?!

Ален.

PS. Мен энди қарийб соппа-соғман”.

9

– Биласизми, доктор, парламентда Ричардга қарши айблов ҳукми ўқилганда, ёш шаҳзодаларнинг ўлдирилиши ҳақида эсланмайди ҳам, – деди Грант жарроҳга, у эрталаб палатага кирганида.

– Ростданми? Ғалати-ку, – жавоб қайтарди врач.

– Ҳа, жуда ғалати. Буни қандай тушунса бўлади, сиз нима деб ўйлайсиз?

– Балки бу ишни овоза қилгилари келмагандир. Унинг ворисларини ўйлаб.

– Унинг оиласидан тахтни ҳеч ким эгалламаган. Унинг насли шу билан тугаган. Тахтни Тюдорлардан биринчи бўлиб Генрих Еттинчи эгаллаган.

– Ҳа-я. Бутунлай унутибман. Тарих бўйича жуда бўш бўлганман. Одатда, тарих дарсларида алгебрадан вазифаларни ишлаб ўтирардим. Бизни тарихга қизиқтиришга уринишмасди ҳам. Балки расмлар ёрдам бергандир. – Доктор Ричарднинг сувратига қараб қўйди-да, Грантни текширишда давом этди. – Сизга айтишим керак-ки, ўзингиздан кўнглим тўқ. Қаттиқ оғриқлар йўқми? Яхши.

У майин табассум қилди-да, оҳиста юриб палатадан чиқиб кетди. Албатта, врач сифатида унга шахслар мароқли эди, лекин дарсларда алгебрадан масала ечиб ўтиришни афзал кўрарди. Ҳозир ҳали унинг тарих учун вақти йўқ эди. Ахир, кўплаб одамларнинг ҳаёти унга боғлиқ эди-да.

Катта ҳамширанинг ўзига яраша ташвишлари бор эди. У Грантнинг гапларини эътибор билан тинглади. Бироқ иши бошидан ошиб ётганидан унга ҳамдард бўлолмади.

– Қанақадир васвос бўлиб қолибсиз, – деди Пигалица, – суратга ишора қилиб. – Бу жуда зарарли. Ўзингизнинг чиройли китобларингизни ўқиганингиз маъқул эди...

Келиши сабрсизлик билан қутилган Марта ҳам унга бепарводек туюлди. Грант унга янги тахминини айтиб, фикрини билмоқчи эди, у бўлса:

– Мадлен Марчга ҳайронман, – дея ўз ташвишини тўкиб солди. – Ахир у ваъда берганди. Мен Жак билан келишиб олдим. Шунча гап-сўзлардан кейин у бошқача қарорга келибди, яна бир аҳмоқона детектив ёзишга қарор қилганмиш. У миясида пишиб етилганмиш.

Грант Мартанинг шикоятларини ҳамдардлик билан тинглади. Яхши пьесалар жуда кам, яхши драматурглар эса анқонинг уруғи.

– Умид қиламанки, детектив унинг кўп вақтини олмас, – тинчлантиришга уринди Грант Мартани.

– Албатта, йўқ, олти ҳафта. Лекин уни қўлдан чиқардингми, бас, топиб бўпсан. Мана, Тони Савилла ҳам Мадлен Марч унга Мальборо графлари ҳақида пьеса ёзиб беришини истайди. Лекин биласанми, у айтганини қилдирарди.

Кетишга тайёрланаётган Марта Грант унга нимадир демоқчи бўлганини эслаб қолди.

– Эҳтимол, бунга бирор изоҳ топилар, азизим, – деди Марта эшикка йўналаркан.

– Топилиши турган гап, – дея қичқирмоқчи бўлди Грант унинг орқасидан, – лекин қанақа изоҳ? Бу воқеа бўлиши қийин ва умумий қарашларга зид. Тарихчилар ўша қотиллик халқда Ричардга нисбатан нафрат уйғотди, шунинг учун ҳам у мамлакатни ажнабий бошқаришга рози бўлди, дея таъкидлашади. Лекин унинг қилган ёвузликлари рўйхати парламентга тақдим этилганда, унда болаларнинг ўлдирилиши ҳақида бир оғиз ҳам сўз айтилмаганди.

Парламентга шикоят топширилганда Ричард ўлиб бўлган эди. Унинг тарафдорлари ҳар томон тарқалиб кетган ёки сургун қилинганди. Унинг муҳолифларидан эса ҳар қандай айбловларни кутиш мумкин эди. Улар бўлса, афтидан, бундай ёвузона қотилликда Ричардни айблашни хаёлларига ҳам келтирмагандилар.

– Нега?

Айтишларича, мамлакат шаҳзодаларнинг Тауэрдан ғойиб бўлгани ҳақидаги шов-шувларга кўмилиб кетганди. Ва бирдан Ричардга қарши унинг ахлоқ ва давлатга нисбатан қилган барча жиноятлари ҳақидаги далиллар тўпланган, буни қарангки, улар орасида энг муҳими – қотиллик тўғрисидаги айблов йўқ эди.

– Нега?

Генрих тахтдаги ўта оғир аҳволида ўз фойдасига ҳар қандай арзимайдиган далилга ҳам муҳтож эди. Халқ уни танимасди, тахтни эгаллашга қонуний ҳаққи йўқ эди. Бироқ, Ричарднинг жиноятлари унга тақдим этган имкониятлардан Генрих фойдаланмади.

Нега?

Генрих Уэльс сарҳадларидан Шотландия чегараларигача шаҳзодаларнинг ғойиб бўлишига қадар халқ севган, ҳавас қилгудек шуҳратга эга бўлган одамдан кейин тахтга ўтирди. Лекин, барибир, Генрих ушбу машъум далилдан фойдаланмади.

Нега?

Фақат ёлғиз Амазонкагина Грантнинг изтиробларига ҳамдардлик билан ёндашарди. Йўқ, Ричардга бўлган ихлосиданмас. У фақат бир нарсадан, қандайдир хато юз беришидан ташвиш чекарди. Масалан, у йўлакнинг охиригача бориб, кимдир нутиб қолдирган тақвим варағини йиртиш учун қайтиб келиши мумкин эди. Бироқ ундаги овутиш, далда бериш туйғуси табиий ҳаяжонланиш қобилиятидан кучлироқ эди.

– Бунчалик асабийлашишга арзимаиди, – дея юпатишга уринди Грантни. – Эҳтимол, бунинг бирор изоҳи бордир. Сиз уни ҳали топганингиз йўқ, холос. Ўзи топилиб қолади, фақат сиз уни ҳадеб ўйлайверманг. Мен, одатда, шундай қилсамгина бирор нарсани қаерга қўйганим эсимга тушади. Ўчоқбошига кириб, чойнакни оловга қўйсам ёки катта ҳамшира берган ўралган доқаларни санай бошласам, бирдан эсимга тушиб қолади. “Вой худойим-эй, ахир мен уни плашим чўнтагига солувдим-ку” дейман. Ҳалиги излаётган нарсамни айтаяпман-да. Шунинг учун сиз ҳам бекорга хафа бўлаверманг.

Сержант Вильямс Эссексга кетибди. У ерда бир дўкон соҳиби бўлган кампирни кимдир оғир торози тоши билан уриб сулайтириб кетган экан. Вильямс ўша жиноятчини топишда полициячиларга ёрдам бергани жўнабди. Шу боис Скотланд-Ярдда у мурожаат қиладиган одам йўқ эди.

Унга ёрдамга ҳеч ким келмади. Ёш Каррадин бўлса, уч кундан кейин келди. У саломлашгач, чўнтагидан аллақандай қоғозларни олди.

– Мор ҳамма нарсани чалкаштириб юборган экан, – деди у.

– Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Қани, қандай далиллар бор? Эдуард ўлган кундан бошлай қолинг.

– Марҳамат. Эдуард 1483 йил 9 апрелда Лондонда вафот этган. Вестминстерда, албатта. Қиролича иккита қизи билан ўша ерда яшарди. Менингча, кенжа ўғли ҳам ўша ерда бўлган. Тахт вориси бўлган шаҳзода бу пайтда Ладлоу қасрида ўқиётган эди. Унга қироличанинг акаси лорд Риверс васийлик қиларди. Ахир, қиролича Вудвилл қариндошлари имтиёзли мавқени эгаллашган, ҳамма жойни банд қилишган.

– Биламан. Давом этинг. Ричард қаерда эди?

– Шотландия сарҳадида.

– Нима?

– Айтдим-ку. Шотландия чегарасида деб. Ўз одамларидан кесиб қўйилган эди. Лондонга тезроқ бориш учун от сўрадим? Жавоб бераман: йўқ. Сўрамаганди.

– У қандай йўл тутди?

– Йорк ибодатхонаси мотам маросими буюрди. Маросимга Шимолнинг барча казо-казолари таклиф қилинди. Уларнинг иштирокида ворис шаҳзодага содиқ бўлишга қасамёд қилди.

– Қизик, – Грантнинг овози қуруққина чиқди. – Қироличанинг акаси Риверс нима қилди?

– 24 апрел куни яхши қуролланган икки минглик қўшин кузатувида ворис шаҳзодани олиб Лондонга қараб йўлга чиқди.

– Қўшин нимага керак бўлибди?

– Ким билади? Менинг ишим – далилларни аниқлаш. Қироличанинг биринчи никоҳидан бўлган ўғли Дорсет арсенални, Тауэр хазинаси ва Ла-Маншдаги кемачилик воситаларини бошқаришга киришди. Махфий кенгаш фармонлари Риверс ва Дорсет номидан чиқадиган бўлди. Ричарднинг исми ҳеч қаерда тилга олинмасди. Ишқилиб, уятни йиғиштириб қўйишди. Агар эслайдиган бўлсак, Эдуарднинг васияти бўйича Ричарднинг тахт ворисининг отабеги ва шаҳзода балоғат ёшига етгунга қадар қироликнинг лорд-протектори қилиб тайинланган эди. Ўйибор беринг-а, фақат Ричард, бошқа ҳеч ким.

– Ҳа, бу Эдуард руҳида. Ричард ҳамиша унинг ишончли таянчи эди. Инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам. Нима, ворис аъёнлари жанубга йўл олганда, Ричард ҳам ўшалар орасидамиди?

– Йўқ. Уни Шимолдан олти юз рицарь кузатиб борарди. Ҳаммаси мотам либосида. 29 апрелда улар Нортгемптонга етиб, Ричардни герцог Букингем уч юзта одам билан кутиб олди. Уни биласанми?

– Фақат эшитганман. Эдуарднинг дўсти.

– Ҳа. У шошилинич Лондондан етиб келди.

– У ерда нималар бўлаётганини хабар қилиш учун.

– Далиллар шундан дарак беради. Бўлмаса унга уч юз одам нимага керак эди? Фақат таъзия билдириш учунми? Шундай қилиб, шу ернинг ўзидаёқ Махфий кенгаш чақирилди. Кенгаш учун Ричардда ҳам, Букингемда ҳам етарли ҳужжатлар бор эди. Риверс учта адъютанти билан қамоққа олинди ва Шимолга сургун қилинди, Ричард тахт вориси билан Лондонга йўл олди. 4 май куни улар пойтахтга етиб келишди.

– Оддий ва тушунарли. Бундан келиб чиқадики, вақт ва масофа ҳисобга олинадиган бўлса, қироличанинг ворис шаҳзодага кўпсонли кузатувчи соқчилар юбориш тўғрисидаги хатлари хусусида Морнинг ҳикояси – уйдирмадан бошқа нарса эмас.

– Тўғри!

– Зеро, Ричард қилиши керак бўлган ҳамма нарсани бажо келтирди. Албатта, у Эдуард васиятнинг шартларини биларди. Унинг саъй-ҳаракатлари фақат бир нарсани унинг қайғуси ва шаҳзодага ғамхўрлигини билдирарди. Мотам маросими ва садоқат тўғрисидаги қасамини эсланг.

– Жуда тўғри.

– Ричарднинг тушунарли бўлган ана шу хулқ-атвори қачон ўзгарган?

– Тез орада. Лондонга етиб келгач, шуни сезадик, қиролича, икки шаҳзоданинг кенжаси, унинг қизлари ва биринчи никоҳидан бўлган ўғли Дорсет – ҳаммаси шошилинич равишда Вестминстерга ўтиб олишибди. Қолган барча нарса, вазият ҳам жой-жойида.

– У болани Тауэрга жойлаштирдими?

– Каррадин қоғозларни титди:

– Эсимда йўқ. Кўзимга чалинмади, шекилли... Мен фақат... Ҳа, мана! Йўқ, у болани авлиё Павел ибодатхонаси ёнидаги епископ саройига олиб борган, ўзи эса Бейнард Каслдаги онасиникида қолган. Бу қаерда эди? Мен билмайман.

– Бу Йоркларнинг Лондондаги уйи эди. У Темза соҳилида, авлиё Павел соборидан бироз ғарброқда эди.

– Шундай қилиб у ўша ерда бешинчи июнгача, то шимолдан хотини етиб келгунга қадар қолиб кетди. Сўнгра Кросби-плейсга ўтиб, ўша жойда яшайди.

– Ўша уй ҳамон шундай аталади. Фақат уни Челси худудига кўчиришди. Ричард пайтида ўйилган дераза балки сақланмагандир – у ерда бўлмаганимга кўп вақт ўтди – лекин бинонинг ўзи турибди.

– Наҳотки! – ҳайратдан хитоб қилди Каррадин. – Уни албатта, бориб кўраман. У то хотини келгунча онасиникида яшаб турди. Кейин янги уйга кўчиб ўтишди. Ўша Кросби-плейс уларга тегишлимиди?

– Ричард, афтидан, уни лондонлик бир бойдан ижарага олган бўлса керак. Шундай қилиб Лорд-протектор сифатида унга ҳеч қандай мухолифлик тўғрисида, Лондонга келгач, ўз режаларини ўзгартиргани ҳақида бирон-бир маълумот йўқми?

– Ҳеч қандай. Ахир, у Лондонга қадар лорд-протектор қилиб тасдиқлаган эди-ку.

– Бу қаердан маълум бўлди?

– Ўша давр ҳужжатларида у икки марта протектор деб эслатилди. Тўхтанг-чи, бир эслаб кўрай... Бу 21 апрелда (яъни Эдуард ўлимидан камида икки ҳафта кейин ва 2 майда (Лондонга келишдан икки кун олдин).

– Қойил. Лекин ҳеч қанақа шов-шув кўтарилмадими? Вужудга келган тартибсизликларга бирор ишора йўқми?

– Мен бунақа ҳеч нарсага дуч келмадим. 5 июн куни у ворисга тож кийдириш хусусида аниқ амри фармон берди. Бу маросим 22 июнга белгиланган эди. У ҳатто қирқ нафар дворянга таклифнома юборди. Уларни Бани ордени рицарига ўтказмоқчи эди. Тож кийдириш кунинда шундай қилиш одат тусига кирганди.

– Бешинчида, – деди ўйчан Грант. – Тож кийдириш эса у йигирма иккинчига белгилабди. Ҳокимиятни эгаллаш учун ўзига жуда кам вақт қолдирмаганми?

– Ҳа, жуда кам. Шаҳзода учун тож кийдириш маросимига кўйлак тиктириш кўрсатмаси ҳам сақланиб қолган.

– Кейин нима бўлибди?

– Ҳозирча фақат шу жойгача улгурдим, – деди Каррадин гуноҳкорона. – Маҳфий кенгашда нимадир юз берган: бу 8 июнда содир бўлган шекилли. Айнан нима юз бергани Филипп Коминнинг “Мемуарлар”ида эслатиб ўтилган. Уларни менга эртага Мандронинг 1901 йилги нашридан келтириб беришни ваъда қилишди. Кенгашда 8 июн куни епископ Бата Стиллингтон қандайдир янгиликни эълон қилмоқчи эди. Шунақа епископ ҳақида эшитганмидингиз?

– Ҳеч қачон.

– У Оксфорддаги Барча Авлиёлар коллежи кенгашига аъзо ва Йоркдаги собор руҳонийси бўлган. Бу нимани англатади, мен тушунмадим.

– Афтидан, у олим ва ҳурматга сазовор киши бўлган.

– Кўрамиз.

– Хўш, сизга Коминдан бошқа тарихчилар учрамадими?

– Бунақалар, яъни Ричарднинг ўлимигача ёзганлар учрамади. Коминга ишонса бўлади. У француз бўлса-да, Тюдорлар даври инглиз тарихчиларидан кўра ишончлироқдир. Мана сизга тарих қандай ёзилишининг ажойиб намунаси. Мен замондош қидира туриб, шунга амин бўлдим. Сизга маълумки, Тьюксбери² ёнидаги жангда Генрих Олтинчининг яккаю ягона ўғлининг ўлдирилишини ҳам Ричард Учинчига тўнкашаяпти. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг бу бошдан-оёқ уйдирма. Унинг қаёқдан пайдо бўлганини тушуниш қийин эмас. Оловсиз тутун бўлмайди, дейдилар-ку.

¹ Комин Филлип (1447 – 1511) – француз дипломати ва тарихчиси. Людовик XIII саройида хизмат қилган.

² Генрих VI нинг ўғли, Уэльс герцоги Эдуард Қизил ва Оқ Атиргул уруши даврида 1471 йилда Тьюксбери ёнидаги жангда ўлдирилган эди. Шундан сўнг Ричарднинг акаси қирол Эдуард IV ўз ҳукумронлигини тиклаган эди.

- Ахир, Ричард ўшанда жуда ёш бўлганди-ку.
- У ўн саккиз ёшда эди. Замондошларининг айтишича, у жасур жангчи бўлган экан.
- Генрихнинг ўғли билан Ричард тенгқур бўлганлар.
- Демак, манбаларнинг далолат беришича, Генрихнинг ўғли жанг майдонида ҳалок бўлган. Шундан кейин тагин ҳам қизиғи бошланади. – Каррадин сабрсизлик билан ёзувларни титкилай кетди. – Жин урсин, уларни қаерга қўйган эдим-а. Ҳа, ниҳоят. Мана, масалан, Генрих Еттинчининг буюртмаси билан ёзган Фабианнинг таъкидлашича, йигитча қўлга олиниб Эдуард Тўртинчи ҳузурига олиб келинди. Эдуард қўлқопи билан йигитчанинг юзига шапатилади, хизматчилари эса ўша заҳоти уни ўлдириб қўя қолдилар. Полидор Вергилийга эса бу камдек кўринди. Унинг ёзишига қараганда, қотиллик Кларенс герцоги Георг, Глостер герцоги Ричард ва лорд Гостингс қўли билан амалга оширилди. Холл уларнинг ёнига Дорсетни ҳам кўшган. Лекин Холинshedга бу ҳам камлик қилганди. Унинг таъкидлашича, биринчи зарбани Ричард берган. Қалай, буниси ёқадими? “Тонипэнди”нинг энг яхши кўриниши, тўғрими?
- Ҳақиқий “тонипэнди”. Даҳшатли драма.
- Лекин ҳемирилиқ ҳақиқатсиз. Агар сизда Томас Мордан айрим кўчирмаларни тинглашда сабр-қаноат етса, тарихчилар қандай ёзишини мен ҳам намойиш қиламан.
- Сизнинг авлиё Морингиздан кўнглим айнияти, лекин қулоғим сизда. Грант китобдан керак жойни топди-да, ўқий бошлади:

“Айрим ақлли кишиларнинг ўйлашларича, Ричарднинг махфий кўмагисиз унинг акаси Кларенс (Георг)нинг ўлими юз бермасди. Ричард гарчи унга ошкора қарши чиқса-да, бунга қатъият билан талаб қилмаган. Бундай ўйлаётган кишилар яна шундай тахмин қиладиларки, у ҳали қирол Эдуард тирик пайтидаёқ шундай ўйлаган: агар қирол акаси (яхши овқатланмаётгани туфайли умри қисқариб) ёш болаларни етим қолдириб барвақт ўлган тақдирдагина ўзи қирол бўлиши мумкин (чиндан ҳам шундай бўлди). Худди шунинг учун ҳам дея тахмин қиларди улар, Ричард ўз акаси – Кларенс герцогининг ўлимидан хурсанд эди, чунки унинг ҳаёти ҳар икки ҳолда ҳам, яъни Кларенс герцоги (Георг) жияни – ёш қиролга садоқатли бўлиб қолса, ёки ўзи ҳукмдор бўлишга уринса, унда Ричарднинг ниятларига ҳалақит берарди. Лекин бундай тахминларга қатъий ишонч йўқ, агар кимлардир ўз шубҳаларида фақат тахминларга суянсалар, улар хато қилишлари ҳеч гап эмас”.

- Жирканч маҳмадона, – тўнғиллади Каррадин.
- Сиз мана шу парчадан ижобий хулоса чиқара оласизми?
- Чиқара оламан.
- Қойил? Қойил! Мен бир далилни аниқ тасаввур қилиш учун шу парчани уч марта қайта ўқиб чиқдим.
- Ричарднинг ўз акаси Георгга чиқарилган ўлим ҳукмига ошкора қарши чиққанини аниқлаш учунми?
- Худди шундай.
- Бироқ, мана шу барча “дейишади” ва “тахмин қилишади”лар, ҳамма тухмат тошлари мутлоқо акс таъсир кўрсатади. Сизга айтай: бизнинг Томас умуман дастак эмас.
- Лекин шуни унутмаслик керакки, бу сўзлар Жон Мортонники, тақводор Томас Морники эмас.
- Тақводор Томас Мор яхши англайди. Эътибор беринг-а, бу сўзлар унга шунчалик ёқиб қолганки, уларни кўчириб қўяқолган.
- Грант собиқ жангчи сифатида Ричарднинг Нортгемптондаги ўта хавфли вазиятдан моҳирона чиқиб кетганига тан бермай иложи йўқ эди.
- Риверснинг икки минг аскарини улар билан ҳатто жангга кирмай, бошлаб адабини берди-да.

- Улар фақат қиролнинг укасини қиролнинг синглицидан афзал кўрдилар.
- Эҳтимол.
- Табиийки, аскарлар билан умумий тил топишиш китоб ёзувчи одамга нисбатан аскарга анча осон.
- Нима, Риверс китоб ёзганми?
- У Англияда нашр қилинган биринчи босма китобнинг муаллифи эди. Умуман, у зиёли одам бўлган.
- Ҳм. Шунга қарамай, ун саккиз ёшида бригадир бўлган, йигирма бешга тўлмасдан генералгача кўтарилган одам билан куч синашишга жазм қилибдида. Бу мени ҳамиша ҳайратга соларди.
- Ричарднинг ҳарбий истеъдодими?
- Йўқ, унинг ёшлиги. Мен, одатда, Ричардни кекса эзма деб тасаввур қилардим. Ҳолбуки, Босворт майдонида ҳалок бўлганида, атиги ўттиз икки ёшда эди.
- Айтнинг-чи, Брент, Ричард шаҳзодага васийлик қилишни ўз зиммасига олганида, уни ўзи ўсган одамлардан тўсиб қўйганмиди?
- Йўғ-е. Мана шаҳзоданинг тарбиячиси бўлган Элкокни олинг. У йигитчани Лондонгача кузатиб қўйган.
- Демак, шаҳзода Вудвилларни қўллаб-қувватловчилардан, болани Ричардга қарши қайрайдиган кимсалардан иҳоталаш ҳоллари бўлмаганми?
- Унақа бўлмаган. Бор-йўғи тўртга киши ҳибсга олинган.
- Ҳа, ҳаммаси ишнинг кўзини билиб қилинган. Ричард Плантагенет буюк инсон эди!
- Бу одам менга борган сари ёқиб бораяпти. Хўш, энди Кросби-плеисни излаб кўрайлик! У яшаган уйни бирам кўргим келаяптики... Эртага мен Колинни қўлга оламан. Ушандан биз у 1483 йил воқеалари ҳақида қандай фикрда экани, ўша йилнинг июнида Бат епископи Роберт Стиллингтон Махфий кенгашга нимани маълум қилганини билиб оламиз.

Давоми келгуси сонда.

